

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

К. МАРКС
И
Ф. ЭНГЕЛЬС

СОЧИНЕНИЯ

Издание второе

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
Москва · 1962

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ—
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

К. МАРКС
і
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
Київ · 1965

К. МАРКС
i
Ф. ЕНГЕЛЬС

ТОМ
25

ЧАСТИНА
II

К. МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ТРЕТІЙ

КНИГА III: ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА,
ВЗЯТИЙ В ЦІЛОМУ

Частина друга (розділи XXIX—LII)

ВИДАНО ЗА РЕДАКЦІЮ ФРІДРІХА ЕНГЕЛЬСА

ВІДДІЛ П'ЯТИЙ

ПОДІЛ ПРИБУТКУ НА ПРОЦЕНТ
І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОХОД.
КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТИ
(продовження)

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

СКЛADOVІ ЧАСТИНИ БАНКІВСЬКОГО КАПІТАЛУ

Тепер ми повинні розглянути докладніше, з чого складається банківський капітал.

Ми тільки що бачили, що Фуллартон та інші перетворюють різницю між грішми як засобом обігу і грішми як засобом платежу (а також світовими грішми, оскільки враховується вплив золота) в різницю між засобом обігу (currency) і капіталом.

Своєрідна роль, яку тут відіграє капітал, приводить до того, що з такою самою старанністю, з якою «освічена» політична економія намагалася внутишити, що гроші не капітал,— з такою самою старанністю ця банкірська політична економія внишає, що гроші в дійсності являють собою капітал *par excellence* *.

В дальшому дослідженні ми покажемо, що грошовий капітал тут змішується з *moneyed capital* ** в розумінні капіталу, що дає проценти, тоді як у першому розумінні грошовий капітал означає завжди лише перехідну форму капіталу, розглядувану на відміну від інших форм капіталу: від товарного капіталу і продуктивного капіталу.

Банківський капітал складається: 1) з готівки, золота або банкнот; 2) з цінних паперів. Ці останні ми можемо знов поділити на дві частини: торгові папери, тобто поточні векселі, для яких час від часу минає строк і в дисконтуванні яких полягає власне діяльність банкіра; і публічні цінні папери, як, наприк-

* — переважно. *Ред.*

** — грошовим капіталом. *Ред.*

лад, державні облігації, свідоцтва державної скарбниці, всякого роду акції,— коротше, папери, що дають проценти, але істотно відмінні від векселів. Сюди можуть бути залічені також іпотеки. Капітал, що складається з цих речових складових частин, поділяється знов-таки на капітал, вкладений самим банкіром, і депозити, які становлять його banking capital, або позиковий капітал. В банках з банкотною емісією сюди належать також і банкноти. Депозити і банкноти ми поки що залишимо осторонь. Ясно в усякому разі, що дійсні складові частини банкірського капіталу — гроші, векселі, процентні папери — нітрохи не змінюються від того, чи представляють ці різні елементи власний капітал банкіра, чи депозити, тобто капітал інших людей. Поділ капіталу на частини лишається незмінним, незалежно від того, чи веде банкір своє діло тільки за допомогою власного капіталу, чи тільки за допомогою капіталу, депонованого у нього.

Форма капіталу, що дає проценти, приводить до того, що кожний певний і регулярний грошовий доход виступає як процент на капітал незалежно від того, чи виникає цей доход з капіталу, чи ні. Спочатку грошовий доход перетворюється в процент, а потім, раз є процент, знайдеться вже й капітал, з якого грошовий доход виникає. Так само, коли є капітал, що дає проценти, всяка сума вартості є капіталом, раз вона не витрачається як доход,— є саме основною сумою (principal), на протилежність можливому або дійсному процентові, який вона може давати.

Суть справи проста: нехай середня процентна ставка 5% на рік. Отже, сума в 500 ф. ст., перетворена в капітал, що дає проценти, дала б щороку 25 фунтів стерлінгів. Кожний фіксований щорічний доход в 25 ф. ст. розглядається через це як процент на капітал в 500 фунтів стерлінгів. Однак це — чисто ілюзорне уявлення, за винятком того випадку, коли джерело доходу в 25 ф. ст.— чи є воно простий титул власності, чи боргова вимога, чи ж дійсний елемент виробництва, як, наприклад, земельна ділянка,— може бути безпосередньо передане або ж набирає форми, в якій воно здатне до передачі. Візьмемо для прикладу державний борг і заробітну плату.

Держава повинна щорічно виплачувати своїм кредиторам певний процент за капітал, який вона одержує в позику. Тут кредитор не може вимагати від боржника погашення боргу, він може тільки продати свою боргову вимогу, свій титул власності. Самий капітал спожитий, витрачений державою. Він більше не існує. Щодо кредитора держави, то він: 1) володіє борговим зобов'язанням держави, скажемо, на 100 фунтів

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, zweiter Theil.

**Buch III:
Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel XXIX bis LII.**

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

ТИТУЛЬНА СТОРІНКА ПЕРШОГО НІМЕЦЬКОГО ВИДАННЯ
II ЧАСТИНИ III ТОМА «КАПІТАЛУ»

стерлінгів; 2) дістає в силу цього зобов'язання право на певну частину річних доходів держави, тобто на певну частину річних податків у розмірі, скажемо, 5 ф. ст. або 5%; 3) може продати це боргове зобов'язання на 100 ф. ст. всякій іншій особі. Якщо процентна ставка 5% і якщо платоспроможність держави не викликає сумнівів, то власник *A* може, взагалі кажучи, продати боргове зобов'язання *B* за 100 ф. ст., тому що для *B* абсолютно однаково, чи дає він в позику 100 ф. ст. з 5% річних, чи шляхом сплати 100 ф. ст. забезпечує собі щорічну данину з боку держави в розмірі 5 фунтів стерлінгів. Але в усіх цих випадках капітал, паростком (процентом) якого вважаються платежі держави, лишається ілюзорним, фіктивним капіталом. І не тільки тому, що сума, дана в позику державі, взагалі вже не існує. Сума ця ніколи взагалі не призначалась для того, щоб її затратити, вкласти як капітал, проте тільки застосування її як капіталу могло б перетворити її у вартість, яка себе зберігає. Для первісного кредитора *A* належна йому частка щорічних податків являє собою процент на його капітал,— так само, як для лихваря процентом на капітал виступає належна йому частина майна марнотрата, хоч в обох випадках грошова сума, дана в позику, була витрачена не як капітал. Можливість продати боргове зобов'язання держави дає для *A* можливість повернути основну суму. Щодо *B*, то з його приватної точки зору капітал його вкладений як капітал, що дає проценти. По суті ж справи *B* тільки став на місце *A* і купив належну останньому боргову вимогу до держави. Хоч би як множились операції цього роду, капітал державного боргу лишається чисто фіктивним, і з того моменту, як боргові свідомства перестали б знаходити собі покупців, зникла б навіть видимість цього капіталу. Проте, як ми зараз побачимо, цей фіктивний капітал має свій власний рух.

Тепер на протилежність капіталові державного боргу, де як капітал виступає негативна величина,— оскільки взагалі капітал, що дає проценти, породжує всякі перекручені форми, то і борги в уявленні банкіра можуть здаватися товарами,— ми розглянемо робочу силу. Заробітна плата приймається тут як процент, а значить, робоча сила — як капітал, що дає ці проценти. Якщо, наприклад, річна заробітна плата = 50 ф. ст., а ставка процента — 5%, то робоча сила, яка функціонує протягом року, вважається рівною капіталові в 1 000 фунтів стерлінгів. Безглуздість капіталістичного способу уявлення досягає тут свого апогею; замість того щоб пояснювати експлуатацію робочої сили збільшення вартості капіталу, навпаки, продуктивність робочої сили пояснюється тим, що сама робоча

сила є цією таємничою річчю, капіталом, що дає проценти. В другій половині XVII століття (наприклад, у Петті) це було улюбленим уявленням, але і в наші дні воно з усією серйозністю використовується почасти вульгарними економістами, почасти ж і головним чином німецькими статистиками¹⁾. На жаль, є дві обставини, що неприємо спростовують це безглузде уявлення: по-перше, робітник повинен працювати, щоб одержувати ці проценти, і, по-друге, він не може обернути в дзвінку монету капітальну вартість своєї робочої сили шляхом її передачі іншому. Більше того, річна вартість його робочої сили дорівнює його середній річній заробітній платі, і своєю працею він повинен відшкодувати покупцеві його робочої сили саме цю вартість плюс додаткову вартість, тобто її приріст. При системі рабства працівник має капітальну вартість, саме купівельну ціну. І якщо його віддають внайми, то наймач повинен, по-перше, сплатити процент на його купівельну ціну і, крім того, відшкодувати щорічне зношування капіталу.

Утворення фіктивного капіталу називають капіталізацією. Капіталізується кожний доход, що регулярно повторюється, причому його обчислюють за середньою процентною ставкою як доход, що його давав би капітал, відданий у позику з цього процента; якщо, наприклад, річний доход = 100 ф. ст. і ставка процента = 5%, то 100 ф. ст. становили б річний процент на 2 000 ф. ст., і ці 2 000 ф. ст. будуть вважатися тепер капітальною вартістю юридичного титулу власності на щорічний доход в 100 фунтів стерлінгів. Для того, хто купив цей титул власності, 100 ф. ст. річного доходу дійсно становлять процент на його капітал, вкладений з 5%. Таким чином, всякий зв'язок з дійсним процесом зростання капіталу зникає безслідно, і уявлення про капітал як про вартість, що самозростає автоматично, остаточно зміцнюється.

Навіть там, де боргове свідоцтво — цінний папір — не представляє чисто ілюзорного капіталу, як у випадку з державними боргами, капітальна вартість цього паперу чисто ілюзорна. Ми бачили вище*, яким чином кредит створює акціонерний капітал. Папери є титулами власності, що представляють цей капітал. Акції залізничних, гірничих, пароплавних

¹⁾ «Робітник має капітальну вартість, величина якої визначиться, якщо ми розглядатимемо грошову вартість його щорічного заробітку як процентний доход... Якщо... капіталізувати з 4% середній денний заробіток, то вийде середня вартість одного сільськогосподарського робітника чоловічої статі: для німецької Австрії — 1 500 талерів, для Пруссії — 1 500, для Англії — 3 750, для Франції — 2 000, для Центральної Росії — 750 талерів» (Von Reden. «Vergleichende Kultur-Statistik etc.» Berlin, 1848, S. 434).

* Див. цей том, частина I, стор. 446—447. *Ред.*

та інших товариств є представниками дійсного капіталу, саме капіталу, вкладеного і функціонуючого в цих підприємствах, або грошової суми, авансованої учасниками з метою витратити її в цих підприємствах як капітал. При цьому аж ніяк не виключено, що акції можуть бути також і чистим шахрайством. Однак даний капітал не існує подвійно, — один раз як капітальна вартість титулу власності, акцій, і другий раз як капітал, що дійсно вкладений або має бути вкладений у згадані підприємства. Капітал існує тільки в цій останній формі, і акція є тільки титул власності, pro rata *, на додаткову вартість, яка ним реалізується. *A* може продати титул *B*. *B* може продати його *C*. Такі операції нічого не змінюють в суті справи. *A* або *B* перетворює в такому разі свій титул у капітал, а *C* свій капітал — у простий титул власності на додаткову вартість, якої сподівається від акціонерного капіталу.

Самостійний рух вартості цих титулів власності — не тільки державних цінних паперів, але й акцій — підтримує ілюзію, ніби вони становлять дійсний капітал поряд з тим капіталом або з тією претензією, титулами яких вони, може, є. А саме, вони стають товарами, ціна яких має особливий рух і особливим способом встановлюється. Їх ринкова вартість дістає відмінне від їх номінальної вартості визначення, не зв'язане із зміною вартості дійсного капіталу (хоч і зв'язане із збільшенням цієї вартості). З одного боку, ринкова вартість їх коливається разом з висотою і забезпеченістю доходів, на які вони дають право. Якщо номінальна вартість акції, тобто дійсно затрачена сума, яку вона первісно представляла, є 100 ф. ст. і якщо підприємство замість 5% дає 10%, то ринкова вартість акції за інших рівних умов і при процентній ставці в 5% піднімається до 200 ф. ст., тому що, капіталізована з 5%, вона представляє тепер фіктивний капітал в 200 фунтів стерлінгів. Той, хто купує її за 200 ф. ст., одержує 5% доходу з цієї затрати капіталу. Протилежне має місце, якщо доход підприємства зменшується. Ринкова вартість цих паперів почасти спекулятивна, бо вона визначається не тільки дійсним доходом, але й сподіваним, задалегідь обчисленим. Але при тій умові, якщо збільшення вартості дійсного капіталу є постійним, або ж, де, як у випадку державного боргу, ніякого капіталу не існує, якщо щорічний доход фіксований законом і взагалі досить забезпечений, ціна цих цінних паперів піднімається і падатиме в напрямі, протилежному рухові ставки процента. Якщо процентна ставка підвищується з 5% до 10%,

* — пропорціонально. Ред.

то цінний папір, що забезпечує доход у 5 ф. ст., представлятиме капітал тільки в 50 фунтів стерлінгів. Якщо ж процентна ставка знижується до $2\frac{1}{2}\%$,— той самий цінний папір представляє капітал в 200 фунтів стерлінгів. Його вартість є завжди лише капіталізований доход, тобто доход, обчислений на ілюзорний капітал відповідно до існуючої процентної ставки. Таким чином, під час утруднень на грошовому ринку ці цінні папери падають в ціні через двоякого роду причини: по-перше, тому що підвищується процентна ставка, і, по-друге, тому що їх масами викидають на ринок з метою реалізувати в грошах. Це падіння цін має місце і в тому випадку, коли доход, забезпечуваний цими паперами їх власникові, лишається постійним, як у тих, хто тримає державні цінні папери, і в тому випадку, коли зростання дійсного капіталу, що його представляють цінні папери, буде зачеплене порушеннями процесу відтворення,— як це буває з промисловими підприємствами. В останньому випадку до випезгаданого знецінення долучається тільки ще нове. Після того як буря минула, курс цінних паперів знов досягає свого попереднього рівня, якщо вони не представляють підприємств, що зазнали краху, або дутих підприємств. Їх знецінення під час кризи діє як могутній засіб централізації грошового майна ²⁾.

Оскільки знецінення або підвищення вартості цих паперів не залежить від руху вартості дійсного капіталу, який вони представляють, багатство нації після такого знецінення або підвищення вартості лишається таким самим, яким воно було до нього.

«На 23 жовтня 1847 р. державні фондові папери і акції каналів та залізниць знецінилися вже на 114 752 225 ф. ст.» (Morris, управляючий Англійським банком, свідчення в звіті «Commercial Distress» 1847—1848 [№ 3800]).

Оскільки їх знецінення не виражало дійсного застою виробництва і перевезень по залізницях та каналах, або припинення підприємств, які вже працюють, або марної затрати капіталу на підприємства, які дійсно нічого не варті, нація не стала біднішою ні на гріш від того, що полопалися ці мильні пупири номінального грошового капіталу.

²⁾ {Безпосередньо після лютневої революції, коли в Парижі товари і цінні папери були дуже знецінені і зовсім не находили собі покупців, один швейцарський купець у Ліверпулі, п. Р. Пвільхенбарт (який розповів про цей випадок моему батькові), обернувши в гроші все, що можна було, подався з цією готівкою в Париж і запропонував Ротшильду спільно зробити аферу. Ротшильд пильно подивився на нього, а потім, наблизившись до нього, поклав руки на плечі й спитав: «Avez vous de l'argent sur vous?» — «Oui, M. le Baron!» — «Alors vous êtes mon homme!» [«А у вас є гроші?» — «Так, п. бароне!» — «Ну, тоді ви той, хто мені потрібен!»].— І обидва вони зробили блискучу аферу.— Ф. Е.]

В дійсності всі ці папери є не що інше, як нагромаджені претензії, юридичні титули на майбутнє виробництво, грошова або капітальна вартість яких або зовсім не представляє ніякого капіталу, як у випадку державних боргів, або регулюється незалежно від вартості дійсного капіталу, який вони представляють.

В усіх країнах капіталістичного виробництва в цій формі існує величезна маса так званого капіталу, що дає проценти, або *moneyed capital*. І під нагромадженням грошового капіталу здебільшого розуміється тільки нагромадження цих претензій на виробництво, нагромадження ринкової ціни, ілюзорної капітальної вартості цих претензій.

І ось частина банкірського капіталу вкладена в ці так звані процентні папери. Це — власне частина резервного капіталу, який не функціонує у власне банкірському ділі. Найбільш значна частина цих паперів складається з векселів, тобто платіжних зобов'язань промислових капіталістів або купців. Для грошового кредитора векселі ці є процентними паперами, тобто, купуючи ці папери, він відраховує проценти за час, який лишається до строку платежу. Це і є те, що називають дисконтом. Таким чином, величина відрахування із суми, яку представляє вексель, залежить від висоти процентної ставки в даний час.

Нарешті, остання частина капіталу банкіра складається з його грошового резерву в золоті або банкнотах. Вклади, якщо тільки договором не обумовлений більш-менш тривалий строк, у всякий момент можуть бути витребувані вкладником. Вони перебувають у стані постійних припливів і відпливів. Але на зміну вилучених вкладів надходять нові, так що в період нормального ходу справ їх середня величина мало змінюється.

В країнах з розвинутим капіталістичним виробництвом резервні фонди банків завжди виражають у середньому кількість грошей, що існують як скарб, причому частина цього останнього знов-таки складається з паперів, з простих свідоцтв на одержання золота, які, проте, не мають ніякої власної вартості. Тому більша частина банкірського капіталу зовсім фіктивна і складається з боргових вимог (векселів), державних паперів (що представляють минулий капітал) і акцій (свідоцтв на одержання майбутнього доходу). При цьому не слід забувати, що грошова вартість того капіталу, який представлений цими паперами, що знаходяться у сейфах банкірів, є цілком фіктивною навіть у тому разі, якщо вони є свідоцтвами на забезпечений дохід (як державні папери) або служать титулом власності на дійсний капітал (як акції), і що грошова вартість ця

регулюється незалежно від вартості дійсного капіталу, який згадані папери, принаймні почасти, представляють; якщо ж вони представляють не капітал, а просту вимогу на доходи, то вимога на один і той самий доход виражається у фіктивному грошовому капіталі, який постійно змінюється. Сюди долучається ще та обставина, що цей фіктивний капітал банкіра представляє здебільшого не власний його капітал, а капітал публіки, яка вкладає його в банк під проценти або без них.

Вклади робляться завжди грішми, золотом або банкнотами, або свідоцтвами на їх одержання. За винятком резервного фонду, який залежно від потреб дійсного обігу то скорочується, то розширяється, вклади ці на ділі завжди перебувають в руках, з одного боку, промислових капіталістів і купців, які за рахунок вкладів дисконтують свої векселі і одержують позику; з другого боку, в руках торговців цінними паперами (біржових маклерів) або в руках приватних осіб, що продали свої цінні папери, або в руках уряду (у випадках із свідоцтвами державної скарбниці та новими позиками). Самі вклади відіграють двоюка роль. З одного боку, вони, як було вже згадано, даються в позику як капітал, що дає проценти, і, значить, не перебувають в касах банків, а лише фігурують в їх книгах як сума, що належить вкладникам. З другого боку, вони функціонують тільки як такі прості записи в книгах, оскільки взаємні вимоги вкладників вирівнюються за допомогою чеків на вклади і взаємно списуються з рахунків; при цьому зовсім однаково, чи перебувають вклади в одного й того самого банкіра, так що цей останній здійснює взаємне вирівнювання рахунків, чи ж це виконується різними банками, які взаємно обмінюються своїми чеками, сплачуючи лише різницю.

З розвитком капіталу, що дає проценти, і кредитної системи всякий капітал здається подвоєним, а в деяких випадках навіть потроєним внаслідок різних способів, завдяки яким один і той самий капітал або навіть одна й та сама боргова вимога появляється під різними формами в різних руках ³⁾. Більша

³⁾ {Це подвоєння і потроєння капіталу за останні роки розвинулось значно ширше завдяки, наприклад, фінансовим трестам, що займають уже в лондонських біржових звітах особливу рубрику. Утворюється товариство для придбання певного роду процентних паперів, скажемо, іноземних державних цінних паперів, англійських міських або американських державних облігацій, залізничних акцій і т. д. Капітал, скажемо в 2 млн. ф. ст., збирається шляхом передплати акцій; дирекція купує відповідні цінності або ж більш-менш енергійно спекулює на них і розподіляє річні проценти, після відрахування витрат, між акціонерами як дивіденди. Далі, у деяких акціонерних товариств стало звичаєм поділяти звичайні акції на два класи: preferred і deferred [привілейовані і другочергові]. Акції preferred дають фіксований процент, скажемо 5%, звичайно, при тій умові, що це допускає загальний прибуток підприємства; якщо зверх того залишається деякий надлишок, він розподіляється за акціями deferred. Таким шляхом «солідні» вкладення капіталу в preferred більш-менш ізолюються від спекуляції у власному розумінні слова, яка оперує з deferred. Але через те, що окремі великі підприємства не хочуть підкорятися

частина цього «грошового капіталу» зовсім фіктивна. Всі вклади, за винятком резервного фонду, являють собою не що інше, як боргові зобов'язання банкіра, і ніколи не існують як готівка. Оскільки вони служать для жирообороту, вони функціонують як капітал для банкірів, після того як ці останні дадуть їх у позикку. Банкіри розплачуються один з одним свідочтвами на неіснуючі вклади, взаємно списуючи з рахунків ці боргові вимоги.

Щодо тієї ролі, яку відіграє капітал при грошових позиках, А. Сміт говорить ось що:

«Навіть у грошово-позичковій справі гроші відіграють роль ніби свідочтва, за допомогою якого капітали, що не знаходять собі застосування у свого власника, передаються з рук в руки. Ці капітали можуть майже необмежено перевищувати своєю величиною грошову суму, що є знаряддям їх передачі; ті ж самі гроші послідовно використовуються при багатьох різних позиках, так само, як і при багатьох різних купівлях. Наприклад, А позичає *W* 1 000 ф. ст., на які *W* зараз же купує у *B* товарів на 1 000 фунтів стерлінгів. Через те що *B* не знаходить застосування для грошей, він позичає ті самі гроші *X*, а *X* з їх допомогою знов-таки негайно купує у *C* товарів на 1 000 фунтів стерлінгів. Таким самим чином і на тій самій підставі *C* позичає свої гроші *Y*, який знов купує на них товари у *D*. Таким чином, одні й ті самі гроші, золоті або паперові, можуть протягом небагатьох днів бути посередниками для трьох різних позик і трьох різних купівель, причому можна з цих операцій по своїй вартості дорівнює всій сумі цих грошей. Власники грошей *A*, *B* і *C* передали трьом позичальникам *W*, *X* і *Y* тільки владу зробити ці купівлі. В цій владі полягає як цінність, так і корисність цих позик. Капітал, даний в позикку, трьома капіталістами, дорівнює вартості товарів, які можуть бути на нього куплені, і втроє більший, ніж вартість грошей, за допомогою яких робляться ці купівлі. Проте всі ці позики можуть бути цілком забезпечені, бо товари, куплені боржниками на позичені гроші, використовуються в такий спосіб, що з часом вони повертають свою вартість з прибутком у золотих або паперових грошах. І подібно до того як одні й ті самі гроші можуть служити засобом для різних позик, що перевищують загалом вартість цих грошей в три або навіть в тридцять раз, так само вони можуть послідовно служити засобом для повернення цих позик» ([А. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776] Book II, ch. IV [p. 428—429]).

Через те що одні й ті самі гроші, залежно від швидкості їх обігу, можуть здійснювати кілька різних купівель, то вони можуть також здійснювати кілька різних позик, бо купівля передає їх з одних рук в другі, а позика є не що інше, як передача грошей з рук в руки, яка не опосереднюється купівлею. Для кожного з продавців гроші являють собою перетворену

цей новій моді, то почали утворюватись товариства, які, вклавши один або кілька мільйонів фунтів стерлінгів в акції цих підприємств, випускають потім на номінальну вартість цих акцій нові акції, але вже наполовину preferred, наполовину deferred. В таких випадках спочатку випущені акції подвоюються, тому що вони є підставою для нового випуску акцій.— Ф. Е.]

форму його товару; тепер, коли всяка вартість набирає форми капітальної вартості, гроші в різних позиках представляють по черзі різні капітали, що є лише іншим виразом того встановленого вище положення, що гроші можуть послідовно реалізовувати різні товарні вартості. Поряд з цим гроші служать засобом обігу, з допомогою якого відбувається переміщення речового капіталу з одних рук в інші. При позиці гроші переходять з рук в руки не як засіб обігу. Поки вони залишаються в руках кредитора, вони в його руках не засіб обігу, а форма існування вартості його капіталу. І в цій формі він передає їх при позиці третій особі. Коли *A* позичив гроші *B*, а *B* позичив їх *C* без посередництва купівлі, то дана сума грошей представляла б не три капітали, а один, тільки одну капітальну вартість. Скільки капіталів гроші дійсно представляють, залежить від того, наскільки часто вони функціонують як форма вартості різних товарних капіталів.

Те, що *A. Сміт* говорить про позики взагалі, застосовне і до вкладів, які є лише особливою назвою позик, що їх публіка дає банкірові. Одні й ті ж гроші можуть служити як знаряддя для будь-якого числа вкладів.

«Безперечна істина, що 1 000 ф. ст., які ви сьогодні депоували в *A*, завтра будуть знову видані і становитимуть вклад у *B*. Післязавтра вони можуть бути знову видані *B*, депоновані у *C* і так далі без кінця. Отже, одна й та сама сума грошей в 1 000 ф. ст. може шляхом ряду передач умножитися до абсолютно необмеженої суми вкладів. Через це можливо, що дев'ять десятих усіх вкладів в Англії існують тільки у вигляді відповідних записів у бухгалтерських книгах банкірів... Так, у Шотландії, де гроші, що перебувають в обігу, ніколи не перевищують 3 млн. ф. ст., вклади становлять 27 мільйонів. Поки не настане загальне витребування вкладів, одна й та сама тисяча фунтів стерлінгів, мандруючи туди й сюди, може з такою ж легкістю покрити таку ж невизначену суму. Оскільки ті самі 1 000 ф. ст., якими я плачу сьогодні мій борг комерсантові, завтра покриють його борг іншому купцеві, а післязавтра борг банкові і так далі без кінця, то одні й ті самі 1 000 ф. ст. можуть переходити з рук в руки, від банку до банку, покриваючи щонайбільшу суму вкладів» («*The Currency Theory Reviewed etc.*» [Edinburgh, 1845], p. 62—63).

І тому що в цій кредитній системі все подвоюється, потроюється і перетворюється в простий привид, то це є справедливим і щодо «резервного фонду», в якому сподіваються, нарешті, нащупати щось реальне.

Послухаємо знов п. Морріса, управляючого Англійським банком:

«Резервні фонди приватних банків перебувають в руках Англійського банку у формі вкладів. Відплив золота, як видно, спочатку стосується лише Англійського банку; в дійсності, однак, відплив золота в такій самій мірі зачепив би і резерви інших банків, бо він означав би відплив

частини резервів, які вони мають у нашому Банку. Цілоком такий самий вплив справив би він на резерви всіх провінціальних банків» («Commercial Distress» 1847—1848 [№№ 3639—3642]).

Отже, кінець кінцем ці резервні фонди розчиняються в резервному фонді Англійського банку ⁴⁾. Але і цей резервний фонд існує знов-таки у двоякій формі. Резервний фонд банкового відділу дорівнює надлишкові кількості банкнот, яку Банк має право випустити, понад їх кількість, яка перебуває в обігу. Встановлений законом максимум банкотної емісії = 14 мільйонам (для яких не треба металічного забезпечення; це відповідає приблизно величині державного боргу Банкові) плюс сума банківського запасу благородного металу. Таким чином, якщо цей запас = 14 млн. ф. ст., то Банк має право випустити на 28 млн. ф. ст. банкових білетів, і якщо з цієї суми 20 мільйонів перебувають в обігу, то резервний фонд банкового відділу = 8 мільйонам. Ці 8 мільйонів банкнотами становлять в такому разі законний банкірський капітал, яким Банк може розпоряджатися, і в той же час резервний фонд для його вкладів.

⁴⁾ (Наскільки широкий розвиток дістала з того часу ця практика, доводять такі запозичені з «Daily News» ¹ від 15 грудня 1892 р. офіціальні дані щодо резервів у п'ятнадцяти найбільших лондонських банках у листопаді 1892 року.

Назва банку	Пасив	Резерви готівкою	Відношення резервів готівкою до пасиву (в %)
City.....	9 317 629 ф. ст.	746 551 ф. ст.	8,01
Capital and Counties.....	11 392 744 » »	1 307 483 » »	11,47
Imperial	3 987 400 » »	447 157 » »	11,22
Lloyds	23 800 937 » »	2 966 806 » »	12,46
London and Westminster.....	24 671 559 » »	3 818 885 » »	15,50
London and S. Western.....	5 570 268 » »	812 353 » »	14,58
London Joint Stock.....	12 127 993 » »	1 288 977 » »	10,62
London and Midland.....	8 814 499 » »	1 127 280 » »	12,79
London and County.....	37 111 035 » »	3 600 374 » »	9,70
National	11 163 829 » »	1 426 225 » »	12,77
National Provincial.....	41 907 384 » »	4 614 780 » »	11,01
Parrs and the Alliance.....	12 794 489 » »	1 532 707 » »	11,98
Prescott and Co.....	4 041 058 » »	538 517 » »	13,07
Union of London.....	15 502 618 » »	2 300 084 » »	14,84
Williams, Deacon, and Manchester, and Co.....	10 452 381 » »	1 317 628 » »	12,60
Разом.....	232 655 823 ф. ст.	27 845 807 ф. ст.	11,97

З них майже 28 мільйонів резерву щонайменше 25 мільйонів депоновані в Англійському банку, і щонайбільше 3 мільйони є готівкою в касах самих 15 банків. Тимчасом резерв готівкою банкового відділу Англійського банку в тому самому листопаді 1892 р. ні разу не досягав повних 16 мільйонів! — Ф. Е.]

Якщо тепер настане відплив золота, який зменшує металічний запас на 6 мільйонів, — а в зв'язку з цим на таку ж суму повинні бути знищені і банкноти, — то резерв банкового відділу впаде з 8 мільйонів до 2 мільйонів. З одного боку, Банк підвищив би значно свою дисконтну ставку, з другого боку, значно зменшився б резервний фонд, який забезпечує вклади банків та інших вкладників. У 1857 р. чотири найбільші акціонерні банки в Лондоні погрожували, що коли Англійський банк не доб'ється урядового розпорядження про припинення чинності банківського акта 1844 р.⁵⁾, вони затребують назад свої вклади, що привело б банковий відділ до банкрутства. Таким чином, банковий відділ може, як у 1847 р., збанкрутувати, в той час як в емісійному відділі лежить багато мільйонів (наприклад в 1847 р.— до 8 мільйонів) як забезпечення оборотності циркулюючих банкнот. Але і це останнє знову ж ілюзорне.

«Більша частина вкладів, які безпосередньо не потрібні самим банкірам, потрапляє в руки billbrokers» (буквально: вексельних маклерів, по суті справи — напівбанків), «які на забезпечення даної їм позики пропонують банкірові торгові векселі, вже дисконтвані ними для різних осіб у Лондоні або провінції. Billbroker відповідає перед банкіром за сплату цих money at call» (гроші, які на першу вимогу повинні бути повернуті); «і цього роду операції робляться в таких величезних розмірах, що п. Нів, теперішній управляючий {Англійським} «банком, говорить у своєму свідченні: «Нам відомо, що один маклер мав 5 мільйонів, і ми маємо підставу припустити, що в другого було 8—10 мільйонів; один мав 4, другий 3½, третій понад 8 мільйонів. Я говорю про вклади, що перейшли в руки маклерів»» («Report of Committee on Bank Acts», 1858, р. V, № 8).

«Лондонські billbrokers вели свої колосальні операції без усякого резерву готівкою; вони розраховували на надходження по наявних у них векселях, строки яких поступово минають, або, в разі потреби, на можливість одержати позику з Англійського банку під забезпечення дисконтованих ними векселів» [там же, стор. VIII, № 17].— «Дві фірми лондонських billbrokers припинили платежі в 1847 році; обидві пізніше відновили діло. В 1857 р. вони знов припинили платежі. Пасив однієї фірми в 1847 р. був у круглих цифрах 2 683 000 ф. ст. при капіталі в 180 000 фунтів стерлінгів; її пасив у 1857 р. був 5 300 000 ф. ст., в той час як капітал дорівнював; мабуть, не більше ніж одній чверті того, що вона мала в 1847 році. Пасиви другої фірми коливалися в обох випадках між 3 або 4 мільйонами при капіталі, що не перевищував 45 000 фунтів стерлінгів» (там же, стор. XXI, № 52).

⁵⁾ Припинення чинності банківського акта 1844 р. дає Банкові можливість випускати будь-яку кількість банкнот, не турбуючись про покриття їх золотим запасом, що є в руках Банку, отже, дає можливість створювати будь-які кількості паперового фіктивного грошового капіталу і за допомогою останнього давати позики банкам і вексельним маклерам, а через них і торговцям. [Ф. Е.]

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ

I ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. — I

Єдино важкі питання в дослідженні кредиту, до яких ми тепер підходимо, є такі:

По-перше, нагромадження власне грошового капіталу. В якій мірі воно є і в якій не є ознакою дійсного нагромадження капіталу, тобто відтворення в розширеному масштабі? Чи є так зване *plethora* — надлишок капіталу, вислів, застосований завжди тільки до капіталу, що дає проценти, тобто до грошового капіталу, — лише особливим способом вираження промислового надвиробництва, чи воно являє собою особливе явище поруч з цим останнім? Чи збігається це *plethora*, ця надлишка пропозиція грошового капіталу з наявністю грошових мас (зливків, золотих грошей і банкнот), що лежать без руху, і чи можна розглядати цей надлишок дійсних грошей як вираз і форму прояву зазначеного *plethora* позичкового капіталу?

I, *по-друге*, в якій мірі грошова скрута, тобто недостача позичкового капіталу, виражає недостачу дійсного капіталу (товарного капіталу і продуктивного капіталу)? В якій мірі, з другого боку, вона збігається з недостачею грошей, як таких, з недостачею засобів обігу?

Оскільки ми розглядали досі специфічну форму нагромадження грошового капіталу і грошового майна взагалі, ми бачили, що ця форма нагромадження зводиться до нагромадження претензій власності на працю. Нагромадження капіталу у вигляді зобов'язань державного боргу означає, як виявилось, лише збільшення класу кредиторів держави, які дістають право привласнювати собі певні суми з загальної маси податків⁶⁾.

⁶⁾ «Державні процентні папери є не що інше, як ілюзорний капітал, який представляє частину щорічного доходу, призначену для сплати боргу. Відповідний капітал був розтрачений; він визначив собою суму позики, однак державні процентні папери представляють не цей капітал, бо він уже зовсім не існує. Тимчасом

У тому факті, що навіть нагромадження боргів може виступати як нагромадження капіталу, з усією повнотою виявляється те перекручення, яке має місце в системі кредиту. Ці боргові свідоцтва, видані за первісно взятий в позику і давно вже витрачений капітал, ці паперові дублікати знищеного капіталу функціонують для своїх власників як капітал, оскільки вони є придатними для продажу товарами і, таким чином, можуть бути знов перетворені у капітал.

Правда, ми також бачили, що титули власності на суспільні підприємства, залізниці, рудники і т. п. є фактично титулами на дійсний капітал. Однак вони не дають можливості розпоряджатися цим капіталом. Його не можна вилучити. Ці титули дають тільки юридичне право на одержання частини додаткової вартості, яка має бути привласнена цим капіталом. Але ці титули стають також і паперовими дублікатами дійсного капіталу; справа відбувається так, як коли б накладна набула вартості поряд з самим вантажем і одночасно з ним. Вони стають номінальними представниками неіснуючого капіталу. Бо дійсний капітал існує поряд з ними і, звичайно, не переходить в інші руки тому, що ці дублікати переходять з рук в руки. Вони стають формою капіталу, який дає проценти, не тільки тому, що забезпечують певний доход, але й тому, що через продаж за них можна одержати назад гроші як за капітальні вартості. Оскільки нагромадження цих паперів виражає нагромадження залізниць, рудників, пароплавів і т. п., воно виражає розширення дійсного процесу відтворення,— цілком так само, як збільшення податкових вимог, наприклад, на рухоме майно свідчить про зростання цього рухомого майна. Але як дублікати, що самі можуть продаватись як товари, а тому обертаються як капітальні вартості, вони ілюзорні, і величина їх вартості може підвищуватися і падати зовсім незалежно від руху вартості дійсного капіталу, титулами на який вони є. Величина їх вартості, тобто їх біржовий курс, має обов'язкову тенденцію підвищуватися з падінням ставки процента, оскільки останнє, незалежно від специфічного руху грошового капіталу, є простим наслідком тенденції норми прибутку до зниження. Таким чином, уже в силу однієї цієї причини з розвитком капіталістичного виробництва це фіктивне

нові багатства повинні бути створені промисловою працею; щороку частина цих багатств наперед призначається для тих, хто дав у позику багатства, знищені згодом; частина ж за допомогою податків відбирається у виробників багатства, щоб бути відданою кредиторам держави, причому, відповідно до звичайного для даної країни відношення між капіталом і процентом, припускається ілюзорний капітал, еквівалентний тому, який міг би породжувати щорічну ренту, належну кредиторам» (Sismondi. «Nouveaux principes». [Seconde édition, Paris, 1827] II, p. 229—230).

багатство зростає внаслідок зростання вартості кожної з його пропорціональних частин, що мають певну первісну номінальну вартість ⁷.

Виграш і втрата завдяки коливанням цін цих титулів власності, як і їх централізація в руках залізничних королів і т. п., по самій природі речей все більше й більше стають результатом гри, яка тепер виступає замість праці, а також замість прямого насильства, як первісний спосіб придбання капіталістичної власності. Цей вид фіктивного грошового майна, як ми вже зазначали, становить дуже значну частину не тільки грошового майна приватних осіб, але також і банкірського капіталу.

Можна було б,— ми згадуємо про це тільки для того, щоб швидше покінчити з цим питанням,— під нагромадженням грошового капіталу розуміти також нагромадження багатства в руках банкірів (грошових кредиторів з професії) як посередників між приватними грошовими капіталістами, з одного боку, і державою, громадами і продуктивними позичальниками — з другого; причому все колосальне розширення кредитної системи, вся система кредиту експлуатується цими банкірами як їх приватний капітал. Ці молодці мають капітали і доходи завжди в грошовій формі або у формі прямих вимог на гроші. Нагромадження багатств цими банкірами може відбуватися в напрямі, дуже відмінному від дійсного нагромадження, але в усякому разі доводить, що вони прибирають до рук добру частку останнього.

Обмежимо це питання вузькими рамками. Державні процентні папери, так само як і акції та всякого роду інші цінні папери, є сфери вкладання для позичкового капіталу, для капіталу, призначеного давати проценти. Вони є форми віддавання його в позику. Але самі вони не являють собою того позичкового капіталу, який у них вкладається. З другого боку, оскільки кредит відіграє пряму роль у процесі відтворення, треба мати на увазі таке: коли промисловець або купець хоче дисконтувати вексель або одержати позику, йому не потрібні ні акції, ні державні папери. Йому потрібні гроші. Тому він заставляє або продає ці цінні папери, якщо він іншим способом не може роздобути собі грошей. Ось про нагромадження саме цього позичкового капіталу у нас і йде мова, і до того ж

⁷) Частина нагромадженого грошового капіталу, призначеного для позик, в дійсності є простим виразом промислового капіталу. Так, наприклад, коли Англія в 1857 р. вклала в американські залізниці та інші підприємства 80 млн. ф. ст., то це було зроблено майже виключно за рахунок вивозу англійських товарів, які американцям зовсім не довелось оплачувати. Англійські експортери виписували іменами цих товарів векселі на Америку, які розкуповувалися англійськими передшляхниками акцій і посилалися в Америку як сплата за вартість акцій.

спеціально про нагромадження грошового капіталу, який дається в позику. Ми не говоримо тут про позичання будинків, машин та іншого основного капіталу. Ми не говоримо також про ті позики, що їх промисловці і торговці дають один одному товарами і в межах процесу відтворення, хоч і цей пункт нам попередньо доведеться ще розглянути докладніше; ми говоримо виключно про грошові позики, що їх банкіри, як посередники, дають промисловцям і купцям.

Отже, проаналізуємо спочатку комерційний кредит, тобто кредит, який дають один одному капіталісти, зайняті в процесі відтворення. Він становить основу кредитної системи. Його представником є вексель, боргове свідоцтво з певним строком платежу, *document of deferred payment* *. Кожен дає кредит однією рукою і одержує кредит другою. Абстрагуємося поки що від банкірського кредиту, який становить зовсім інший, істотно відмінний момент. Оскільки ці векселі в свою чергу обертаються серед самих купців як засіб платежу, за допомогою передатних написів від одного до другого, без посередництва дисконту, то відбувається лише перенесення боргової вимоги з *A* на *B*, що зовсім не змінює зв'язку в цілому. Одна особа тільки ставиться на місце іншої. Але навіть і в цьому випадку погашення боргів може мати місце без втручання грошей. Наприклад, прядильник *A* повинен сплатити по векселю бавовняному маклерові *B*, а цей останній — імпортерові *C*. Якщо *C* в той самий час експортує пряжу, що трапляється досить часто, то він може в обмін на вексель купити в *A* пряжі, а прядильник *A* погашає свій борг маклерові *B* його ж векселем, одержаним *A* в рахунок платежу від *C*, причому грішми доведеться сплатити щонайбільше тільки сальдо. Результатом всієї цієї операції є лише обмін бавовни на пряжу. Експортер представляє тільки прядильника, бавовняний маклер — виробника бавовни.

Щодо кругообороту цього чисто комерційного кредиту треба відзначити два моменти:

По-перше: погашення цих взаємних боргових вимог залежить від зворотного припливу капіталу, тобто від акту *T—Г*, що його тільки відстрочено. Коли прядильник одержав вексель від фабриканта ситцю, то останній зможе сплатити, якщо він до строку сплати встигне продати свій ситець, який пере-

* — документ про відстрочення платежу. *Ред.*

буває на ринку. Коли спекулянт хлібом видав вексель на свого агента, то агент зможе сплатити гроші, якщо тим часом йому вдасться продати хліб по сподіваній ціні. Таким чином, ці сплати залежать від безперервності відтворення, тобто процесу виробництва і процесу споживання. Але через те що кредит має взаємний характер, то платоспроможність одного залежить в той же час від платоспроможності другого; бо векселедавець, видаючи свій вексель, може розраховувати або на повернення капіталу в його власному підприємстві або на повернення капіталу в підприємстві третьої особи, яка протягом даного строку повинна сплатити йому по векселю. Якщо залишити осторонь розрахунки на повернення капіталу, платіж може відбутися тільки за рахунок резервного капіталу, який є в розпорядженні векселедавця для виконання його зобов'язань в разі уповільненого повернення капіталу.

По-друге: ця кредитна система не усуває необхідності сплати готівкою. Насамперед, значна частина затрат повинна завжди провадитися готівкою: заробітна плата, податки і т. д. Далі, нехай, наприклад, *B*, який одержав від *C* замість платежу вексель, сам повинен до того, як мине строк цього векселя, сплатити *D* по векселю, для якого вже вийшов строк платежу, а для цього йому потрібна готівка. Такий досконалий кругооборот відтворення, який вище припущено між виробником бавовни і прядильником, і навпаки, може становити тільки виняток; в дійсності кругооборот постійно переривається в багатьох місцях. При розгляді процесу відтворення («Капітал», кн. II, відділ III²) ми бачили, що виробники постійного капіталу частково обмінюються постійним капіталом між собою. Ось чому векселі можуть більш або менш взаємно покриватися. Те ж саме має місце у висхідній лінії виробництва, де, наприклад, торговець бавовною виписує вексель на прядильника, прядильник — на фабриканта ситцю, цей останній — на експортера, експортер — на імпортера (можливо, знов-таки на імпортера бавовни). Проте тут немає кругообороту операцій, а значить, немає і замкнутого кола вимог. Наприклад, вимога прядильника до ткача не компенсується вимогою постачальника вугілля до машинобудівника; прядильник на своєму підприємстві ніколи не може створити зустрічної вимоги до машинобудівника, бо його продукт, пряжа, не входить як елемент у процес відтворення машин. Тому такі вимоги повинні погашатися грошми.

Межі цього комерційного кредиту, коли їх розглядати самі по собі, такі: 1) багатство промисловців і купців, тобто резервний капітал, що є в їх розпорядженні на випадок уповільненого

зворотного припливу капіталу; 2) самий цей зворотний приплив. Останній може уповільнитися на деякий час, або товарні ціни можуть протягом даного періоду часу впасти, або раптом може виявитися, що товар внаслідок застою на ринку не знаходить збуту. Чим довший строк векселя, тим більшим, по-перше, повинен бути резервний капітал і тим значніша можливість зменшення і запізнення зворотного припливу внаслідок падіння цін або переповнення ринку. І далі, повернення тим менше забезпечене, чим більше первісна операція зумовлювалась спекуляцією на підвищення або падіння товарних цін. Ясно, однак, що з розвитком продуктивної сили праці, а значить, і виробництва у великому масштабі: 1) ринки розширюються і віддаляються від місця виробництва, 2) кредит через це повинен стати більш довгостроковим, а значить, 3) все сильніше повинен панувати в операціях спекулятивний елемент. Виробництво у великому масштабі і для віддалених ринків кидає весь продукт у сферу торгівлі; проте немислиме таке подвоєння капіталу нації, при якому торговці самі по собі були б спроможними закуповувати на свій власний капітал весь національний продукт і потім знов продавати його. Отже, кредит тут неминучий — кредит, обсяг якого зростає разом із зростанням вартості виробництва і строки якого подовжуються в міру збільшення віддаленості ринків збуту. Тут має місце взаємодія. Розвиток процесу виробництва розширює кредит, а кредит приводить до розширення промислових і торгових операцій.

Якщо розглядати цей кредит окремо від банкірського кредиту, то очевидно, що він зростає разом з розмірами самого промислового капіталу. Позичковий капітал і промисловий капітал тут тотожні; капітали, дані в позику, є товарні капітали, призначені або для остаточного індивідуального споживання або для заміщення постійних елементів продуктивного капіталу. Отже, те, що тут виступає як позичковий капітал, завжди є капітал, що перебуває в певній фазі процесу відтворення, але переходить за допомогою купівлі і продажу з одних рук в інші, причому еквівалент за нього сплачується покупцем тільки пізніше, в наперед умовлений строк. Так, наприклад, бавовна в обмін на вексель переходить в руки прядильника, пряжа в обмін на вексель — в руки фабриканта ситцю, ситець в обмін на вексель переходить в руки купця, з рук якого в обмін на вексель потрапляє до експортера, останній, в обмін на вексель, передає його купцеві в Індії, який продає його, куваючи взамін індиго і т. д. Протягом цього переходу з одних рук в інші бавовна здійснює своє перетворення в ситець, ситець

кінець кінцем транспортується в Індію, обмінюється на індиго, яке привозиться в Європу і там знову вступає в процес відтворення. Різні фази процесу відтворення опосереднюються тут кредитом, так що прядильник не оплачує готівкою бавовни, фабрикант ситцю — пряжі, купець — ситцю і т. д. У перших актах процесу товар-бавовна проходить різні фази виробництва і перехід цей опосереднюється кредитом. Але як тільки бавовна набрала у виробництві своєї остаточної форми як товар, цей самий товарний капітал проходить ще тільки через руки різних купців, які транспортують його на віддалений ринок і останній з яких продає його кінець кінцем споживачеві, купуючи замість того інший товар, що входить або в процес споживання або в процес відтворення. Отже, тут треба розрізняти два періоди: протягом першого кредит опосереднює дійсні послідовні фази у виробництві даного предмета; протягом другого — лише перехід його з рук одного купця в руки іншого, куди включається і транспортування, тобто здійснюється акт $T—G$. Але і тут товар все ж перебуває принаймні в акті обігу, отже, в одній з фаз процесу відтворення.

Таким чином, те, що тут дається в позику, аж ніяк не є незайнятим капіталом, — це капітал, який в руках свого власника має змінити свою форму, який існує в такій формі, коли він для свого власника є просто товарним капіталом, тобто капіталом, який має здійснити зворотне перетворення, а саме, він у першу чергу повинен принаймні перетворитися в гроші. Отже, тут кредит опосереднює метаморфозу товару: не тільки $T—G$, але також $G—T$ і дійсний процес виробництва. Якщо залишити осторонь банкірський кредит, то достаток кредиту в межах кругообороту відтворення аж ніяк не означає того, що є великий незайнятий капітал, який пропонується в позику і шукає прибуткового застосування, — він означає зайнятість великої кількості капіталу в процесі відтворення. Отже, кредит опосереднює тут: 1) оскільки йдеться про промислових капіталістів, — перехід промислового капіталу з однієї фази в другу, зв'язок між сферами виробництва, що взаємно стикаються і вторгаються одна в другу; 2) оскільки йдеться про купців, — транспортування і перехід товарів з одних рук в інші до їх остаточного продажу за гроші або їх обміну на інший товар.

Максимум кредиту означає тут найбільш повне втягнення промислового капіталу у виробництво, тобто найвище напруження його відтворної сили, незалежно від меж споживання. Ці межі споживання розсуваються напруженням самого процесу відтворення; з одного боку, воно збільшує споживання

доходів робітниками і капіталістами, з другого боку, воно тотожне з напруженням продуктивного споживання.

Поки процес відтворення відбувається безперерійно, а тому зворотний приплив капіталу лишається забезпеченим, цей кредит підтримується і розширюється, причому розширення його спирається на розширення самого процесу відтворення. Як тільки настає застій внаслідок уповільнення зворотного припливу, переповнення ринків, зниження цін, з'являється надлишок промислового капіталу, але в такій формі, в якій останній неспроможний виконувати свої функції. Маса товарного капіталу наявна, але він не знаходить збуту. Маса основного капіталу наявна, але внаслідок застою відтворення він здебільшого лежить без діла. Кредит скорочується: 1) тому що цей капітал не зайнятий, тобто спинився в одній з фаз свого відтворення, тому що він не може здійснити своєї метаморфози, 2) тому що підірвана віра в можливість безперерійного ходу процесу відтворення, 3) тому що зменшується попит на цей комерційний кредит. Прядильникові, який скорочує своє виробництво і має на складі масу непроданої пряжі, не треба купувати бавовну в кредит. Купцеві не треба купувати в кредит товари, тому що їх у нього і без того більше ніж досить.

Отже, якщо порушується це розширення або хоч би тільки нормальне напруження процесу відтворення, то разом з тим з'являється і недостача кредиту; стає важче одержати товари в кредит. Вимога платежу готівкою і обережність при продажу в кредит особливо характерні для тієї фази промислового циклу, яка йде безпосередньо за крахом. А під час самої кризи, коли кожний прагне, але не може продати і в той же час мусить продати, щоб заплатити, маса капіталу — не того, який є вільним і шукає застосування, а зв'язаного в процесі свого відтворення — найзначнішою є якраз тоді, коли найсильнішою є недостача кредиту (і тому найвищою є дисконтна ставка при банкірському кредиті). Капітал, уже вкладений в підприємство, в цей час дійсно залишається раз у раз незайнятим, бо спинився процес відтворення. Фабрики стоять, сировина нагромаджується, готові продукти переповнюють товарний ринок. Через це надзвичайно неправильним є приписувати такий стан справ недостачі продуктивного капіталу. Якраз у цей період є надлишок продуктивного капіталу почасти в порівнянні з нормальним, але в даний момент скороченим масштабом відтворення, почасти в порівнянні із зменшеним споживанням.

Уявімо собі, що все суспільство складається тільки з промислових капіталістів і найманих робітників. Далі, залишимо осторонь зміни цін, які перешкоджають значним частинам всьо-

го капіталу заміщуватися згідно з своїми середніми нормами і неминуче повинні виникати тимчасово загальний застій при тому загальному зв'язку між різними частинами процесу відтворення, який розвивається особливо завдяки кредитові. Залишимо осторонь також фіктивні підприємства і спекулятивні обороти, заохочувані кредитом. Тоді кризу можна було б пояснити тільки невідповідністю виробництва в різних галузях і невідповідністю між споживанням самих капіталістів та їх нагромадженням. Але за даного стану речей заміщення капіталів, вкладених у виробництво, залежить головним чином від споживної спроможності непродуктивних класів, тоді як споживна спроможність робітників обмежена почасти законами заробітної плати, почасти тим, що робітники лише доти знаходять собі заняття, поки вони можуть бути використані з прибутком для класу капіталістів. Кінцевою причиною всіх дійсних криз лишається завжди бідність і обмеженість споживання мас, яка протидіє прагненню капіталістичного виробництва розвивати продуктивні сили так, як коли б межею їх розвитку була тільки абсолютна споживна спроможність суспільства.

Про дійсну недостачу продуктивного капіталу, принаймні у капіталістично розвинутих націй, мова може йти лише у випадку загального неврожаю або головних продуктів харчування, або найважливішої промислової сировини.

Але до цього комерційного кредиту долучається власне грошовий кредит. Взаємне кредитування промисловців і купців переплітається з грошовими позиками, які вони одержують від банкірів і грошових кредиторів. При дисконтуванні векселя позика є лише номінальною. Фабрикант продає свій продукт під вексель і дисконтує останній у *billbroker* *. В дійсності останній позичає лише кредит свого банкіра, який, в свою чергу, позичає йому грошовий капітал своїх вкладників, якими є самі промисловці й купці, а також і робітники (за посередництвом ощадних кас), так само як і одержувачі земельної ренти та інші непродуктивні класи. Таким чином, для кожного індивідуального фабриканта або купця усувається як необхідність мати солідний резервний капітал, так і залежність від дійсного зворотного припливу капіталу. Але з другого боку, почасти завдяки дутим векселям, а почасти завдяки товарним операціям з єдиною метою фабрикації векселів, весь процес настільки ускладнюється, що видимість дуже солідного підприємства з безперервним зворотним припливом капіталів може спокійно

* — вексельного маклера. *Ред.*

зберігатися довгий час і після того, коли в дійсності зворотний приплив досягається тільки за рахунок почасти обманутих грошових кредиторів, почасти обманутих виробників. Саме тому безпосередньо перед крахом підприємство завжди має аж надто здоровий вигляд. Найкращий доказ цього дають, наприклад, «Reports on Bank Acts» 1857 і 1858 pp., згідно з якими всі директори банків, купці, одним словом, всі запрошені як експерти, з лордом Оверстоном на чолі, поздоровляли один одного з квітучим і здоровим розвитком справ,— якраз за місяць перед тим, як у серпні 1857 р. вибухнула криза. І Тук в своїй праці «History of Prices» дивовижно також піддається цій ілюзії при викладі історії кожної окремої кризи. Підприємства здаються все ще цілком здоровими, і справи йдуть якнайблискучіше, поки раптом не настане крах.

Тепер ми повернемося до нагромадження грошового капіталу.

Не всяке збільшення позичкового грошового капіталу вказує на дійсне нагромадження капіталу або розширення процесу відтворення. Найясніше це виявляється в тій фазі промислового циклу, яка безпосередньо йде за пережитою кризою, коли позичковий капітал масами лежить без діла. В ті моменти, коли процес виробництва скорочується (в англійських промислових округах після кризи 1847 р. виробництво скоротилося на одну третину), коли ціни товарів досягають своєї найнижчої точки, коли дух підприємництва паралізований, в такі моменти панує низька процентна ставка, яка в даному разі вказує лише на збільшення позичкового капіталу якраз внаслідок скорочення і паралізованості промислового капіталу. При падінні товарних цін, зменшенні оборотів, скороченні капіталу, вкладеного в заробітну плату, потрібно, звичайно, менше засобів обігу; з другого боку, після того як ліквідовані закордонні борги почасти завдяки відпливу золота, почасти завдяки банкрутствам, відпадає потреба в додаткових грошах для функції світових грошей; нарешті, обсяг операцій по дисконту векселів скорочується разом із скороченням числа і загальної суми самих цих векселів,— все це очевидно само собою. Попит на позичковий грошовий капітал — і як на засіб обігу, і як на засіб платежу — через це зменшується (про нові затрати капіталу ще немає мови), і через це настає відносне багатство цього капіталу. Але в той же час, як буде показано пізніше, і пропозиція позичкового грошового капіталу за таких обставин безумовно збільшується.

Так, після кризи 1847 р. мало місце «скорочення оборотів і величозна кількість грошей» («Comm. Distress» 1847—1848. Evidence № 1664), ставка процента була дуже низькою внаслідок «майже цілковитої відсутності торгівлі і майже повної неможливості власти гроші» (там же, стор. 45 [№ 231]. Свідчення Ходжсона, директора ліверпульського королівського банку). Які нісенітниця вигадують ці пани (а Ходжсон це один з кращих серед них), щоб пояснити собі це, видно з такої фрази:

«Пригнічення» (1847 р.) «виникло внаслідок дійсного зменшення грошового капіталу в країні, яке було викликано почасти необхідністю оплачувати золотом ввіз з усіх країн світу, почасти перетворенням оборотного капіталу (floating capital) в основний» [там же, стор. 39, № 466].

Яким чином перетворення оборотного капіталу в основний може зменшити грошовий капітал країни, зовсім не можна зрозуміти; бо, наприклад, при будівництві залізниць, куди в той час головним чином вкладався капітал, ні золото, ні паперові знаки не вживаються як матеріал для будівництва віадуків або виготовлення рейок, а гроші за залізничні акції, оскільки вони депонувались при купівлі цих акцій, функціонували, як і всякі інші депоновані в банку гроші, і, як було показано вище *, навіть збільшували на деякий час кількість позичкового грошового капіталу; оскільки ж гроші дійсно затрачувались на будівництво, вони циркулювали в країні як купівельний і платіжний засіб. Грошовий капітал міг би бути зачеплений перетворенням оборотного капіталу в основний лише остільки, оскільки основний капітал не є предметом, придатним для експорту, так що внаслідок неможливості вивозу відпадає і вільний капітал, який утворюється від надходжень за вивезені предмети, а значить, відпадають і надходження готівкою або зливками. Але в розглядуваний період і предмети англійського експорту масами лежали в складах на закордонних ринках, не знаходячи покупців. У купців і фабрикантів Манчестера та інших місць, що вклали частину нормального капіталу своїх підприємств у залізничні акції і через те потрапили в дальшому веденні свого підприємства в залежність від позикового капіталу, floating capital дійсно був закріпленим, наслідки чого й довелося їм відчувати. Та результат вийшов би той самий, якби капітал, що належав їх підприємствам, але вилучений з них, вони вклали не в залізницю, а, наприклад, у гірництво, продукти якого — залізо, вугілля, мідь і т. д. — самі становлять floating capital.— Дійсне зменшення вільного грошового капіталу внаслідок неврожаю, ввозу зерна і вивозу

* Див. цей том, частина II, стор. 8—9. Ред.

золота, само собою зрозуміло, було фактом, що не мав ніякого відношення до залізничних спекуляцій.

«Майже всі торгові фірми почали більш чи менш згортати свою діяльність, вміщуючи частину свого торгового капіталу в залізницю» [там же, стор. 42].— «Позичаючи такі величезні суми залізницям, ці торгові фірми, в свою чергу, були змушені брати у банків за допомогою дисконту векселів дуже багато капіталу, з тим, щоб на ці гроші продовжувати ведення свого власного підприємства» (той самий Ходжсон, там же, стор. 67). «В Манчестері в результаті залізничних спекуляцій багато хто зазнав величезних збитків» (Р. Гарднер, не раз цитований в «Капіталі», кн. I розд. XIII, 3, с³ та інших місцях; свідчення № 4884, там же).

Головною причиною кризи 1847 р. було колосальне переповнення ринку і безмежна спекуляція в торгівлі ост-індськими товарами. Але й інші обставини привели до краху дуже багаті фірми цієї галузі:

«Вони мали великі кошти, але ці кошти були ліквідні. Весь їх капітал був укладений в земельну власність на острові Маврійській або в фабрики індиго і цукрові заводи. Коли вони потім взяли на себе зобов'язання в розмірі 500 000—600 000 ф. ст., у них не виявилось ніяких вільних коштів для оплати своїх векселів, і кінець кінцем вияснилось, що для оплати своїх векселів вони цілком повинні розраховувати на кредит» (Ч. Тернер, великий ост-індський купець у Ліверпулі, № 730, там же).

Далі ми маємо свідчення Гарднера (№ 4872, там же):

«Зараз же після укладення китайського договору для країни відкрились такі широкі перспективи колосального розширення нашої торгівлі з Китаєм, що в додаток до всіх наших уже існуючих фабрик багато великих фабрик було збудовано спеціально з метою виготовляти найбільш ходові на китайському ринку бавовняні тканини.— 4874. Чим же все це закінчилось? — Величезним розоренням, яке не піддається описові; я не думаю, щоб за весь вивіз 1844—1845 рр. у Китай було одержано назад більше $\frac{2}{3}$ всієї суми; оскільки чай є основним предметом зворотного експорту, і оскільки нам подавали велику надію, то ми, фабриканти, з певністю розраховували на велике зниження мита на чай».

І ось перед нами наївно висловлене характерне кредо англійських фабрикантів:

«Наша торгівля на іноземному ринку не обмежується спроможністю останнього купувати товари, але вона обмежена тут, в нашій країні, нашою спроможністю споживати продукти, які ми одержуємо взамін за наші промислові вироби».

(Порівняно бідні країни, з якими веде торгівлю Англія, могли б, звичайно, оплатити і спожити будь-яку кількість англійських товарів, а ось багата Англія, на жаль, не спроможна спожити продукти, одержані в обмін за її експорт.)

«4876. Я спочатку вивіз деякі свої товари, які були продані із збитком близько 15%; при цьому я був цілком переконаний, що агенти мої закупають чай по такій ціні, при якій перепродаж тут дасть прибуток, до-

сить великий для покриття цього збитку; але замість прибутку, я мав часом збиток у 25% і навіть 50%. — 4877. Чи експортують фабриканти за свій рахунок? — Переважно; купці, як видно, швидко переконалися, що з цього діла нічого не виходить, і більше заохочували фабрикантів до самостійного відправлення продуктів, ніж самі брали в ньому участь».

Навпаки, в 1857 р. збитки і банкрутства випали переважно на долю купців, тому що цього разу фабриканти полишили їм можливість переповнювати чужі ринки «за власний рахунок».

Грошовий капітал може збільшитися завдяки тому, що з розширенням банківської справи (див. нижче приклад про район Іпсуїча, де протягом небагатьох років безпосередньо перед 1857 р. вклади фермерів почотверились *) те, що раніше було скарбом приватної особи або монетним запасом, перетворюється на певний строк у позичковий капітал. Таке зростання грошового капіталу не виражає собою зростання продуктивного капіталу, як, наприклад, і збільшення вкладів у лондонських акціонерних банках, після того як ці банки почали платити проценти по вкладах, не виражає зростання грошового капіталу. Поки масштаб виробництва залишається незмінним, це зростання викликає тільки надмір позичкового грошового капіталу в порівнянні з продуктивним. Звідси низька ставка процента.

Якщо процес відтворення досягає знов стану розквіту, який передує надмірному напруженню, то комерційний кредит досягає надзвичайно великого розширення, яким у свою чергу дійсно створюється «здоровий» базис для полегшеного зворотного припливу капіталів і розширення виробництва. При такому стані справ ставка процента все ще низька, хоч і перевищує свій мінімум. Фактично це *єдиний* період, коли можна сказати, що низька ставка процента і, значить, відносний надмір позичкового капіталу збігається з дійсним розширенням промислового капіталу. Легкість і регулярність зворотного припливу капіталу, в зв'язку з розширенням комерційного кредиту, забезпечує, незважаючи на посилений попит, пропозицію позичкового капіталу і перешкоджає підвищенню ставки процента. З другого боку, тільки тепер починають відігравати помітну роль ті ридарі наживи, які ведуть справи без запасного, а то й взагалі без будь-якого капіталу і тому оперують цілком з допомогою грошового кредиту. До цього долучається ще значне зростання основного капіталу в усіх його формах і відкриття маси нових великих підприємств. Процент підвищується тепер до своєї середньої висоти. Свого максимуму він досягає знову

* Див. цей том, частина II, стор. 37. Ред.

тоді, коли вибухає нова криза, коли кредит раптом вичерпується, платежі припиняються, процес відтворення паралізується і за згаданими вище винятками поряд з майже абсолютною недостачею позичкового капіталу настає надлишок бездіяльного промислового капіталу.

Отже, рух позичкового капіталу, як він виражається в коливаннях процентної ставки, в цілому відбувається в напрямі, протилежному рухові промислового капіталу. Фаза, в якій низька ставка процента, що проте перевищує свій мінімум, збігається з «поліпшенням» і з зростаючим після закінчення кризи довір'ям, і особливо фаза, коли ця ставка досягає своєї середньої величини — однаково віддаленої і від мінімуму і від максимуму, — тільки ці два моменти виражають збіг надміру позичкового капіталу з великим розширенням промислового капіталу. Але на початку промислового циклу низька ставка процента збігається з скороченням, а в кінці циклу висока ставка процента, яка супроводить «поліпшення», свідчить про те, що комерційний кредит лише в невеликій мірі має потребу в банківському кредиті, бо він все ще стоїть на своїх власних ногах.

З цим промисловим циклом справа стоїть так, що, раз дано перший поштовх, один і той самий кругообіг повинен періодично відтворюватися⁸⁾. У стані депресії виробництво падає нижче від того рівня, якого воно досягло в попередньому циклі і для якого тепер закладено технічний базис. При розквіті — середньому періоді — виробництво розвивається далі

⁸⁾ {Як я вже згадував в іншому місці [див. те видання, том 23, стор. 35—36], від часу останньої великої загальної кризи в цьому відношенні настав деякий поворот. Гостра форма періодичного процесу з її доперіодичним десятирічним циклом поступилась, очевидно, місцем більш хронічному, затяжному, такому, що заціпає різні промислові країни в різний час, чергуванню порівняно короткого, млявого поліпшення справ і порівняно довгого пригніченого стану. Можливо, однак, що ми маємо перед собою лише збільшення тривалості циклу. В період дитинства світової торгівлі, в 1815—1847 рр., спостерігався приблизно п'ятирічний цикл: з 1847 по 1867 р. цикл був виразно десятирічним. Чи не живемо ми в період підготовки нового світового краху нечуваної сили? На користь такого припущення говорить ряд фактів. Від часу останньої загальної кризи 1867 р. сталися великі зміни. Колосальне зростання засобів сполучення — океанські пароплави, залізниця, електричні телеграфи, Суецький канал — вперше створило дійсно світовий ринок. Поруч з Англією, яка раніше монополізувала промисловість, виступив цілий ряд конкуруючих промислових країн; для вкладення надлишкового європейського капіталу в усіх частинах світу стали доступними незрівняно ширші і різноманітніші області, так що капітал розподіляється далеко ширше і місцева надмірна спекуляція переборюється легше. Завдяки всьому цьому більшість старих вогнищ кризи або привів до кризи усунена або дуже ослаблена. Разом з тим конкуренція на внутрішньому ринку відступає назад перед картелями і трестами, тоді як на зовнішньому ринку вона обмежується заборонними митами, якими захистили себе всі великі промислові країни, крім Англії. Але самі ці заборонні мита є ще по інше, як овброння для неминучої загальної промислової війни, яка повинна розв'язати питання про панування на світовому ринку. Таким чином, кожний з елементів, що протидіють повторенню криз старого типу, має в собі зародок далеко грандіознішої майбутньої кризи.— Ф. Е.}

на цьому базисі. В період надвиробництва і шахрайств продуктивні сили напружуються до найвищої міри, навіть понад капіталістичні межі виробничого процесу.

Очевидно само собою, що в період кризи не вистачає засобів платежу. Оборотноість векселів заступає місце метаморфози самих товарів, і якраз в такий час тим більше, чим більше торгових фірм вели операції тільки в кредит. Неуцьке і безглузде банківське законодавство — подібно до законів 1844—1845 рр.— може посилити цю грошову кризу. Але ніяке банківське законодавство не може усунути кризи.

При такій системі виробництва, де всі зв'язки процесу відтворення базуються на кредиті, в тому випадку, коли кредит раптом припиняється і силу має тільки платіж готівкою, повинна очевидно настати криза, повинна настати незвичайна гонитва за засобами платежу. Тому на перший погляд вся криза здається тільки кредитною кризою і грошовою кризою. І справді, питання полягає тільки в тому, як перетворити векселі в гроші. Але ці векселі представляють здебільшого дійсні купівлі й продажі, розширення яких далеко за межі суспільної потреби лежить кінець кінцем в основі всієї кризи. Однак поряд з цим величезна маса цих векселів представляє просто дуті операції, які тепер виявляють свій справжній характер і лопаються; далі, вона представляє спекуляції, які були розпочаті з чужим капіталом і зазнали краху; нарешті, товарні капітали, які знецінені або навіть зовсім не можуть бути продані; або зворотний приплив капіталів, який ніколи вже не може здійснитися. Всю цю штучну систему насильного розширення процесу відтворення не можна, звичайно, оздоровити тим, що який-небудь банк, наприклад Англійський банк, за допомогою своїх паперів постачить всім спекулянтам капітал, якого їм не вистачає, і купить всі знецінені товари по їх попередній номінальній вартості. А втім, тут все виступає в перекрученому вигляді, бо в цьому «паперовому» світі ніде не виступають реальна ціна та її реальні моменти, а фігурують тільки зливки, металічні гроші, банкноти, векселі, цінні папери. Це перекручення особливо виявляється в центрах, де скупчені грошові підприємства країни, як-от, наприклад, в Лондоні; весь процес стає незрозумілим; уже в меншій мірі це спостерігається в центрах виробництва.

А втім, щодо надмірного достатку промислового капіталу, що виявляється під час криз, слід зауважити: товарний капітал потенціально є в той же час і грошовим капіталом, тобто певною сумою вартості, вираженою в ціні товару. Як споживна цінність він є певна кількість певних предметів споживання, і в

момент кризи виявляється, що їх є з надлишком. Але як грошовий капітал в собі, як потенціальний грошовий капітал він знає постійних розширень і скорочень. Напередодні кризи і під час неї товарний капітал у своїй ролі потенціального грошового капіталу скорочується. Для своїх власників та їх кредиторів (а також як забезпечення векселів і позик) він представляє менше грошового капіталу, ніж у той період, коли він був куплений і коли здійснювались основані на ньому дисконтні і заставні операції. Якщо саме такий є смисл твердження, що грошовий капітал країни в період пригнічення зменшується, то це тотожне з констатуванням того, що ціни товарів упали. А втім, таке падіння цін тільки урівноважує їх попереднє розбухання.

Доходи непродуктивних класів і всіх тих, хто живе за рахунок фіксованих доходів, лишаються здебільшого незмінними в період розбухання цін, яке йде рука в руку з надвиробництвом і надмірною спекуляцією. Тому їх споживна спроможність відносно знижується, а разом з тим знижується і спроможність замінювати ту частину загальної суми відтворення, яка нормально повинна була б увійти в їх споживання. Навіть у тому разі, коли номінально попит їх лишається незмінним, в дійсності він знижується.

Щодо ввозу і вивозу треба зауважити, що одна за одною всі країни втягуються в кризу, і тоді виявляється, що всі вони, за небагатьма винятками, надто багато експортували і імпортували і, значить, *платіжний баланс несприятливий для всіх* і що, таким чином, причина кризи полягає насправді не в платіжному балансі. Наприклад, Англія терпить від відпливу золота. Вона надто багато імпортувала. Але в той же час всі інші країни переповнені англійськими товарами. Отже, вони також надто багато ввезли або до них ввезли надто багато. (Звичайно, є різниця між країною, яка вивозить в кредит, і країнами, які мало або зовсім не вивозять в кредит. Але останні зате ввозять в кредит; це не має місця лише в тому разі, коли товари посилаються туди на консигнацію⁴.) Насамперед криза може вибухнути в Англії, в країні, яка найбільше дає кредиту і найменше бере його, бо платіжний баланс, баланс платежів, яким виходить строк і які негайно повинні бути погашені, для неї *несприятливий*, хоч загальний торговий баланс *сприятливий*. Ця остання обставина пояснюється почасти кредитом, який вона дає, почасти масою капіталів, даних нею в позику за кордон, внаслідок чого має місце великий зворотний приплив товарів незалежно від зворотного припливу, зумовленого власне торговими операціями. (Іноді криза починалася

також в Америці, країні, яка більше, ніж усі інші, користується англійським кредитом, — торговим кредитом і кредитом капіталу.) Крах в Англії, що починається і супроводиться впливом золота, вирівнює платіжний баланс Англії почасти завдяки банкрутству її імпортерів (про що нижче), почасти завдяки тому, що за кордон по дешевих цінах викидається частина її товарного капіталу, почасти завдяки продажу іноземних цінних паперів, купівлі англійських паперів і т. д. Та ось настає черга якої-небудь іншої країни. Платіжний баланс для неї в даний момент був сприятливий; але існуючий у звичайний час розрив між платіжним і торговим балансом тепер відпадає або, в усякому разі, скорочується внаслідок кризи: всі платежі повинні бути зроблені відразу. Та сама історія повторюється тепер тут. В Англію тепер припливає золото, а з іншої країни — відпливає. Те, що в одній країні проявляється як надлишковий ввіз, в іншій виявляється надлишковим вивозом, і навпаки. Але надлишковий ввіз і надлишковий вивіз мав місце в усіх країнах (ми говоримо тут не про неврожаї і т. п., а про загальну кризу), тобто мало місце надвиробництва, якому сприяв кредит і загальне розбухання цін, що супроводить його.

В 1857 р. криза вибухнула в Сполучених Штатах. Відбувся вплив золота з Англії в Америку. Але як тільки розбухання цін в Америці припинилося, настала криза в Англії і почався вплив золота з Америки в Англію. Те ж саме відбулося між Англією і континентом. Платіжний баланс в період загальної кризи несприятливий для кожної нації, принаймні для кожної комерційно розвинутої нації, але виявляється він завжди, як при веденні стрільби по черзі, спочатку в одній нації, а вслід за тим у другій, в міру того як доходить черга платежу, і криза, як тільки вона вибухнула в якій-небудь країні, наприклад в Англії, стискає ці строки в дуже короткий період часу. Саме тоді і виясняється, що всі ці країни одночасно і надто багато вивезли (отже, перевиробили) і надто багато ввезли (отже, переторгували), що в усіх у них ціни надмірно розбухли, а кредит перенапружений. І скрізь відбувається однаковий крах. Явище відпливу золота виявляється потім у всіх країнах по черзі і своєю загальною доводить, зокрема: 1) що вплив золота є лише прояв кризи, а не причина її, 2) що послідовність, в якій він настає у різних націй, лише показує, коли для кожної з них надходить черга звести свої рахунки з небом, коли у них настає строк кризи і приховані елементи її визрівають для вибуху.

Для англійських економістів характерно, — а варта уваги економічна література з 1830 р. зводиться головним чином до

літератури про суггенсу*, кредит, кризи,— що вони розглядають вивіз благородних металів у період кризи, незважаючи на зміну вексельного курсу, виключно з точки зору Англії як чисто національне явище і зовсім закривають очі на той факт, що коли їх банк в період кризи підвищує процентну ставку, то і всі інші європейські банки роблять те саме, і що коли сьогодні в Англії лунають зойки з приводу відпливу золота, то завтра вони пролунають в Америці, післязавтра — в Німеччині і Франції.

В 1847 р. «треба було погасити поточні зобов'язання Англії» (головним чином за хліб). «На нещастя, вони здебільшого погасалися шляхом банкрутства». {Завдяки банкрутству багата Англія розв'язала собі руки у відношенні до континенту і Америки.} «А оскільки з зобов'язаннями не було покінчено внаслідок банкрутства, їх погасили вивозом благородних металів» («Report of Committee on Bank Acts», 1857).

Отже, оскільки криза в Англії загострюється банківським законодавством, законодавство це є засобом для того, щоб у період голоду обдурювати нації, які вивозять хліб, спочатку на хлібі, а потім на грошах за хліб. Таким чином, заборона вивозу хліба в такий час є для країн, які самі більш чи менш терплять від дорожнечі, дуже раціональним засобом боротьби з цим планом Англійського банку «погасити зобов'язання», викликані ввозом хліба, «за допомогою банкрутства». Далеко краще, коли виробники хліба і спекулянти втратять частину свого прибутку на користь країни, ніж коли вони втратять свій капітал на користь Англії.

Із сказаного видно, що товарний капітал під час кризи і взагалі під час застою в справах значною мірою втрачає свою властивість представляти потенціальний грошовий капітал. Те ж саме доводиться сказати і про фіктивний капітал, процентні папери, оскільки вони самі обертаються на біржі як грошові капітали. При підвищенні процента ціна їх падає. Вона падає, далі, внаслідок загальної нестачі кредиту, яка примушує їх власників масами викидати їх на ринок, щоб роздобути собі грошей. Нарешті, ціна акцій падає, почасти внаслідок зменшення доходів, посвідками на одержання яких вони є, почасти внаслідок того, що підприємства, які вони представляють, досить часто мають дутий характер. Під час кризи цей фіктивний грошовий капітал надзвичайно зменшується, а разом з тим для його власників зменшується можливість одержувати під нього гроші на ринку. Все ж зниження курсу цих цінних паперів зовсім не зачіпає того дійсного капіталу, який вони представляють, і, навпаки, дуже сильно зачіпає платоспроможність його власників.

* — грошовий обіг. *Ред.*

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

**ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ
І ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ.— II**

(продовження)

Ми все ще не покінчили з питанням, у якій мірі нагромадження капіталу у формі позичкового грошового капіталу збігається з дійсним нагромадженням, з процесом розширеного відтворення.

Перетворення грошей в позичковий грошовий капітал — історія далеко простіша, ніж перетворення грошей в продуктивний капітал. Але нам треба тут розрізняти дві речі:

- 1) просте перетворення грошей в позичковий капітал;
- 2) перетворення капіталу або доходу в гроші, які перетворюються в позичковий капітал.

Тільки при умові, зазначеній в останньому пункті, може мати місце справжнє нагромадження позичкового капіталу, яке збігається з дійсним нагромадженням промислового капіталу.

1) ПЕРЕТВОРЕННЯ ГРОШЕЙ В ПОЗИЧКОВИЙ КАПІТАЛ

Ми вже бачили, що можливе скупчення, надмірний достаток позичкового капіталу, лише остільки зв'язане з продуктивним нагромадженням, оскільки воно стоїть до цього останнього в оберненому відношенні. Це має місце в двох фазах промислового циклу, а саме, по-перше, в той період, коли промисловий капітал в обох формах — продуктивного і товарного капіталу — скорочується, отже, на початку циклу після кризи; і, по-друге, в період, коли почалося поліпшення, але комерційний кредит ще мало вдається до банківського кредиту. В першому випадку грошовий капітал, що раніше застосовувався у виробництві і торгівлі, виступає як вільний позичковий капітал; в другому випадку він виступає як капітал, що застосовується у зростаючих розмірах, але по дуже низькій процентній ставці, бо тепер промисловий і торговий капіталісти

диктують умови грошовому капіталістові. Надлишок позичкового капіталу в першому випадку виражає бездіяльність промислового капіталу, в другому випадку — відносну незалежність комерційного кредиту від банківського кредиту, яка ґрунтується на наявності зворотного припливу грошей, коротких строках кредиту і на веденні діла переважно з власним капіталом. Спекулянти, що розраховують на чужий позичковий капітал, ще не вирушили в похід; люди, які ведуть діло на власний капітал, ще далекі від ведення операцій майже цілком за рахунок кредиту. В першій фазі надлишок позичкового капіталу виражає пряму протилежність дійсного нагромадження. В другій фазі він збігається з новим розширенням процесу відтворення, супроводить його, однак не є його причиною. Надлишок позичкового капіталу вже зменшується, він тільки відносний, тобто поки є таким лише в порівнянні з попитом. В обох випадках розширенню дійсного процесу нагромадження сприяє та обставина, що низький процент, який у першому випадку збігається з низькими цінами, в другому — з поволі зростаючими цінами, збільшує ту частину прибутку, яка перетворюється в підприємницький дохід. У ще більшій мірі це має місце при підвищенні процента до його середнього рівня в період максимального розквіту, бо тут хоч процент і зростає, але не в такій мірі, як прибуток.

З другого боку, ми бачили, що нагромадження позичкового капіталу може бути досягнуте без всякого дійсного нагромадження, за допомогою чисто технічних засобів, якими є розширення і концентрація банківської справи, економне використання резерву обігу або також резервного фонду належних приватним особам платіжних засобів, які внаслідок цього раз у раз перетворюються на короткі строки в позичковий капітал. Хоч цей позичковий капітал, який через те й називається також текучим капіталом (*floating capital*), зберігає завжди тільки на короткі періоди форму позичкового капіталу (і так само тільки на короткі періоди може послужити для дисконтних операцій), але він зате постійно припливає і відпливає. Якщо один забирає його, то другий його вносить. Таким чином маса позичкового грошового капіталу (ми говоримо тут взагалі не про позики на роки, а тільки про короткострокові позики під векселі і під заставу) насправді зростає цілком незалежно від дійсного нагромадження.

В. С. 1857. Питання 501. «Що ви розумієте під *floating capital*?» {Пан Уегелін, управляючий Англійським банком:} «Це капітал, який вживається для грошових позик на короткі строки... (502) банкноти Англійського банку... провінціальних банків і сума грошей, які є у країні». — {Пи-

танья:} [503.] «Якщо ви під floating capital розумієте активний обіг» (саме обіг банкнот Англійського банку), «то, судячи з тих свідчень, які є з цього приводу у комісії, в цьому активному обігу не відбувається, очевидно, дуже значних коливань?» (Проте дуже велика різниця — хто саме авансував цей активний обіг, грошовий кредитор чи сам промисловий капіталіст.— Відповідь Уегеліна:} «Я включаю в floating capital резерви банкірів, що зазнають значних коливань».

Це значить, отже, що мають місце значні коливання тієї частини вкладів, яку банкіри не вжили для позик, але яка фігурує як їх резерв, а здебільшого як резерв Англійського банку, куди вони вкладені. Нарешті, той самий пан каже, ніби floating capital є bullion, тобто зливки і металічні гроші (503^a). Дивно взагалі, наскільки перекручується зміст і форма всіх категорій політичної економії в цій кредитній тарабарщині грошового ринку. Floating capital є тут позначенням для circulating capital*, тоді як в дійсності це, звичайно, зовсім різні речі, і money** — це capital, і bullion — теж capital, і банкноти — circulation***, і капітал — а commodity****, і борги — commodities*****, і fixed capital***** — гроші, вкладені в папери, що їх важко реалізувати!

«Лондонські акціонерні банки... збільшили свої вклади з 8 850 774 ф. ст. в 1847 р. до 43 100 724 ф. ст. в 1857 році... Дані і свідчення, які є в комісії, дозволяють зробити висновок, що значна частина цієї величезної суми взята з джерел, які раніше не могли бути використані для цієї мети, і що звичай відкривати рахунок у банкіра і вмішувати в нього гроші поширився на численні класи, які раніше не застосовували свого капіталу (!) таким чином. Пан Родуелл, президент асоціації провінціальних приватних банків» {на відміну від акціонерних банків}, «делегований нею, щоб давати свідчення перед комісією, повідомляв, що в районі Ілсуіча серед фермерів і дрібних торговців цієї округи практика ця останнім часом збільшилася разів у чотири; що майже всі фермери, навіть ті з них, які сплачують всього 50 ф. ст. річної орендної плати, мають тепер вклади в банках. Маса цих вкладів знаходить, звичайно, собі шлях до застосування в діло і тяжить особливо до Лондона, центру комерційної діяльності, де вона насамперед знаходить застосування в дисконті векселів та інших позиках клієнтам лондонських банкірів. Більша частина вкладів, які безпосередньо не потрібні самим банкірам, потрапляє в руки billbrokers, які на забезпечення даної їм позики пропонують банкірові торгові векселі, вже дисконтвані ними для різних осіб у Лондоні або провінції» (В. С. 1858, р. V).

Банкір, видаючи позику вексельному маклерові під векселі, які той уже раз дисконтував, фактично передисконтовує їх ще раз, але в дійсності багато з цих векселів уже були пере-

* — обігу капіталу. Ред.

** — гроші. Ред.

*** — засоби обігу. Ред.

**** — товар. Ред.

***** — товари. Ред.

***** — основний капітал. Ред.

дисконтовані самими вексельними маклерами, і на ті самі гроші, якими банкір передисконтовує векселі маклера, останній передисконтовує нові векселі. А це приводить ось до чого:

«Розширення фіктивного кредиту було створене дисконтом дружніх векселів і бланковим кредитом, що значно полегшувалось практикою провінціальних акціонерних банків, які дисконтували такі векселі і передисконтовували їх потім у вексельних маклерів на лондонському ринку, причому покладались виключно на кредитоспроможність банку і зовсім лишали без уваги всі інші якості векселів» (там же, стор. XXI).

Відносно цього передисконту і заохочування кредитних спекуляцій за допомогою такого чисто технічного збільшення позичкового грошового капіталу цікаве таке місце з «Economist»⁵:

«Протягом ряду років у деяких округах країни нагромадження капіталу» (саме позичкового грошового капіталу) «йшло швидше, ніж він міг знайти застосування, в той час як в інших округах можливості його застосування зростали швидше, ніж сам капітал. В той час як у землеробських округах банкіри позбавлені були можливості прибутково і надійно вкласти свої депозити, у банкірів промислових округ і торгових міст попит на їх капітал був більший, ніж вони могли запропонувати. Результатом цих різних умов у різних округах стало за останні роки виникнення і надзвичайно швидке розширення нового типу фірм, зайнятих розподілом капіталу,— фірм, які, хоч і називаються звичайно фірмами вексельних маклерів, у дійсності є банками найбільшого масштабу. Фірми ці займаються тим, що, взявши на певний строк і за певні проценти надлишковий капітал у банкірів таких округ, де капітал цей не знаходить собі застосування, а також кошти акціонерних товариств і великих торгових домів, які лежать тимчасово без діла, позичають одержані таким чином гроші за більш високий процент банкам тих округ, де попит на капітал значніший, звичайно шляхом передисконту векселів їх клієнтів... Таким чином, Ломбард-стріт⁶ стала великим центром переміщення недіючого капіталу з одного району країни, де він не може знайти прибуткового застосування, в інший, де є на нього попит; причому це стосується як різних районів країни, так і окремих осіб, що перебувають в аналогічному становищі. Спочатку ці підприємства обмежувались майже виключно позичками і позиками під звичайне банківське забезпечення. Але в міру того, як капітал країни швидко зростав і все більше й більше економізувався внаслідок заснування банків, фонди, що перебували в розпорядженні цих дисконтних фірм, стали настільки великими, що зазначені фірми почали видавати позики спочатку під квитанції на товари, які зберігаються в доках, а потім і під накладні, що представляють товари, які ще зовсім не одержані, але під які, проте, часто, хоч і не завжди, уже виписувались векселі на товарних маклерів. Така практика скоро змінила весь характер англійської комерції. Полегшення, які давалися таким чином з боку Ломбард-стріт, надзвичайно посилили становище товарних маклерів на Мінсінг-Лейн⁷; товарні маклери, в свою чергу, віддали всі переваги купцям-імпортерам; ці останні користувалися ними настільки широко, що коли 25 років тому позика під накладну або хоч би під квитанції на товари, що зберігаються в доках, зовсім підірвала б кредит даного купця, то тепер така практика набрала настільки загального характеру, що вона є вже правилом, а не рідкісним винятком, як це було 25 років тому. Мало

того, система ця розповсюдилася настільки широко, що на Ломбард-стріт великі суми видаються на векселі, виписані під урожай далеких колоній, який перебуває ще на пні. В результаті таких полегшень кредиту купці-імпортери розширили свої закордонні операції і вмістили свій текучий капітал, за допомогою якого вони досі вели діло, в найбільш ненадійні з усіх підприємств, у колоніальні плантації, які вони можуть лише в зовсім незначній мірі або навіть взагалі не можуть контролювати. Ми бачимо, таким чином, безпосереднє зчеплення кредитів. Капітал країни, нагромаджений в наших землеробських округах, вноситься як вклади дрібними сумами в провінціальні банки і централізується для застосування в діло на Ломбард-стріт. Але використувався він, по-перше, для розширення підприємств у наших гірничих і промислових округах шляхом передисконтування векселів у тамтешніх банках; по-друге, для забезпечення великих пілг імпортерам закордонних продуктів за допомогою позик під квитанції на товари, що зберігаються в доках, і накладні, внаслідок чого «законний» капітал торгових фірм у закордонних і колоніальних підприємствах звільняється і, таким чином, може мати найнебажаніше застосування на заокеанських плантаціях» («Economist», [20 листопада] 1847 р., стор. 1334).

Отаке це «чудове» зчеплення кредитів. Сільському вкладникові здається, що він дає вклад лише своєму банкірові, йому здається, далі, що коли банкір дає позику, то тільки відомим йому приватним особам. Але він не має ні найменшого уявлення про те, що його банкір віддає його вклади в розпорядження лондонського вексельного маклера, над операціями якого вони обидва уже не мають ніякого контролю.

Ми вже бачили, як великі громадські підприємства, наприклад залізничне будівництво, можуть на якийсь час збільшувати позичковий капітал, залишаючи протягом певного часу в розпорядженні банкірів суми, що їх вносять акціонери, до їх дійсного застосування.

А втім маса позичкового капіталу зовсім відмінна від кількості засобів обігу. Під кількістю засобів обігу ми розуміємо тут суму всіх наявних і циркулюючих в країні банкнот і металічних грошей, включаючи зливки благородних металів. Частина цієї кількості становить резерв банків, який безперечно змінюється подо величини.

«12 листопада 1857 р.» (дата тимчасового припинення чинності банківського акта 1844 р.) «запас Англійського банку та його філіалів становив загалом всього 580 751 ф. ст., сума вкладів дорівнювала в той же час 22 1/2 мль. ф. ст., з яких близько 6 1/2 мль. належало лондонським банкірам» (В. А. 1858, р. LVII)

Коливання ставки процента (залишаючи осторонь зміни, що відбуваються за більш тривалі проміжки часу, і відмінності ставки процента в різних країнах; перші зумовлені

змiнами загальної норми прибутку, другі — рiзницями в нормах прибутку і в розвитку кредиту) залежать від пропозиції позичкового капіталу (припускаючи однаковими всі інші обставини, як, наприклад, міра довір'я і т. п.), тобто капіталу, який дається в позику у формі грошей, металічних грошей і банкнот; на відміну від промислового капіталу, що як такий, в товарній формі, дається в позику за допомогою комерційного кредиту між самими агентами відтворення.

І все-таки маса цього позичкового грошового капіталу відмінна і незалежна від маси обігових грошей.

Якщо, наприклад, 20 ф. ст. будуть дані в позику п'ять раз на день, то буде позичений грошовий капітал в 100 фунтів стерлінгів. Це означало б у той же час, що ці 20 ф. ст. щонайменше 4 рази функціонували як купівельний або платіжний засіб; бо, коли б не опосереднююча роль купівлі і платежу, завдяки яким 20 ф. ст. представляли б щонайменше чотири рази перетворену форму капіталу (товару, включаючи сюди й робочу силу), то вони становили б не капітал в 100 ф. ст., а лише п'ять вимог на 20 ф. ст. кожна.

Для країн з розвинутим кредитом ми можемо припустити, що весь грошовий капітал, який може бути вжитий для позичкових операцій, існує у формі вкладів у банках і в грошових кредиторів. Принаймні це справедливо для справи загалом і в цілому. До того ж у періоди доброго стану справ, поки ще не вибухнула спекуляція у власному розумінні слова, при легкості кредиту і зростаючому довір'ї більша частина функцій обігу виконується просто з допомогою кредиту, без посередництва металічних або паперових грошей.

Проста можливість мати велику суму вкладів, при порівняно невеликій кількості засобів обігу, залежить тільки від:

1) числа купівель і платежів, виконуваних одними й тими самими грішми;

2) числа їх зворотних повернень у банк як вкладу, причому їх повторна функція платіжного і купівельного засобу опосереднюється перетворенням їх знову у вклад. Наприклад, роздрібний торговець щотижня вкладає у свого банкіра 100 ф. ст. грішми; банкір виплачує ними частину вкладу фабриканта; останній платить ними своїм робітникам; робітники платять ними роздрібному торговцеві, який знову вносить їх у банк. Вкладені роздрібним торговцем 100 ф. ст. послужили таким чином, по-перше, для сплати вкладу фабрикантові, по-друге, для оплати робітників, по-третє, для того щоб заплатити самому роздрібному торговцеві, по-четверте, для того щоб вкласти в банк нову частину грошового капіталу того ж самого роздрібного

торговця; таким чином, якщо він сам не буде користуватися вкладеними ним у банк грошми, то через 20 тижнів його вклад за допомогою одних і тих самих 100 ф. ст. досягне 2 000 фунтів стерлінгів.

В якій мірі цей грошовий капітал лишається незайнятим, показує тільки приплив і відплив резервного фонду банків. Звідси п. Уегелін, який у 1857 р. управляв Англійським банком, робить висновок, що золото в Англійському банку є «єдиним» резервним капіталом:

«1258. На мою думку, дисконтна ставка фактично визначається кількістю незайнятого капіталу, який є в країні. Кількість незайнятого капіталу представлена резервом Англійського банку, який фактично є золотим резервом. Тому, коли золото відпливає, зменшується кількість незайнятого капіталу в країні, і внаслідок цього підвищується вартість всієї іншої його частини». — [Ньюмарч] «1364. Золотий запас Англійського банку є в дійсності центральний запас, або запас готівки, на основі якого ведуться всі справи країни... Саме на цьому запасі, або резервуарі, завжди позначається зміна закордонного вексельного курсу» («Report on Bank Acts», 1857).

Масштаб нагромадження дійсного, тобто продуктивного і товарного, капіталу показує статистика вивозу і ввозу. І тут завжди виявляється, що для англійської промисловості (1815—1870), розвиток якої відбувається десятирічними циклами, максимум останнього періоду розквіту *перед* кризою щоразу стає мінімумом найближчого наступного періоду розквіту, а потім настає новий, далеко вищий максимум.

Дійсна або оголошена вартість продуктів, вивезених з Великобританії та Ірландії в 1824 р., який був роком розквіту, становила 40 396 300 фунтів стерлінгів. З настанням кризи 1825 р. розмір вивозу падає нижче цієї суми і коливається між 35 і 39 мільйонами на рік. При новому розквіті в 1834 р. він переважає попередній вищий рівень, піднімаючись до 41 649 191 ф. ст., і в 1836 р. досягає нового максимуму в 53 368 571 фунт стерлінгів. В 1837 р. він знов падає до 42 мільйонів, так що новий мінімум стоїть уже вище від старого максимуму і коливається потім між 50 і 53 мільйонами. Новий період розквіту піднімає потім у 1844 р. розміри вивозу до 58½ мільйона, що знов-таки далеко перевищує максимум 1836 року. В 1845 р. вивіз досягає 60 111 082 ф. ст., потім падає до 57 і більше мільйонів у 1846 р., становить майже 59 млн. у 1847 р., 53 млн. в 1848 р., підвищується в 1849 р. до 63½ млн., в 1853 р. до 99 млн., в 1854 р. становить 97 млн., в 1855 р.— 94½ млн., в 1856 р.— майже 116 млн. і в 1857 р. досягає максимуму в 122 мільйони. В 1858 р. вивіз падає до 116 млн., але вже в 1859 р.

підвищується до 130 млн., в 1860 р. до 136 млн., в 1861 р. становить всього 125 мільйонів (тут новий мінімум знову вищий за попередній максимум), в 1863 р.— 146¹/₂ мільйона.

Те саме могло б бути, звичайно, доведене і щодо ввозу, який є показником розширення ринку; тут ми маємо справу лише з масштабом виробництва. {Само собою зрозуміло, це справедливо щодо Англії тільки в епоху фактичної промислової монополії; але це справедливо також щодо всіх взагалі країн із сучасною великою промисловістю в умовах, поки світовий ринок ще розширюється.— *Ф. Е.*}

2) ПЕРЕТВОРЕННЯ КАПІТАЛУ АБО ДОХОДУ В ГРОШІ, ЩО ПЕРЕТВОРЮЮТЬСЯ В ПОЗИЧКОВИЙ КАПІТАЛ

Ми розглядаємо тут нагромадження грошового капіталу, оскільки воно не виражає застою в русі комерційного кредиту або ж економного використання як дійсно функціонуючих засобів обігу, так і резервного капіталу агентів, зайнятих у відтворенні.

Крім обох цих випадків, нагромадження грошового капіталу може виникнути завдяки незвичайному припливові золота, як це мало місце в 1852 і 1853 рр. внаслідок відкриття нових золотих присків в Австралії і Каліфорнії. Це золото вкладали в Англійський банк. Вкладники брали замість нього банкноти, які безпосередньо після того не вкладалися ними в банки. Таким чином надзвичайно збільшилась кількість засобів обігу. (Свідчення Уегеліна, В. С. 1857, № 1329.) Банк намагався використати ці вклади, знизивши дисконтну ставку до 2%. Нагромаджена в банку маса золота протягом шести місяців 1853 р. зросла до 22—23 мільйонів.

Нагромадження у всіх капіталістів, що дають у позику гроші, відбувається, само собою зрозуміло, безпосередньо в грошовій формі, тоді як дійсне нагромадження промислового капіталу відбувається звичайно, як ми вже бачили, шляхом збільшення елементів самого продуктивного капіталу. Таким чином, розвиток кредиту і колосальна концентрація грошово-позичкової справи в руках великих банків повинні вже самі по собі прискорювати нагромадження позичкового капіталу як відмінку від дійсного нагромадження форми. Цей швидкий розвиток позичкового капіталу через те є результатом дійсного нагромадження, що він є наслідком розвитку процесу відтворення, а прибуток, який становить джерело нагромадження для таких грошових капіталістів, є лише частина додаткової вартості, видушуваної капіталістами, що займаються відтво-

ренням (і в той же час привласнення частини процентів на *чужі* заощадження). Позичковий капітал нагромаджується одночасно за рахунок промисловців і купців. Ми бачили, що в несприятливих фазах промислового циклу ставка процента може піднятися так високо, що буде повністю поглинати прибуток деяких галузей, поставлених в особливо не вигідні умови. Разом з тим падають ціни державних процентних паперів та інших цінних паперів. Це той момент, коли грошові капіталісти масами скуповують знецінені папери, які в дальших фазах знов швидко піднімаються в ціні до свого нормального рівня і вище. Тоді папери ці знов продаються, і таким чином привласнюється частина грошового капіталу публіки. Та частина паперів, яка залишається на руках у капіталістів, що їх скупили, дає їм більш високі проценти, бо ці папери були куплені по нижчій ціні. Але весь прибуток, одержуваний грошовими капіталістами і перетворюваний назад у капітал, вони перетворюють насамперед у позичковий грошовий капітал. Отже, нагромадження останнього як відмінне від дійсного нагромадження, хоч і породжене ним, виступає вже, раз ми розглядаємо тільки грошових капіталістів, банкірів і т. д., як нагромадження цього особливого класу капіталістів. І воно має зростати при всякому розширенні кредитної справи, яке супроводить дійсне розширення процесу відтворення.

Якщо ставка процента низька, то це знецінення грошового капіталу зачіпає головним чином вкладників, а не банки. До виникнення акціонерних банків в Англії $\frac{3}{4}$ всіх вкладів були безпроцентними. Якщо тепер за них і сплачується процент, то останній щонайменше на 1 пункт нижчий від процентної ставки даного дня.

Щодо нагромадження грошей рештою капіталістів, то ми залишимо осторонь ту частину, яка вкладається в процентні папери і нагромаджується в цій формі. Ми розглядаємо тільки ту частину, яка викидається на ринок як позичковий грошовий капітал.

Тут ми маємо насамперед ту частину прибутку, яка не витрачається як доход, а призначена для нагромадження, але для якої не знаходиться на перших порах застосування в підприємстві самих промислових капіталістів. Прибуток цей існує безпосередньо в товарному капіталі, частину вартості якого він становить, і разом з ним реалізується в грошах. Якщо він (купця ми поки що залишаємо осторонь, про нього говоритимемо окремо) не перетворюється назад в елементи виробництва товарного капіталу, то протягом деякого часу він повинен залишатись у формі грошей. Маса ця зростає разом з масою самого

капіталу, навіть при нормі прибутку, яка зменшується. Частина, що має бути витрачена як доход, мало-помалу споживається, але тим часом становить як вклад позичковий капітал банкіра. Таким чином, навіть зростання частини прибутку, що витрачається як доход, виражається в поступовому нагромадженні позичкового капіталу, яке відбувається постійно. Те ж саме треба сказати і про другу частину, призначену для нагромадження. Отже, з розвитком кредиту і його організації навіть зростання доходу, тобто споживання промислових і торгових капіталістів, дістає вираз як нагромадження позичкового капіталу. І це вірно щодо всіх доходів, оскільки вони споживаються поступово, значить, щодо земельної ренти, заробітної плати в її найвищих формах, доходу непродуктивних класів і т. д. Всі вони в певний час набирають форми грошового доходу і, таким чином, можуть бути перетворені у вклади, а тим самим і в позичковий капітал. Щодо всякого доходу, чи призначений він для споживання, чи для нагромадження, раз він існує в якій би то не було грошовій формі, правильним є те положення, що доход є перетворена в гроші частина вартості товарного капіталу, а значить — вираз і результат дійсного нагромадження, а не самий продуктивний капітал. Якщо прядильник обміняв свою пряжу на бавовну, а частину, що становить доход, — на гроші, то дійсне буття його промислового капіталу — це пряжа, яка перейшла тепер в руки ткача або, може, індивідуального споживача, і до того ж пряжа — чи призначена вона для відтворення, чи для споживання — є буття як капітальної вартості, так і додаткової вартості, яка в ній міститься. Величина додаткової вартості, що перетворилася в гроші, залежить від величини додаткової вартості, що міститься в пряжі. Але раз додаткова вартість перетворилася в гроші, останні є лише вартісним буттям цієї додаткової вартості. І як таке вони стають моментом позичкового капіталу. Для цього треба тільки, щоб вони були перетворені у вклад, якщо тільки вони вже не видані в позику самим їх власником. Навпаки, щоб перетворитися знов у продуктивний капітал, сума їх повинна досягти спочатку певного мінімуму.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ
ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ
І ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ.— III
(закінчення)

Таким чином, маса грошей, яка перетворюється знову в капітал, є результатом масового процесу відтворення, але розглядувана сама по собі, як позичковий грошовий капітал, вона не є масою продуктивного капіталу.

Найважливіший з висновків попереднього дослідження полягає в тому, що розширення частини доходу, призначеної для споживання (причому ми залишаємо осторонь робітника, тому що його доход=змінному капіталові), насамперед проявляється як нагромадження грошового капіталу. Отже, в нагромадження грошового капіталу входить один момент, який істотно відрізняється від дійсного нагромадження промислового капіталу, тому що частина річного продукту, призначена для споживання, аж ніяк не стає капіталом. Друга частина річного продукту *заміщує* капітал, а саме, постійний капітал виробників предметів споживання. Але оскільки вона дійсно перетворюється в капітал, вона існує в натуральній формі доходу виробників цього постійного капіталу. Ті ж самі гроші, які представляють дохід, які служать простими посередниками споживання, регулярно перетворюються на деякий час у позичковий грошовий капітал. Оскільки гроші ці представляють заробітну плату, вони є в той же час грошовою формою змінного капіталу; а оскільки вони заміщують постійний капітал виробників предметів споживання, вони є грошовою формою, якої тимчасово набирає постійний капітал, і служать для закупки елементів цього постійного капіталу, що підлягає заміщенню, в натурі. Ні в тій, ні в другій формі вони самі по собі не виражають нагромадження, хоч маса їх і зростає з розширенням процесу відтворення. Однак тимчасово вони виконують функції грошей, що даються в позику, тобто грошового капіталу. Отже, з цього боку нагромадження грошового

капіталу завжди повинно відбивати в собі більш значне нагромадження капіталу, ніж те, яке відбувається в дійсності, бо розширення індивідуального споживання, завдяки тому, що воно здійснюється за допомогою грошей, виступає як нагромадження грошового капіталу, доставляючи грошову форму для дійсного нагромадження, для грошей, що відкривають нові сфери застосування капіталу.

Отже, нагромадження позичкового грошового капіталу почасти виражає тільки той факт, що всякі гроші, в які перетворюється промисловий капітал у процесі свого кругообороту, набирають форми не грошей, що їх *авансують* агенти відтворення, а грошей, що їх вони *беруть у позику*; таким чином, те авансування грошей, яке відбувається в процесі відтворення, виступає як авансування взятих у позику грошей. В дійсності на основі комерційного кредиту один позичає другому ті гроші, які йому потрібні для процесу відтворення. Але це набирає такої форми, що банкір, якому частина агентів відтворення позичає гроші, в свою чергу позичає їх іншій частині агентів відтворення, причому банкір цей здається благодійником; в той же час банкір як посередник повністю розпоряджається цим капіталом.

Нам залишається тільки відзначити деякі особливі форми нагромадження грошового капіталу. Капітал звільняється, наприклад, внаслідок зниження ціни елементів виробництва, сирових матеріалів і т. д. Якщо промисловець не може розширити безпосередньо свій процес відтворення, то частина його грошового капіталу, як надлишкова, виштовхується з кругообороту і перетворюється в позичковий грошовий капітал. Але крім того, капітал звільняється в грошовій формі, особливо в купця, коли настають перерви в ході справи. Якщо купець здійснив ряд операцій і внаслідок таких перерв може розпочати новий ряд операцій тільки пізніше, то реалізовані гроші для нього є тільки скарбом, надлишковим капіталом. Однак у той же час вони безпосередньо становлять нагромадження позичкового грошового капіталу. В першому випадку нагромадження грошового капіталу виражає повторення процесу відтворення при сприятливіших умовах, дійсне звільнення частини раніше зв'язаного капіталу, отже, можливість розширення процесу відтворення при тих самих грошових засобах. В другому випадку—просту перерву потоку операцій. Але в обох випадках гроші перетворюються в позичковий грошовий капітал, являють собою нагромадження цього останнього, справляють вплив в однаковій мірі на грошовий ринок і ставку процента, хоч у першому

випадку в цьому виражаються сприятливіші умови, в другому — перешкоди для дійсного процесу нагромадження. Нарешті, на нагромадження грошового капіталу впливає кількість людей, які, ґрунтовно зміцнивши своє становище, залишають сферу відтворення. Чим більше прибутку створюється протягом промислового циклу, тим більшим є число таких людей. Тут нагромадження позичкового грошового капіталу є виразом, з одного боку, дійсного нагромадження (в його відносному розмірі), з другого боку, воно виражає собою тільки розміри перетворення промислових капіталістів у чисто грошових капіталістів.

Щодо решти прибутку, не призначеної для споживання як доходу, то вона перетворюється в грошовий капітал тільки в тому випадку, якщо вона не може бути безпосередньо вжита на розширення підприємства в тій сфері виробництва, в якій вона створена. Останнє може відбуватися з двох причин. Або тому, що дана сфера виробництва вже насичена капіталом. Або тому, що нагромаджена сума, для того щоб функціонувати як капітал, повинна спочатку досягти певних розмірів, які визначаються кількісними відношеннями нових вкладень капіталу в даному певному підприємстві. Тому нагромаджена сума перетворюється спочатку в позичковий грошовий капітал і служить для розширення виробництва в інших сферах. За інших рівних умов маса прибутку, призначена для зворотного перетворення в капітал, залежить від маси всього створеного прибутку і, значить, від розширення самого процесу відтворення. Якщо ж це нове нагромадження натрапляє в своєму застосуванні на труднощі, на нестачу сфер застосування, якщо, отже, має місце переповнення галузей виробництва і надмірна пропозиція позичкового капіталу, то такий надлишок позичкового грошового капіталу вказує тільки на обмеженість *капіталістичного* виробництва. Кредитний ажіотаж, який настає після того, показує, що не існує ніяких серйозних перешкод для застосування цього надлишкового капіталу. Але існують перешкоди, які виникають в силу законів зростання капіталу, із-за тих меж, в яких капітал може зростати як капітал. Надлишок грошового капіталу як такого не виражає неодмінно надвиробництва або хоч би тільки нестачі сфер застосування капіталу.

Нагромадження позичкового капіталу полягає просто в тому, що гроші осідають як гроші, призначені для позик. Цей процес дуже відмінний від дійсного перетворення грошей в капітал; це тільки нагромадження грошей в такій формі, в якій вони можуть бути перетворені в капітал. Але нагрома-

дження це може, як було показано, виражати моменти, дуже відмінні від дійсного нагромадження. При постійному розширенні дійсного нагромадження це розширення нагромадження грошового капіталу почасти може бути його результатом, почасти результатом моментів, що супроводять його, але зовсім від нього відмінних, почасти, нарешті, навіть результатом припинення дійсного нагромадження. Вже тому, що нагромадження позичкового капіталу розширяється під впливом таких моментів, які не залежать від дійсного нагромадження, але все ж супроводять його, в певних фазах циклу повинен завжди мати місце надлишок грошового капіталу, і цей надлишок збільшується в міру розвитку кредиту. Разом з цим надлишком, отже, повинна також посилюватися необхідність розширити процес виробництва за його капіталістичні межі, тобто виникають надлишкова торгівля, надвиробництво, надлишковий кредит. У той же час це неминуче відбувається у формах, що викликають зворотний рух.

Щодо нагромадження грошового капіталу із земельної ренти, заробітної плати і т. п., то тут зайво спинятися на цьому питанні. Слід підкреслити тільки той момент, що завдяки поділу праці в ході розвитку капіталістичного виробництва справа дійсного заощадження і здержливості (збирачами скарбів), оскільки вона доставляє елементи нагромадження, припадає тим, які одержують мінімальну кількість цих елементів і часте це втрачають свої заощадження, як, наприклад, робітники під час краху банків. З одного боку, промисловий капіталіст не сам «заощаджує» свій капітал, а розпоряджається чужими заощадженнями в кількості, пропорціональній величині свого капіталу; з другого боку, грошовий капіталіст робить чужі заощадження своїм капіталом, а кредит, що його дають один одному капіталісти, зайняті в процесі відтворення, і який дає їм публіка, перетворює в джерело свого особистого збагачення. Разом з тим гине остання ілюзія капіталістичної системи, нібито капітал породжується власною працею і заощадженням. Не тільки прибуток полягає в привласненні чужої праці, але й капітал, за допомогою якого ця чужа праця приводиться в рух і експлуатується, складається з чужої власності, яку грошовий капіталіст дає в розпорядження промислового капіталіста і за яку він експлуатує останнього в свою чергу.

Нам лишається зробити ще кілька зауважень щодо позичкового капіталу.

Наскільки часто одні й ті самі гроші можуть фігурувати як позичковий капітал, це повністю залежить, як було показано вище, від того,

1) наскільки часто вони реалізують товарні вартості в процесі продажу або платежу, переносячи таким чином капітал, і від того, далі, наскільки часто вони реалізують доход. Наскільки часто вони переходять в інші руки як реалізована вартість, все одно капіталу чи доходу, це залежить, очевидно, від розмірів і числа дійсних оборотів;

2) це залежить від економії платежів і від розвитку та організації кредитної справи;

3) нарешті, від взаємного зчеплення і швидкості діяння кредитів, завдяки яким гроші, осівши в одному місці у вигляді вкладу, зараз же знову вириваються в іншому — у вигляді позики.

Якщо навіть припустити, що формою існування позичкового капіталу є виключно форма дійсних грошей, золота або срібла — товарів, речовина яких служить мірою вартостей, — то і в цьому разі значна частина цього грошового капіталу неминуче буде фіктивною, тобто простим титулом вартості, чимось подібним до знаків вартості. Оскільки гроші функціонують в кругообороті капіталу, вони, хоч у певний момент і становлять грошовий капітал, проте, не перетворюються в позичковий грошовий капітал, а або обмінюються на елементи продуктивного капіталу, або ж ними розплачуються як засобом обігу при реалізації доходу і, таким чином, вони не можуть знов перетворитися в позичковий капітал для свого власника. Оскільки ж вони перетворюються в позичковий капітал і одна й та ж сума грошей повторно представляє позичковий капітал, ясно, що вони лише в одному пункті існують як металічні гроші; в усіх інших пунктах вони існують лише у формі претензій на капітал. Нагромадження цих претензій, згідно з припущенням, виникає з дійсного нагромадження, тобто з перетворення вартості товарного капіталу і т. д. в гроші; і все ж нагромадження цих претензій або титулів вартості, як таке, відмінне і від дійсного нагромадження, яким воно породжується, і від майбутнього нагромадження (нового процесу виробництва), яке опосередковується видачею грошей у позику.

Гріма *faciès* * позичковий капітал завжди існує у формі грошей⁹⁾, а пізніше як претензія на гроші, бо гроші, у формі

* — Спочатку. *Ред.*

⁹⁾ В. А. 1857. Свідчення банкіра Туелса: «4516. Як банкір, чи провадите ви операції з капіталом, чи з грішми? — Ми торгуємо грішми. — 4517. Як вносяться вклади у ваш банк? — Грішми. — 4518. Як виплачуються вони? — Грішми. — [4519.] Отже, чи можна сказати, що вони представляють цю відмінне від грошей? — Ні».

Оверстон (див. розд. XXVI) постійно плутає «капітал» і «гроші». «Вартість грошей» означає в нього також процент, однак лише остільки, оскільки останній визначається масою грошей; «вартість капіталу» повинна означати процент, оскільки він визначається попитом на продуктивний капітал і прибутком, що його він

яких він первісно існує, перебувають тепер в руках позичальника в дійсній грошовій формі. Для кредитора позичковий капітал перетворився в право на одержання грошей, в титул власності. Одна й та сама маса дійсних грошей може через це представляти дуже різні маси грошового капіталу. Просто гроші, чи представляють вони реалізований капітал, чи реалізований доход, стають позичковим капіталом завдяки самому актові позики, завдяки перетворенню їх у депозит, якщо розглядати загальну форму при розвинутій кредитній системі. Вклад є грошовий капітал для вкладника. Однак у руках банкіра він може бути лише потенціальним грошовим капіталом, який лежить без руху в його касі замість того, щоб лежати в касі власника цього капіталу¹⁰⁾.

Із зростанням речового багатства зростає клас грошових капіталістів; з одного боку, зростає число і багатство капіталістів, що відійшли від справ, рантє; а по-друге, посилюється розви-

дає. Він говорить: «4140. Слово «капітал» слід вживати обережно.— 4148. Певіз золота з Англії означає зменшення кількості грошей в країні, що повинно, вивна річ, взагалі кажучи, викликати збільшений попит на грошовому ринку» (отже, на його думку, не на ринку капіталу).— «4112. В міру того як гроші відпливають з країни, кількість їх у країні зменшується. Це зменшення кількості грошей, що залишаються в країні, викликає підвищення вартості цих грошей» (спочатку, за його теорією, це означало підвищення вартості грошей як грошей порівняно з вартістю товарів, викликане скороченням засобів обігу, причому це підвищення вартості грошей дорівнює, таким чином, зниженню вартості товарів. Але через те що пізніше навіть для нього стало безсумнівним, що маса обігових грошей не визначає цін, то тепер зменшення кількості грошей як засобу обігу повинне підвищити їх вартість як капіталу, що дає проценти, і, значить, повинне підвищити ставку процента). «І це зростання вартості грошей, які ще залишаються, затримує дальший відплив їх і продовжується доти, поки воно не притягне назад таку кількість грошей, яка потрібна для відновлення рівноваги». Продовження про суперечності, в які впалає Оверстон,— нижче.

¹⁰⁾ Саме тут і виступає плутанина, яка полягає в тому, що «грішми» є і те і друге: і вклад як вимога на платіж з боку банкіра, і депоновані гроші в руках банкіра. Банкір Туелл, даючи свідчення перед банківською комісією 1857 р., наводив такий приклад: «Я починаю своє діло з 10 000 фунтів стерлінгів. На 5 000 ф. ст. я купую товари і відправляю їх на свій склад. Решту 5 000 ф. ст. я вміщую у банкіра як вклад, щоб користуватися ними в міру потреби. Але я все-таки розглядаю всю суму як мій капітал, хоч з неї 5 000 ф. ст. перебувають у формі вкладу або грошей (4528)». Звідси виникають такі цікаві дебати: «4531. Отже, ви передали ваші 5 000 ф. ст. у банкнотах комусь іншому? — Так.— 4532. Тоді цей інший має вклад у 5 000 фунтів стерлінгів? — Так, звичайно.— 4533. Але і ви маєте вклад у 5 000 фунтів стерлінгів? — Цілком вірно.— 4534. Він має 5 000 ф. ст. грішми, і ви маєте 5 000 ф. ст. грішми? — Так.— 4535. Але це кінець кінцем тільки гроші? — Ні».— Плутанина виникає тут почасти з такої причини: А, який депонував 5 000 ф. ст., може виписувати на них вимоги, розпоряджатися ними пілком так само, як коли б ці гроші були ще в нього. В цьому розумінні вони функціонують для нього як потенціальні гроші. Але кожного разу, коли він користується ними, він pro tanto [відповідно] зменшує суму свого вкладу. Якщо він бере з банку дійсні гроші, причому його гроші вже віддані в нову позик, то йому платять не його власними грішми, а грішми, вкладеними в банк кимсь іншим. Якщо він сплачує В борг чеком на свого банкіра, причому В вкладає цей чек у свого банкіра, і банкір вкладника А також має чек на банкіра вкладника В, так що обидва банкіри тільки обмінюються чеками, то гроші, вкладені А, двічі виконали грошову функцію: по-перше, в руках того, хто одержав гроші, вкладені А, і, по-друге, в руках самого А. Друга функція полягала в погашенні боргових вимог (боргова вимога А на свого банкіра і боргова вимога останнього на банкіра В) без посередництва грошей. Тут вклад двічі функціонує як гроші, саме один раз як дійсні гроші і другий раз — як право на одержання грошей. Просте право на одержання грошей може замінити гроші лише шляхом взаємного погашення боргових вимог.

ток кредитної системи, а разом з тим зростає число банкірів, кредиторів, фінансистів і т. п. З розвитком вільного грошового капіталу збільшується, як було показано вище, маса цінних паперів, державних процентних паперів, акцій і т. д. Але разом з тим збільшується і попит на вільний грошовий капітал, причому біржовики, що спекулюють цими паперами, починають відігравати головну роль на грошовому ринку. Якби всі купівлі і продажі цих паперів були тільки виразом дійсних вкладень капіталу, то ми мали б право сказати, що вони не можуть впливати на попит позичкового капіталу, бо коли *A* продає свої папери, то він вилучає при цьому рівно стільки ж грошей, скільки *B* вкладає в папери. Тимчасом навіть там, де папір хоч і існує, але вже не існує того капіталу (принаймні як грошового капіталу), що його цей папір первісно представляв, він завжди викликає про tanto новий попит на такий грошовий капітал. Але в усякому разі це той грошовий капітал, який раніше належав *B*, а тепер належить *A*.

В. А. 1857. № 4886: «Чи правильно, на вашу думку, будуть вказані причини, які визначають дисконтну ставку, коли я скажу, що вона регулюється кількістю наявного на ринку капіталу, який може бути вжитий для дисконту торгових векселів, на відміну від інших видів цінних паперів?» — {Чапмен:} «Ні; я дотримуюсь того погляду, що на ставку процента впливають всі легко перетворювані в гроші цінні папери (all convertible securities of a current character); було б неправильно обмежувати питання тільки дисконтом векселів, тому що коли існує великий попит на гроші під {заставу} «консолей або навіть під свідчення державної скарбниці, як це у великій мірі мало місце останнім часом, і до того ж під проценти, що значно перевищують комерційну процентну ставку, то було б абсурдно сказати, що наш торговий світ не зачіпається цим; він дуже істотно зачіпається цим.— 4890. Коли на ринку є хороші і ходові цінні папери, що їх банкіри визнають за такі, і коли власники хочуть одержати під них гроші, то це, без усякого сумніву, справить вплив на торгові векселі; я не можу, наприклад, сподіватися, що мені дадуть під торговий вексель гроші з 5%, якщо ці гроші можна в даний час дати в позику під консолі і т. п. з 6%; такий самий вплив це справляє і на нас; ніхто не може вимагати від мене, щоб я дисконтував його вексель з $5\frac{1}{2}\%$, раз я можу дати мої гроші в позику з 6%.— 4892. Щодо людей, які на 2 000 ф. ст., 5 000 ф. ст. або 10 000 ф. ст. купують цінні папери, вважаючи це надійним вкладенням капіталу, ми не скажемо, що вони справляють істотний вплив на грошовий ринок. Коли ви мене питаєте про процентну ставку на позики під {заставу} «консолей, то я маю на увазі людей, які роблять операції на сотні тисяч, так званих джобберів, які передплачують публічні позики на великі суми або купують їх на ринку, а потім змушені тримати ці папери, поки можна буде збути їх з прибутком; ці люди повинні для цієї мети брати в позику гроші».

З розвитком кредитної справи створюються великі концентровані грошові ринки, як-от Лондон, які в той же час є головними пунктами торгівлі цими паперами. Банкіри віддають у розпорядження зграї таких торговців величезні суми грошового

капіталу публіки, і внаслідок цього росте це кодро ділків. «На фондовій біржі гроші звичайно дешевші, ніж де б то не було», говорив у 1848 р. [Джемс Морріс] тодішній управляючий Англійським банком, даючи свідчення перед секретною комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/1857, № 219).

При розгляді капіталу, який дає проценти, було вже показано, що середня ставка процента для більш-менш довгого ряду років, за інших рівних умов, визначається середньою нормою прибутку, — не підприємницького доходу, який сам є не що інше, як прибуток мінус процент*.

Було також зазначено, що і для коливань комерційного процента — процента, який встановлюється в торговому світі грошовими кредиторами, що займаються дисконтними і позичковими операціями, — в ході промислового циклу настає фаза, коли ставка процента перевищує свій мінімум і досягає середньої висоти (яку вона пізніше перевищує), причому рух цей є результатом підвищення прибутку, — і це було вже згадано і докладніше буде досліджено пізніше.

Однак тут треба зробити два зауваження.

По-перше: якщо ставка процента протягом тривалого часу тримається високо (ми говоримо про ставку процента в певній країні, наприклад в Англії, де середня процентна ставка дається для більш або менш тривалого періоду і виражається також в тому проценті, який сплачується за позики на більш тривалий період і який можна назвати приватним процентом), то це ргіма фазі доводить, що за цей період норма прибутку стоїть високо, хоч це ще зовсім не показник того, що високою є і норма підприємницького доходу. Ця остання різниця більш або менш відпадає для капіталістів, які працюють переважно з власним капіталом; вони реалізують високу норму прибутку, тому що самі виплачують собі процент. Можливість стійкої високої ставки процента, — ми не говоримо тут про фазу пригнічення у власному розумінні, — дається високою нормою прибутку. Можливо, проте, що ця висока норма прибутку після відрахування високої ставки процента залишає тільки низьку норму підприємницького доходу. Остання може зменшуватися, в той час як висока норма прибутку продовжує існувати. Це можливе тому, що підприємства, раз вони пущені в хід, продовжують функціонувати далі. В цій фазі справа ведеться значною мірою за рахунок чисто позикового (чужого) капіталу; і висока норма прибутку іноді може бути чисто

* Див. цей том, частина I, стор. 373.. Ред.

спекулятивною, яка передбачає перспективи на майбутнє. Висока ставка процента може виплачуватися при високій нормі прибутку, але при дедалі меншому підприємницькому доході. Вона може виплачуватися, — і це почасти має місце в періоди спекуляції, — не з прибутку, а з самого позикового чужого капіталу, і цей факт може мати місце довгий час.

По-друге: положення, що попит на грошовий капітал, а значить, і ставка процента, зростає внаслідок того, що норма прибутку висока, не тотожне з тим, що ставка процента висока тому, що зростає попит на промисловий капітал.

В періоди кризи попит на позичковий капітал, а разом з тим і ставка процента, досягає свого максимуму; норма прибутку, а разом з нею і попит на промисловий капітал знижується майже до нуля. У такий час кожний вдається до кредиту лише для того, щоб платити, щоб виконати уже взяті на себе зобов'язання. Навпаки, в періоди нового пожвавлення після кризи позичковий капітал потрібен для того, щоб купувати і щоб перетворювати грошовий капітал у продуктивний або торговий капітал. В цей час позичковий капітал потрібен або промислового капіталістові або купцеві. Промисловий капіталіст витрачає його на засоби виробництва і на робочу силу.

Зростаючий попит на робочу силу сам по собі аж ніяк ще не є основою для підвищення ставки процента, оскільки остання визначається нормою прибутку. Більш висока заробітна плата ніколи не буває причиною більш високого прибутку, хоч у певні фази промислового циклу вона може бути одним з його наслідків.

Попит на робочу силу може підвищуватися внаслідок того, що експлуатація праці відбувається при особливо сприятливих умовах, але зростаючий попит на робочу силу і, значить, на змінний капітал сам по собі не збільшує прибутку, а зменшує його *pro tanto*. І все ж завдяки цьому може зростати попит на змінний капітал, а через те і попит на грошовий капітал, що може підвищувати ставку процента. Ринкова ціна робочої сили піднімається тоді вище від своєї середньої величини, роботу знаходить більше ніж середнє число робітників, і одночасно зростає ставка процента, тому що за таких обставин підвищується попит на грошовий капітал. Дедалі вищий попит на робочу силу здорожує цей товар, як і всякий інший, підвищує ціну робочої сили, але не підвищує прибутку, який ґрунтується головним чином на відносній дешевині якраз цього товару. Але в той же час — за припущених обставин — він підвищує ставку процента, тому що підвищує попит на грошовий капітал. Якби грошовий капіталіст, замість того щоб давати

свої гроші в позику, перетворився в промисловця, то сам по собі той факт, що йому довелося б платити дорожче за працю, не підвищив би його прибутку, а знизив би *pro tanto*. Загальна кон'юнктура могла б скластися так, що прибуток його все-таки зросте, але аж ніяк не тому, що він дорожче оплачував би працю. Проте останньої обставини, оскільки вона підвищує попит на грошовий капітал, досить для того, щоб підвищити ставку процента. Коли б з яких-небудь причин підвищилась заробітна плата при кон'юктурі, в інших відношеннях несприятливій, то зростання заробітної плати знизило б норму прибутку, але підвищило б ставку процента в тій мірі, в якій воно збільшило б попит на грошовий капітал.

Те, що Оверстон називає «попитом на капітал», коли залишити осторонь працю, полягає тільки в попиті на товари. Попит на товари підвищує їх ціну як у тому випадку, коли попит цей підноситься вище середньої, так і в тому випадку, коли пропозиція падає нижче середньої. Якщо, наприклад, промисловий капіталіст або купець повинен сплатити тепер 150 ф. ст. за ту саму масу товарів, за яку він раніше платив 100 ф. ст., то йому доведеться взяти в позику 150 ф. ст. замість звичайних 100 ф. ст. і, таким чином, при 5% доведеться платити $7\frac{1}{2}$ ф. ст. як процент замість попередніх 5 фунтів стерлінгів. Сума, яку сплачує він як процент, збільшиться, тому що збільшиться маса позиченого капіталу.

Спроба п. Оверстона цілком зводиться до того, щоб інтереси позичкового і промислового капіталу представити то-жними, тимчасом як його банківський акт розрахований саме на те, щоб використати різницю цих інтересів на користь грошового капіталу.

У тому випадку, коли пропозиція товарів падає нижче середнього рівня, попит на товари може і не поглинати грошового капіталу більше, ніж раніше. Доводиться сплачувати ту ж саму, можливо, навіть меншу суму за загальну вартість товарів, але за ту ж суму одержують тепер меншу кількість споживних вартостей. В цьому випадку попит на позичковий грошовий капітал залишається незмінним, і, значить, ставка процента не підвищується, хоч попит на товар у порівнянні з його пропозицією, а тому й ціна товару підвищується. Ставка процента може бути зачеплена тільки в тому випадку, якщо зростає загальний попит на позичковий капітал, а при вищезазначених припущеннях це не має місця.

Можливий, проте, і такий випадок, що пропозиція певного товару падає нижче середнього рівня, як це буває, наприклад, при неврожаї зернових, бавовни і т. п., але попит на позичко-

вий капітал зростає, тому що має місце спекуляція на ще більше підвищення цін, а найпростіший засіб підвищити ціни полягає в тому, щоб тимчасово усунути з ринку частину пропозиції. Для того ж щоб оплатити куплений товар, не продаючи його, здобуваються гроші за допомогою комерційних «вексельних операцій». В такому разі зростає попит на позичковий капітал, і ставка процента може підвищитися в результаті такої спроби штучно перешкодити доступові товару на ринок. Більш висока ставка процента виражає тоді штучне зменшення пропозиції товарного капіталу.

З другого боку, попит на певний продукт може зрости внаслідок того, що зросла його пропозиція і його ціна впала нижче від свого середнього рівня.

В цьому випадку попит на позичковий капітал може залишитися незмінним або навіть впасти, тому що на ту ж суму грошей можна купити більшу кількість товарів. Може, однак, з'явитися і спекулятивне утворення запасів, почасти щоб використати сприятливий момент для цілей виробництва, почасти у вичікуванні пізнішого підвищення цін. В цьому випадку попит на позичковий капітал може зрости, і підвищена ставка процента свідчатиме про затрати капіталу на утворення надлишкових запасів елементів продуктивного капіталу. Ми розглядаємо тут лише попит на позичковий капітал, оскільки на нього впливають попит і пропозиція товарного капіталу. Вже раніше було показано, яким чином стан процесу відтворення, що міняється в фазах промислового циклу, впливає на пропозицію позичкового капіталу. Тривіальне положення, що ринкова ставка процента визначається пропозицією і попитом (позичкового) капіталу, Оверстон хитро звалює в одну купу з своїм власним припущенням, згідно з яким позичковий капітал тотожний з капіталом взагалі, і намагається таким чином перетворити лихваря в єдиного капіталіста, а його капітал — в єдиний вид капіталу.

В період пригнічення попит на позичковий капітал є попит на засіб платежу і нічого більше; це аж ніяк не попит на гроші як купівельний засіб. Ставка процента може піднятися при цьому дуже високо незалежно від того, чи є реального капіталу — продуктивного і товарного — надлишок, чи його мало. Оскільки купці і виробники можуть дати надійне забезпечення, попит на засоби платежу є просто попит на те, що може бути перетворене в гроші; оскільки ж цього немає, отже, оскільки позичка засобів платежу дає капіталістам не тільки грошову форму, але й еквівалент в якій би то не було формі, нікого їм не вистачає для платежів, остільки попит на засоби

платежу є попит на *грошовий капітал*. Це той пункт, в якому в питанні про кризи однаково праві і неправі прихильники двох протилежних думок ходячої теорії. Всі ті, хто твердить, що існує лише недостача засобів платежу, або мають на увазі тільки осіб, які володіють *bona fide** забезпеченням, або ж настільки дурні, що приписують банкам силу і обов'язок перетворювати шляхом випуску папірців усіх збанкрутованих спекулянтів у солідних, платоспроможних капіталістів. Ті, хто говорить, що існує просто недостача капіталу, або займаються простою грою слів, бо в дійсності в такий час, внаслідок надлишкового ввозу і надвиробництва, завжди є велика кількість капіталу, який не може перетворитися в гроші, або ж вони говорять лише про тих рицарів кредиту, які дійсно потрапляють в умови, коли вони більше не одержують чужого капіталу, щоб хазяювати за його допомогою, і тому вимагають, щоб банк не тільки допоміг їм повернути втрачений капітал, але й дав можливість продовжувати спекулятивні операції.

Основу капіталістичного виробництва становить те, що гроші як самостійна форма вартості протистоять товарів; інакше кажучи, мінова вартість повинна дістати самостійну форму в грошах, а це можливе тільки завдяки тому, що певний товар стає матеріалом, у вартості якого вимірюються всі інші товари, що він саме через це стає загальним товаром, товаром *par excellence*** на протилежність усім іншим товарам. Це повинно виявлятися в двоякому напрямі, і особливо в капіталістично розвинутих націй, які в широких розмірах заміщають гроші, з одного боку, кредитними операціями, з другого боку,— кредитними грошми. В періоди пригнічення, коли кредит скорочується або зовсім припиняється, гроші раптом абсолютно протиставляються всім іншим товарам як єдиний засіб платежу і справжнє буття вартості. Звідси загальне знецінення товарів, трудність, навіть неможливість перетворити їх в гроші, тобто в їх власну чисто фантастичну форму. Але, з другого боку, самі кредитні гроші є гроші лише остільки, оскільки вони в сумі своєї номінальної вартості абсолютно заміщають дійсні гроші. Разом з впливом золота стає проблематичним перетворення їх у гроші, тобто їх тотожність з дійсним золотом. Звідси примусові заходи, підвищення процентної ставки і т. д. з метою забезпечити умови обміну на золото. Це може бути доведено до крайності за допомогою фальшивого законодавства, що ґрунтується на хибних теоріях грошей і нав'язується нації в своїх інтересах торговцями грошми,— Оверстонами і компанією.

* — надійним. *Ред.*

** — переважно. *Ред.*

Але основа [кредитних грошей] дана з основою самого способу виробництва. Знецінення кредитних грошей (звичайно, не їх уявне знецінення) розхитало б усі існуючі відносини. Тому вартість товарів приноситься в жертву, щоб забезпечити фантастичне і самостійне буття цієї вартості в грошах. Як грошова вартість вона забезпечена взагалі тільки доти, поки забезпечені самі гроші. Заради кількох мільйонів у грошах повинно бути через це принесено в жертву багато мільйонів у товарах. Це є неминучим при капіталістичному виробництві і становить одну з його принад. При попередніх способах виробництва цього не спостерігається; бо на тому вузькому базисі, на якому відбувається їх рух, не розвиваються ні кредит, ні кредитні гроші. Поки *суспільний* характер праці виступає як *грошова форма існування* товарів, тобто як *річ*, що існує поза дійсним виробництвом, неминучими є грошові кризи, які не залежать від дійсних криз або являють собою їх загострення. З другого боку, ясно, що, поки не розхитаний кредит банку, цей останній у таких випадках шляхом збільшення кількості кредитних грошей пом'якшує паніку, а шляхом вилучення їх збільшує паніку. Вся історія сучасної промисловості показує, що коли б виробництво всередині країни було організоване, то метал потрібен був би тільки для того, щоб виплачувати різницю по балансу міжнародної торгівлі, коли рівновага її в даний момент порушена. Що всередині країни вже тепер не потрібні металічні гроші, показує припинення розміну банкнот з боку так званих національних банків, до якого вдаються в усіх країнях випадках як до єдиного порятунку.

Маючи на увазі двох осіб, було б смішно говорити, що обидві вони між собою мають несприятливий платіжний баланс. Якщо кожен з них є і боржником і кредитором у відношенні до другого і якщо вимоги їх не погашаються взаємно, то ясно, що кінець кінцем лише один стає боржником другого на суму різниці. Але справа стоїть інакше, коли мова йде про нації. І що вона стоїть інакше, визнають всі економісти, висуваючи положення, згідно з яким платіжний баланс даної нації може бути сприятливий і несприятливий для неї, незважаючи на те, що її торговий баланс кінець кінцем повинен урівноважитись. Платіжний баланс тим відрізняється від торгового балансу, що він є торговий баланс, платіж по якому припадає на певний час. Кризи ж зводять різницю між торговим і платіжним балансом до короткого проміжку часу; і певні явища, що розвиваються в країні, яка охоплена кризою і для якої тепер, виходить, настає час платежів,— ці явища вже самі по собі викликають скорочення періоду, протягом якого повинно

бути зроблене погашення платежів. По-перше, вивіз благородних металів, потім розпродаж консигнованих товарів, експорт товарів з метою збути їх або добути під них грошову позику всередині країни, підвищення ставки процента, затребування кредитів, падіння курсу цінних паперів, розпродаж іноземних цінних паперів, залучення іноземного капіталу для вкладення в ці знецінені папери, нарешті, банкрутство, яке погашає масу вимог. При цьому часто метал відправляється в країну, в якій вибухнула криза, тому що векселі на неї ненадійні і найбільш певним є платіж дзвінкою монетою. До цього долучається ще та обставина, що у відношенні до Азії всі капіталістичні нації, в більшості випадків одночасно, опиняються її прямими або посередніми боржниками. Як тільки ці різні обставини справлять свій повний вплив на другу заінтересовану націю,— у неї починається експорт золота і срібла, коротше, настає період платежів, і повторюються ті ж самі явища.

При комерційному кредиті процент, як різниця між ціною в кредит і ціною на готівку, лише остільки входить у ціну товарів, оскільки строки векселів триваліші за звичайні строки. В противному разі це не має місця. Пояснюється це тим, що кожний однією рукою одержує такий кредит, а другою дає його. {Це не узгоджується з моїми спостереженнями.— *Ф. Е.*} Оскільки ж у ціну товарів входить дисконт, то він регулюється не комерційним кредитом, а грошовим ринком.

Коли б попит і пропозиція грошового капіталу, які визначають ставку процента, були тотожні з попитом і пропозицією дійсного капіталу, як це твердить Оверстон, то процент повинен був би одночасно бути і низьким і високим залежно від того, який товар мається на увазі, або у відношенні до одного й того самого товару в різних стадіях (сировий матеріал, напівфабрикат, готовий продукт). В 1844 р. дисконтна ставка Англійського банку коливалася між 4% (від січня до вересня) і $2\frac{1}{2}$ —3% від листопада до кінця року. В 1845 р. вона була $2\frac{1}{2}$ %, $2\frac{3}{4}$ %, 3% від січня до жовтня, між 3% і 5% в останні місяці. Середня ціна бавовни fair Orleans * була в 1844 р. $6\frac{1}{4}$ пенса, а в 1845 р.— $4\frac{7}{8}$ пенса. З березня 1844 р. запас бавовни в Ліверпулі становив 627 042 кіпи, а з березня 1845 р.— 773 800 кіп. Якщо судити по низькій ціні бавовни, то в 1845 р. дисконтна ставка повинна була б бути низькою, що фактично і спостерігалось протягом більшої частини цього періоду. Але якщо судити по ціні пряжі, то процент повинен був би бути високим, тому що ціни були відносно, а прибутки абсолютно високі. З бавовни по

---

* Сорт бавовни. *Ред.*

4 пенси за фунт при 4 пенсах витрат на прядіння в 1845 р. можна було випрясти пряжу (№ 40 хороший *secunda mule twist* *), яка прядильникові обійшлася б таким чином у 8 пенсів і яку він у вересні й жовтні 1845 р. міг би продати по 10¹/₂ або 11¹/₂ пенса за фунт. (Див. далі свідчення Уайлі.)

Все питання розв'язується таким чином:

Попит і пропозиція позичкового капіталу були б тотожні з попитом і пропозицією капіталу взагалі (хоч остання фраза безглузда: для промисловця або купця товар є форма його капіталу, проте він ніколи не має потреби в капіталі як такому, а завжди тільки в спеціальному товарі як такому, купує і оплачує його як товар — хліб або бавовну — незалежно від тієї ролі, яку товар відіграє в кругообороті його капіталу) тільки в тому разі, коли б зовсім не існувало грошових кредиторів, але зате капіталісти-позикодавці володіли б машинами, сировими матеріалами і т. п. і давали б цю свою власність в позику або в найми, — подібно до того, як тепер здаються будинки, — промисловим капіталістам, які самі є власниками частини цих предметів. За таких обставин пропозиція позичкового капіталу була б тотожна з пропозицією елементів виробництва промисловим капіталістам або товарів купцям. Але цілком ясно, що в цьому випадку розподіл прибутку між кредитором і позичальником цілком визначався б у першу чергу відношенням між капіталом, даним у позику, і капіталом, що становить власність того, хто його застосовує у підприємство.

За словами п. Уегеліна (В. А. 1857), процентна ставка визначається «масою незайнятого капіталу» (252); є «лише показник маси незайнятого капіталу, що шукає застосування» (271); пізніше цей незайнятий капітал називається в нього *floating capital* (485), причому під останнім він розуміє «банкноти Англійського банку та інші засоби обігу в країні, наприклад, банкноти провінціальних банків і наявну в країні монету... я включаю в *floating capital* також запаси банків» (502, 503), а пізніше він сюди ж відносить золото в зливках (503). Той самий Уегелін твердить, що Англійський банк справляє великий вплив на процентну ставку в ті періоди, «коли ми» {Англійський банк} «фактично маємо в своїх руках більшу частину незайнятого капіталу» (1198), тимчасом як, згідно з цитованими вище свідченнями п. Оверстона, Англійський банк — «не місце для капіталу». Далі Уегелін говорить:

«На мою думку, дисконтна ставка визначається кількістю незайнятого капіталу в країні. Кількість незайнятого капіталу представлена резер-

* Сорт пряжі. Ред.

вом Англійського банку, який фактично є золотим резервом. Таким чином, якщо запас благородного металу зменшується, то це зменшує кількість незайнятого капіталу в країні і, значить, підвищує вартість тієї його частини, що залишається» (1258).

Дж. Стюарт Мілль говорить (2102):

«Для підтримання платоспроможності свого банкового відділу Банк змушений робити все можливе, щоб поповнити резерв цього відділу; тому, як тільки він помічає, що настає відплив, він повинен забезпечити собі резерв і або скоротити дисконтні операції, або продавати цінні папери».

Резерв, оскільки мова йде тільки про банковий відділ, є резерв виключно для вкладів. На думку Оверстонів, банковий відділ повинен діяти просто як банкір, незважаючи на «автоматичний» випуск банкнот. Але в періоди дійсного пригнічення Англійський банк незалежно від запасу в банковому відділі, що складається виключно з банкнот, дуже пильно стежить за станом металічного запасу і повинен стежити, якщо він не хоче зазнати краху. Бо в тій самій мірі, в якій зникає металічний запас, зникає і запас банкнот, і п. Оверстону, який так мудро влаштував це своїм банківським актом 1844 р., не повинно б бути відомо краще, ніж будь-кому іншому.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ЗАСОБИ ОБІГУ ПРИ КРЕДИТНІЙ СИСТЕМІ

«Кредит є великий регулятор швидкості обігу... Звідси зрозуміло, чому період сильного пригнічення на грошовому ринку, звичайно збігається з наповненням щертв каналів обігу» («The Currency Theory Reviewed etc.», p. 65).

Це слід розуміти двояко. З одного боку, всі методи економічного використання засобів обігу ґрунтуються на кредиті. Але з другого боку: візьмемо для прикладу банкноту в 500 фунтів стерлінгів. *A* віддає її сьогодні *B* на сплату по векселю; *B* вносить її в той же день своєму банкірові як вклад; банкір у той самий день дисконтує за її допомогою вексель для *C*; *C* сплачує її своєму банкові, банк віддає її вексельному маклерові у вигляді позики і т. д. Швидкість, з якою обертається тут банкнота, обслуговуючи купівлі і платежі, зумовлюється тією швидкістю, з якою вона все знов і знов повертається до кого-небудь у формі вкладу і потім знов переходить в інші руки у формі позики. Проста економія засобів обігу досягає найвищого розвитку в Розрахунковій палаті у простому обміні векселів, яким минув строк, і коли переважає функція грошей як засобу платежу тільки для погашення надлишків. Але саме існування цих векселів ґрунтується знов-таки на кредиті, який дають один одному промисловці і купці. Якщо зменшується цей кредит, то зменшується число векселів, особливо довгострокових, а значить, і дієвість цього методу збалансування платежів. Тільки двома способами може здійснюватися такого роду економія, що полягає в усуненні грошей з обігу і цілком оснований на функції грошей як засобу платежу, яка ґрунтується, в свою чергу, на кредиті (ми тут залишаємо осторонь більший або менший розвиток техніки концентрації таких платежів): зустрічні боргові вимоги, представлені векселями чи чеками, або погашаються одним і тим самим банкіром, який тільки переписує вимогу з рахунку одного на рахунок другого, або різні банкіри погашають їх у своїх

розрахунках між собою¹¹⁾. Концентрація 8—10 мільйонів векселів у руках одного вексельного маклера, наприклад фірми Оверенд, Герні і Ко, була одним з головних засобів місцевого розширення масштабу такого погашення платежів. За допомогою цієї економії підвищується ефективність засобів обігу, оскільки потрібна менша їх кількість, оскільки вони потрібні виключно для сплати балансової різниці. З другого боку, швидкість руху грошей, що функціонують як засіб обігу (чим також досягається економія), залежить цілком від потоку купівель і продажів, а також від зчеплення платежів, оскільки ці останні відбуваються один по одному за допомогою грошей. Але кредит опосереднює і тим самим підвищує швидкість обігу. Так, наприклад, окрема монета може обслужити лише п'ять оборотів і, функціонуючи як простий засіб обігу без посередництва кредиту, довше лишається в кожних окремих руках, якщо *A*, її первісний власник, купує у *B*, *B* у *C*, *C* у *D*, *D* у *E*, *E* у *F*, і, таким чином, її перехід з одних рук в інші викликається лише дійсними купівлями і продажами. Якщо ж *B* вміщує гроші, сплачені йому *A*, у свого банкіра як вклад, а банкір видає їх *C*, дисконтуючи його вексель, *C* купує у *D*, *D* знову вносить гроші у формі вкладу своєму банкірові, останній позичає їх *E*, який купує у *F*, то сама швидкість руху грошей як простого засобу обігу (купівельного засобу) зумовлена тут кількома кредитними операціями: депозитною операцією *B* у його банкіра, дисконтною операцією останнього для *C*, депозитом *D* у його банкіра і дисконтною операцією останнього для *E*, — отже, чотирма кредитними операціями. Без цих кредитних операцій дана монета не була б спроможна зробити протягом даного часу одну за одною п'ять окремих купівель. Завдяки тому, що дана одиниця грошей переходила з рук в руки — як вклад і при дисконті векселів — без посередництва дійсних купівель і продажів,

¹¹⁾ Середнє число днів, протягом яких перебувала в обігу банкнота:

Роки	Банкнота в 5 ф. ст.	Банкнота в 10 ф. ст.	Банкнота в 20—100 ф. ст.	Банкнота в 200—500 ф. ст.	Банкнота в 1 000 ф. ст.
1792.....		236	209	31	22
1818.....	148	137	121	18	13
1846.....	79	71	34	12	8
1856.....	70	58	27	9	7

прискорився її перехід з рук в руки у ряді дійсних торгових актів купівлі-продажу.

Ми тільки що бачили, що одна й та сама банкнота може становити вклади у різних банкірів. Так само вона може становити різні вклади в одного й того самого банкіра. Банкір дисконтує вексель *B* банкнотою, вкладеною *A*, *B* сплачує *C*, *C* вносить як вклад ту саму банкноту тому самому банкірові, який її видав.

При розгляді простого грошового обігу («Капітал», кн. I, розд. III, 2) було вже показано, що кількість грошей, які дійсно обертаються, коли припустити швидкість обігу і ступінь економії в платежах величинами даними, визначається цінами товарів і кількістю операцій⁸. Той самий закон дійсний і для обігу банкнот.

У наведеній нижче таблиці (В. А. 1858, р. XXVI) показана середньорічна сума банкнот Англійського банку, що обертаються, оскільки вони перебували в руках публіки, причому показані суми 5-, 10-фунтових банкнот, 20-, 100-фунтових і банкнот вищої, 200-, 1 000-фунтової вартості; так само наведено процентне відношення суми банкнот кожної вартості до загальної кількості банкнот, що обертаються. Суми дано на круг в тисячах фунтів стерлінгів.

Роки	Банкноти в 5—10 ф. ст.	Процентне відношення	Банкноти в 20—100 ф. ст.	Процентне відношення	Банкноти в 200—1 000 ф. ст.	Процентне відношення	Всього ф. ст.
1844	9 263 ф. ст.	45,7	5 735 ф. ст.	28,3	5 253 ф. ст.	26,0	20 241 ф. ст.
1845	9 698 » »	46,9	6 082 » »	29,3	4 942 » »	23,8	20 722 » »
1846	9 918 » »	48,9	5 778 » »	28,5	4 590 » »	22,6	20 286 » »
1847	9 591 » »	50,1	5 498 » »	28,7	4 066 » »	21,2	19 155 » »
1848	8 732 » »	48,3	5 046 » »	27,9	4 307 » »	23,8	18 085 » »
1849	8 692 » »	47,2	5 234 » »	28,5	4 477 » »	24,3	18 403 » »
1850	9 164 » »	47,2	5 587 » »	28,8	4 646 » »	24,0	19 398 » »
1851	9 362 » »	48,1	5 554 » »	28,5	4 557 » »	23,4	19 473 » »
1852	9 839 » »	45,0	6 161 » »	28,2	5 856 » »	26,8	21 856 » »
1853	10 699 » »	47,3	6 393 » »	28,2	5 541 » »	24,5	22 653 » »
1854	10 565 » »	51,0	5 910 » »	28,5	4 234 » »	20,5	20 709 » »
1855	10 628 » »	53,6	5 706 » »	28,9	3 459 » »	17,5	19 793 » »
1856	10 680 » »	54,4	5 645 » »	28,7	3 323 » »	16,9	19 648 » »
1857	10 659 » »	54,7	5 567 » »	28,6	3 241 » »	16,7	19 467 » »

Отже, за період з 1844 по 1857 р. загальна сума банкнот, що обертаються, значно зменшилась, незважаючи на те, що

торговий оборот, як показують цифри ввозу і вивозу, більше ніж подвоївся. Сума дрібних банкнот у 5 ф. ст. і в 10 ф. ст. збільшилась, як видно з таблиці, з 9 263 000 ф. ст. у 1844 р. до 10 659 000 ф. ст. у 1857 році. І це одночасно з тим значним збільшенням золотого обігу, яке саме тоді мало місце. Навпаки, сума банкнот більш високих вартостей (в 200 — 1 000 ф. ст.) впала з 5 856 000 у 1852 р. до 3 241 000 ф. ст. у 1857 році. Отже, сталося зменшення більше ніж на $2\frac{1}{2}$ мільйона фунтів стерлінгів. Це пояснюється таким чином:

«8 червня 1854 р. приватні лондонські банкіри допустили до участі в роботі Розрахункової палати акціонерні банки, і скоро після цього Англійський банк став робити остаточні безготівкові розрахунки. Щоденні розрахунки здійснюються тепер шляхом переказів на рахунки, що їх різні банки мають в Англійському банку. Завдяки запровадженню цієї системи стали зайвими банкноти великих купюр, якими раніше банки користувалися для взаємного погашення рахунків» (В. А. 1858, р. V).

До якого мінімуму зводиться застосування грошей в оптовій торгівлі, видно з таблиці, що надрукована в «Капіталі», кн. I, розд. III, прим. 103⁹ і яка була подана комісії палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства фірмою Моррісон, Діллон і К^о, однією з тих найбільших лондонських фірм, де роздрібний торговець може закупити весь потрібний йому запас товарів всякого роду.

Згідно з свідченням У. Ньюмарча перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства (В. А. 1857) № 1741, економії засобів обігу сприяли ще й інші обставини: поштовий збір в 1 пенс, залізниці, телеграфи, словом, поліпшення засобів сполучення; тому Англія може тепер майже при тому самому обігу банкнот робити в п'ять і шість раз більш обороти, ніж раніше. Ті ж самі причини значною мірою сприяли витісненню із сфери обігу банкнот більше ніж 10-фунтової вартості. В цьому ж Ньюмарч вбачає природне пояснення того, що в Шотландії та Ірландії, де перебувають в обігу навіть білети в 1 ф. ст., обіг банкнот зріс майже на 31% (1747). Сума всіх обігових банкнот у З'єднаному королівстві, включаючи й банкноти в 1 ф. ст., становить, за його словами, 39 мільйонів фунтів стерлінгів (1749). Сума золота, що перебуває в обігу, = 70 мільйонам фунтів стерлінгів (1750). В Шотландії в 1834 р. було в обігу банкнот на 3 120 000 фунтів стерлінгів; в 1844 р. — на 3 020 000 фунтів стерлінгів; в 1854 р. — на 4 050 000 фунтів стерлінгів (1752).

Вже звідси виходить, що збільшення кількості обігових банкнот, які можуть бути в будь-який час обмінені на гроші, аж ніяк не залежить від сваволі емісійних банків. {Про

паперові гроші, яких не можна обернути в золото, тут взагалі немає мови; банкноти, яких не можна обернути в золото, тільки в тому разі можуть стати загальним засобом обігу, якщо вони фактично забезпечуються державним кредитом, як, наприклад, тепер у Росії. Вони підпадають таким чином під діяння зазначених вище («Капітал», кн. I, розд. III, 2, с: монета, знак вартості) законів, що управляють рухом казначейських паперових грошей, яких не можна обернути в золото. — *Ф. Е.* }

Кількість банкнот, що обертаються, підпорядковується в своєму русі потребам обороту, і кожна зайва банкнота зараз же повертається до установи, яка її випустила. Тому що в Англії тільки білети Англійського банку мають загальний обіг як законний засіб платежу, то ми можемо тут цілком знехтувати незначним і виключно місцевим обігом білетів провінціальних банків.

У своїх свідченнях перед комісією палати громад 1858 р. з питань банківського законодавства (В. А. 1858) п. Нів, управляючий Англійським банком, говорить:

«№ 947. (Запитання:) Хоч би яких заходів ви вживали, кількість банкнот в руках публіки лишається, за вашими словами, тією самою, тобто приблизно 20 мільйонів фунтів стерлінгів? — У звичайний час для потреб публіки необхідно, мабуть, приблизно 20 мільйонів. У певні пори року, що періодично повторюються, сума ця підвищується на 1 або 1½ мільйона. Якщо публіці потрібно більше, то вона може, як я сказав, завжди одержати їх з Англійського банку. — 948. Ви сказали, що під час паніки публіка не дозволяла вам зменшувати суму банкнот; чи не будете ви ласкаві пояснити це? — В періоди паніки публіка, як мені здається, має цілковиту можливість одержувати банкноти; і, звичайно, поки Банк має зобов'язання, публіка може по цих зобов'язаннях забирати з Банку банкноти. — 949. Таким чином, як видно, незмінно існує потреба приблизно в 20 млн. ф. ст. банкнотами Англійського банку? — 20 млн. ф. ст. банкнотами на руках у публіки; сума ця змінюється. Буває 18½, 19, 20 мільйонів і т. д.; але в середньому, 19—20 мільйонів».

Свідчення Томаса Тука перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57):

№ 3094. «Банк не може довільно збільшувати кількість банкнот, що перебувають на руках публіки; він може зменшити кількість банкнот на руках публіки, але тільки за допомогою дуже насильственої операції».

I. Ч. Райт, протягом 30 років банкір в Ноттінгемі, докладно з'ясувавши, що провінціальні банки зовсім неспроможні тримати в обігу більшу кількість банкнот, ніж та, якої потребує і якої хоче публіка, говорить про білети Англійського банку (С. D. 1848/57):

№ 2844. «Мені невідомі які-небудь межі» (випуску банкнот) «для Англійського банку, але всякий надлишок засобів обігу, перейде у вклади і, таким чином, набере іншої форми».

Те саме стосується й Шотландії, де обертаються майже виключно паперові гроші, тому що тут, як і в Ірландії, допущені білети однофунтової вартості і тому що «the scotch hate gold»*. Кеннеді, управляючий одним шотландським банком, заявляє, що банки неспроможні скоротити обіг своїх банкнот, і

«додержується того погляду, що, поки операції всередині країни вимагають для свого здійснення банкнот або золота, банкіри повинні доставляти стільки засобів обігу, скільки потрібно для цих операцій,— чи на вимогу своїх вкладників, чи як-небудь інакше... Шотландські банки можуть обмежити свої операції, але вони неспроможні контролювати випуск банкнот» (там же, №№ 3446, 3448).

В тому ж дусі висловлюється Андерсон, управляючий Union Bank of Scotland (там же, № 3578).

«Чи перешкоджає система взаємного обміну банкнотами (між шотландськими банками) «надмірному випускові банкнот з боку якого-небудь окремого банку? — Звичайно, але ми маємо в своїх руках засіб більш дійовий, ніж обмін банкнотами (який в дійсності не має до зазначеної мети ніякого відношення, хоч і забезпечує обіг білетів кожного окремого банку по всій Шотландії), «і це звичайна практика в Шотландії — мати рахунок у банку; кожен, хто має які б то не було гроші, має також і рахунок у якому-небудь банку і щодня вносить туди всі гроші, в яких він не має потреби сам у даний момент, так що на кінець кожного ділового дня в банках опиняються всі гроші за винятком тих, що їх кожен має в кишені».

Так само стоїть справа і в Ірландії (див. свідчення перед тією самою комісією управляючого Ірландським банком Мак-Доннелла і директора провінціального банку Ірландії Маррі).

Обіг банкнот, не будучи залежним від волі Англійського банку, є в такій самій мірі незалежним і від стану того золотого запасу в підвалах Банку, який забезпечує розмін цих банкнот.

«18 вересня 1846 р. було в обігу білетів Англійського банку, на суму 20 900 000 ф. ст., а його металічний запас становив 16 273 000 фунтів стерлінгів; 5 квітня 1847 р. сума білетів, що оберталися, становила 20 815 000 ф. ст., металічний запас — 10 246 000 фунтів стерлінгів... Отже, незважаючи на вивіз 6 млн. ф. ст. благородного металу, обіг банкнот нітрохи не скоротився» (J. G. Kinnear. «The Crisis and the Currency». London, 1847, p. 5).

Однак само собою розуміється, що це вірно лише при умовах, які панують тепер в Англії, та й там лише остільки, оскільки законодавство не встановить іншого відношення між випуском банкнот і металічним запасом.

Отже, вплив на кількість обігових грошей — банкнот і золота — справляють лише потреби самого ходу справ. Тут насамперед треба взяти до уваги періодичні коливання, які повторюють-

* — «шотландці ненавидять золото». Ред.

ся щороку, який би не був загальний стан справ, так що протягом останніх 20 років

«в один місяць обіг досягає високого рівня, в другий місяць низького, а в третій місяць він стоїть на середній точці» (Ньюмарч, В. А. 1857, № 1650).

Так, кожного року в серпні кілька мільйонів фунтів стерлінгів, здебільшого золотом, переходить з Англійського банку у внутрішній обіг в зв'язку з витратами на збирання врожаю; через те що тут мова головним чином іде про видачу заробітної плати, то в Англії банкноти в даному випадку мало застосовні. На кінець року ці гроші знов припливають в Банк. У Шотландії замість соверенів обертаються майже виключно банкноти однофунтової вартості; через це тут у відповідних випадках, саме двічі на рік, у травні і листопаді, обіг банкнот збільшується з 3 до 4 млн. фунтів стерлінгів; через 14 днів починається вже зворотний приплив, і протягом місяця він майже закінчується (Андерсон, С. D. 1848/57, № 3595—3600).

Обіг банкнот Англійського банку зазнає, крім того, чотири рази на рік минушого коливання в зв'язку з тим, що кожної чверті року сплачуються «дивіденди», тобто проценти по державному боргу, для чого банкноти спочатку вилучаються з обігу, а потім знов викидаються; але дуже швидко вони знов припливають назад. Уегелін (В. А. 1857, № 38) визначає розміри коливання в обігу банкнот, яке викликається цим, в $2\frac{1}{2}$ мільйона. Навпаки, п. Чапмен, представник пресовутої фірми Оверенд, Герні і К^о, оцінює порушення на грошовому ринку, яке викликається цим, значно вище.

«Якщо ви вилучаєте з обігу 6 або 7 мільйонів у вигляді державних доходів, щоб виплатити ними дивіденди, то повинен же бути хто-небудь, хто доставив би на даний проміжок часу, відповідну суму» (В. А. 1857, № 5196).

Далеко значніші і триваліші ті коливання в розмірах обігових засобів, які відповідають різним фазам промислового циклу. Ось що говорить про це другий компаньйон тієї самої фірми, високоповажний квакер Самюел Герні (С. D. 1848/57, № 2645).

«В кінці жовтня (1847 р.) на руках у публіки було банкнот на 20800 000 фунтів стерлінгів. У той самий час можна було тільки з великими труднощами дістати банкноти на грошовому ринку. Причиною цього було загальне побоювання, що внаслідок обмежень банківського акта 1844 р. не можна буде придбати банкноти в достатній кількості. Тепер» {березень 1848 р.} «на руках публіки є банкнот... 17 700 000 ф. ст., але тому що тепер немає ніякої комерційної паніки, то це далеко більше, ніж потрібно. В Лондоні нема ні одного банкіра або торговця грішми, який не мав би

банкнот більше, ніж він може використати.—2650. Сума банкнот... що перебувають поза Англійським банком, є зовсім недостатнім показником активного стану обігу, якщо поряд з цим не взяти до уваги... стан торгівлі і кредиту.— 2651. Коли тепер відчувається, що при даних розмірах обігу на руках публіки є надлишок банкнот, то це в значній мірі пояснюється сучасним станом великого застою. При високих цінах і пожвавленні справ ці самі 17 700 000 ф. ст. викликали б у нас відчуття недостатності грошей в обігу».

{Поки стан справ такий, що видані аванси повертаються регулярно і, значить, кредит незахитаний, розширення і скорочення обігу регулюються просто потребами промисловців і купців. Через те що золото, принаймні в Англії, не відіграє ролі в оптовій торгівлі і через те що обіг золота, коли залишити осторонь сезонні коливання, може розглядатись як величина дуже постійна протягом більш-менш тривалого часу, то обіг білетів Англійського банку є досить точним показником масштабу цих змін. У період загибшя після кризи розміри обігу найменші; з новим пожвавленням попиту зростає також потреба в засобах обігу, яка збільшується разом з розквітом; найвищої точки кількість засобів обігу досягає в період надмірного напруження і надмірної спекуляції,— тоді вибухає криза і враз зникають з ринку банкноти, яких напередодні було ще так багато, а разом з ними зникають дисконтери векселів, кредитори під заставу цінних паперів, покупці товарів. Англійський банк закликається на допомогу, але і його сили скоро вичерпуються, банківський акт 1844 р. примушує його обмежити обіг його банкнот саме в такий момент, коли всі аж кричать, вимагаючи банкнот, коли товаровласники не можуть продати і все-таки зобов'язані платити, а тому готові на всякі жертви, аби тільки роздобути банкнот.

«Під час паніки»,— говорить згаданий вище банкір Райт (там же, № 2930),— «країні потрібно засобів обігу вдвоє більше, ніж у звичайний час, тому що банкіри та інші особи створюють собі запаси засобів обігу».

Як тільки вибухає криза, мова йде лише про засоби платежу. Але через те що в надходженні цих засобів платежу кожен залежить від інших і ніхто не знає, чи будуть спроможні інші сплатити у призначений строк, то настає загальна гонитва за засобами платежу, які перебувають на ринку, тобто за банкнотами. Кожен приховує стільки банкнот, скільки йому вдається дістати, і, таким чином, банкноти зникають з обігу саме тоді, коли потреба в них найгостріша. Для жовтня 1847 р. Самюел Герні (С. D. 1848/57, № 1116) оцінює кількість таких банкнот, що перебували під замком у момент паніки, в 4—5 мільйонів фунтів стерлінгів.— *Ф. Е.*}

Щодо цього особливо цікаві свідчення компаньйона Герні, згаданого вище Чапмена, перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства (В. А. 1857). Я передаю основний зміст їх у даному зв'язку, хоч деякі зачеплені в свідченнях питання будуть досліджені нами згодом.

Свідчення п. Чапмена таке:

«4963. Я без найменшого вагання заявляю також, що не вважаю правильним, щоб грошовий ринок перебував під владою будь-якого окремого капіталіста (яких немало в Лондоні), який має можливість викликати колосальну недостачу грошей і скрутне становище саме в той час, коли розміри обігу дуже невеликі... Можливо... є не один капіталіст, який для своїх цілей спроможний вилучити із сфери обігу 1 або 2 млн. ф. ст. банкнотами, коли це йому вигідно».

4965. Великий спекулянт може продати на 1 або 2 мільйони консолей і таким чином вилучити гроші з ринку. Щось подібне мало місце недавно, результатом чого стало «надзвичайно сильне пригнічення».

4967. В такому разі банкноти, звичайно, непродуктивні.

«Але це не має значення, якщо досягається велика мета — падіння ціни фондових паперів, безгрошів'я, і великий спекулянт має повну можливість досягти цього».

Ось приклад: одного разу на фондовій біржі виявився великий попит на гроші, ніхто не знав причини, хтось звернувся до Чапмена з проханням позичити 50 000 ф. ст. з 7%. Чапмен дуже здивувався: його процентна ставка була значно нижчою; він погодився. Зараз же після цього та сама людина з'явилася знову, взяла ще 50 000 ф. ст. з 7½%, потім 100 000 ф. ст. з 8% і виявила бажання позичити ще більшу суму з 8½%. Тоді навіть Чапмена опанувало побоювання. Пізніше виявилось, що значна сума грошей була раптом вилучена з ринку. Однак, розповідає Чапмен,

«я все ж дав у позику значну суму з 8%; іти далі я побоювався; я не знав, що з цього може вийти».

Хоч від 19 до 20 млн. ф. ст. банкнот більш-менш постійно перебуває нібито в руках публіки, проте не слід забувати, що постійно і значно змінюється відношення між тією частиною цих банкнот, яка дійсно обертається, і тією їх частиною, котра як резерв лежить нерухомо в банках. Якщо цей резерв великий і, значить, рівень дійсного обігу низький, то, з точки зору грошового ринку, це означає, що канали обігу заповнені (the circulation is full, money is plentiful); якщо резерв малий, отже, канали дійсного обігу наповнені, то з точки зору грошового

ринку цей стан зветься низьким рівнем обігу (the circulation is low, money is scarce), тобто незначні розміри має та частина, яка представляє незайнятий позичковий капітал. Дійсне, незалежне від фаз промислового циклу розширення або скорочення обігу,— причому, однак, сума, якої потребує публіка, лишається незмінною,— має місце лише внаслідок чисто технічних причин, наприклад під час сплати податків або процентів по державному боргу. Коли сплачуються податки, банкноти і золото припливають в Англійський банк понад звичайну міру і фактично скорочують обіг незалежно від потреб в останньому. Протилежне відбувається, коли виплачуються дивіденди по державному боргу. В першому випадку беруть позики в банку з тим, щоб мати засоби обігу. В другому випадку процентна ставка в приватних банках падає внаслідок тимчасового збільшення їх резервів. Це аж ніяк не зачіпає абсолютну суму засобів обігу; справа стосується тільки банкірської фірми, яка пускає ці засоби в обіг; для неї цей процес становить відчуження позичкового капіталу, і вона, таким чином, кладе в кишеню прибуток від цієї операції.

В одному випадку відбувається просто тимчасове переміщення обігових засобів, і Англійський банк урівноважує його так, що незадовго до строку платежу податків за чверть року або видачі дивідендів за такий самий строк видає короткострокові позики за знижений процент; ці випущені таким чином понад міру банкноти спочатку поповнюють ту недостачу, яка утворюється внаслідок сплати податків, тимчасом як погашення зазначених позик негайно повертає банкові надлишок банкнот, що потрапив у руки публіки завдяки виплаті дивідендів.

У другому випадку низький або високий рівень обігу означає завжди лише інший розподіл тієї самої маси засобів обігу між активним обігом і вкладками, тобто зняттям позик.

З другого боку, коли, наприклад, внаслідок припливу золота в Англійський банк відповідно збільшується кількість випущених банкнот, то ці останні полегшують дисконт поза банком і припливають назад у вигляді платежів по позиках, так що абсолютна маса банкнот, які обертаються, збільшується лише на короткий строк.

Якщо рівень обігу є високим внаслідок розширення справ (що можливе і при порівняно низьких цінах), то ставка процента може бути порівняно високою завдяки попитові на позичковий капітал, зумовленому зростаючим прибутком і збільшенням нових капіталовкладень. Якщо рівень обігу низький внаслідок скорочення справ або внаслідок легкості одержання

кредиту, то ставка процента може бути низькою навіть і при високих цінах. (Див. свідчення Хаббарда*.)

Абсолютна величина обігу справляє визначальний вплив на процентну ставку тільки в періоди застою. При цьому попит на високий рівень обігу (коли залишити осторонь зменшення швидкості, з якою обертаються гроші і з якою одні й ті самі гроші знову й знову перетворюються в позичковий капітал) виражає собою тільки попит на засоби утворення скарбів внаслідок відсутності кредиту, як це було в 1847 р., коли припинення чинності банківського акта не викликало розширення обігу, але виявилось достатнім для того, щоб знову витягти на світ божий приховані банкноти і кинути їх в обіг. Або ж за певних обставин може дійсно стати потрібною більша кількість засобів обігу, як у 1857 р., коли після припинення чинності банківського акта обіг на деякий час дійсно зріс.

В інших же випадках абсолютна величина обігу не впливає на ставку процента, бо вона, коли припустити економію і швидкість обігу постійними, по-перше, визначається ціною товарів, кількістю операцій (причому звичайно один з цих моментів паралізує дію другого) і, нарешті, станом кредиту, а ні в якому разі не визначає останнього, тому що, по-друге, ціни товарів і процентна ставка не залежать одне від одного.

Під час чинності акта про банківську рестрикцію (1797—1819)¹⁰ мав місце надлишок засобів обігу, ставка процента була завжди значно вищою, ніж у той час, коли був відновлений розмін банкнот. Пізніше, із скороченням випуску банкнот і підвищенням вексельних курсів, вона швидко впала. В 1822, 1823, 1832 рр. загальний рівень обігу був низький, процентна ставка була також низькою. В 1824, 1825, 1836 рр. відмічался високий рівень обігу, ставка процента теж підвищилася. Літом 1830 р. обіг досяг високого рівня, а ставка процента була низькою. Після відкриття нових родовищ золота грошовий обіг розширився в усій Європі, ставка процента підвищилася. Ставка процента не залежить, таким чином, від кількості обігових грошей.

Різниця між випуском засобів обігу і позикою капіталу виявляється найкраще в дійсному процесі відтворення. Ми бачили («Капітал», кн. II, відділ III), яким чином обмінюються різні складові частини виробництва. Наприклад, змінний капітал речово складається з життєвих засобів робітників, тобто з частини їх власного продукту. Але він виплачується їм частинами в формі грошей. Капіталіст повинен авансувати ці гроші, і від орга-

* Див. цей том, частина II, стор. 89—91. Ред.

нізації кредитної справи значною мірою залежить, чи спроможний він наступного тижня виплатити новий змінний капітал тими самими грошми, якими він платив попереднього тижня. Те саме стосується і актів обміну між різними складовими частинами всього суспільного капіталу, наприклад, між предметами споживання і засобами виробництва предметів споживання. Гроші для їх обігу, як ми бачили, повинні бути авансовані однією або обома сторонами, що провадять обмін. Гроші лишаються потім у сфері обігу, але по завершенні обміну завжди знов повертаються до того, хто їх авансував, бо вони були авансовані зверх його дійсно зайнятого промислового капіталу (див. «Капітал», кн. II, розд. XX¹¹). При розвинутому кредиті, коли гроші концентруються в руках банків, ці останні, принаймні номінально, дають у позику гроші. Така позика стосується тільки грошей, що перебувають в обігу. Перед нами позичка засобів обігу, а не позичка капіталів, які обертаються за допомогою цих засобів.

Чапмен: «5062. Може настати період, коли банкноти у великій кількості перебувають в руках публіки і проте їх не можна дістати».

Гроші є й під час паніки; але тоді кожен остерігається перетворювати їх у позичковий капітал, у гроші, що їх дають у позику; кожен затримує їх на випадок дійсної необхідності платити.

«5099. Чи посилають банки сільських округ свої вільні лишки вам та іншим лондонським фірмам?— Так.— 5100. З другого боку, чи дисконтують у вас векселі для своїх комерційних цілей фабричні округи Ланкаширу і Йоркширу? — Так.— 5101. Так що завдяки цьому надлишкові гроші однієї частини країни можуть бути використані для потреб іншої частини країни? — Цілком вірно».

Чапмен твердить, що звичай банків уживати надлишковий грошовий капітал на короткі строки для купівлі консолей і свідоцтв державної скарбниці став практикуватися рідше за останній час, коли стало звичайним позичати ці гроші at call (до затребування в будь-який час). Сам він вважає купівлю такого роду паперів для свого підприємства в найвищій мірі недоцільною. Тому він вкладає гроші в надійні векселі, для частини яких щоденно настає строк, так що він завжди знає, на яку кількість вільних грошей він може кожного дня розраховувати {5101—5105}.

Навіть збільшення вивозу проявляється — більше чи менше у всякій країні, особливо ж у країні, що дає кредит,— як зростаючий попит на внутрішньому грошовому ринку, причому, однак, попит цей починає відчуватися як такий лише в часи застою. В періоди, коли вивіз зростає, британські фабриканти

виписують звичайно під англійські готові вироби, відправлені за кордон на консигнацію, довгострокові векселі на експортера-купця (5126).

«5127. Чи не існує домовленості час від часу, відновлювати такого роду векселі?» — {Чапмен.} «Це вони тримають від нас у таємниці; ми б не прийняли такого векселя... Звичайно, це може траплятися, але я про щось подібне нічого не можу сказати». {Невинний Чапмен.} — «5129. Якщо має місце велике збільшення вивозу, як, наприклад, тепер, коли за один тільки минулий рік вивіз збільшився на 20 млн. ф. ст., то чи не приводить воно само собою до збільшеного попиту на капітал для дисконтування векселів, що представляють цей вивіз? — Безперечно. — 5130. Оскільки Англія, як правило, дає закордонні кредит на всю суму свого експорту, то чи не може це викликати поглинання відповідного додаткового капіталу, на весь час, поки триває цей кредит? — Англія дає величезний кредит, але взамін цього вона одержує в кредит потрібну їй сировину. Америка виписує на нас завжди векселі на 60 днів, інші країни — на 90 днів. З другого боку, ми даємо кредит; коли ми відправляємо товари в Німеччину, кредит цей триває 2 або 3 місяці».

Уілсон питає Чапмена (5131), чи не виписуються векселі на Англію під цю імпортовану сировину і колоніальні товари вже одночасно з їх вантаженням і чи не одержуються вони одночасно з накладними? Чапмен гадає, що це так, але не знає нічого про ці «купецькі» справи і рекомендує спитати більш обізнаних людей. — При експорті в Америку, каже Чапмен, «товари символізуються в транзиті»; ця тарабарщина має означати, що англійський експортер-купець виписує під товари чотири-місячний вексель на одну з великих американських банкірських фірм у Лондоні, а покриття банкірська фірма одержує з Америки [5133].

«5136. Чи не ведуться, як правило, справи з віддаленими країнами за допомогою купців, які чекають повернення свого капіталу, поки не будуть продані товари? — Можливо, й існують фірми настільки багаті, що вони можуть вкладати в товари свій власний капітал, не вдаючись до позик під товари; однак здебільшого ці товари перетворюються в позики за допомогою акцепта певних фірм. — 5137. Такі фірми знаходяться в Лондоні, Ліверпулі та інших місцях. — 5138. Отже, однаково, чи повинен фабрикант затратити свої власні гроші, чи ж він знаходить у Лондоні або Ліверпулі купця, який позичає йому гроші; у всякому разі ми маємо справу з авансом, даним в Англії? — Цілком вірно. Фабрикант тільки в небагатьох випадках має до цього яке-небудь відношення {проте, в 1847 р. так було майже в усіх випадках}. «Торговець готовими товарами, наприклад у Манчестері, закупує товари і відправляє їх за море з допомогою солідної лондонської фірми; як тільки лондонська фірма переконала, що навантажено все, відповідно до умови, торговець виписує на цю лондонську фірму шестимісячний вексель під ці товари, які відправляються в Індію, Китай або іншу країну; тоді в цю справу включається банкірський світ і дисконтус йому цей вексель, так що до того часу, коли торговець повинен платити за куплені ним товари, він уже має гроші, одержані шляхом дисконту цього векселя. — 5139. Але якщо він і має ці гроші, то банкірові

все ж довелось їх віддати в позику?— *Банкір має вексель; банкір купив вексель; він застосує свій банківський капітал у цій формі, у формі дисконту торгових векселів.* {Отже, і Чапмен розглядає дисконт векселів не як позику, а як купівлю товару.— *Ф. Е.*} — «5140. Однак це все ж становить частину пошугу на лондонському грошовому ринку? — Безперечно, в цьому істотне призначення грошового ринку і Англійського банку. Англійський банк з такою ж охотою приймає такі векселі, як і ми, бо він знає, що це добре застосування грошей.— 5141. В міру того як зростає експортна справа, зростає і попит на грошовому ринку? — В міру того як зростає процвітання країни, і ми» {Чапмени} «беремо в ньому участь.— 5142. Отже, якщо ці різні сфери застосування капіталу раптом розширюються, то природним наслідком є зростання ставки процента? — Безсумнівно».

5143. Для Чапмена «не зовсім зрозуміло, яким чином при нашому великому вивозі ми знаходили таке широке застосування для золота».

Високоповажний Уілсон питає:

5144. «Чи не може справа стояти так, що ми даємо більші кредити під наш вивіз, ніж одержуємо кредитів під наш ввіз?— Я особисто сумніваюсь. Якщо хто-небудь дає для акцепта вексель за манчестерський товар, відправлений в Індію, то не можна акцентувати на строк менший ніж 10 місяців. Нам доводиться — в усякому разі — платити Америці за її бавовну дещо раніше, ніж ми одержуємо платежі з Індії; але з'ясувати, який вплив це справляє, не так-то легко.— 5145. Якщо, як це було в минулому році, вивіз промислових товарів збільшився на 20 млн. ф. ст., то раніше ми повинні були мати дуже значне збільшення ввозу сирових матеріалів» {і вже в цьому виявляється тотожність надлишкового вивозу і надлишкового ввозу, надвиробництва і надлишкової торгівлі}, «щоб виробити цю збільшену кількість товарів? — Безперечно. [5146] Ми повинні були спочатку виплатити дуже значне сальдо, тобто неминуче було, що протягом цього часу баланс був несприятливий; але в цілому вексельний курс в операціях з Америкою є на нашу користь, і ми протягом досить довгого часу одержували з Америки значну кількість золота».

5148. Уілсон питає архіліхваря Чапмена, чи не розглядає він свій високий процент як ознаку великого процвітання і високих прибутків. Чапмен, явно вражений наївністю цього сикофанта, відповідає, розуміється, позитивно, але в той же час він досить щирий, щоб зробити таке застереження:

«Для деяких немає іншого виходу; вони мають зобов'язання, які вони повинні виконати все одно, прибутково це чи ні; але коли б вона» {висока ставка процента} «виявилася стійкою, то це свідчило б про процвітання».

Обидва забувають, що це може свідчити і про те, що, як це було в 1857 р., мандрівні рицарі кредиту роблять нестійким економічне становище країни, що вони можуть платити високі проценти, бо платять їх з чужої кишені (однак при цьому вони сприяють визначенню загальної процентної ставки) і поки що живуть розкішно за рахунок сподіваних прибутків. А втім, якраз це може дати фабрикантам і т. д. дійсно дуже прибуткову справу. Зворотний приплив капіталів завдяки системі

позик стає цілком обманливим. Цим пояснюються такі явища, які, оскільки справа стосується Англійського банку, не потребують ніякого пояснення, бо Англійський банк при високій процентній ставці дисконтує по нижчій ставці, ніж інші.

«5156. Я можу сміливо сказати»,— говорить Чапмен,— «що тепер, коли у нас протягом такого довгого часу була висока процентна ставка, сума нашого дисконту досягає свого максимуму». {Це Чапмен говорив 21 липня 1857 р., за кілька місяців до краху}.— «5157. У 1852 р.» {коли процент був низький} «вона далеко не була така велика».

Оскільки в той час дійсно справи ще йшли незрівнянно пормальніше.

«5159. Коли б на ринку був великий надлишок грошей... і дисконтна ставка була б низька, у нас зменшилося б число векселів... у 1852 р. ми перебували в зовсім іншій фазі: вивіз і ввіз країни були тоді абсолютно непорівнянні з теперішніми.— 5161. При цій високій дисконтній ставці ми дисконтували на таку ж суму, як і в 1854 році». {Коли процент був 5—5 1/2.}

У свідченнях Чапмена надзвичайно забавно, що люди подібного сорту дійсно вважають гроші публіки своєю власністю і впевнені, що вони мають право в усякий час обмінювати дисконтовані ними векселі на гроші. Наївність питань і відповідей дивовижна. Законодавству ставиться в обов'язок забезпечити постійний обмін на гроші векселів, акцептованих великими фірмами; подбати про те, щоб Англійський банк за всяких обставин передисконтував їх вексельним маклерам. А тимчасом у 1857 р. три такі маклери збанкрутували приблизно на 8 мільйонів, причому їх власний капітал становив у порівнянні з цим боргом зовсім мізерну величину.

«5177. Чи хочете ви цим сказати, що, на вашу думку, вони» {акцепти Берінгів або Лойдів} «повинні підлягати обов'язковому дисконтові, на зразок того, як тепер банкноти Англійського банку підлягають обов'язковому розмінюванню на золото?— Я думаю, що було б дуже прикро, коли б їх не можна було дисконтувати; було б надзвичайно дивно, коли б хто-небудь змушений був припинити платежі тільки тому, що він має акцепти фірм Сміт, Пейн і Ко або Джонс, Лойд і Ко і не має змоги їх дисконтувати.— 5178. Але хіба акцепт Берінга не є зобов'язання сплатити певну суму грошей, коли мине строк векселя? — Це цілком вірно; але пані Берінги, коли вони беруть на себе таке зобов'язання, як і кожний купець, що бере на себе зобов'язання цього роду, зовсім і не думають про те, що їм доведеться оплатити його соверенами; вони сподіваються, що оплата відбудеться в Розрахунковій палаті.— 5180. Чи гадаєте ви, що слід придумати особливого роду механізм, за допомогою якого публіка діставала б право одержувати гроші до закінчення строку сплати по векселю внаслідок того, що хто-небудь інший повинен був би дисконтувати його?— Ні, не акцептант; але якщо ви хочете цим сказати, що ми не повинні мати можливості здійснювати дисконт торгових векселів, то ми повинні змінити весь порядок речей.— 5182. Отже, ви гадаєте, що для нього» {торгового

векселя} «повинно бути забезпечене перетворення в гроші зовсім так само, як для банкноти Англійського банку повинен бути забезпечений розмін на золото?— Саме так, за певних умов.— 5184. Ви, значить, думаєте, що грошовий обіг має бути так влаштований, щоб торгові векселі безсумнівної солідності у всякий час обмінювались на гроші так само легко, як і банкноти?— Так, я це думаю.— 5185. Однак чи не вважаєте ви, що Англійський банк або кого б то не було слід зобов'язати законом обмінювати їх?— Я проте вважаю, що оскільки ми будемо складати закон, який регулює грошовий обіг, ми повинні вжити заходів, які перешкодили б можливості виникнення такого становища, коли безумовно солідні і правильні вітчизняні торгові векселі не можуть бути перетворені в гроші».

Це значить: розмін торгового векселя на зразок розміну банкноти.

«5190. Торговці грішми фактично представляють тільки публіку»,— це й пізніше заявляв п. Чапмен під час слухання справи Дейвідсона асизами. Див. «Great City Frauds»¹².

«5196. Кожної чверті року» (коли виплачуються дивіденди) «абсолютно необхідно вдатися до сприяння Англійського банку. Якщо ви вилучаєте з обігу 6 або 7 мільйонів у вигляді державних доходів, щоб виплатити ними дивіденди, то повинен же бути хто-небудь, хто доставив би на даний проміжок часу, відповідну суму». {Отже, в цьому випадку мова йде про пропозицію грошей, а не капіталу або позичкового капіталу.}

«5169. Кожен, хто обізнаний з нашим торговим світом, повинен знати, що при тому стані справ, коли зобов'язання державної скарбниці не знаходять покупців, коли облігації Ост-Індської компанії стають зовсім некорисними, коли найкращі торгові векселі не можуть бути дисконтвані, в такий період вкрай занепокоєними мають бути ті, кого справи зобов'язують негайно, на просту вимогу, платити звичайними засобами обігу,— а в такому становищі перебувають всі банкіри. Результат виходить той, що кожен подвоює свої резерви. Уявіть же тепер собі, як це позначиться на всій країні, якщо кожний провінціальний банкір,— а їх є близько 500,— повинен буде доручити своєму лондонському кореспондентові переказати йому 5 000 ф. ст. банкнотами. Навіть коли взяти за середню цю малу суму,— що вже само по собі абсурдна річ,— то й тоді ми матимемо $2\frac{1}{2}$ млн. ф. ст., які повинні бути вилучені з обігу. Яким чином замінити їх?»

З другого боку, приватні капіталісти і т. п., що мають гроші, не віддають їх ні за який процент, бо, за прикладом Чапмена, вони міркують так:

«5195. Нам краще не одержувати ніяких процентів, ніж сумніватися, чи одержимо ми гроші, якщо вони нам стануть потрібні».

5173. Наша система така: ми маємо на 300 млн. ф. ст. зобов'язань, оплати яких монетою, що обертається в країні, можуть від нас зажадати в один якийсь певний момент. Тимчасом сума цієї монети, навіть коли ми її використаємо всю, становить 23 млн. ф. ст. або щось подібне до цього; хіба такий стан справ не загрожує нам щохвилини потрясіннями?»

Звідси під час криз раптове перетворення кредитної системи в монетарну систему.

Залишаючи осторонь паніку всередині країни в період кризи, про кількість грошей мова може йти лише остільки, оскільки

мається на увазі метал, світові гроші. Але якраз їх виключає Чапмен, він говорить лише про 23 мільйони *банкнотами*.

Той самий Чапмен:

«5218. Первісна причина розладу на грошовому ринку» (в квітні і пізніше в жовтні 1847 р.) «полягала безперечно в тому, що для регулювання вексельного курсу стала потрібною, внаслідок надзвичайних розмірів везову, в цьому році, велика маса грошей».

По-перше, цей запас грошей світового ринку був зведений тоді до свого мінімуму. По-друге, він був у той же час забезпеченням розміну кредитних грошей, банкнот. Він виконував, таким чином, відразу дві цілком різні функції, які, проте, впливають з природи грошей, бо дійсні гроші завжди є грішми світового ринку, а кредитні гроші завжди спираються на гроші світового ринку.

В 1847 р. без припинення чинності банківського акта 1844 року

«Розрахункова палата була б неспроможна справитися з своїм ділом (5221)».

Чапмен все-таки в якійсь мірі передчував наближення кризи.

«5236. Бувають певні становища на грошовому ринку (і теперішнє становище не дуже далеко від цього), коли гроші дуже важко дістати і доводиться вдаватися до послуг банку.

5239. Щодо сум, взятих нами з банку в п'ятницю, суботу і понеділок, 19, 20 і 22 жовтня 1847 року... то ми були б тільки надзвичайно вдячні, коли б наступної середи могли одержати назад векселі; гроші відразу ж стали припливати до нас назад, як тільки минула паніка».

У вівторок, 23 жовтня, чинність банківського акта була припинена, і тим самим розвиток кризи припинився.

Чапмен гадає (5274), що сума поточних векселів на Лондон у всякий момент становить 100—120 мільйонів фунтів стерлінгів. Сюди не включені місцеві векселі на провінціальні пункти.

«5287. Хоч у жовтні 1856 р. сума банкнот, що перебуває на руках у публіки, зросла до 21 155 000 ф. ст., проте було надзвичайно важко одержати гроші; незважаючи на те, що на руках у публіки їх було дуже багато, ми не могли здобути їх».

Саме внаслідок тривоги, викликаної пригніченим станом, в якому деякий час (березень 1856 р.) перебував Східний банк.

5290. Як тільки паніка минула

«всі банкіри, що одержують свій прибуток з процента, негайно починають пускати в діло свої гроші».

5302. Чапмен пояснює неспокій, що викликається зменшенням банкового резерву, не страхом за вклади, а тим, що всі ті, хто раптом може опинитися перед необхідністю сплатити великі

грошові суми, дуже добре знають, що при затримках на грошовому ринку вони, можливо, будуть змушені звернутися до банку як до останнього джерела допомоги, і

«якщо у банку дуже невеликий резерв, він аж ніяк не буде радий цьому, нашому зверненню, а навпаки».

Цікаво, між іншим, як банковий резерв зникає як фактична величина. Банкіри тримають почасти в себе, почасти в Англійському банку мінімальні суми, необхідні для їх поточних справ. Вексельні маклери тримають «вільні банкові гроші країни», не маючи резерву. І Англійський банк має на забезпечення зобов'язань по вкладах лише резерв банкірів та інших разом з громадськими вкладками і т. д.; цей резерв скорочується до мінімуму, наприклад, до 2 мільйонів фунтів стерлінгів. Таким чином, за винятком цих 2 млн. ф. ст. в паперах, у періоди пригнічення (а останнє зменшує резерв, бо банкноти, що надходять взамін металу, який відпливас, необхідно анулювати) вся ця махінація не забезпечена ніяким іншим резервом, крім металічного запасу, і кожне зменшення останнього внаслідок відпливу золота посилює кризу.

«5306. Коли б не виявилось грошей для того, щоб сплатити різницю при розрахунках в Розрахунковій палаті, то, на мій погляд, нам не залишалося б нічого іншого, як зібратися разом і провести наші платежі першокласними векселями, векселями на державну скарбницю, на фірми Сміт, Пейн і К^о і т. д.— 5307. Отже, в тому випадку, коли уряд не буде спроможний забезпечити вас засобами обігу, ви самі створили б їх для себе?— Що ж ми можемо зробити? Приходить публіка і бере в нас з рук засіб обігу; він не існує більше.— 5308. Значить, ви зробили б у Лондоні тільки те, що кожного дня робиться в Манчестері?— Саме так».

Дуже непогана відповідь Чапмена на запитання, яке поставив йому Кейлі (послідовник Атвуда з бірмінгемської школи¹³), маючи на увазі оверстонівське уявлення про капітал:

«5315. Перед комісією висловлено було думку, що в період пригнічення, подібний до того, який мав місце в 1847 р., люди шукають не гроші, а капітал; що ви думаєте з цього приводу?— Я не розумію питання; ми торгуємо тільки грішми; я не розумію, що ви хочете сказати.— 5316. Якщо ви під цим» (під комерційним капіталом) «розумієте суму власних грошей підприємця, вкладених у підприємство,— якщо ви це називаєте капіталом, то я мушу зауважити, що він здебільшого становить лише мізерну частку тих грошей, якими розпоряджається у своїх справах підприємець завдяки кредиторів, який йому дає публіка», тобто через посередництво панів Чапменів.

«5339. Чи свідчить це про недостачу багатства, якщо ми припиняємо розмін банкнот?— Аж ніяк... у нас немає недостачі багатства, але ми рухаємося в рамках надзвичайно штучної системи, і якщо ми маємо загрозливий (superincumbent) колосальний попит на наші засоби обігу, то можуть виникнути обставини, внаслідок яких ми будемо позбавлені можливості дістати ці засоби обігу. Невже ж внаслідок цього повинна бути па-

ралізована вся комерційна діяльність країни? Невже ми повинні припинити всяке виробництво?— 5338. Якби постало питання, що ми повинні зберегти: розмін банкнот чи промисловість країни, то я вже знав би, чим слід пожертвувати».

Щодо нагромадження банкнот «з метою загострити скрутний стан й здобути з наслідків цього вигоду» {5358} він говорить, що таке явище легко може мати місце. Трьох великих банків було б досить для цього.

«5383. Чи не відомо вам як людині, близько обізнаній з великими оборотами нашої столиці, що капіталісти користуються цими кризами, щоб здобути величезні прибутки з розорення тих осіб, які стають жертвою кризи?— В цьому, не може бути сумніву».

І п. Чапмену в даному разі ми цілком можемо повірити, хоч він кінець кінцем і скрутив собі в'язи — в комерційному розумінні цього слова — при спробі «здобути величезні прибутки з розорення жертв кризи». Бо коли його компаньйон Герні говорить: всяка зміна в ході справ вигідна для тямущої людини, — то Чапмен говорить:

«Одна частина суспільства нічого не знає про другу; ось, наприклад, фабрикант, що експортує на континент або імпортує свій сировий матеріал, — він нічого не знає про того, хто оперує з золотими зливками» (5046).

Так і сталося, що одного чудового дня самі Герні і Чапмен виявилися «нетямущими» і зазнали ганебного банкрутства.

Ми вже бачили вище, що випуск банкнот не завжди означає позику капіталу. Нижченаведене свідчення Тука перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57) доводить тільки, що позика капіталу навіть у тому випадку, коли вона здійснюється банком за допомогою випуску нових банкнот, не означає ще неодмінно збільшення кількості банкнот, які обертаються.

«3099. Чи гадаєте ви, що, наприклад, Англійський банк міг би значно розширити свої позики без того, щоб це повело за собою збільшення випуску банкнот? — Фактів, що доводять це, є аж надто багато. Один з найбільш яскравих прикладів мав місце в 1835 р., коли банк використав вест-індські вклади і позику в Ост-Індській компанії¹⁴ для того, щоб збільшити позики публіки; сума банкнот, що перебувають в руках публіки, в цей самий час фактично трохи зменшилась. Щось аналогічне спостерігалось і в 1846 р., в той час, коли вносилися в банк залізничні вклади; цінні папери «дисконтовані і прийняті як забезпечення» підвищились приблизно до 30 мільйонів, що не справило ніякого помітного впливу на суму банкнот в руках публіки».

Але поряд з банкнотами оптова торгівля має інший і для неї значно важливіший засіб обігу: векселі. Пан Чапмен показав нам, наскільки істотним є для правильного ходу справ,

щоб надійні векселі приймалися на сплату завжди і при всяких умовах:

«Гаусфес-Йонтеф» не годиться? А що годиться? Гвалт!»¹⁶

Як же відносяться один до одного обидва ці засоби обігу? Гілбарт говорить щодо цього:

«Скорочення розмірів обігу банкнот регулярно збільшує розміри обігу векселів. Ці векселі бувають двоякого роду: торгові векселі і банкірські векселі... раз відчувається нестача грошей, особи, що дають в позику гроші, кажуть... «пишіть на нас вексель, і ми акцептуємо його», і коли який-небудь провінціальний банкір дисконтує вексель одному з своїх клієнтів, він виплачує йому не готівкою, а видає свою власну трату на 21 день на свого лондонського агента. Ці векселі служать як засіб обігу» (J. W. Gilbert. «An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.», [London, 1840] p. 34).

В дещо видозміненій формі це підтверджує і Ньюмарч (В. А. 1857, № 1426):

«Не існує ніякої залежності між змінами кількості векселів і банкнот, що перебувають в обігу... єдиний більш-менш постійний результат зводиться до того, що як тільки на грошовому ринку настає хоча б невелика затримка, що виявляється підвищенням дисконтної ставки, розміри обігу векселів значно збільшуються, і навпаки».

Проте векселі, виписані в такі періоди, аж ніяк не є виключно короткостроковими банковими векселями, про які згадує Гілбарт. Навпаки: це здебільшого «дружні» векселі, що не представляють ніякої дійсної операції або представляють операції, які були зроблені тільки для того, щоб можна було виписати під них вексель; ми дали достатню кількість прикладів векселів того і другого роду. Тому «Economist» (Уілсон), порівнюючи забезпеченість таких векселів і банкнот, пише:

«Банкноти, оплачувані по пред'явленні, ніколи не можуть лишатися в надлишку поза банком, тому що надлишок неминуче припливав би назад у банк для розміну; тимчасом двомісячні векселі можуть бути випущені в значному надлишку, тому що немає засобу контролювати їх випуск, поки не настане строк платежу, а до цього моменту вони можуть бути вже знов заміщені іншими векселями. Для нас зовсім незрозуміло, чому нація повинна визнавати забезпеченість обігу векселів, що підлягають оплаті в майбутній строк, і в той же час ставити під сумнів обіг паперових грошей, розмінюваних по пред'явленні» («Economist», [22 травня] 1847 р., стор. 575).

Таким чином, кількість векселів, що обертаються, так само як і кількість банкнот, визначається виключно потребами обігу; в 50-х роках у звичайний час у З'єднаному королівстві перебувало в обігу, поряд з 39 мільйонами в банкнотах, близько 300 мільйонів векселів, у тому числі 100—120 мільйонів тільки

на один Лондон. Розмір обігу векселів не справляє ніякого впливу на розмір обігу банкнот і підпорядковується впливові останнього лише в періоди нестачі грошей, коли зростає кількість векселів і погіршується їх якість. Нарешті, в момент кризи вексельний обіг зовсім припиняється; нікому не потрібні обіцянки платежу, кожен вимагає платежу готівкою; тільки банкнота зберігає, принаймні до цього часу в Англії, здатність до обігу, бо за спиною Англійського банку стоїть країна з усім своїм багатством.

Ми бачили, що навіть п. Чапмен, який у 1857 р. сам був магнатом грошового ринку, гірко скаржить на те, що в Лондоні є багато великих грошових капіталістів, досить сильних для того, щоб у певний момент привести в розлад весь грошовий ринок і таким найганебнішим способом обезкровити більш дрібних торговців грішми. Так, є кілька таких великих акул, які можуть значно загострити пригнічений стан, продавши на 1—2 мільйони консолей і вилучивши таким чином з ринку відповідну кількість банкнот (і разом з тим вільного позичкового капіталу). Досить спільної дії трьох великих банків, щоб за допомогою подібного маневру пригнічений стан перетворити в паніку.

Найбільша сила капіталу в Лондоні — це, звичайно, Англійський банк; але через своє становище напівдержавної установи він не має можливості проявляти своє панування таким грубим способом. Однак і він — особливо від часу банківського акта 1844 р. — знає досить засобів і шляхів для того, щоб нагріти руки.

Англійський банк має капітал у 14 553 000 ф. ст. і розпоряджається, крім того, приблизно 3 млн. ф. ст. «лишків», тобто нерозподілених прибутків, так само як і всіма грішми, які надходять до уряду у вигляді податків і т. д. і депонуються в Англійському банку, поки не настане потреба в них. Якщо прирахувати сюди ще суму решти вкладів (у звичайний час близько 30 млн. ф. ст.) і банкнот, які випускаються без покриття, то доведеться визнати, що Ньюмарч дає ще порівняно помірну оцінку, коли він твердить таке (В. А. 1857, № 1889):

«Я переконався, що загальна сума фондів, які постійно обертаються на» {Лондонському} «грошовому ринку, повинна бути визначена приблизно в 120 мільйонів фунтів стерлінгів; і з цих 120 мільйонів Англійський банк розпоряджається дуже значною частиною, близько 15—20%».

Оскільки Банк випускає банкноти без покриття металічним запасом, що перебуває в його підвалах, він створює знаки вартості, які становлять не тільки засоби обігу, але й деякий

додатковий — хоч і фіктивний — капітал для нього на суму номінальної вартості цих непокритих банкнот. І цей додатковий капітал дає Банкові додатковий прибуток. — Уїлсон питає Ньюмарча (В. А. 1857):

«1563. А правда ж, обіг власних банкнот будь-якого банку, тобто середня сума їх, що лишається в руках публіки, становить додаток до діючого капіталу цього банку? — Цілком вірно. — 1564. Отже, весь той прибуток, що його дістає банк з цього обігу, є прибуток, який походить від кредиту, а не від капіталу, яким банк дійсно володіє? — Цілком вірно».

Те саме стосується, звичайно, і тих приватних банків, які випускають банкноти. У своїх відповідях №№ 1866—1868 Ньюмарч розглядає дві третини всіх цих банкнот, що випускаються приватними банками (для однієї третини ці банки повинні мати металічне покриття), як «створення рівновеликого капіталу», бо заощаджуються металічні гроші на таку ж суму. Прибуток банкіра внаслідок цього може і не бути більший, ніж прибуток інших капіталістів. Але факт, що банкір здобуває прибуток з цього національного заощадження металічних грошей. Та обставина, що національне заощадження стає прибутком приватної особи, нітрохи не шокує буржуазного економіста, бо прибуток є взагалі привласнення національної праці. Чи може бути щось більш безглузде, ніж, наприклад, Англійський банк 1797—1819 рр., банкноти якого служили засобом кредиту лише завдяки державі і який разом з тим примушував державу, значить, публіку, оплачувати у формі процентів по державних позиках надану йому державою ж силу перетворювати ці банкноти з паперу в гроші і потім позичати їх державі?

Банки мають, проте, й інші засоби створювати капітал. За словами того самого Ньюмарча, провінціальні банки мають, як уже згадано вище, звичай посилати свої надлишкові фонди (тобто банкноти Англійського банку) лондонським вексельним маклерам, які взамін цього відсилають їм дисконтовані векселі. Цими векселями банк обслуговує своїх клієнтів, бо він дотримується правила не випускати з своїх рук векселів, одержаних від його місцевих клієнтів, щоб ділові операції цих клієнтів не були розголошеними в їх окрузі. Ці операції з Лондона векселі служать не тільки для того, щоб видавати їх клієнтам, яким треба буде зробити безпосередні платежі в Лондоні, якщо вони не визнають за краще зажадати від Банку власного переказу на Лондон; векселі служать також для того, щоб робити платежі в провінції, бо передатний напис банкіра забезпечує їм місцевий кредит. Таким чином вони, наприклад

у Ланкашірі, витіснили з обігу всі власні банкноти місцевих банків і в значній мірі банкноти Англійського банку (там же, 1568—1574).

Ми бачимо таким чином, як банки створюють кредит і капітал: 1) шляхом випуску власних банкнот; 2) шляхом видачі платіжних наказів на Лондон строком до 21 дня, причому, однак, вони самі, видаючи ці накази, одержують негайно готівкою; 3) шляхом сплати дисконтованими векселями, кредитоспроможність яких насамперед і переважно — принаймні для відповідної округи — створюється передатним написом банку.

Могутність Англійського банку виявляється в тому, що він регулює ринкову ставку процента. В періоди нормального ходу справ може статися, що Англійський банк неспроможний шляхом підвищення дисконтної ставки¹²⁾ відвернути помірний вплив золота з свого металічного запасу, бо потреба в засобах платежу задовольняється приватними й акціонерними банками і вексельними маклерами, капітал і сила яких зросли за останні 30 років. Він змушений буде в таких випадках вдаватися до інших засобів. Але для критичних моментів все ще вірне те, про що банкір Глін (з фірми Глін, Мілс, Каррі і К^о) говорив комісії палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57):

«1709. В періоди великих утруднень в країні Англійський банк диктує процентну ставку.— 1710. В періоди надзвичайного пригнічення... коли дисконтні операції приватних банків або маклерів порівняно скорочуються, ці операції падають на Англійський банк, і він тоді має силу встановлювати ринкову ставку процента.»

В усякому разі, він як громадська установа, що користується захистом держави і державними привілеями, не може застосовувати цю свою силу з такою нещадністю, як це дозволяють собі приватні підприємства. Тому Хаббард і говорить перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства (В. А. 1857):

«2844. {Запитання:} А правда ж, коли дисконтна ставка досягає максимальної висоти, Англійський банк обслуговує найдешевше, коли ж вона опускається до мінімуму, найдешевше беруть маклери?»—{Хаббард:} «Це дійсно завжди так, тому що Англійський банк ніколи не знижує дисконт-

¹²⁾ На загальних зборах акціонерів Union Bank of London 17 січня 1894 р. голова п. Річі повідомив, що Англійський банк підвищив у 1893 р. дисконтну ставку з 2½% (в липні) до 3% і 4% (у серпні) і потім, через те що він, незважаючи на це, втратив протягом 4 тижнів цілі 4½ млн. ф. ст. золотом, підвищив ще до 5%, після чого золото стало припливати назад, і банкова дисконтна ставка у вересні була знижена до 4%, а в жовтні до 3%. Але ця банкова дисконтна ставка не була визнана на ринку. «Коли банкова дисконтна ставка була 5%, ринкова ставка була 3½%, а ставка для грошей 2½%; коли банкова дисконтна ставка впала до 4%, дисконтний процент був 2¾% і грошова ставка 1¾%; коли банкова дисконтна ставка стала 3%, дисконтна ставка була 1½%, грошова ставка трохи нижча» («Daily News», 18 січня 1894 року).— Ф. Е.

ну ставку до такої міри, як його конкуренти, і коли ставка стоїть на найвищому рівні, ніколи не піднімає її так високо, як вони».

Проте в діловому житті є дуже серйозною подією, коли Англійський банк у період пригніченого стану починає, висловлюючись ходячою мовою, підгвинчувати гайку, тобто піднімає ще більше ставку процента, яка вже стоїть вище за середню.

«Як тільки Англійський банк починає підгвинчувати гайку, припиняються всякі закупки для вивозу, за кордон, експортери вичікують, поки ціни не досягнуть найнижчої точки, і тільки тоді вони купують, але не раніше. Проте коли ця точка досягнута, курс уже знову врегульований, — золото перестає відпливати за кордон, причому ще до того як досягнута ця найнижча точка падіння цін. Закупки товарів для експорту можуть, мабуть, вернути назад частину посланого за кордон золота, але вони робляться надто пізно для того, щоб перешкодити відпливові» (J. W. Gilbert. «An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.» London, 1840, p. 35). «Другий результат регулювання засобів обігу за допомогою вексельного курсу полягає в тому, що в періоді пригніченого стану він тягне за собою величезне підвищення процентної ставки» (там же, стор. 40). «Витрати на відновлення вексельного курсу падають на продуктивну промисловість країни, тим часом на протязі цього процесу прибуток Англійського банку дійсно зростає завдяки тому, що він продовжує свої операції з меншою кількістю благородного металу» (там же, стор. 52).

Але, говорить наш приятель Самюел Герні,

«ці значні коливання процентної ставки вигідні для банкірів і торговців грошми — всякі коливання в ході справ вигідні для тямущих людей».

І хоч пані Герні збирають верхки безсоромною експлуатацією ділових утруднень, тоді як Англійський банк не може дозволити собі такої вільності, проте і йому випадають дуже непогані бариші, — не кажучи вже про ті приватні прибутки, що самі пливуть в руки панів директорів внаслідок виключно сприятливих можливостей, які вони мають для одержання відомостей про загальний стан справ. За даними комісії палати лордів у 1819 р. при відновленні розміну банкнот ці прибутки Англійського банку за весь період 1797—1819 рр. становили:

Тантьєми і зрілі дивіденди	7 451 136
Нові акції, розподілені між акціонерами	7 276 500
Зросла вартість капіталу.....	14 553 000
Разом	29 280 636
на капітал в 11 642 400 ф. ст. за 19 років (D. Hardcastle. «Banks and Bankers». 2nd ed., London, 1843, p. 120).	

Якщо ми за тим самим принципом визначимо загальний прибуток ірландського банку, який також припинив платежі готівкою в 1797 р., то вийде такий результат:

Щорічні дивіденди за звітами до 1824 р.	4 736 085
Оголошені татяьми.....	1 225 000
Зрослі активи	1 214 800
Зросла вартість капіталу.....	4 185 000

Разом..... 11 360 885

на капітал в 3 мільйони фунтів стерлінгів (там же, стор. 363—364).

Ось вона централізація! Кредитна система, центром якої є так звані національні банки і великі торговці грішми та лихварі, що групуються навколо них, являє собою гігантську централізацію, і вона дає цьому класові паразитів казкову силу не тільки періодично спустошувати ряди промислових капіталістів, але й найнебезпечнішим способом втручатися в дійсне виробництво,—а тимчасом ця банда нічого не знає про виробництво і не має з ним нічого спільного. Акти 1844 і 1845 рр. є доказами зростаючої сили цих бандитів, до яких приєднуються фінансисти і біржові маклери.

Але коли хто-небудь сумнівається в тому, що ці поважні бандити експлуатують національне і інтернаціональне виробництво виключно в інтересах самого виробництва і самих експлуатованих, то він може дістати справжнє уявлення про справу з такого екскурсу в галузь високих моральних чеснот банкірів.

«Банки є установи релігійно-моральні. Як часто юний купець поривав з товариством галасливих і розгульних друзів з страху, перед пильним і осудним поглядом банкіра! Як старається він зберегти добру думку про нього банкіра, бути завжди респектабельним! Наморщене чоло банкіра справляє на нього більший вплив, ніж усі моральні проповіді його друзів; він тремтить від думки, що до нього почнуть ставитися з підозрою, коли виявиться, що він винен в обмані або хоча б найменшому ухиленні від істини; він боїться викликати таку підозру, тому що в результаті його кредит у банку може бути обмежений або навіть зовсім закритий! Порада банкіра для нього важливіша, ніж порада священика» (Дж. М. Белл, управляючий банком у Шотландії. «The Philosophy of Joint Stock Banking». London, 1840, р. 46—47).

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ
«ПРИНЦИП ГРОШОВОГО ОБІГУ»
І АНГЛІЙСЬКЕ БАНКІВСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО
1844 року

{В одній з попередніх праць¹³⁾ була досліджена теорія вартості грошей Рікардо у відношенні до цін товарів; через це ми можемо тут обмежитися лише найнеобхіднішим. За Рікардо, вартість грошей — металічних — визначається уречевленням в них робочим часом, однак лише доти, поки кількість грошей перебуває в нормальному відношенні до маси і ціни товарів, що обертаються. Якщо кількість грошей піднімається вище цього відношення, то падає їх вартість, товарні ціни підвищуються; якщо вона опускається нижче нормального відношення, то вартість їх підвищується, а товарні ціни падають — за інших рівних умов. У першому випадку країна, де є такий надлишок золота, буде вивозити золото, що впало нижче своєї вартості, і ввозити товари; в другому випадку золото буде припливати в країну, в яких воно оцінюється вище його вартості, в той час як недооцінені товари відправляються звідти на інші ринки, де їх можна продати по нормальних цінах. Через те що за таких передпосилок «саме золото, чи то в формі монети, чи в формі зливків, може стати знаком більшої або меншої вартості, ніж його власна металічна вартість, то, само собою зрозуміло, цю долю поділяють з ним і розмінні банкноти, які перебувають в обігу. Хоч банкноти розмінні, і, таким чином, їх реальна вартість відповідає їх номінальній вартості, сукупна маса обігових грошей, золота і банкнот (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes), може бути оцінена вище або нижче від своєї вартості, відповідно до того, чи піднімається з вищезазначених причин їх загальна кількість вище, чи падає нижче від того рівня, який визначається міповою вартістю товарів, що обертаються, і металічною вартістю золота... Це знецінення, — не паперових грошей у відношенні до золота,

¹³⁾ К. Маркс. «До критики політичної економії». Берлін, 1859, стор. 150 і далі [див. це видання, том 13, стор. 141—151].

а золота і паперових грошей, разом узятих, або сукупної маси засобів обігу даної країни,— є одним з головних відкриттів Рікардо, що його лорд Оверстон і К^о поставили собі на службу і зробили основним принципом банківського законодавства сера Роберта Піля 1844 і 1845 років» (цит. твір, стор. 155).

Нам нема потреби повторювати тут наведений там же доказ неправильності цієї теорії Рікардо. Нас цікавить тільки той спосіб, яким ці положення Рікардо були перероблені школою банківських теоретиків, що продиктувала згадані банківські акти Піля.

«Торгові кризи XIX століття, особливо великі кризи 1825 і 1836 рр., не викликали дальшого розвитку теорії грошей Рікардо, але викликали нове її застосування. Тепер це були вже не одиничні економічні явища,— як знецінення благородних металів у XVI і XVII століттях у Юма або знецінення паперових грошей протягом XVIII і на початку XIX століть у Рікардо,— а великі бурі світового ринку, в яких розряджалась суперечність всіх елементів буржуазного процесу виробництва; походження цих бур і способів захисту від них шукали в найбільш поверховій і найбільш абстрактній сфері процесу, в сфері грошового обігу. Власне теоретична передумова, з якої виходить ця школа заклинателів економічних бур, полягає по суті не в чому іншому, як у догмі, нібито Рікардо відкрив закони чисто металічного обігу. Їм лишалось тільки підвести під ці закони кредитний або банкнотний обіг.

Найбільш загальне і відчутне явище торгових криз, це — раптове загальне падіння товарних цін, що настає після досить тривалого загального їх підвищення. Загальне падіння товарних цін може бути виражене як підвищення відносної вартості грошей у порівнянні з усіма товарами, а загальне підвищення цін, навпаки,— як падіння відносної вартості грошей. В обох способах висловлення явище тільки назване, але не пояснене... різна фразеологія так само не змінює завдання, як не змінив би його переклад з німецької мови на англійську. Тому теорія грошей Рікардо прийшла надзвичайно до речі, бо вона надає тавтології видимості причинного відношення. Через що відбувається періодичне загальне падіння товарних цін? Через періодичне підвищення відносної вартості грошей. Через що, навпаки, відбувається загальне періодичне підвищення товарних цін? Через періодичне падіння відносної вартості грошей. З таким же правом можна було б сказати, що періодичне підвищення і падіння цін відбувається через їх періодичне підвищення і падіння... Якщо тільки погодитися з перетворенням

тавтології в причинне відношення, то все інше виходить дуже легко. Підвищення товарних цін відбувається через падіння вартості грошей, а падіння вартості грошей, як ми дізнаємося від Рікардо, відбувається через переповнення грошового обігу, тобто через те що маса обігових грошей перевищує рівень, який визначається їх власною іманентною вартістю та іманентною вартістю товарів. Цілком так само, навпаки, загальне падіння товарних цін відбувається через підвищення вартості грошей вище їх іманентної вартості внаслідок недостатньої кількості їх в обігу. Отже, ціни періодично підвищуються і падають тому, що періодично в обігу є надто багато або надто мало грошей. Коли ж буде доведено, що підвищення цін збігалось із скороченням грошового обігу, а падіння цін — з розширенням грошового обігу, то можна буде, незважаючи на це, твердити, що внаслідок деякого, хоч статистично і абсолютно невідомого, зменшення або збільшення товарної маси, яка перебуває в обігу, кількість обігових грошей, нехай не абсолютно, але відносно збільшилась або зменшилась. Ми вже бачили, що, на думку Рікардо, ці загальні коливання цін повинні мати місце і при чисто металічному обігу, але вони вирівнюються завдяки своєму чергуванню, так наприклад, недостатній грошовий обіг викликає падіння товарних цін, це падіння товарних цін викликає вивіз товарів за кордон, цей вивіз тягне за собою приплив грошей в країну, а останній знову викликає зростання товарних цін. Протилежне відбувається при надлишковому грошовому обігу, коли ввозяться товари і вивозяться гроші. Хоч ці загальні коливання цін впливають з самої природи металічного обігу, як його розумів Рікардо, проте їх бурхлива і насильствена форма, форма криз, властива періодам розвинутого кредиту; тому стає цілком ясно, що випуск банкнот не регулюється точно за законами металічного обігу. Металічний обіг має свій цілющий засіб у вигляді імпорту і експорту благородних металів, які негайно як монети вступають в обіг і таким чином своїм припливом або відпливом викликають падіння або підвищення товарних цін. Такий самий вплив на товарні ціни повинні тепер штучно справляти банки, наслідуючи закони металічного обігу. Якщо золото припливає з-за кордону, то це свідчить, що в обігу недостатньо грошей, що вартість грошей надто висока, а товарні ціни — надто низькі; отже, банкноти повинні бути кинуті в обіг пропорціонально до кількості золота, яке наново ввозиться. І навпаки, вони повинні бути вилучені з обігу пропорціонально до кількості золота, що відпливає з країни. Інакше кажучи, випуск банкнот повинен регулюватися відповідно до імпорту й експорту благородних металів або до вексельного курсу.

Помилкова передпосилка Рікардо, нібито золото є тільки монета і тому все золото, яке ввозиться, збільшує кількість обігових грошей і тим самим підвищує ціни, а все золото, яке вивозиться, зменшує кількість монети і тим самим знижує ціни, — ця теоретична передпосилка стає тут *практичним експериментом, який диктує випустити в обіг стільки монети, скільки в даний момент є в наявності золота*. Лорд Оверстон (банк'єр Джонс Лойд), полковник Торренс, Норман, Клей, Арбатнот і багато інших письменників, відомих в Англії під назвою школи «urgency principle»*, не тільки проповідували цю доктрину, але за допомогою банківських актів сера Роберта Піля від 1844 і 1845 рр. зробили її основою існуючого англійського і шотландського банківського законодавства. Ганебне фіаско цієї доктрини, як теоретичне, так і практичне, після експериментів у найбільшому національному масштабі, може бути викладене тільки в ученні про кредит» (цит. твір, стор. 165—168).

Критика цієї школи була дана Томасом Туком, Джемсом Уілсоном (в «Economist» 1844—1847 рр.) і Джоном Фуллартоном. Наскільки недостатньо розуміли і ці письменники природу золота, як невиразно уявляли вони собі співвідношення між грошми і капіталом, ми бачили вже не раз, особливо в розділі XXVIII цієї книги. Тут ми наведемо ще кілька даних з праць комісії палати громад 1857 р. щодо чинності банківських актів Піля (В. С. 1857).— *Ф. Е.*}

Дж. Г. Хаббард, колишній управляючий Англійським банком, свідчить:

«2400.— Вивіз золота... абсолютно не впливає на товарні ціни. Але вивіз золота справляє дуже значний вплив на курс цінних паперів, бо в тій мірі, в якій змінюється процент, неминуче зачіпається і вартість товарів, що втілюють цей процент».

Він наводить дві таблиці, що відносяться до 1834—1843 і 1844—1853 рр., які показують, що рух цін п'ятнадцяти найбільш важливих предметів торгівлі відбувався цілком незалежно від відпливу і припливу золота і від ставки процента. Але зате вони свідчать про тісну залежність між відпливами і припливами золота, яке дійсно є «представником нашого капіталу, що шукає застосування», і ставкою процента.

«В 1847 р. дуже велика сума американських цінних паперів була вивезена назад в Америку, так само російські цінні папери були вивезені назад в Росію, а цінні папери інших країн континенту — в країни, з яких ми одержуємо наш хліб» [2402].

П'ятнадцять основних предметів торгівлі, що покладені в основу таблиць Хаббарда, які наводяться нижче, — такі:

* - «принцип грошового обігу». Ред.

бавовна, бавовняна пряжа, бавовняні тканини, вовна, сукно, льон, полотно, індіго, чавун, жерсть, мідь, сало, цукор, кава, шовк.

I. З 1834 по 1843 р.

Час	Металічний запас Банку	Ринкова дисконтна ставка	З 15 основних предметів торгівлі		
			підвищились в ціні	впали в ціні	залишились без зміни в ціні
1834, 1 березня	9 104 000 ф. ст.	2 ³ / ₄ %	—	—	—
1835, 1 »	6 274 000 » »	3 ³ / ₄ %	7	7	1
1836, 1 »	7 918 000 » »	3 ¹ / ₄ %	11	3	1
1837, 1 »	4 077 000 » »	5%	5	9	1
1838, 1 »	10 471 000 » »	2 ³ / ₄ %	4	11	—
1839, 1 вересня	2 684 000 » »	6%	8	5	—
1840, 1 червня	4 571 000 » »	4 ³ / ₄ %	5	9	1
1840, 1 грудня	3 642 000 » »	5 ³ / ₄ %	7	6	2
1841, 1 »	4 873 000 » »	5%	3	12	—
1842, 1 »	10 603 000 » »	2 ¹ / ₂ %	2	13	—
1843, 1 червня	11 566 000 » »	2 ¹ / ₄ %	1	14	—

II. З 1844 по 1853 р.

Час	Металічний запас Банку	Ринкова дисконтна ставка	З 15 основних предметів торгівлі		
			підвищились в ціні	впали в ціні	залишились без зміни в ціні
1844, 1 березня	16 162 000 ф. ст.	2 ¹ / ₄ %	—	—	—
1845, 1 грудня	13 237 000 » »	4 ¹ / ₂ %	11	4	—
1846, 1 вересня	16 366 000 » »	3%	7	8	—
1847, 1 »	9 140 000 » »	6%	6	6	3
1850, 1 березня	17 126 000 » »	2 ¹ / ₂ %	5	9	1
1851, 1 червня	13 705 000 » »	3%	2	11	2
1852, 1 вересня	21 853 000 » »	1 ³ / ₄ %	9	5	1
1853, 1 грудня	15 093 000 » »	5%	14	—	1

Хаббард дає до цих таблиць таку примітку:

«Як за десятиріччя з 1834 по 1843 р., так і за 1844—1853 рр. коливання золоті готівки Банку щоразу супроводилися зростанням або зменшенням позичкової вартості грошей, які видавалися під дисконт; а з другого боку,

зміни товарних цін всередині країни виявляють повну незалежність від кількості засобів обігу, як це можна бачити по коливаннях золотого запасу Англійського банку» («Bank Acts Report», 1857, II, p. 290, 291).

Оскільки попитом і пропозицією товарів регулюються їх ринкові ціни, то тут стає очевидним, наскільки помилковим є оверстонівське ототожнення попиту на позичковий грошовий капітал (або скоріше відхиленя пропозиції від попиту), як він проявляється в дисконтній ставці, і попиту на дійсний «капітал». Твердження, що товарні ціни регулюються коливаннями в кількості засобів обігу, ховається тепер за фразою, що коливання дисконтної ставки виражають собою коливання попиту на дійсний речовий капітал на відміну від грошового капіталу. Ми бачили, що і Норман і Оверстон дійсно твердили це перед тією самою комісією; ми бачили також, до яких жалюгідних викрутів вони змушені були при цьому вдаватися, особливо Оверстон, поки нарешті він зовсім не заплутався (розд. XXVI). Справді, це стара нісенітниця, ніби зміни в кількості наявного золота, збільшуючи або зменшуючи масу засобів обігу в країні, тим самим неминуче повинні підвищити або знизити товарні ціни в межах цієї країни. Якщо золото вивозиться, то, згідно з цією теорією, ціни товарів повинні зростати в тій країні, куди відправляється золото, і разом з тим повинна зростати вартість експорту країни, яка вивозить золото, на ринку країни, яка ввозить золото; навпаки, вартість експорту останньої країни на ринку першої повинна падати, в той час як вартість експортованих товарів зростає на їх батьківщині, куди припливає золото. Насправді ж зменшення кількості золота підвищує тільки процентну ставку, тоді як збільшення її знижує останню; і якби ці коливання процента не впливали при встановленні витрат виробництва або на визначення попиту і пропозиції, то товарні ціни ними зовсім не зачіпалися б.

У тому самому звіті Н. Александер, глава однієї великої фірми, яка веде справи в Індії, ось як висловлюється щодо сильного відпливу срібла в Індію і Китай, що мав місце в середині 50-х років, почасти внаслідок громадянської війни в Китаї¹⁶, яка утруднила збут англійських тканин у Китай, почасти внаслідок хвороби шовковиків в Європі, яка значно скоротила італійське і французьке шовківництво.

«4337. Чи відбувається вплив у Китай або в Індію?— Ви послаєте срібло в Індію і на значну частину його купуєте опіум, який весь іде в Китай, щоб утворити фонд для закупки шовку; а стан ринків в Індії» (незважаючи на нагромадження там срібла) «такий, що купцеві вигідніше послати туди срібло, ніж тканини та інші англійські вироби.— 4338. Чи не мав місце великий вплив з Франції, внаслідок чого ми одержали срібло? — Звичайно, він був дуже великий.— 4344. Замість того щоб вивозити

шовк з Франції й Італії, ми посилаємо його туди в значних кількостях — як бентальський, так і китайський».

Отже, в Азію посилалося срібло — грошовий метал цієї частини світу — замість товарів не тому, що ціни цих товарів піднялися в країні, яка їх виробляє (Англія), а тому, що вони впали — впали внаслідок надмірного ввозу — в країні, куди товари імпортуються; і це незважаючи на те, що срібло одержане Англією з Франції і частково повинне було оплачуватися золотом. За теорією «грошової школи», при такому імпорті ціни в Англії повинні були б упасти, а в Індії і Китаї — підвищитися.

Другий приклад. Перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/1857) Уайлі, один з перших ліверпульських купців, дає такі свідчення:

«1994. В кінці 1845 р. не було більш вигідного діла, яке давало б такі ж високі прибутки» {ніж бавовнопрядіння}. «Запас бавовни був великий, і добру, придатну для обробки бавовну можна було дістати по 4 пенси за фунт, причому, з такої бавовни можна було випрясти хороший *secunda mule twist* № 40 * із затратою також у 4 пенси, отже, із загальною витратою на прядильника приблизно у 8 пенсів. У вересні і жовтні 1845 р. ця пряжа продавалася великими масами і укладалися такі ж великі контракти на поставку по 10¹/₂ і 11¹/₂ пенса за фунт, і в деяких випадках прядильники реалізували прибуток, що дорівнював купівельній ціні бавовни. — 1996. Діло липалося прибутковим до початку 1846 року. — 2000. З березня 1844 р. запас бавовни» {627 042 кіпи} «більше ніж удвоє перевищував його теперішню величину» {з березня 1848 р., коли запас дорівнював 304 070 кіпам} «а проте ціна була на 1¹/₄ пенса дорожча на фунт». {6¹/₄ проти 5 пенсів.}

Разом з тим ціна пряжі — хорошого *secunda mule twist* № 40 — впала з 10¹/₂ пенса в січні до 9¹/₂ пенса за фунт у жовтні і до 7³/₄ пенса в кінці грудня 1847 року; пряжа продавалась по купівельній ціні бавовни, з якої вона випрядена (там же, №№ 2021, 2023). Це проливає справжнє світло на своєкорисливу мудрість Оверстона, згідно з якою гроші «дорогі» тому, що капітал «рідкий». З березня 1844 р. дисконтна ставка була 3%; в жовтні і листопаді 1847 р. вона досягла 8% і 9% і з березня 1848 р. ще дорівнювала 4%. Ціни бавовни внаслідок повного припинення збуту і паніки, з відповідною їй високою процентною ставкою, впали далеко нижче від тієї ціни, яка відповідала розмірам пропозиції. Результатом цього було, з одного боку, небувале зменшення ввозу в 1848 р. і, з другого боку, зменшення виробництва в Америці; звідси нове підвищення цін на бавовну в 1849 році. За Оверстоном, товари були надто дорогі тому, що в країні було надто багато грошей.

* Сорт пряжі. Ред.

«2002. Недавнє погіршення стану справ у бавовняній промисловості не можна приписати недостатці сировини, бо ціна знизилась, незважаючи на те, що запаси бавовни-сирцю значно скоротилися».

До чого ж милим способом Оверстон змішусь ціну, відповідно вартість, товару і вартість грошей, тобто процентну ставку. В своїй відповіді на запитання 2026 Уайлі висловлює свою загальну думку про теорію «грошової школи», відповідно до якої Кардуелл і сер Чарлз Вуд у травні 1847 р.

«наполягали на необхідності проводити банківський акт 1844 р. в усьому його обсязі. Ці принципи, на мою думку, такі, що вони повинні надавати грошам штучно високої вартості, а всім товарам штучної, втратно низької вартості».

Він говорить далі про вплив цього банківського акта на загальний стан справ:

«Через те що лише з великими жертвами можна було дисконтувати чотиримісячні векселі, якими є звичайні тратти фабричних міст на купців і банкірів за куплені і призначені для Сполучених Штатів товари, то виконання замовлень було в значній мірі утруднене аж до урядового розпорядження від 25 жовтня» (припинення чинності банківського акта), «коли знову стало можливим дисконтувати ці чотиримісячні векселі» (2097).

Отже, і в провінції припинення чинності банківського акта відчувалось як порятунок.

«2102. У минулому жовтні» {1847 р.} «майже всі американські покупці, що закупають тут товари, відразу ж, наскільки це було можливо, скоротили свої замовлення; і коли в Америку прийшла звістка про подорожчання грошей, всі нові замовлення припинились.— 2134. Хліб і цукор становили особливий випадок. На хлібний ринок справляли вплив види па врожай, на цукор справляли вплив величезні запаси і ввіз.— 2163. З наших платіжних зобов'язань у відношенні до Америки... багато було ліквідовано шляхом примусового продажу відправлених на консигнацію товарів і багато, боюся, було анульовано внаслідок банкрутств, які тут мали місце.— 2196. Якщо пам'ять мене не зраджує, на нашій фондовій біржі в жовтні 1847 р. процентна ставка доходила до 70%».

{Криза 1837 р. з її тривалими хворобливими наслідками, до яких у 1842 р. долучилася ще розгорнута додаткова криза [vollständige Nachkrise], і своєкорисливе засліплення промисловців і купців, які ні за що не хотіли визнавати надвиробництва — адже згідно з вульгарною політичною економією — це безглуздя і неможливість! — викликали, нарешті, ту плутанину в головах, яка дала можливість «грошовій школі» застосувати свою догму на практиці в національному масштабі. Банківські закони 1844—1845 рр. були прийняті парламентом.

Банківський акт 1844 р. ділить Англійський банк на емісійний і банковий відділи. Перший одержує забезпечень — головним чином у вигляді свідоцтв державного боргу — на 14 млн. ф. ст. і весь металічний запас, який може складатися з срібла

не більше ніж на $\frac{1}{4}$, і випускає на загальну суму того й другого банкноти. Оскільки ці останні не перебувають в руках публіки, вони лежать у банковому відділі і утворюють разом з невеликою кількістю необхідної для щоденних потреб монети (близько одного мільйона) завжди готовий резерв банкового відділу. Емісійний відділ видає публіці банкноти за золото і золото за банкноти; решту операцій з публікою здійснює банковий відділ. Приватні банки, що мали в 1844 р. право випускати власні банкноти в Англії та Уельсі, зберегли за собою це право, тільки випуск їх банкнот був лімітований; коли такий банк припиняє випуск власних банкнот, Англійський банк має право збільшити суму своїх непокритих банкнот на $\frac{2}{3}$ звільненого ліміту; таким шляхом сума ця на 1892 р. підвищилась з 14 до $16\frac{1}{2}$ млн. ф. ст., точніше до 16 450 000 фунтів стерлінгів.

Отже, взамін кожних п'яти фунтів золотом, що відпливають з банкового резерву, в емісійний відділ надходить п'ятифунтова банкнота і знищується там; взамін кожних п'яти соверенів, що надійшли в резерв, випускається в обіг нова п'ятифунтова банкнота. Цим практично здійснюється оверстонівський ідеальний паперовий обіг, абсолютно точно підпорядкований законам металічного обігу, і завдяки цьому, за твердженням прихильників «грошової школи», кризи стають назавжди неможливими.

В дійсності поділ Банку на два незалежні відділи позбавляв дирекцію можливості вільно розпоряджатися у вирішальні моменти всіма доступними їй засобами, так що могли настати випадки, коли банковий відділ стояв перед банкрутством, а емісійний відділ зберігав бездіяльними мільйони золотом, не рахуючи 14 мільйонів забезпечення. І до того ж подібний стан справ міг наставати тим легше, що майже кожна криза має період, коли відбувається сильний вплив золота за кордон, який треба покривати головним чином за рахунок металічного запасу Банку. Але взамін кожних п'яти фунтів, що відпливають у цьому випадку за кордон, з внутрішнього обігу вилучається п'ятифунтова банкнота, отже, кількість засобів обігу зменшується якраз у той момент, коли потреба в них найбільша і найпекучіша. Таким чином, банківський акт 1844 р. прямо штовхає весь торговий світ на те, щоб у момент, коли вибухає криза, зразу ж приховати запаси банкнот і, таким чином, прискорити і загострити кризу; таким штучним підвищенням попиту, що настає у вирішальний момент, на грошові позики, тобто на засоби платежу, при одночасному обмеженні їх пропозиції, цей акт в період кризи жене процентну ставку до нечуваної висоти; отже, замість того щоб усувати кризи, він їх

посилає до такої міри, що повинен зазнати краху або весь промисловий світ, або банківський акт. Два рази, 25 жовтня 1847 р. і 12 листопада [1857 р.], криза досягала цієї висоти; тоді уряд звільнив Банк від обмежень у випуску банкнот, припинивши чинність акта 1844 р., і обидва рази цього було досить для того, щоб припинити кризу. В 1847 р. досить було певності в можливості знов одержувати банкноти під першорядне забезпечення, щоб витягти на світло і вернути в обіг нагромаджені запаси банкнот на 4—5 мільйонів; у 1857 р. було випущено майже 1 мільйон банкнотами понад узаконену норму, але тільки на найкоротший час.

Треба, крім того, згадати, що законодавство 1844 р. зберігає ще сліди пам'ятного першого двадцятиріччя нинішнього століття — часу припинення розміну банкнот і знецінення останніх. Побожування, що може бути втрачене довір'я до банкнот, проявляється тут ще дуже помітно; цілком зайве побожування, бо вже в 1825 р. випуском наявного старого запасу однофунтових банкнот, вилучених з обігу, було припинено кризу і тим самим було доведено, що навіть у той час загального і найсильнішого недовір'я довір'я до банкнот не було захитане. І це цілком зрозуміло: адже фактично за цими знаками вартості стоїть вся нація з усім своїм кредитом.— *Ф. Е.*}

Вислухаємо тепер кілька свідчень про вплив банківського акта. Дж. Ст. Мілль гадає, що банківський акт 1844 р. стримував спекуляцію. Цей мудрий муж завдяки щасливому випадкові виступав якраз 12 червня 1857 року. Через чотири місяці вбухнула криза. Мілль буквально поздоровляє «директорів банку і комерційну публіку взагалі» з тим, що вони

«розуміють тепер багато краще, ніж раніше, природу торгової кризи і ту дуже велику шкоду, яку вони заподіюють самі собі і публіці, підтримуючи надмірну спекуляцію» (В. С. 1857, № 2031).

Мудрий Мілль гадає, що коли випускаються однофунтові банкноти,

«як позики фабрикантам та ін., що виплачують заробітну плату... то банкноти ці можуть потрапити в руки інших осіб, які затратять їх на цілі споживання, і в цьому разі банкноти самі по собі створюють попит на товари і можуть тимчасово мати тенденцію сприяти підвищенню цін» [2066].

Отже, п. Мілль допускає, що фабриканти видаватимуть більш високу заробітну плату, якщо вони будуть розплачуватися папером замість золота? Чи може він думати, що коли фабрикант одержить свою позичку стофунтовими банкнотами і розміняє потім останні на золото, то заробітна плата викличе менший попит, ніж тоді, коли б вона видавалася прямо однофунтовими банкнотами? І хіба він не знає, що, наприклад, у

деяких гірничих округах заробітна плата видавалася банкнотами місцевих банків, так що кілька робітників одержували разом одну п'ятифунтову банкноту? Чи збільшує це їх попит? Чи, може, дрібними банкнотами банкіри легше дають фабрикантам позику і на більшу суму, ніж великими?

{Цей незвичайний страх Мілля перед однофунтовими банкнотами був би зовсім непооясним, якби вся його праця з політичної економії не виявляла еkleктизму, що не спинається ні перед якими суперечностями. З одного боку, він багато в чому згодний з Туком проти Оверстона, з другого боку, вірить в те, що товарні ціни визначаються кількістю наявних грошей. Отже, він аж ніяк не переконаний, що замість кожної випущеної банкноти — за інших рівних умов — у запас банку надходить один соверен; він побоюється, що маса засобів обігу може збільшитися і внаслідок цього знецінитися, тобто підняти товарні ціни. Тільки це ховається за наведеними вище побоюваннями і нічого більше. — Ф. Е.}

Про поділ Банку на два відділи і надмірне піклування відносно забезпечення розміну банкнот Тук висловлюється так перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57):

Більші коливання процентної ставки в 1847 р. в порівнянні з 1837 і 1839 рр. викликані тільки поділом Банку на два відділи (3010).— Забезпеченість банкнот не була зачеплена ні в 1825, ні в 1837, ні в 1839 роках (3015).— Попит на золото в 1825 р. мав на меті лише заповнити пустоту, що утворилася внаслідок повної дискредитації однофунтових банкнот провінціальних банків; ця пустота могла бути заповнена тільки золотом, поки Англійський банк не випустив, в свою чергу, однофунтові банкноти (3022).— В листопаді і грудні 1825 р. не спостерігалось ні найменшого попиту на золото для вивозу (3023).

«Щодо дискредитації Банку всередині країни і за кордоном, то припинення видачі дивідендів і вкладів мало б далеко тяжчі наслідки, ніж припинення розміну банкнот (3028).

3035. Чи не думаєте ви, що будь-яка обставина, що загрожує кінець кінцем розміності банкнот, могла б у момент комерційного пригнічення створити нові і серйозні утруднення? — Ні в якому разі.

Протягом 1847 р. збільшений випуск банкнот, може, сприяв би зворотному наповненню золотого запасу Банку, як це мало місце в 1825 році (3058)».

Перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства (В. А. 1857) Ньюмарч говорить:

«1357. Перший поганий наслідок... цього роз'єднання двох відділів (Банку) і розділення золотого запасу, яке неминує впливає звідси, полягає у тому, що банківські операції Англійського банку, тобто вся та сфера його операцій, яка приводить його в безпосередній зв'язок з торгівлею країни, могли провадитися лише з половиною сумою попереднього запасу. Внаслідок цього розділення запасу склався такий стан речей,

що при найменшому скороченні резерву банкового відділу Банк змушений був підвищувати свою дисконтну ставку. Таке зменшення резерву викликало через це ряд стрибкоподібних змін дисконтної ставки.— 1358. Таких змін з 1844 р. (до червня 1857) «було близько 60, тоді як до 1844 р. за такий самий період часу вони ледве становили дюжину».

Особливо цікаві свідчення перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57) Палмера, що був з 1811 р. директором і протягом деякого часу управляючим Англійським банком:

«828. У грудні 1825 р. в Банку лишалось золота приблизно на 1 400 000 фунтів стерлінгів. Вів, безперечно, зазнав би повного банкрутства, коли б цей акт» {1844 р.} «існував у той час. У грудні Банк випустив, як я думаю, за один тиждень на 5 або 6 мільйонів банкнот, і це значно пом'якшило тодішню паніку.

825. Перший момент» (після 1 липня 1825 р.), «коли сучасне банківське законодавство зазнало б краху, якби Банк спробував довести до кінця розпочаті операції, настав 28 лютого 1837 року; Банк тоді мав від 3 900 000 до 4 000 000 ф. ст., і він зберіг би всього 650 000 ф. ст. у своєму резерві. Другий період, подібний до цього моменту, був у 1839 р. і тривав з 9 липня до 5 грудня.— 826. Які були розміри резерву в цьому випадку? На 5 вересня резерв складався з дефіциту на суму 200 000 фунтів стерлінгів (the reserve was minus altogether 200 000 £). 5 листопада він зріс приблизно до 1—1½ мільйона.— 830. Акт 1844 р. перешкодив би Банкові в 1837 р. підтримати торгівлю з Америкою.— 831. Три найголовніші американські фірми збанкрутували... Майже всі фірми, що торгують з Америкою, втратили кредит, і якби в той час Банк не допоміг їм, то я не думаю, що встояло б більше ніж одна або дві фірми.— 836. Пригнічений стан у 1837 р. не можна порівнювати з пригніченим станом 1847 року. Діяння першого обмежувалось майже виключно американськими операціями.— 838. (На початку червня 1837 р. в дирекції Банку дискутувалось питання, якими заходами полегшити пригнічений стан.) «Дехто захищав ту думку... що найбільш правильним принципом було б підвищити процентну ставку, внаслідок чого впали б товарні ціни, словом, здорожити гроші і здешевити товари, що й дало б можливість виконати закордонні платежі (by which the foreign payment would be accomplished).— 906. Запровадження штучного обмеження повноважень Банку актом 1844 р. замість старої і природної межі його повноважень, а саме дійсних розмірів його металічного запасу, створює штучне утруднення в ході справ і тим самим справляє такий вплив на товарні ціни, якого можна було б уникнути без цього акта.— 968. За чинності акта 1844 р. не можна в звичайних умовах зменшити металічний запас Банку значно нижче 9½ мільйона. Це справило б тиснення на ціни і кредит, яке в свою чергу викликало б таку зміну вексельних курсів, що ввіз золота зріс би і збільшив суму золота в емісійному відділі.— 996. При теперішньому обмеженні ви» {Банк} «позбавлені тієї можливості управляти рухом срібла, яка необхідна в моменти, коли срібло потрібне для того, щоб вливати на закордонний курс.— 999. Яка була мета розпорядження, що обмежило срібний запас Банку 1/5 загальної суми його металічного запасу? — На це запитання я не можу відповісти».

Мета була здорожити гроші; та сама мета, яка, незалежно від теорії «грошової школи», ставилася при поділі Банку на

два відділи і при встановленні для шотландських і ірландських банків зобов'язання тримати в резерві золото для покриття банкнот, що випускаються понад певну норму. Таким чином виникла децентралізація національного металічного запасу, яка ослабила його здатність виправляти несприятливий вексельний курс. На підвищення ставки процента спрямовані всі наступні постанови: право Англійського банку випускати банкноти на суму більшу, ніж 14 млн. ф. ст., не інакше як при покритті їх золотим запасом; управління банковим відділом, так само як і звичайним банком, шляхом зниження процентної ставки в періоди надлишку грошей і підвищення її в періоди пригнічення; обмеження срібного запасу, головного засобу для регулювання вексельного курсу з континентом Європи і Азії; розпорядження відносно шотландських і ірландських банків, які ніколи не мають потреби в золоті* для експорту і які тепер повинні тримати його в запасі під приводом забезпечення в дійсності цілком ілюзорного розміну банкнот. Факт той, що акт 1844 р. вперше викликав у 1857 р. штурм шотландських банків з вимогою золота. Нове банківське законодавство не проводить також ніякої різниці між відпливом золота за кордон і всередину країни, хоч, само собою зрозуміло, наслідки того і другого цілком різні. Звідси постійні сильні коливання ринкової ставки процента. Відповідаючи на запитання 992 і 994, Палмер двічі підкреслив, що Англійський банк може купувати на банкноти срібло тільки в тому випадку, коли вексельний курс сприятливий для Англії і, значить, срібла є в надлишку; тому що:

«1003. Єдина мета, заради якої можна тримати значну частину металічного запасу в сріблі, полягає в прагненні полегшити закордонні платежі у період, коли вексельний курс несприятливий для Англії.— 1004. Срібло є товар, який, будучи грошми для всієї решти світу, є найбільш придатним товаром... для цієї мети» {закордонних платежів}. «Лише Сполучені Штати за останній час брали в оплату тільки золото».

На його думку, в періоди пригнічення Англійському банкові не було потреби підвищувати дисконтну ставку вище старого рівня в 5%, поки несприятливий вексельний курс не відтягує золото за кордон. Якби не було акта 1844 р., то банк міг би без всякого утруднення дисконтувати всі першокласні векселі (first class bills), які були йому запропоновані {1018—1020}.

«Але при акті 1844 р. і при тому стані, в якому перебував Банк у жовтні 1847 р., не було такого процента, якого Банк зажадав би від кре-

* В оригіналі сказано: «грошах»; виправлено на підставі рукопису Маркса.
Ред.

дитоспроможних фірм і який вони не були б готові сплатити, щоб не припиняти платежів» [1022].

А висока дисконтна ставка становила якраз мету цього акта.

«1029. Я вважаю за необхідне строго розрізнити вплив дисконтної ставки на закордонний попит» (на благородні метали) «і підвищення процента з метою відвернути натиск на Банк у період нестачі кредиту всередині країни.— 1023. До акта 1844 р., коли курс був сприятливий для Англії, а в країні панувало занепокоєння і навіть справжня паніка, не існувало ніякої межі для випуску банкнот, який один тільки міг полегшити цей пригнічений стан».

Так висловлюється людина, яка протягом 39 років сиділа в дирекції Англійського банку. Послухаємо тепер приватного банкіра Туелса, з 1801 р. компаньйона Спунера, братів Атвуд і К^о. Це єдиний з усіх свідків, опитаних комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства (В. С. 1857), який дає можливість кинути погляд на дійсний стан країни і який бачить, що криза наближається. В усьому іншому він є представником бірмінгемської школи «little shilling men»¹⁷, подібно до своїх компаньйонів, братів Атвуд, які є засновниками цієї школи (див. К. Маркс. «До критики політичної економії». Берлін [1859], стор. 59¹⁸). Він говорить:

«4488. Який вплив, на вашу думку, справив акт 1844 року?— Якщо я маю відповідати як банкір, то я скажу, що акт справив найкращий вплив, бо банкірам і» {грошовим} «капіталістам всякого роду він доставив багате жнівю. Але він мав дуже погані результати для чесних і старанних представників ділового світу, які потребують стійкої процентної ставки, щоб з певністю вести свої справи... акт зробив давання грошей у позику, надзвичайно прибутковим заняттям.— 4489. Він» {банківський акт} «дає змогу лондонським акціонерним банкам виплачувати акціонерам 20—22%?— Один з них виплатив недавно 18%, а другий, наскільки мені відомо, 20%; вони мають всі підстави якнайрішучіше захищати акт 1844 року.— 4490. Дрібні ділові люди і респектабельні купці, які не мають великого капіталу... їх він дуже обмежує... Щоб переконатися в цьому, досить того, що я бачу величезну масу їх акцептів, які лишаються неоплаченими. Ці акцепти завжди незначні, приблизно в 20—100 ф. ст., багато з них не оплачуються і внаслідок цього повертаються назад у всі частини країни, що завжди є ознакою пригніченого стану... дрібних торговців».

4494. Він заявляє, що тепер комерція не дає достатнього прибутку. Наступні його зауваження важливі тому, що він бачив кризу в прихованому стані, коли ніхто ще не передчував її.

«4494. Ціни на Мінсінг-Лейн ще більш-менш тримаються, але вже нічого не продається, не можна продати ні за яку ціну; ціни тримаються номінальні».

4495. Він розповідає про один випадок: якийсь француз посилає маклерові на Мінсінг-Лейн товари на суму в 3 000 ф. ст. для продажу по певній ціні. Маклер не може одержати призначеної ціни, француз не може продати дешевше. Товар залишається без руху, але французові потрібні гроші. Маклер позичає йому через це 1 000 ф. ст. таким способом, що француз під забезпечення товарів виписує на маклера вексель на 1 000 ф. ст. строком на 3 місяці. Через 3 місяці настає строк платежу, а товари все ще не можуть бути продані. Маклер повинен тоді оплатити вексель, і хоч він мав покриття в 3 000 ф. ст., він не був спроможний реалізувати його і внаслідок цього опинився в скрутному становищі. Таким чином один тягне з собою на дно другого.

4496. «Щодо великого вивозу... коли справи всередині країни перебувають у пригніченому стані, то це неминуче викликає посилений вивіз.— 4497. Чи гадаєте ви, що споживання всередині країни зменшилось?— *Дуже значно ... надзвичайно ...* дрібні торговці є в цьому відношенні найнадійнішим авторитетом.— 4498. І все ж ввіз дуже великий; чи не вказує це на сильне споживання?— Звичайно, *якщо тільки ви маєте можливість продати*; але багато товарних складів переповнено цими предметами; в тому прикладі, який я тільки що наводив, товари на 3 000 ф. ст. були імпортовані і лишилися непроданими.

4514. Якщо гроші дорогі,— то чи не скажете ви, що в цьому випадку капітал дешевий?— Так».

Отже, ця людина аж ніяк не додержується думки Оверстона, що висока процентна ставка — це те ж саме, що дорогий капітал.

Як ведуться тепер справи:

4616. «Інші дуже сильно захоплюються, роблять з вивозом і ввозом гігантські справи, значно більші, ніж дозволяє їх капітал,— в цьому не може бути ні найменшого сумніву. Вони можуть мати удачу, завдяки якій-небудь щасливій нагоді вони можуть нажити велике майно і з усіма розплатитися. Така в багатьох випадках система, за якою тепер ведеться значна частина справ. Такі люди охоче втрачають 20%, 30% і 40% на самому відправленні товару; дальша операція може повернути їм усе втрачене. Але якщо вони зазнають невдачі два рази підряд, тоді їм кінець; і якраз останнім часом вони ми дуже часто спостерігали такі випадки; торгові фірми зазнають банкрутства, не лишаючи ні одного шлінга в активі.

4791. Низька процентна ставка» {за останні 10 років} «в усякому разі несприятлива для банкірів, але без подання вам торгових книг мені було б дуже важко пояснити, наскільки теперішній прибуток» {його власний} «вищий, у порівнянні з попереднім часом. Коли ставка процента низька внаслідок надмірного випуску банкнот, ми маємо значну суму вкладів; якщо ставка процента висока, це дає нам прямих прибуток.— 4794. Якщо гроші можна одержати за помірну процентну ставку, ми маємо великий попит на них; ми даємо більше позик; такий є результат» {для нас, банкірів} «у цьому випадку. Якщо ставка процента підвищується, ми одержуємо за позики більше, ніж слід по справедливості; ми одержуємо більше, ніж ми повинні були б одержувати».

Ми вже бачили, що всі компетентні люди вважають кредит банкнот Англійського банку непохитним. Незважаючи на це, банківський акт для забезпечення їх розміну абсолютно закріплює від 9 до 10 мільйонів золотом. Святість і недоторканність цього скарбу оберігається зовсім інакше, ніж у збирачів скарбів колишніх часів. У. Браун (Ліверпуль) свідчить перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57).

«2311. Щодо тієї користі, яку ці гроші» {металічний запас емісійного відділу} «давали тоді, то без шкоди для справи їх можна було б кинути в море; адже навіть наймізернішої частини їх не можна було пускати в оборот, не порушуючи парламентського акта».

Підприємець будівельної промисловості Е. Кепс, вже цитований нами вище, той самий, із свідчень якого взято опис сучасної лондонської системи будівництва («Капітал», кн. II, розд. XII¹⁹), так резюмує свою думку про банківський акт 1844 року (В. А. 1857).

«5508. Отже, загалом ви тієї думки, що сучасна система» {банківського законодавства} «є дуже майстерним засобом для того, щоб перекладати періодично в гаманець лихварів прибуток промисловості? — Так, це моя думка. Я знаю, що в будівельній справі вплив був такий».

Як уже було згадано, шотландські банки банківським актом 1845 р. були змушені прийняти систему, що наближається до англійської. На них було покладено зобов'язання мати золоте покриття для випуску банкнот понад суму, встановлену для кожного банку. Які наслідки це мало, видно з наведених нижче свідчень перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57).

Кеннеді, управляючий одним з шотландських банків, свідчить:

«3375. Чи було до введення акта 1845 р. в Шотландії що-небудь таке, що можна було б назвати золотим обігом? — Нічого подібного. — 3376. А чи збільшилася з того часу кількість золота в обігу? — Нітрохи; публіка не любить золота (the people dislike gold)».

3450. Приблизно 900 000 ф. ст. золотом, що їх шотландські банки повинні тримати в запасі з 1845 р., на його думку, завдають лише шкоди, бо

«безприбутково поглинають значну частину капіталу Шотландії».

Далі йдуть свідчення Андерсона, управляючого Union Bank of Scotland:

«3588. Єдиний випадок великого попиту на золото, пред'явленого Англійському банкові з боку шотландських банків, мав місце під впливом

іноземного вексельного курсу?— Цілком вірно; і цей попит не зменшився тому, що ми тримаємо золото в Единбургу.— 3590. Поки ми маємо ту ж суму цінних паперів в Англійському банку» (або в приватних банках Англії), «у нас залишається та сама, що й раніше, можливість викликати відплив золота з Англійського банку».

На закінчення процитуємо ще одну статтю (Уілсона) з журналу «Economist»:

«Шотландські банки тримають вільну готівку у своїх лондонських агентів; останні тримають її в Англійському банку. Це дає шотландським банкам можливість у межах цих сум розпоряджатися металічною готівкою Англійського банку, і тут вона завжди готова до послуг, коли доводиться робити закордонні платежі». Ця система була порушена актом 1845 року. «В результаті шотландського акта 1845 р. за останній час мав місце великий відплив золотої монети з Англійського банку, для задоволення всього лише потенціального попиту, в Шотландії, який в дійсності, можливо, ніколи не настане... З цього часу значна сума незмінно закріплена в Шотландії, і друга значна сума постійно мандрує туди й назад між Лондоном і Шотландією. Якщо настає час, коли шотландський банкір чекає підвищеного попиту на свої банкноти, то з Лондона посилається ящик з золотом; раз цей час минув, той самий ящик, здебільшого навіть не розпакований, відсилається назад у Лондон» («Economist», 23 жовтня 1847 р. [стор. 1214—1215]).

{Що ж говорить з приводу всього цього батько банківського акта, банкір Самюел Джонс Лойд, alias* лорд Оверстон?

Він уже в 1848 р. повторив перед комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 р. (С. D. 1848/57), що

«грошова скрута і висока ставка процента, викликані нестачею капіталу, не можуть бути полегшені шляхом посиленого випуску банкнот» (1514),

хоч уже самого *дозволу* урядовим указом від 25 жовтня 1847 р. збільшити випуск банкнот було досить, щоб позбавити кризу гостроти.

Він вважає, що

«висока ставка процента і пригнічений стан фабричної промисловості є неминучим результатом зменшення *речового* капіталу, застосовуваного для промислових і комерційних цілей» (1604).

А тимчасом пригнічений стан фабричної промисловості протягом цілого ряду місяців виражався якраз у тому, що речовий товарний капітал над міру заповнював склади, не знаходячи збуту, і що саме тому речовий продуктивний капітал цілком або наполовину лежав без діла, щоб не виробляти ще більше товарного капіталу, який не знаходив покупців.

А перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківсько-законодавства він говорив таке:

* — інакше. Ред.

«Завдяки строгому і точному дотриманню основних положень акта 1844 р. все відбувалось регулярно і легко, грошова система стійка і непохитна, процвітання країни незаперечне, довір'я суспільства до акта 1844 р. з кожним днем зростає, і якщо комісія бажає дальших практичних доказів міцності принципів, на яких ґрунтується цей акт, і тих благодійних наслідків, які він забезпечує, то вірна і достатня відповідь така: погляньте навколо себе, подивіться на теперішній стан справ у нашій країні, подивіться на задоволення народу, подивіться на багатство і процвітання всіх класів суспільства. Послухавши цієї поради, комісія буде спроможна вирішити, чи повинна вона перешкодити дальшій чинності акта, при якому досягнуто таких успіхів» (В. С. 1857, № 4189).

Відповіддю на цей дифіраμβ, що його Оверстон проспівав перед комісією 14 липня, був лист до дирекції Банку від 12 листопада, яким уряд припиняв чинність чудотворного закону 1844 р., щоб врятувати те, що ще можна було врятувати. —
Ф. Е. }

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ БЛАГОРОДНИЙ МЕТАЛ І ВЕКСЕЛЬНИЙ КУРС

І. РУХ ЗОЛОТОГО ЗАПАСУ

Відносно нагромадження банкнот у періоді пригнічення слід зауважити, що тут повторюється утворення скарбів у формі благородного металу, яке спостерігалось за тривожних часів на найбільш раних стадіях існування суспільства. Вплив акта 1844 р. становить інтерес тому, що акт цей прагне весь наявний в країні благородний метал перетворити в засоби обігу; він хоче ототожнити відплив золота із скороченням, приплив золота з розширенням кількості засобів обігу. На досвіді застосування акта було доведено протилежне. За єдиним винятком, про який ми зараз згадаємо, маса наявних в обігу банкнот Англійського банку після 1844 р. ніколи не досягала того максимуму, що його Банк мав право випускати. І криза 1857 р. показала, з другого боку, що за певних умов цього максимуму не досить. З 13 по 30 листопада 1857 р. в обігу було банкнот у середньому щоденно на 488 830 ф. ст. більше цього максимуму (В. А. 1858, стор. XI). Законний максимум був тоді 14 475 000 ф. ст. плюс сума металічного запасу в підвалах Банку.

Відносно припливу і відпливу благородного металу необхідно зауважити таке:

По-перше, треба розрізнати, з одного боку, рух металу в межах області, що не виробляє золота і срібла, а з другого боку, рух золота і срібла від джерел їх виробництва в різні інші країни і розподіл цього додаткового металу між цими країнами.

З початку нинішнього століття — до того часу, поки не позначився вплив російських, каліфорнійських і австралійських золотих приїсків, — надходжень золота і срібла вистачало тільки для заміщення зношеної монети, для звичайного вживання цих металів у виробництві предметів розкоші і для вивозу срібла в Азію.

Однак з того часу із зростанням азійської торгівлі Америки і Європи надзвичайно зріс, по-перше, вивіз срібла в Азію. Срібло, вивезене з Європи, у значній своїй частині заміщувалося додатковим золотом. Далі, частина золота, що знов припливало, поглиналася внутрішнім грошовим обігом. Вважають, що до 1857 р. приблизно 30 мільйонів додаткового золота вступило у внутрішній обіг Англії¹⁴). Потім, після 1844 р. середній рівень металічних запасів у всіх центральних банках Європи і Північної Америки підвищився. В той же час зростання внутрішнього грошового обігу привело до того, що після паніки в період затишся, який настав за нею, банківський запас почав зростати швидше, бо збільшилась маса золотої монети, що була виштовхнута з внутрішнього обігу і іммобілізована. Нарешті, після того як були відкриті нові родовища золота, збільшилося споживання благородного металу для виготовлення предметів розкоші внаслідок зростання багатства.

По-друге, між країнами, що не виробляють золота і срібла, благородний метал завжди циркулює туди і сюди; одна й та сама країна безперервно ввозить золото і так само безперервно вивозить його. І лише перевага руху в той чи інший бік вирішує, кінець кінцем, чи має місце приплив, чи відплив, бо чисто коливальні і часто паралельні рухи здебільшого взаємно нейтралізуються. Але саме внаслідок цього, оскільки звертають увагу на кінцевий результат, випускається з уваги безперервність і в цілому паралельний хід обох рухів. Справа сприймається завжди так, наче надлишковий ввіз або надлишковий вивіз благородного металу є лише результат і вираз співвідношення між ввозом і вивозом товарів, тоді як він водночас виражає співвідношення між незалежним від товарної торгівлі ввозом і вивозом самого благородного металу.

По-третє, переважання ввозу над вивозом, і навпаки, виріюється в цілому збільшенням або зменшенням металічного запасу центральних банків. Більша чи менша точність цього мірила залежить, звичайно, насамперед від того, наскільки банківська справа взагалі централізована. Бо від цього залежить,

¹⁴) Як вплинуло це на грошовий ринок, видно з такого свідчення Ньомарча: «1509. На кінець 1853 р. серед публіки мали місце серйозні побоювання; у вересні Англійський банк трічі, раз за разом, підвищував дисконтну ставку... У перших числах жовтня виявились значне занепокоєння і паніка серед публіки. Ці побоювання і це занепокоєння були здебільшого усунені на кінець листопада і майже зовсім зникли, коли прибуло 5 000 000 ф. ст. благородного металу з Австралії. Те саме повторилося восени 1854 р., коли — в жовтні і листопаді — прибуло майже 6 000 000 ф. ст. благородного металу. Те саме повторилося восени 1855 р., — як відомо, це був період збудження і занепокоєння, в зв'язку з прибуттям протягом вересня, жовтня і листопада близько 8 000 000 ф. ст. благородного металу; в кінці 1856 р. ми бачимо знову те саме. Одним словом, я цілком міг би послатися на досвід майже кожного члена комісії на підтвердження того, що ми звикли при кожному фінансовому утрудненні бачити природний і радикальний засіб допомоги в прибутті корабля з золотом» [В. А. 1857].

наскільки благородний метал, нагромаджений у так званому національному банку, представляє взагалі національний запас металу. Та коли навіть це й так, зазначене мірило все ж не точне, тому що за певних умов додатковий ввіз поглинається внутрішнім обігом і зростаючим застосуванням золота або срібла для виготовлення предметів розкоші і тому що, крім того, без додаткового ввозу золото може вилучатися для внутрішнього обігу і, значить, металічний запас може зменшуватися без одночасного збільшення вивозу.

По-четверте, вивіз металу прибирає форму відпливу (drain), коли рух у бік зменшення триває довгий час, так що зменшення стає загальною тенденцією руху і металічний запас банку падає значно нижче середнього рівня, поки не досягне свого середнього мінімуму. Цей останній встановлюється більш чи менш довільно, оскільки законодавство, яке визначає розмір покриття для розміну банкнот і т. п., в різних випадках є різним. Відносно кількісних меж, яких такий відплив може досягти в Англії, Ньюмарч говорить перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства (В. А. 1857, № 1494):

«Якщо судити на підставі досвіду, то здається в найвищій мірі неправдоподібним, щоб відплив металу внаслідок якого-небудь коливання в операціях із закордоном міг перевищити 3 000 000 або 4 000 000 фунтів стерлінгів».

В 1847 р. найнижчий рівень золотого запасу в Англійському банку, який мав місце 23 жовтня, показує в порівнянні з 26 грудня 1846 р. зменшення на 5 198 156 ф. ст., а в порівнянні з найвищим рівнем в 1846 р. (29 серпня) зменшення на 6 453 748 фунтів стерлінгів:

По-п'яте, призначення металічного резерву так званого національного банку, призначення, яке є аж ніяк не єдиним регулятором величини металічного запасу, бо він може зростати внаслідок простої затримки в справах всередині або за межами країни, є трояким: 1) Бути резервним фондом для міжнародних платежів, коротше, резервним фондом світових грошей. 2) Бути резервним фондом для внутрішнього металічного обігу, що навперемінно розширюється і скорочується. 3) Бути резервним фондом для платежів по вкладах і для розміну банкнот, що зв'язано з функцією банку і нічого спільного не має з функціями грошей як таких. Через це на металічний запас можуть впливати ті відношення, які стосуються кожної з цих трьох функцій; отже, він може зазнати на собі впливу: як міжнародний фонд — з боку платіжного балансу, якими б причинами не визначався цей останній і яке б не було його відношення до торгового балансу; як резервний фонд внутрішнього металічного обігу він може

заснати на собі впливу розширення або скорочення цього останнього. Третя функція, функція фонду забезпечення, не зумовлює, правда, самостійного руху металічного резерву, але впливає двоюко. Якщо випускаються банкноти, які заміщають у внутрішньому обігу металічні гроші (отже, також і срібну монету в країнах, де срібло є мірою вартості), то відпадає функція резервного фонду, відзначена в пункті 2. І частина благородного металу, яка служила для цієї мети, буде надовго відпливати за кордон. У цьому випадку металічні гроші не вилучаються з банку для цілей внутрішнього обігу і разом з тим відпадає потреба періодично збільшувати металічний запас шляхом іммобілізації частини обігових металічних грошей. Далі, коли треба за всяких обставин затримувати в резерві певний мінімум металу для сплати по вкладах і розміну банкнот, то це особливим чином позначається на наслідках припливу і відпливу золота; це впливає на ту частину резерву, яку банк зобов'язаний затримувати за всяких обставин, або на ту його частину, якої він іншим часом прагнув би позбутися як некорисної. При чисто металічному обігу і концентрації банківської справи банк також повинен був би розглядати свій металічний резерв як гарантію для сплати по своїх вкладах і у випадку відпливу золота могла б виникнути паніка, подібна до тієї, яка мала місце в 1857 р. в Гамбурзі.

По-шосте, за винятком хіба тільки 1837 р., дійсна криза завжди наставала вже після зміни вексельного курсу, тобто в той момент, коли ввіз благородного металу знову починав перевищувати вивіз.

В 1825 р. справжній крах настав після того, як припинився відплив золота. В 1839 р. відплив золота мав місце, не привівши до краху. В 1847 р. відплив золота припинився в квітні, а крах настав у жовтні. В 1857 р. відплив золота за кордон припинився від початку листопада, і тільки пізніше, в листопаді, настав крах.

Особливо виразно виявилось це в кризі 1847 р., коли відплив золота припинився вже в квітні, викликавши порівняно легку попередню кризу, а потім лише в жовтні вибухнула власне торгова криза.

Свідчення, що наводяться нижче, були дані перед секретною комісією палати лордів з питань торгової кризи 1847 року; показання свідків (evidence) були надруковані тільки в 1857 р. (попереду ці свідчення ми позначали: C. D. 1848 /57).

Свідчення Тука:

У квітні 1847 р. виник пригнічений стан, який, строго кажучи, був рівнозначним паніці, але тривав порівняно короткий час і не супроводжу-

вався скільки-небудь значними комерційними банкрутствами. У жовтні пригнічений стан був значно гострішим, ніж у квітні, причому мала місце майже нечувана кількість банкрутств (2996).— У квітні вексельний курс — особливо з Америкою — примусив нас експортувати значну кількість золота для оплати надзвичайно великого імпорту; тільки ціною надто сильного напруження Банк припинив відплив золота і добився підвищення курсу (2997).— У жовтні вексельний курс був сприятливий для Англії (2998).— Зміна вексельного курсу почалася на третьому тижні квітня (3000).— Коливання вексельного курсу мали місце в липні і серпні; від початку серпня він весь час був сприятливий для Англії (3001).— Відплив золота в серпні був викликаний потребами внутрішнього обігу.

Дж. Морріс, управляючий Англійським банком, свідчить:

хоч від серпня 1847 р. вексельний курс став сприятливим для Англії і через це мав місце ввіз золота, проте металічний запас Банку зменшився.

«2 200 000 ф. ст. золотом перейшли з Банку в обіг внаслідок внутрішнього попиту» (137).— Це пояснюється, «з одного боку, збільшенням числа зайнятих на будівництві залізниць робітників... з другого боку, банжанням банкірів у період кризи мати власний запас золота» (147).

Палмер, колишній управляючий і з 1811 р. директор Англійського банку, свідчить:

«684. За весь період з середини квітня 1847 р. до дня припинення банківського акта 1844 р. вексельні курси були сприятливі для Англії».

Отже, відплив металу в квітні 1847 р., який викликав самостійну грошову паніку, був тут, як і скрізь, лише попередником кризи і зворотний рух настав раніше, ніж вибухнула ця остання. В 1839 р. при дуже пригніченому стані справ мав місце значний відплив металу для сплати за хліб і т. п.— однак без кризи і грошової паніки.

По-сьоме, як тільки загальна криза закінчується, золото і срібло — залишаючи осторонь приплив нових кількостей благородного металу з країн його виробництва — розподіляються знову в тих співвідношеннях, в яких вони існували як особливий скарб різних країн у стані їх рівноваги. За інших рівних умов відносна величина скарбу кожної країни визначається її роллю на світовому ринку. З країни, яка мала благородні метали в кількості, що перевищує норму, вони відпливають в інші країни; ці рухи припливу і відпливу тільки відновлюють первісний розподіл скарбів між різними націями. Однак такий перерозподіл здійснюється через вплив різних обставин, які будуть згадані при розгляді вексельних курсів. Як тільки нормальний розподіл знову відновлено, то, починаючи в цього моменту, настає спочатку зростання, потім новий відплив. {Це останнє положення, само собою зрозуміло, стосується тільки Англії як центру світового грошового ринку.— Ф. Е.}

По-восьме, відпливи металу є здебільшого симптомами змін у стані зовнішньої торгівлі, а ця зміна є, в свою чергу, провісник того, що назріває криза¹⁵⁾.

По-дев'яте, платіжний баланс може бути сприятливий для Азії і несприятливий для Європи і Америки¹⁶⁾.

Ввіз благородного металу має місце переважно в два періоди. З одного боку, в першій фазі низької процентної ставки, яка настає за кризою і виражає собою скорочення виробництва; і потім у другій фазі, коли ставка процента підвищується, але ще не досягає свого середнього рівня. Це та фаза, коли зворотний приплив капіталів відбувається легко, комерційний кредит досягає великого розмаху і тому попит на позичковий капітал зростає повільніше, ніж розширюється виробництво. В обох фазах, коли позичкового капіталу порівняно багато, надлишковий приплив капіталу в формі золота і срібла, тобто в такій формі, в якій він безпосередньо може функціонувати тільки як позичковий капітал, повинен справляти значний вплив на ставку процента, а тим самим і на тонус усього ділового життя.

З другого боку, відплив, безперервний значний вивіз благородного металу, настає, коли нових надходжень уже немає, ринки переповнені і мнимо процвітання підтримується тільки кредитом; коли, отже, вже існує дуже посилений попит на позичковий капітал і тому ставка процента досягає щонайменше свого середнього рівня. За цих умов, що виявляються саме у відпливі благородного металу, значно посилюється вплив безперервного зникнення капіталу в такій формі, в якій він безпосередньо існує як позичковий грошовий капітал. Це повинно справляти прямий вплив на ставку процента. Але замість того щоб обмежувати кредитні операції, підвищення ставки процента розширює їх і приводить до перенапруження всіх їх допоміжних засобів. Через це такий період передуює крахові.

Ньюмарча запитують (В. А. 1857):

¹⁵⁾ За Ньюмарчем, відпливи золота за кордон може викликатися троякого роду причинами, а саме: 1) причинами чисто комерційного характеру, тобто внаслідок перевищення ввозу над вивозом, як це було між 1836 і 1844 рр. і потім знову в 1847 р. головним чином внаслідок великого ввозу хліба; 2) необхідністю створити засоби для вкладення англійського капіталу за кордоном, як наприклад у 1857 р. і для будівництва залізниць в Індії; і 3) безповоротними витратами за кордоном, як наприклад у 1853 і 1854 рр. для воєнних цілей на Сході.

¹⁶⁾ 1918. Ньюмарч. «Якщо ви візьмете Індію і Китай разом, якщо ви зважите на обороти між Індією і Австралією і на ще важливіші обороти між Китаєм і Сполученими Штатами,— а в цих випадках операції є тристоронніми і остаточно розрахунки робляться при нашому посередництві...— тоді виявиться правильним, що торговий баланс був не тільки проти Англії, але також проти Франції і Сполучених Штатів» (В. А. 1857).

«1520. Отже, кількість векселів, що обертаються, підвищується разом з процентною ставкою? — Як видно, так.— 1522. У спокійні, звичайні часи головна книга є дійсне знаряддя обміну; але коли настають утруднення, коли, наприклад, за обставин, зазначених мною, піднімається банківська дисконтна ставка... тоді операції самі собою зводяться до виписування векселів; векселі ці не тільки більш придатні для того, щоб служити законним доказом укладеної угоди; вони зручніші також для здійснення дальших закупок і насамперед застосовні як кредитний засіб для придбання капіталу».

До цього долучається ще та обставина, що коли банк при скільки-небудь загрозливих умовах піднімає свою дисконтну ставку — в зв'язку з чим у той же час стає імовірним, що банк обмежить строки векселів, які він дисконтує, — настає загальне побоювання, що це буде відбуватися *crescendo* *. Кожен, і насамперед рицар кредиту, прагне через це ніби врахувати майбутнє і одержати в даний момент у своє розпорядження максимально можливу кількість кредитних засобів. Таким чином, із зазначених вище причин впливає, що одна лише кількість як ввезеного, так і вивезеного благородного металу справляє вплив не сама по собі; але що, з одного боку, вона справляє свій вплив завдяки специфічному характерові благородного металу як капіталу в грошовій формі, а з другого боку, вона впливає, як пірце, яке, коли воно додане до вантажу на чаші терезів, виявляється достатнім, щоб остаточно нахилити її в певний бік; вона впливає завдяки тому, що настає при умовах, коли всяке додання у той чи інший бік має вирішальне значення. Без цих причин було б зовсім незрозуміло, яким чином може справити скільки-небудь помітний вплив відплив золота, скажемо, на суму в 5—8 млн. ф. ст., а, як показує досвід, ця межа досі не переступалася; таке мізерне збільшення або зменшення капіталу, зовсім незначне навіть у порівнянні з 70 мільйонами золота, що циркулюють у середньому в Англії, є, звичайно, зовсім незначною величиною при розмірах виробництва, подібних до англійських ¹⁷⁾. Але саме розвиток кредитної і банківської системи, яка, з одного боку, прагне поставити весь грошовий капітал на службу виробництва (або, що зводиться до того самого, прагне перетворити всякий грошовий доход у капітал) і, з другого боку, на певній фазі циклу зводить металічний резерв до такого мінімуму, що він уже неспроможний виконувати припадаючі йому функції, — саме ця розвинута кредитна

* — з наростаючою силою. Ред.

¹⁷⁾ Див., наприклад, комічну відповідь Уегеліна [В. А. 1857], який говорить, що відплив 5 мільйонів золота означає зменшення капіталу на ту ж суму, і намагається пояснити цим такі явища, які не настають при безконечно більшому підвищенні цін або знеціненні, розширенні або скороченні дійсного промислового капіталу. Не менш комічною є, з другого боку, спроба тлумачити ці явища як безпосередні симптоми розширення або скорочення маси реального капіталу (розглядуваного з боку його речових елементів).

і банківська система і створює надмірну чутливість всього організму. На нижчому ступені розвитку виробництва збільшення або зменшення металічного запасу в порівнянні з його середньою величиною справляє відносно мізерний вплив на виробництво. Так само навіть дуже значний відплив золота справляє відносно мізерний вплив, якщо він має місце не в критичний період промислового циклу.

При даному поясненні ми абстрагувались від тих випадків, коли відплив металу настає внаслідок неврожаю і т. д. Тут значне і раптове порушення рівноваги виробництва, виразом якого є відплив золота, не потребує дальшого пояснення своїх наслідків. Наслідки ці тим значніші, чим більше таке порушення збігається з періодом, коли виробництво переживає високу кон'юнктуру.

Ми абстрагувались, крім того, від функції металічного запасу як гарантії розміну банкнот і осі всієї кредитної системи. Центральний банк є вісь кредитної системи. А металічний запас є в свою чергу вісь банку¹⁸⁾. Перетворення кредитної системи в монетарну систему є неминуче, як це вже було вказано в «Капіталі», кн. I, розд. III, при дослідженні функції грошей як засобу платежу²⁰⁾. І Тук і Лойд-Оверстон однаково визнають необхідність величезних жертв реальним багатством для того, щоб у критичний момент зберегти металічний базис. Спір між ними зводиться лише до питання про якийсь плюс або мінус, до питання про те, який спосіб дій слід вважати більш, а який менш раціональним перед лицем цієї неминучості¹⁹⁾. Деяка, в порівнянні з усім виробництвом, незначна кількість металу визнається віссю системи. Не кажучи вже про жахливий прояв під час криз цього характеру «осі», звідси випливає дуже забавний теоретичний дуалізм. Поки «освічена» політична економія ex professo * трактує «про капітал», вона з величезним презирством дивиться на золото і срібло як на форму капіталу, яка фактично не становить абсолютно ніякого інтересу і є абсолютно некорисною. Як тільки вона починає говорити про банківську справу, то, навпаки, і золото з сріблом стають капіталом par excellence**, для збереження якого слід жертвувати всіма

¹⁸⁾ Ньюмарч (В. А. 1857): «1364. Металічний запас Англійського банку є в дійсності центральний запас, або центральний металічний скарб, на основі якого будеється все ділове життя країни. Це, так би мовити, вісь, навколо якої обертається все ділове життя країни; всі інші банки в країні розглядають Англійський банк як центральний скарб, або резервуар, з якого їм доводиться черпати свої запаси дзвінкої монети, і вплив закордонного вексельного курсу відбивається завжди якраз на цьому скарбі і цьому резервуарі».

¹⁹⁾ «Таким чином практично обидва вони, і Тук і Лойд, для усунення надмірного попиту на золото... влялися б до свогчасного обмеження кредиту шляхом підвищення процентної ставки і зменшення позик капіталу... Тільки Лойд створює своїми ілюзіями... тяжкі і навіть небезпечні» (законодавчі) «обмеження і розпорядження» («Economist», [11 грудня] 1847 р., стор. 1418).

* — спеціально. Ред.

** — переважно. Ред.

іншими формами капіталу і працею. Чим же відрізняються золото і срібло від інших видів багатства? Не величиною вартості, бо ця остання визначається кількістю уречевленої в них праці. Вони відрізняються лише як самостійне втілення, як вираз *суспільного* характеру багатства. {Багатство суспільства існує лише як багатство окремих осіб, які є його приватними власниками. Воно проявляється як суспільне багатство лише завдяки тому, що ці окремі особи для задоволення своїх потреб обмінюються між собою якісно різними споживними вартостями. В умовах капіталістичного виробництва вони можуть це робити тільки за посередництвом грошей. Таким чином, тільки за посередництвом грошей багатство окремої особи здійснюється як суспільне багатство; в грошах, у цій речі, втілена суспільна природа цього багатства.— Ф. Е.} Отже, це суспільне буття грошей проявляється як щось потойбічне, як річ, предмет, товар, що існує поряд з дійсними елементами суспільного багатства і поза ними. Поки виробництво йде безперервно, це забувається. Кредит, також як суспільна форма багатства, витісняє гроші і узурпує їх місце. Саме довір'я до суспільного характеру виробництва є причиною того, що грошова форма продуктів здається чимсь скороминущим і ідеальним, простим уявленням. Але як тільки кредит захитаний, — а ця фаза неминуче настає в сучасному промисловому циклі, — все реальне багатство раптом повинно бути дійсно і негайно перетворене в гроші, в золото і срібло. Ця вимога безумна, проте вона неминуче виростає з самої системи. Тимчасом усе золото і срібло, які мають задовольнити ці потворні претензії, становлять суму лише в кілька мільйонів, що зберігаються в підвалах банку ²⁰⁾. Таким чином, в діянні відпливу золота той факт, що виробництво як суспільне виробництво не підпорядковане в дійсності суспільному контролю, виразно виявляється в тому, що суспільна форма багатства як *річ* існує поза ним. Ця обставина в дійсності є спільною для капіталістичної системи і для більш ранніх систем виробництва, оскільки останні ґрунтувались на товарній торгівлі і приватному обміні. Однак лише при капіталістичній системі вона проявляється найбільш різко і до того ж у найпотворнішій формі абсурдної суперечності і безглуздя, тому що 1) при капіталістичній системі виробництво найменше є виробництвом заради безпосередньої споживної вар-

²⁰⁾ «Ви цілком згодні з тим, що для зміни попиту на золото не існує іншого шляху, крім підвищення процентної ставки? — Чапмен» {компаньйон великої макерської фірми Оверенд, Герні і К^о}: «Так, це моя думка. Якщо запас нашого золота впаде до певного пункту, то ми найкраще зробимо, коли відразу ж ударимо на сполох і заввиємо: ми котимося вниз, а якщо хто-небудь хоче посилати золото за кордон, нехай робить це на свій власний ризик» (В. А. 1857, № 5057).

тості, заради споживання самого виробника і, значить, багатство існує тільки як суспільний процес, який виявляється як сплетення виробництва і обігу; 2) тому що з розвитком кредитної системи капіталістичне виробництво безперервно прагне знищити цю металічну межу — цю одночасно і речову і фантастичну межу багатства і його руху, — але все знову й знову напштовхується на цю межу.

Під час кризи виникає вимога перетворити зразу всі векселі, цінні папери, товари в банкові гроші, а всі банкові гроші, в свою чергу, в золото.

II. ВЕКСЕЛЬНИЙ КУРС

{Барометром руху грошового металу в міжнародному масштабі є, як відомо, вексельний курс. Якщо Англія повинна сплатити Німеччині більше, ніж Німеччина Англії, то в Лондоні підвищується ціна марки, виражена в стерлінгах, а в Гамбурзі і Берліні знижується ціна фунта стерлінгів, виражена в марках. Якщо ця перевага платіжних зобов'язань Англії перед Німеччиною не вирівнюється знову завдяки, наприклад, переважанню закупок Німеччини в Англії над закупками Англії в Німеччині, то виражена в стерлінгах ціна векселів, виписаних у марках на Німеччину, повинна підвищуватися доти, поки не стане вигідним послати з Англії в Німеччину замість векселів метал — золоті гроші або зливки. Таким є звичайний хід справи.

Якщо цей вивіз благородного металу набере значніших розмірів і триватиме довго, то це відіб'ється на банківському резерві Англії, і англійський грошовий ринок, у першу чергу Англійський банк, повинен буде вжити заходів захисту. Останні, як ми вже бачили, полягають головним чином у підвищенні процентної ставки. При значному впливі золота на грошовому ринку настають звичайно утруднення, тобто попит на позичковий капітал у грошовій формі значно перевищує пропозицію, і висока ставка процента випливає звідси сама собою; таким чином дисконтна ставка, декретована Англійським банком, відповідає станові речей і здійснюється на ринку. Бувають, проте, випадки, коли вплив металу викликається іншими, а не звичайними комбінаціями операцій (наприклад, позиками іноземних держав, вкладенням капіталу за кордоном і т. д.) і коли становище на лондонському грошовому ринку як такому аж ніяк не виправдує істотного підвищення ставки процента; в такому разі Англійському банкові доводиться спочатку шляхом посилення позик на «відкритому ринку» «зробити гроші рід-

кими», як звичайно кажуть, і таким чином штучно створити становище, при якому підвищення процента виправдується або стає необхідним; маневр, який з кожним роком стає для цього Банку все труднішим.— *Ф. Е.* }

Як впливає підвищення ставки процента на вексельний курс, видно з таких свідчень перед комісією палати громад 1857 р. з питань банківського законодавства. (Цитовано як В. А. або В. С. 1857.)

Джон Стюарт Мілл свідчить:

«2176. Коли в справах настають утруднення... відбувається значне падіння курсу цінних паперів... іноземці доручають купувати залізничні акції тут, в Англії, або англійські держателі іноземних залізничних акцій продають їх за кордоном... у відповідних розмірах припиняється відправлення золота.— 2182. Численний і багатий клас банкірів і торговців цінними паперами, за допомогою яких досягається вирівнювання ставки процента і показників (pressure) комерційного барометра між різними країнами... завжди вишукують нагоду закупувати цінні папери, що обіцяють підвищення ціни... Підходящим місцем для їх закупок буде завжди країна, яка посилає золото за кордон.— 2184. Такі вкладення капіталу в 1847 р. робилися в значному масштабі, достатньому, для того, щоб зменшити відплив золота».

Дж. Г. Хаббард, колишній управляючий і з 1838 р. директор Англійського банку, свідчить:

«2545. Є значні кількості європейських цінних паперів... які обертаються на найрізніших європейських грошових ринках і, якщо на одному ринку вартість цих паперів упала на 1% або 2%, вони відразу ж скуповуються для відсилення на інші ринки, де вартість їх ще тримається.— 2565. Чи не винні інші країни велику суму англійським купцям?— Дуже велику.— 2566. Отже, само одержання цих боргів могло б у достатній мірі пояснити дуже значне нагромадження капіталу в Англії?— В 1847 р. ми кінцем кінцем відновили наше становище тим, що ліквідували стільки-то мільйонів колишньої заборгованості Америки і Росії нашої країні».

Англія в той час також була винна цим країнам «стільки-то мільйонів» за хліб і негайно, в свою чергу, більшу частину їх «ліквідувала» за допомогою банкрутств англійських боржників. Див. вище звіт 1857 р. про банківський акт, в розділі XXX, стор. 31*.

«2572. В 1847 р. курс між Англією і Петербургом стояв дуже високо. Коли було видано урядове розпорядження, яке дало Банкові право випускати банкноти» {без покриття золотим запасом} «понад узаконений ліміт в 14 мільйонів, була поставлена умова, щоб дисконтна ставка підтримувалась на рівні 8 процентів. У такий момент і при такій дисконтній ставці було вигідно затребувати золото з Петербурга в Лондон і після його прибуття давати його в позику з 8% до закінчення строку тримісячних векселів, які виписувались за продане золото.— 2573. При всяких операціях з золотом треба брати до уваги різні моменти; мова йде про вексельний курс і про процентну ставку, по якій можна до закінчення строку векселя вкласти гроші» {видані під цей вексель}.

* Див. цей том, частина II, стор. 34. *Ред.*

ВЕКСЕЛЬНИЙ КУРС З АЗІЄЮ

Наведені далі моменти важливі, тому що, з одного боку, вони показують, яким чином Англія при несприятливому вексельному курсі з Азією повинна компенсувати себе за рахунок інших країн, ввіз яких з Азії оплачується при англійському посередництві. З другого боку, тому що п. Уїлсон знов робить тут безглузду спробу ототожнити вплив вивозу благородного металу на вексельний курс з впливом, який справляє на вексельний курс вивіз капіталу взагалі, — причому в обох випадках справа йде про вивіз не як платіжного або купівельного засобу, а для капіталовкладень. Насамперед само собою зрозуміло, що, коли в Індію з метою вкладення в залізничне будівництво посиляється стільки-то мільйонів фунтів стерлінгів чи у вигляді благородного металу, чи у вигляді залізничних рейок, — і те й друге являє собою лише різні форми переміщення певної суми капіталу з однієї країни в іншу; зокрема, це таке переміщення, яке не входить у рахунок звичайних торгових операцій і за яке експортуюча країна не повинна чекати ніяких інших надходжень, крім одержання річного доходу з виручки від експлуатації цих залізниць. Якщо такий експорт відбувається в формі благородного металу, то саме тому, що це благородний метал, отже, безпосередньо придатний для позики грошовий капітал і базис усієї грошової системи, такий експорт — не обов'язково при всяких умовах, але обов'язково при умовах, зазначених вище, — справить безпосередній вплив на грошовий ринок, а значить і на процентну ставку в країні, яка експортує благородний метал. Такий самий безпосередній вплив справить він і на вексельний курс. Благородний метал відсилається лише тоді саме і остільки, коли і оскільки не досить пропонованих на лондонському грошовому ринку векселів, наприклад, на Індію, для того щоб здійснити такі екстраординарні перекази грошей. Отже, має місце попит векселів на Індію, який перевищує пропозицію, і, таким чином, у даний момент курс стає несприятливим для Англії не тому, що вона боржник Індії, а тому, що вона повинна послати в Індію екстраординарні суми. Якщо такий вивіз благородного металу в Індію триває чимало часу, то він приводить до збільшення індійського попиту на англійські товари, бо посередньо підвищує здатність Індії споживати європейські товари. Навпаки, якщо капітал вивозиться в формі рейок і т. д., то це зовсім не може мати впливу на вексельний курс, бо в цьому разі Індії не доводиться робити за це ніяких зворотних платежів. З тієї самої причини це не повинно також справляти ніякого впливу на грошовий ринок.

Уїлсон намагається довести наявність такого впливу тим, що такі екстраординарні затрати нібито викликають додатковий попит на грошові позики і таким чином впливають на ставку процента. Це може статися; але твердити, що це повинно відбуватися за всяких обставин, було б зовсім неправильним. Куди б не були послані рейки і де б вони не були прокладені, на англійській чи на індійській землі, вони в усякому разі представляють лише певне розширення англійського виробництва в певній сфері. Твердити, що збільшення виробництва, навіть у дуже широких межах, не може відбутися без підвищення ставки процента, було б безглуздя. Можливо, що будуть зростати грошові позики, тобто сума тих угод, в які входять кредитні операції; але ці операції можуть зростати при незмінній ставці процента. Так дійсно і було в Англії в 40-х роках під час залізничної гарячки. Ставка процента не підвищилась. І цілком очевидно, що, оскільки мова йде про дійсний капітал, тобто в даному разі про товари, вплив на грошовий ринок буде абсолютно однаковий, чи призначені ці товари для відправлення за кордон, чи для внутрішнього споживання. Різниця була б тільки в тому разі, коли б капіталовкладення Англії за кордоном скорочували її комерційний експорт, — експорт, який повинен бути оплачений і який, таким чином, викликає зворотний приплив грошей, — або коли б ці капіталовкладення вже взагалі були симптомом крайнього напруження кредиту і початку спекулятивних операцій.

Далі запитує Уїлсон, відповідає Ньюмарч:

«1786. Ви сказали раніше відносно попиту, на срібло для Східної Азії, що, на вашу думку, вексельний курс з Індією сприятливий для Англії, незважаючи на те, що в Східну Азію безперервно відсилається значні маси металічного резерву; чи маєте ви підстави для цього?— Звичайно... Я вважаю, що дійсна вартість вивозу З'єднаного королівства в Індію в 1851 р. досягла 7 420 000 фунтів стерлінгів. Сюди слід додати суму векселів Індія-хаус, тобто тих фондів, які Ост-Індська компанія переказує з Індії для покриття своїх власних витрат. Ці тратти становили в розглядуваному році 3 200 000 ф. ст., так що весь вивіз З'єднаного королівства в Індію дорівнював 10 620 000 фунтів стерлінгів. У 1855 році... дійсна вартість товарного експорту зросла до 10 350 000 фунтів стерлінгів; тратти Індія-хаус становили 3 700 000 фунтів стерлінгів; отже, весь вивіз — 14 050 000 фунтів стерлінгів. Для 1851 р. у нас, як мені здається, нема можливості встановити дійсну вартість ввозу товарів з Індії в Англію; але ми маємо такі дані для 1854 і 1855 років. У 1855 р. вся дійсна вартість ввозу товарів з Індії в Англію становила 12 670 000 ф. ст., і ця сума, коли порівняти її з 14 050 000 ф. ст. вивозу, дає на користь Англії сальдо від безпосередньої торгівлі між обома країнами в 1 380 000 фунтів стерлінгів» [В. А. 1857].

Уїлсон зауважує на це, що на вексельний курс впливає також і посередня торгівля. Так, наприклад, вивіз з Індії в Ав-

стралію і Північну Америку покривається траттами на Лондон і тому впливає на вексельний курс цілком так само, як коли б товари йшли безпосередньо з Індії в Англію. Далі, коли взяти Індію і Китай разом, то баланс виявиться несприятливим для Англії, бо Китаю доводиться постійно робити значні платежі Індії за опіум, а Англії доводиться робити платежі Китаю, так що цим обхідним шляхом суми з Англії ідуть в Індію (1787, 1788).

1791. Уїлсон запитує, чи не буде вплив на вексельний курс однаковим як у тому випадку, коли капітал

«вивозиться в формі залізничних рейок і локомотивів, так і в тому випадку, коли він вивозиться в формі металічних грошей».

Ньюмарч відповідає на це цілком правильно:

12 млн. ф. ст., послані за останні роки в Індію для будівництва залізниць, послужили для покриття річної ренти, яку Індія повинна сплачувати в певні строки Англії.

«Що ж до безпосереднього впливу на ринок благородного металу, то затрата цих 12 млн. ф. ст. може справити його лише остільки, оскільки метал доводилось вивозити для дійсних витрат у вигляді грошей» [1792].

1797. {Уегелін питає:} «Якщо в оплату за це залізо» (рейки) «не надійде ніяких надходжень, то як можна говорити, що воно впливає на вексельний курс?— Я не думаю, що та частина затрат, яка відбувається в формі вивозу товарів, впливає на стан вексельного курсу... на вексельний курс між двома країнами робить вплив — можна сказати, виключно — кількість облігацій або векселів, пропонуваних в одній країні, в порівнянні з кількістю, пропонованою в той самий час у другій країні; така є раціональна теорія вексельного курсу. Щодо переказу 12 мільйонів... то ці 12 мільйонів спочатку були підписані тут; якби операція була такого роду, що всі ці 12 мільйонів осіли б у вигляді дзвінкої монети в Калькутті, Бомбеї або Мадрасі... то такий раптовий попит справив би потрясаючий вплив як на ціну срібла, так і на вексельний курс — цілком так само, як коли б Ост-Індська компанія заявила завтра, що вона збільшує свої тратти з 3 до 12 мільйонів. Але половина цих 12 мільйонів витрачена... на купівлю товарів в Англії... залізничних рейок, лісу та інших матеріалів... це — витрата англійського капіталу в самій Англії на певний сорт товарів, який відправляється в Індію, і цим справа вичерпується.— 1798. {Уегелін:} «Але виробництво цих необхідних для залізниць товарів, заліза і лісоматеріалів, викликає значне споживання закордонних товарів, а це останнє могло б вплинути на вексельний курс?— Звичайно».

Уїлсон висловлює думку, що залізо представляє головним чином працю і що заробітна плата, сплачена за цю працю, представляє головним чином імпортовані товари (1799), і потім запитує:

«1801. Але кажучи взагалі: якщо товари, вироблені за допомогою споживання цих імпортованих товарів, вивозяться таким чином, що ми не одержуємо за них ніякого заміщення, — чи в продуктах, чи як-небудь інакше, — чи не матиме це своїм наслідком несприятливий для нас курс?— Це загальне положення якраз відповідає тому, що мало місце в Англії

під час посиленого залізничного будівництва» (1845). «На протязі трьох, чотирьох або п'ятих років підряд ви вклали в залізницю 30 млн. ф. ст., і майже вся ця сума пішла на заробітну плату. Протягом трьох років ви утримували на будівництві залізниць, локомотивів, вагонів і вокзалів більше народу, ніж у всіх фабричних районах, разом узятих. Ці люди... тратили свою заробітну плату на чай, цукор, спиртні напої та інші іноземні товари; товари ці доводилося ввозити, і, проте, немає сумніву, що на протязі всього часу, коли робились ці величезні затрати, вексельний курс між Англією та іншими країнами не зазнав істотних змін. Відпливу благородних металів не спостерігалось, навпаки, скоріше мав місце приплив їх».

1802. Уїлсон наполягає на тому положенні, що при рівновазі торгового балансу і курсі *al pari* * між Англією і Індією екстраординарний вивіз заліза і локомотивів «повинен вплинути на вексельний курс з Індією». Ньюмарч не розуміє, чому це повинно бути так, бо рейки експортуються як капітал і Індія не повинна оплачувати їх у тій чи іншій формі; до цього він додає:

«Я згоден з тим положенням, що ні одна країна не може тривалий час мати несприятливий вексельний курс з усіма країнами, з якими вона торгує; несприятливий вексельний курс з однією країною неминуче створює сприятливий курс з іншою країною».

Цьому Уїлсон протиставить таку тривіальність:

«1803. Та хіба переміщення капіталу залежить від того, в якій формі воно відбувається?— Так, звичайно, оскільки справа стосується боргових зобов'язань.— 1804. Отже, чи посилає ви благородний метал, чи товари, вплив залізничного будівництва в Індії на тутешній ринок капіталів буде той самий і підвищить вартість капіталу цілком так само, як коли б уся сума була вивезена у вигляді благородного металу?»

Якщо ціни заліза не зросли, то це доводить у всякому разі, що «вартість» вміщеного в рейках «капіталу» не збільшилась. Те, про що тут іде мова, це — вартість грошового капіталу, процентна ставка. Уїлсон хотів би ототожнити грошовий капітал і капітал взагалі. Факт полягає просто в тому, що в Англії по підписці на акції індійських залізниць зібрано 12 мільйонів. Ця обставина зовсім не має прямого відношення до вексельного курсу, і на грошовий ринок ці 12 мільйонів знов-таки не можуть вплинути. Якщо грошовий ринок перебуває в сприятливому становищі, то це взагалі може не справити ніякого впливу, подібно до того як не зачепила його підписка на акції англійських залізниць у 1844 і 1845 роках. Якщо ж грошовий ринок уже до певної міри пригнічений, то це, звичайно, могло б вплинути на рівень процента, але тільки в бік підвищення, а за теорією Уїлсона це повинно було б зробити курс сприятливішим для Англії, тобто протидіяти тенденції до вивозу благородного металу, — якщо не в Індію, то в інші країни. Пан Уїлсон

* — по паритету. *Ред.*

перескакує від одного до другого. Відповідаючи на питання під № 1802, він твердить, що повинен бути зачеплений вексельний курс; в № 1804 — що зачіпається «вартість капіталу»,— а це дві цілком різні речі. Ставка процента може впливати на вексельний курс і вексельний курс на ставку процента, і все ж при змінному курсі ставка процента, а при змінній ставці процента курс можуть лишатися постійними. Уїлсон ніяк не може зрозуміти, що при вивозі капіталу за кордон таку різницю впливу створює сама форма, в якій відбувається цей вивіз, тобто, що таке важливе значення має різниця форм капіталу і до того ж якраз грошова його форма, що цілком суперечить поглядам «освічених» економістів. Ньюмарч відповідає Уїлсону однобічно, оскільки зовсім не звертає уваги останнього на його раптовий і нічим не мотивований перехід від вексельного курсу до ставки процента. Ньюмарч відповідає на зазначене питання 1804 нерішуче і непевно:

«Раз треба знайти 12 мільйонів, то, оскільки справа стосується загальної процентної ставки, без сумніву неістотно, чи пересилаються ці 12 мільйонів у вигляді благородного металу, чи у вигляді матеріалів. Я все ж думаю (непогане оце «все ж» як перехід до прямо протилежного твердження), що це не зовсім неістотно (це неістотно, але все ж не неістотно), «бо в одному випадку 6 млн. ф. ст. негайно припливли б назад; у другому випадку вони не припливли б так швидко. Через це до певної міри «яка визначеність!» «не однаково, чи будуть ці 6 мільйонів затрачені тут у країні, чи ж вони цілком будуть експортовані».

Що має означати твердження, що 6 мільйонів відразу ж припливли б назад? Оскільки 6 млн. ф. ст. затрачені в Англії, вони існують у вигляді рейок, локомотивів і т. п., які повинні бути відправлені в Індію, звідки вони не повернуться назад, і вартість їх повернеться лише через амортизацію, тобто дуже повільно, в той час як 6 мільйонів благородного металу, може, далеко скоріше повернуться *in natura* *. Оскільки 6 мільйонів затрачені на заробітну плату, вони з'їдені; але гроші, у вигляді яких вони авансувалися, як і раніш обертаються в країні або становлять резерв. Те саме стосується до прибутку виробників рейок і тієї частини 6 мільйонів, яка заміщує їх постійний капітал. Отже, двозначна фраза про повернення капіталів вжита Ньюмарчем лише для того, щоб не сказати прямо: гроші залишились у країні і, оскільки вони функціонують як позичковий грошовий капітал, різниця для грошового ринку (абстрагуючись від того, що обіг міг би, можливо, поглинути більшу кількість металічних грошей) полягає тільки в тому, що вони витрачаються за рахунок *A*, а не *B*. Вкладення такого роду,

* — в натуральній формі. Ред.

при якому капітал вивозиться в інші країни у вигляді товарів, а не у вигляді благородного металу, лише остільки може вплинути на вексельний курс (і притому не на вексельний курс з тією країною, куди вкладається капітал), оскільки виробництво таких експортованих товарів вимагає додаткового імпорту інших іноземних товарів. В такому разі це виробництво не служить усуненню цього додаткового імпорту. Але те саме має місце при всякому експорті в кредит, однаково для чого — для нових капіталовкладень чи для звичайних торгових цілей. Крім того, цей додатковий імпорт може пляхом зворотного впливу викликати додатковий попит на англійські товари з боку, наприклад, колоній або Сполучених Штатів.

Раніше Ньюмарч говорив, що внаслідок тратт Ост-Індської компанії вивіз з Англії в Індію більший, ніж ввіз. Сер Чарлз Вуд бере його в цьому пункті на перехресний допит. Це перевищення англійського вивозу в Індію в порівнянні із ввозом з Індії в дійсності досягається завдяки такому ввозові з Індії, за який Англія не сплачує ніякого еквівалента: тратти Ост-Індської компанії (тепер ост-індського уряду) зводяться до данини, що її беруть з Індії. Візьмемо для прикладу 1855 рік: ввіз з Індії в Англію — 12 670 000 фунтів стерлінгів; англійський вивіз в Індію — 10 350 000 фунтів стерлінгів. Баланс на користь Індії — 2 250 000 фунтів стерлінгів.

«Коли б цим справа вичерпувалась, то ці 2 250 000 ф. ст. довелось б у тій чи іншій формі відправити в Індію. Але тут виступають на сцену вимоги з боку Індія-хаус. Індія-хаус оповіщає, що він спроможний видати тратти на різні президентства Індії в розмірі 3 250 000 фунтів стерлінгів». {Ця сума стягалася для погашення лондонських витрат Ост-Індської компанії і сплати дивідендів акціонерам.} «А це не тільки погашає торговий баланс у 2 250 000 ф. ст., але й дає мільйон надлишку» (1917). [В. А. 1857] 1922. {Вуд;} «Отже, вплив цих тратт Індія-хаус виявляється не в зростанні вивозу в Індію, але в зменшенні його pro tanto *?»

{Це має означати — в зменшенні необхідності покривати ввіз з Індії такою ж сумою вивозу туди.} Пан Ньюмарч пояснює це тим, що англійці за ці 3 700 000 ф. ст. імпортують в Індію «хороше управління» (1925). Вуд, що як міністр у справах Індії дуже добре обізнаний з «хорошим управлінням», яке ввозилося англійцями в Індію, робить таке правильне й іронічне зауваження (1926):

«В цьому випадку той ввіз, що, як ви кажете, є результатом тратт Індія-хаус, є ввіз хорошого управління, а не товарів».

* — відповідно. Ред.

Оскільки Англія багато експортує «таким способом» для «хорошого управління» і для вкладення капіталів в інших країнах,— отже, здійснює ввіз, цілком незалежний від звичайного ходу справ, одержує данину почасти за експортоване «хороше управління», почасти як доход з капіталів, вкладених у колоніях та інших країнах, данину, за яку їй не доводиться сплачувати ніякого еквівалента, то ясно, що вексельний курс не відраєгує, коли Англія просто з'їдає цю данину без зустрічного експорту; ясно також, що курси не зачіпаються і в тому випадку, коли Англія знову вкладає цю данину не у себе, а, продуктивно чи непродуктивно, за кордоном: коли, наприклад, вона за рахунок цієї данини посилає боєприпаси і спорядження в Крим. До того ж, оскільки ввіз з-за кордону входить у доход Англії (оплачуватися він, звичайно, повинен або у вигляді данини, яка не потребує еквівалента, або шляхом обміну на цю неоплачену данину, або звичайним у торгівлі шляхом), Англія може його або спожити або знову вкласти в діло як капітал. Але ні те, ні друге на вексельний курс не впливає, і це випускає з уваги мудрий Уїлсон. Чи становить певну частину доходу вітчизняний, чи іноземний продукт — причому останній випадок передбачає лише обмін вітчизняних продуктів на іноземні — споживання цього доходу, продуктивно чи непродуктивно, нітрохи не змінює вексельного курсу, хоч і впливає на загальний масштаб виробництва. Це треба мати на увазі при оцінці нижченаведеного.

1934. Вуд питає, яким чином відправлення боєприпасів і спорядження в Крим могло б вплинути на вексельний курс в Туреччиною. Ньюмарч відповідає:

«Я не розумію, чому б повинно неодмінно відбитися на вексельному курсі просте відправлення боєприпасів і спорядження, але відправлення благородного металу, безперечно позначилося б на курсі».

Отже, тут він відрізняє капітал у грошовій формі від інших форм капіталу. Але ось Уїлсон ставить таке запитання:

«1935. Якщо ви провадите в широких розмірах експорт якого-небудь товару, не одержуючи взамін відповідного імпорту»

{пан Уїлсон забуває, що у відношенні до Англії має місце дуже значний імпорт, взамін якого ніколи не було відповідного експорту, за винятком експорту в формі «хорошого управління» або вивезеного раніше капіталу для інвестицій; в усякому разі це не такий імпорт, який входить у регулярний торговий оборот. Але предмети цього імпорту знов обмінюються, наприклад на американські продукти; і якщо американські

продукти експортуються без відповідного імпорту, це нітрохи не змінює тієї обставини, що вартість цього імпорту може бути спожита без еквівалентного вивозу за кордон; він здійснений без відповідного експорту і, значить, може бути спожитий, не входячи в торговий баланс},

«то ви не сплачуєте закордонного боргу, який ви зробили внаслідок вашого ввозу»

{Але якщо ви вже раніше оплатили цей імпорт, наприклад, за допомогою закордонного кредиту, то при цьому не буде зроблено ніякого боргу, і питання не має нічого спільного з міжнародним балансом,— воно зводиться до продуктивної або непродуктивної затрати, причому цілком однаково, чи вироблено спожиті продукти всередині країни чи за кордоном}

«і тому такою операцією ви вплинете на вексельний курс, бо закордонний борг не сплачується через те, що ваш експорт не має відповідного імпорту.— Це справедливо у відношенні до різних країн взагалі».

Лекція Уілсона зводиться до того, що всякий експорт без відповідного імпорту є в той же час імпорт без відповідного експорту, тому що у виробництво експортованих товарів входять іноземні, отже, імпортовані товари. Припускається, що всякий такий експорт ґрунтується на неоплаченому імпорті або створює його,— отже, припускає або створює закордонний борг. Це невірно, навіть коли залишити осторонь такі дві обставини: 1) Англія має даровий імпорт, за який вона не сплачує ніякого еквівалента; така, наприклад, частина її індійського імпорту. Вона може обміняти його предмети на предмети американського імпорту, а предмети останнього експортувати без відповідного імпорту; щодо вартості, то Англія при цьому в усякому разі експортує тільки те, що їй нічого не коштувало. І 2) Англія, можливо, вже оплатила імпорт, наприклад, американський, який утворює додатковий капітал; якщо вона потім споживає його непродуктивно, наприклад у вигляді босприпасів і спорядження, то це не створює боргу щодо Америки і не зачіпає вексельного курсу з Америкою. Ньумарч сам суперечить собі у свідченнях 1934 і 1935, на що і вказує йому Вуд у запитанні 1938:

«Якщо ні одна частина товарів, вживаних для виготовлення тих предметів, які ми вивозимо без відповідного повернення» {власні витрати}, «не одержується з країни, куди експортуються ці предмети, то як може це вплинути на вексельний курс з цієї країною? Коли припустити, що торгівля з Туреччиною перебуває в звичайному стані рівноваги, яким чином вексельний курс між Англією і Туреччиною може бути підданий впливові вивозу босприпасів і спорядження в Крим?».

Тут Ньомарч втрачає душевну рівновагу; він забуває, що в свідченні під № 1934 він уже правильно відповів на це просте запитання, і говорить:

«Мені здається, що ми вже вичерпали практичне питання, і ми вступаємо тепер у дуже високу галузь метафізичної дискусії».

{Уїлсон дає ще й інше формулювання своєму твердженню, ніби на вексельний курс впливає всякий вивіз капіталу з однієї країни в іншу, чи відбувається він у формі благородного металу, чи в формі товарів. Уїлсон знає, звичайно, що на вексельний курс впливає процентна ставка, а саме відношення між ставками процента тих двох країн, про взаємний вексельний курс яких іде мова. Коли йому вдасться показати, що надлишок капіталу взагалі, тобто насамперед надлишок товарів усякого роду, включаючи сюди й благородні метали, справляє в числі інших обставин визначальний вплив на ставку процента, то він уже робить крок, який наближає його до мети; справді, оскільки це так, вивіз значної частини цього капіталу з однієї країни в іншу повинен змінити ставку процента в обох країнах, а саме в протилежному напрямі, і таким чином в другу чергу повинен вплинути на вексельний курс між обома країнами.—
Ф. Е.}

Він пише в «Economist», редактором якого він у той час був ([22 травня] 1847 р., стор. 574):

«Очевидно, що такий надлишок капіталу, на який вказують великі запаси всякого роду, включаючи сюди і благородний метал, неминуче повинен повести не тільки до низьких цін на товари взагалі, але й до більш низької ставки процента за користування капіталом (1). Якщо ми маємо в наявності запас товарів, достатній для країни протягом двох найближчих років, то одержати ці товари в своє розпорядження протягом певного періоду можна за далеко нижчу ставку, ніж у тому разі, коли б запасу ледве вистачило на два місяці (2). Всякі грошові позики, в якій би формі вони не робилися, являють собою лише перехід права розпоряджатися товарами від однієї особи до іншої. Тому, коли товарів є надлишок, грошовий процент повинен бути низький, коли товарів мало, він повинен бути високий (3). Якщо приплив товарів перевищує їх збут, то число продавців у порівнянні з числом покупців буде збільшуватися, і в тій мірі, в якій кількість товарів перевищує потреби безпосереднього споживання, все більша й більша частина їх повинна зберігатися для пізнього споживання (4). За таких обставин товаровласник погодиться продати їх з відстрочкою платежу або в кредит на умовах менш для нього вигідних, ніж у тому разі, коли б він був певний, що весь його запас буде проданий протягом небагатьох тижнів».

З приводу положення 1) треба зауважити, що великий приплив благородного металу може мати місце одночасно із

скороченням виробництва, як це й спостерігається завжди безпосередньо після кризи. У наступній фазі благородний метал може припливати з країн, які переважно виробляють благородний метал, ввіз інших товарів у цей період звичайно урівноважується вивозом. В цих двох фазах ставка процента низька і лише поволі підвищується; чому це так, ми вже бачили. Ця низька процентна ставка в усіх випадках пояснима крім впливу яких би то не було «великих запасів усякого роду». І як міг би мати місце такий вплив? Низька ціна, наприклад, на бавовну дає можливість прядильникам і т. д. одержувати високий прибуток. Чому ж низька ставка процента? Звичайно, не тому, що високий прибуток, одержуваний за допомогою взятого в позичку капіталу. Але тільки і виключно тому, що за існуючих обставин попит на позичковий капітал не зростає пропорціонально до зростання цього прибутку; отже, рух позичкового капіталу відмінний від руху промислового капіталу. Тимчасом «Economist» намагається довести якраз протилежне: що рух його тотожний з рухом промислового капіталу.

Положення 2), коли навіть безглузду передпосилку, що є запас, який забезпечує споживання на два роки наперед, ми пом'якшуємо в такій мірі, що вона набула якогось значення, припускає перепоповнення товарного ринку. При цьому відбувається зниження цін. За кіпчу бавовни треба буде платити тепер менше, ніж раніше. Але звідси аж ніяк не виходить, що гроші для купівлі кіпи бавовни можна дістати дешевше. Процентна ставка залежить від стану грошового ринку. Якщо їх можна дістати дешевше, то тільки тому, що комерційний кредит перебуває в такому стані, при якому до банківського кредиту вдаються в меншій мірі, ніж у звичайний час. Товари, що перепоповнюють ринок, являють собою життєві засоби або засоби виробництва. Низька ціна тих і других підвищує прибуток промислового капіталіста. З якої ж причини знижується процент, якщо не внаслідок протилежності — а зовсім не тотожності — між великою кількістю промислового капіталу і попитом на грошові позички? Обставини складаються так, що купцеві і промисловцеві легше давати кредит один одному; внаслідок такого полегшення комерційного кредиту і промисловець і купець мають меншу потребу в банківському кредиті; тому процентна ставка може бути низькою. Ця низька процентна ставка не має нічого спільного з припливом благородного металу, хоч і те і друге можуть бути одночасно, і ті самі причини, які викликають зниження цін на предмети ввозу, можуть створити також надлишок ввезеного благородного металу. Якби ринок імпорту був дійсно перепоповнений, це вказувало б на змен-

шення попиту на імпортні товари, що при низьких цінах могло б бути пояснене тільки як результат скорочення вітчизняного промислового виробництва; а це було б, у свою чергу, непояснимим при надмірному ввозі по низьких цінах. Чистісінькі нісенітниці, мета яких — показати, що падіння цін = падінню процента. Те й друге може відбуватися поряд в один і той самий час. Але в такому разі це — вираз протилежності напрямів, в яких відбувається рух промислового і рух позичкового грошового капіталу, а не вираз їх тотожності.

Чому грошовий процент, як це твердить положення 3), повинен бути низький, коли товарів є надто багато, знов-таки не можна зрозуміти і після цих міркувань. Оскільки товари дешеві, то для купівлі певної кількості їх мені потрібно, скажемо, 1 000 ф. ст. замість попередніх 2 000. Але, можливо, я й тепер заплачу 2 000 ф. ст., куплю на них подвійну в порівнянні з попередньою кількістю товарів і розширю моє підприємство, авансувавши той самий капітал, який мені, припустимо, довелося взяти в позику. Я купую тепер, як і раніше, на 2 000 фунтів стерлінгів. Отже, мій попит на грошовому ринку лишається незмінним, хоч мій попит на товарному ринку із зниженням цін підвищується. Але якщо останній падає, тобто якщо виробництво — всупереч усім законам «Economist» — не розширюється з падінням товарних цін, то й попит на позичковий грошовий капітал повинен був зменшитися, хоч прибуток зростає би; однак цей зростаючий прибуток створив би попит на позичковий капітал. А втім, низький рівень товарних цін може виникати від трьох причин. По-перше, від недостатнього попиту. Тоді ставка процента низька тому, що виробництво слабе, а не тому, що товари дешеві, бо ця дешевина лише відбиває зазначене ослаблення. Або причиною може бути надмір пропозиції в порівнянні з попитом. Це може мати місце внаслідок переповнення ринків і т. д., яке веде до кризи, і під час самої кризи може збігатися з високою процентною ставкою, або ж це може статися внаслідок того, що впала вартість товарів і, значить, той самий попит може бути задоволений по нижчих цінах. Через що в цьому останньому випадку повинна падати ставка процента? Через те, що зростає прибуток? Коли через те, що тепер потрібно менше грошового капіталу, щоб одержати той самий продуктивний або товарний капітал, то це доводило б тільки, що прибуток і процент стоять в оберненому відношенні один до одного. В усякому разі загальне положення «Economist» хибне. Низькі грошові ціни товарів і низька процентна ставка не обов'язково збігаються. В протилежному разі в найбідніших країнах, де грошові ціни продуктів найнижчі, і ставка

процента повинна б бути найнижчою, а в найбагатших країнах, де грошові ціни продуктів землеробства найвищі, і процентна ставка повинна б бути найвищою. Загалом і «Economist» погоджується, що коли падає вартість грошей, то це не справляє ніякого впливу на рівень процента. 100 ф. ст. будуть, як і раніш, давати 105 фунтів стерлінгів; якщо 100 ф. ст. варті тепер менше, то менше варті і 5 ф. ст. процента. Відношення не змінюється внаслідок підвищення вартості або знецінення певної суми. Певна кількість товарів, що розглядається як вартість, дорівнює певній грошовій сумі. Якщо її вартість підвищується, то вона дорівнює більшій грошовій сумі; протилежне має місце при зниженні вартості. Якщо вартість = 2 000, то $5\% = 100$; якщо вона = 1 000, то $5\% = 50$. Але це нітрохи не змінює ставки процента. Правильним є лише одно, що потрібні більші грошові позики, коли необхідні 2 000 ф. ст. замість 1 000 ф. ст. для того, щоб могла бути продана та сама кількість товарів. Але це виявляє в даному випадку лише обернене відношення між прибутком і процентом. Бо прибуток зростає із здешевленням елементів постійного і змінного капіталу, а процент падає. Однак може бути і часто буває навпаки. Наприклад, бавовна може бути дешева внаслідок того, що немає попиту на пряжу і тканини; вона може бути відносно дорога внаслідок того, що великий прибуток у бавовняній промисловості викликає великий попит на неї. З другого боку, прибуток промисловців може бути високий саме тому, що ціна бавовни низька. Таблиця Хаббарда показує, що рух ставки процента і рух товарних цін відбуваються цілком незалежно один від одного, в той час як рух ставки процента точно узгоджується з рухом металічного запасу і вексельного курсу *.

«Отже, якщо товарів є надто багато, грошовий процент повинен бути низький»,— говорить «Economist».

Якраз протилежне спостерігається під час криз; товарів є надто багато, вони не можуть бути перетворені в гроші, і тому ставка процента висока; в іншій фазі циклу має місце посилений попит на товари, тому зворотний приплив капіталу полегшений, але в той же час товарні ціни підвищуються, а через легкість зворотного припливу грошей ставка процента низька.

«Коли їх» {товарів} «мало, вона повинна бути висока».

Знов-таки якраз протилежне відбувається в періоді депресії [Abspannung] після кризи. Товарів мало — абсолютно, а не у відношенні до попиту, — а ставка процента низька.

* Див. цей том, частина II, стор. 90. Ред.

До положення 4). Досить ясно, що при переповненому ринку власник товарів продасть їх дешевше,— якщо він взагалі спроможний їх продати,— ніж у тому випадку, коли передбачається швидке вичерпання наявних запасів товарів. Менш ясно, чого при цьому повинна знижуватися ставка процента.

Якщо ринок переповнений імпортованими товарами, то ставка процента може підвищуватися внаслідок зростлого попиту на позичковий капітал з боку власників, які не хочуть викидати що б то не стало товари на ринок. Вона може знижуватися внаслідок того, що легкість комерційного кредиту підтримує на порівняно низькому рівні попит на банківський кредит.

«Economist» згадує про швидкий вплив на [вексельний] курс 1847 р., який справило підвищення процентної ставки і тиснення іншого роду на грошовий ринок. Не слід, однак, забувати, що, незважаючи на зміну курсу, золото продовжувало відштовхуватися до кінця квітня; поворот настав тут лише на початку травня.

«1 січня 1847 р. металічний запас Банку становив 15 066 691 фунт стерлінгів; дисконтна ставка $3\frac{1}{2}\%$; тримісячний курс на Париж 25,75%; на Гамбург 13,10%; на Амстердам $12,3\frac{1}{4}\%$. 5 березня металічний запас упав до 11 595 535 фунтів стерлінгів; дисконтна ставка піднялася до 4%; вексельний курс на Париж упав до $25,67\frac{1}{2}\%$, на Гамбург — до $13,9\frac{1}{4}\%$, на Амстердам — до $12,2\frac{1}{2}\%$. Відплив золота продовжувався».

Див. наведену далі таблицю [з тієї самої статті в журналі «Economist»]

1847 р.	Запас благородних металів в Англійському банку	Стан грошового ринку	Найвище котирування тримісячних векселів		
			Париж	Гамбург	Амстердам
20 березня	11 236 630 ф. ст.	Дисконт. ставка 4%	25,67 $\frac{1}{2}$	13,9 $\frac{3}{4}$	12,2 $\frac{1}{2}$
3 квітня	10 246 410 » »	Дисконт. ставка 5%	25,80	13,10	12,3 $\frac{1}{2}$
10 »	9 867 053 » »	Гроші дуже рідкі	25,90	13,10 $\frac{1}{2}$	12,4 $\frac{1}{2}$
17 »	9 329 941 » »	Дисконт. ставка 5 $\frac{1}{2}\%$	26,02 $\frac{1}{2}$	13,10 $\frac{3}{4}$	12,5 $\frac{1}{2}$
24 »	9 213 890 » »	Пригнічення	26,05	13,12	12,6
1 травня	9 337 716 » »	Зростаюче пригнічення	26,15	13,12 $\frac{3}{4}$	12,6 $\frac{1}{2}$
8 »	9 588 759 » »	Найвища точка пригнічення	26,27 $\frac{1}{2}$	13,15 $\frac{1}{2}$	12,7 $\frac{3}{4}$

В 1847 р. весь експорт благородного металу з Англії становив 8 602 597 фунтів стерлінгів.

З цієї суми вивезено у Сполучені Штати . . .	3 226 411	ф. ст.
» » » » » Францію	2 479 892	» »
» » » » » Ганзейські міста . . .	958 781	» »
» » » » » Голландію	247 743	» »

Незважаючи на зміну курсу наприкінці березня, ще цілий місяць продовжується вплив золота; мабуть, у Сполучені Штати.

«Тут ми бачимо» {говорить «Economist», від 21 серпня 1847 р., стор. 954}, «як швидко й рішуче підвищення процентної ставки і грошове утруднення, що настало після нього, виправило несприятливий курс і змінило рух золота, так що останнє стало знов припливати в Англію. Цей вплив був викликаний цілком незалежно від стану платіжного балансу. Підвищена ставка процента знизила курси цінних паперів, англійських і іноземних, і дала привід до великих закупок їх за рахунок закордону. Це збільшило суму виписаних Англією векселів, тимчасом як, з другого боку, при високій ставці процента трудність добувати гроші була настільки велика, що попит на ці векселі зменшився, в той час як їх сума зросла. З тієї самої причини замовлення на іноземні товари були анульовані, англійські капітали в іноземних цінних паперах були реалізовані і гроші були відправлені для вкладення в Англію. Так, наприклад, ми читаємо в «Rio de Janeiro Price Current» від 10 травня: «Вексельний курс» {на Англію} «заснав нового зниження, викликаного головним чином тисненням, яке справляв на ринок попит на римеси для виручки від значних продажів державних цінних паперів» {бразильських} «за англійський рахунок».

Англійський капітал, який вкладався за кордоном в різні цінні папери, коли ставка процента тут була дуже низька, повернувся, таким чином, назад, коли ставка процента підвищилася.

ТОРГОВИЙ БАЛАНС АНГЛІЇ

Сама тільки Індія повинна сплачувати близько 5 мільйонів данини за «хороше управління», проценти і дивіденди на британський капітал і т. п., крім тих сум, які щороку відправляються в Англію з метою вкладення їх там, почасти чиновниками як заощадження з їх платні, почасти англійськими купцями як частка їх прибутку. З тих самих причин з кожної британської колонії безперервно надходять значні перекази грошей. Більшість банків в Австралії, Вест-Індії, Канаді засновані на британському капіталі, дивіденди повинні сплачуватися в Англії. Крім того, Англія володіє значною кількістю іноземних державних паперів — європейських, південно- і північно-американських, по яких вона одержує проценти. До цього долучається ще й її участь в експлуатації залізниць, каналів, рудників і т. д. з відповідними дивідендами. Платежі по всіх

цих статтях провадяться майже виключно продуктами, зверх суми англійського вивозу. Суми, що надходять, з другого боку, з Англії за кордон до власників англійських цінних паперів, і суми, що споживаються англійцями за кордоном, становлять у порівнянні з цим мізерну величину.

Питання це, оскільки воно стосується торгового балансу і вексельного курсу, є

«в кожний даний момент питанням часу. Звичайно... Англія дає довгостроковий кредит під свій вивіз, в той час як ввіз вона оплачує готівкою. В певний момент ця різниця в строках платежів справляє значний вплив на курс. В періоди, коли наш вивіз значно зростає, як, наприклад, у 1850 р., неухильно збільшуються вкладення англійського капіталу... таким чином, одержання за товари, експортовані в 1849 р., можуть надходити лише в 1850 році. Але якщо в 1850 р. вивіз перевищив вивіз 1849 р. на 6 мільйонів, то практичний результат був той, що в цьому році за межі країни відправлено більше грошей, ніж їх повернено назад; і таким способом справляється вплив на вексельний курс і на рівень процента. Але як тільки наші справи опиняються під пригнічуючим впливом кризи і наш вивіз дуже скорочується, надходження за більший експорт попередніх років починають значно перевищувати вартість нашого імпорту; курс відповідно до цього обертається на нашу користь, капітал швидко нагромаджується всередині країни і ставка процента падає» («Economist», 11 січня 1851 р. [стор. 30]).

Закордонний вексельний курс може змінюватися:

1) під впливом платіжного балансу в даний момент, хоч би якими причинами визначався цей баланс,— чисто торговими, вкладенням капіталу за кордоном або ж державними видатками на ведення воєн і т. д., оскільки при цьому робляться готівкою платежі за кордоном.

2) Під впливом знецінення в даній країні грошей,— металічних чи паперових. У цьому разі зміна курсу чисто номінальна. Якщо 1 фунт стерлінгів представляє в даний момент половину тих грошей, які він представляв раніше, то, само собою зрозуміло, його приймуть по $12\frac{1}{2}$ франка замість 25.

3) Якщо мова йде про вексельний курс між двома країнами, з яких одна вживає як гроші срібло, друга золото, то вексельний курс залежить від коливань відносної вартості обох металів, бо такі коливання очевидно змінюють паритет між обома металами. Прикладом останнього можуть бути курси 1850 року; вони були несприятливі для Англії, хоч її експорт надзвичайно зріс; проте не спостерігалось впливу золота. Це було результатом раптового підвищення вартості срібла в порівнянні з вартістю золота. (Див. «Economist», 30 листопада 1850 р. [стор. 1319—1320].)

Паритет вексельного курсу за 1 фунт стерлінгів: на Париж 25 франків 20 сантимів; на Гамбург 13 марок-банко $10\frac{1}{2}$ шилін-

га; на Амстердам 11 флоринів 97 центів. В міру того як вексельний курс на Париж піднімається вище 25,20, він стає дедалі сприятливішим для англійського боржника Франції або для покупця французьких товарів. І той і другий мають тепер потребу в меншій кількості фунтів стерлінгів для того, щоб досягти своєї мети.— У віддалених країнах, де благородний метал одержати не легко, коли векселі рідкі і їх не вистачає для того, щоб зробити платежі Англії, природним наслідком є підвищення цін на ті продукти, які звичайно вивозяться в Англію, бо на ці продукти виникає підвищений попит з метою відправлення їх в Англію замість векселів; це часто має місце в Індії.

Несприятливий вексельний курс і навіть вплив золота може мати місце в той момент, коли в Англії спостерігається великий надлишок грошей, низька ставка процента і високі курси цінних паперів.

Протягом 1848 р. Англія одержала велику кількість срібла з Індії, бо хороші векселі були рідкі, а посередні бралися неохоче внаслідок кризи 1847 р. і великого занепаду кредиту в операціях з Індією. Все це срібло зараз же після прибуття знайшло собі шлях на континент, де революція повсюдно зумовила посилене утворення скарбів. У 1850 р. це саме срібло здебільшого поверталось назад до Індії, тому що стан вексельного курсу тепер робив це вигідним.

Монетарна система переважно — католицька, кредитна переважно — протестантська. «The Scotch hate gold»*. В паперових грошах грошове буття товарів є лише суспільним буттям. Тільки *віра* дає спасіння²¹. Віра в грошову вартість як іманентний дух товарів, віра в спосіб виробництва і його наперед установлений порядок, віра в окремих агентів виробництва як просте уособлення самозростаючого по своїй вартості капіталу. Але кредитна система так само мало звільнилась від базису монетарної системи, як мало протестантизм звільнився від основ католицизму.

---

* — «Шотландці ненавидять золото». Ред.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ ДОКАПІТАЛІСТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Капітал, що дає проценти, або — як ми можемо назвати його за його старовинною формою — лихварський капітал, разом з своїм близнюком, купецьким капіталом, належить до допотопних форм капіталу, які задовго передують капіталістичному способі виробництва і спостерігаються в найрізноманітніших суспільно-економічних формаціях.

Для існування лихварського капіталу необхідно, щоб принаймні частина продуктів перетворилася в товари і поряд з товарною торгівлею дістали розвиток гроші в своїх різних функціях.

Розвиток лихварського капіталу зв'язаний з розвитком купецького капіталу і особливо грошово-торгового капіталу. В Стародавньому Римі, починаючи з останніх років існування республіки, де мануфактура стояла значно нижче середнього рівня розвитку в античному світі, купецький капітал, грошово-торговий капітал і лихварський капітал досягли — в межах античних форм — найвищого пункту розвитку.

Ми бачили, яким чином гроші неминуче приводять до утворення скарбів²². Однак професіональний збирач скарбів набуває важливого значення тільки тоді, коли він перетворюється в лихваря.

Купець бере гроші в позику для того, щоб за їх допомогою робити прибуток, застосовувати їх як капітал, тобто затратувати. Отже, і в попередніх формах грошовий кредитор протистоїть йому цілком так само, як сучасному капіталістові. Специфічний характер цього відношення відчували вже католицькі університети.

«Університети Алькалі, Саламанки, Інгольштадта, Фрейбурга у Брейсгау, Майнца, Кельна і Тріра один за одним визнавали правомірність збирання процентів по торгових позиках. Ці санкції з боку перших п'яти університетів були занесені в архіви консулату міста Ліона і надру-

ковані в додатку до «*Traité de l'usure et des intérêts*». Lyon, Bruyset-Ponthus» (M. Augier. «*Du Crédit public etc.*». Paris, 1842, p. 206).

В усіх тих формах, в яких господарство, основане на рабській праці (не патріархальне, а як воно склалося в пізнішу грецьку і римську епохи), існує як засіб збагачення, де, значить, гроші є засобом привласнення чужої праці через купівлю рабів, землі і т. д.,— саме тому, що гроші можуть бути затрачені таким способом, вони набувають здатності застосовуватися як капітал, починають давати проценти.

Однак характерні форми існування лихварського капіталу в часи, що передували капіталістичному способу виробництва, були дві. Я говорю характерні форми. Ці ж самі форми повторюються потім і на базисі капіталістичного виробництва, але тільки як підпорядковані форми. Тут вони вже не є формами, які визначають характер капіталу, що дає проценти. Ці дві форми такі: *по-перше*, лихварство шляхом надавання грошових позик марнотратній знаті, переважно земельним власникам; *по-друге*, лихварство шляхом надавання грошових позик дрібним виробникам, що володіють умовами своєї праці, до яких належить ремісник, а особливо селянин, тому що при докапіталістичних відносинах, оскільки вони взагалі допускають існування дрібних самостійних, індивідуальних виробників, величезну більшість їх становить клас селян.

І те і друге,— як розорення багатих земельних власників лихварством, так і висмоктування соків з дрібних виробників,— приводить до утворення і концентрації великих грошових капіталів. Як далеко заходить в зв'язку з цим розклад старого способу виробництва, як, наприклад, у сучасній Європі, і чи стає на його місце капіталістичний спосіб виробництва,— це залежить цілком від історичного ступеня розвитку і від зумовлених ним обставин.

Лихварський капітал, як характерна форма капіталу, що дає проценти, відповідає переважанню дрібного виробництва селян, які живуть з своєї праці, і дрібних майстрів-ремісників. Там, де — як при розвинутому капіталістичному способі виробництва — умови праці і продукт праці протистоять робітникові як капітал, робітник як виробник не має потреби брати в позику гроші. Якщо ж він бере в позику гроші, то для своїх особистих потреб, як, наприклад, у позичковій касі. Але там, де працівник є власником — дійсним чи номінальним — умов своєї праці і свого продукту, він як виробник перебуває в певному відношенні до капіталу грошового кредитора, що протистоїть йому як лихварський капітал. Ньютон висловлює цей факт у пошлій формі, твердячи, що банкір користується пова-

гою, а лихваря ненавидять і зневажають, тому що перший позичає гроші багатим, другий — біднякам (F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 44). Він не помічає, що відмінність між банкіром і лихварем — це відмінність між двома суспільними способами виробництва та відповідними їм формами суспільного ладу і що це питання не вичерпується протилежністю між бідним і багатим. Більше того, лихварство, що висмоктує соки дрібного виробника, іде звичайно рука в руку з лихварством, що висмоктує соки багатого великого землевласника. Коли лихварство римських патриціїв остаточно розорило римських плебеїв, дрібних селян, настав кінець цій формі експлуатації і місце дрібноселянського господарства зайняло господарство чисто рабовласницьке.

В формі процента весь надлишок зверх найнеобхідніших засобів існування виробника (зверх суми, яка становить пізніше заробітну плату) може бути тут поглинений лихварем (що пізніше виступає як прибуток і земельна рента), і тому найбільшим безглуздом є порівнювати висоту цього процента, який відбирає *всю* додаткову вартість, за винятком того, що припадає державі, з висотою сучасної процентної ставки, коли процент — принаймні нормальний — становить лише частину цієї додаткової вартості. При цьому забувають, що найманий робітник виробляє і віддає капіталістові, на якого він працює, прибуток, процент і земельну ренту, словом, всю додаткову вартість. Кері робить це безглузде порівняння, щоб показати, наскільки вигідний для робітника розвиток капіталу і падіння ставки процента, яке супроводить його. Далі, якщо лихвар, не задовольняючись видушуванням додаткової праці з своєї жертви, малопомалу здобуває право власності на самі умови її праці — на землю, будинок і т. д. — і постійно намагається експропріювати її таким шляхом, то не слід забувати, що повна експропріація у працівника умов його праці є не результатом, до якого прагне капіталістичний спосіб виробництва, а готовою передумовою, з якої він виходить. Найманий раб цілком так само, як і справжній раб, самим своїм становищем поставлений в умови, що виключають для нього — принаймні як виробника — можливість стати рабом кредитора; він може стати ним хіба тільки як споживач. Лихварський капітал у тій формі, в якій він дійсно привласнює собі всю додаткову працю безпосередніх виробників, не змінюючи самого способу виробництва; в якій істотною передумовою є право власності або володіння виробника на умови його праці і відповідне до цього дрібне розпорощене виробництво; в якій капітал, таким чином, не підпорядковує собі працю безпосередньо і тому не протистоїть їй як

промисловий капітал,— такий лихварський капітал приводить цей спосіб виробництва до злиденного стану, паралізує продуктивні сили замість того, щоб розвивати їх, і в той же час увічнює ті жалюгідні суспільні умови, за яких суспільна продуктивність праці не розвивається, як при капіталістичному виробництві, за рахунок самої праці.

Отже, з одного боку, лихварство підриває і руйнує античне й феодальне багатство і античну й феодальну власність. З другого боку, воно підриває і розоряє дрібноселянське і дрібнобуржуазне виробництво, словом, всі ті форми, при яких виробник ще виступає як власник своїх засобів виробництва. При розвинутому капіталістичному способі виробництва робітник не є власником умов виробництва — поля, яке він обробляє, сирового матеріалу, який він переробляє, і т. д. Але цьому відчуженню умов виробництва від виробника відповідає тут дійсний переворот у самому способі виробництва. Розрізнені робітники об'єднуються у великій майстерні для виконання окремих, внутрішньо зв'язаних між собою функцій; знаряддя праці стає машиною. Самий спосіб виробництва вже не допускає як зв'язаного з дрібною власністю розпорощення знаряддя виробництва, так і ізольованості самих робітників. При капіталістичному виробництві лихварство вже не може відділяти умови виробництва від виробника, тому що вони вже відокремлені.

Лихварство централізує грошове майно там, де засоби виробництва розпорощені. Лихварство не змінює способу виробництва, але присмоктується до нього як паразит і доводить його до жалюгідного стану. Воно висмоктує його, виснажує і приводить до того, що відтворення відбувається при дедалі гірших умовах. Звідси народна ненависть до лихварів, особливо велика в античному світі, де власність виробника на умови його виробництва була в той же час основою політичних відносин, основою самостійності громадян.

Поки панує рабство або поки додатковий продукт проїдається феодалами та його челяддю і під владу лихваря потрапляє рабовласник або феодал, спосіб виробництва лишається все той самий; він тільки починає тяжче тиснути на працівника. Обтяжений боргами рабовласник або феодал висмоктує більше, тому що з них самих більше висмоктують. Або ж кінець кінцем вони поступаються своїм місцем лихвареві, який сам стає земельним власником або рабовласником, як вершники в Стародавньому Римі. Місце старого експлуататора, експлуатація якого мала більш-менш патріархальний характер, тому що була головним чином знаряддям політичної влади, займає

брутальний, жадібний до грошей вискочка. Але сам спосіб виробництва не змінюється.

При всіх докапіталістичних способах виробництва лихварство справляє революціонізуючий вплив лише в тому відношенні, що воно руйнує і знищує ті форми власності, на міцному базисі і безперервному відтворенні яких в одній і тій самій формі ґрунтується політичний лад. При азійських формах лихварство може існувати дуже довго, не викликаючи нічого іншого, крім економічного занепаду і політичної корупції. Тільки там і тоді, де і коли є в наявності решта умов капіталістичного способу виробництва, лихварство виступає як один із засобів утворення нового способу виробництва, розоряючи, з одного боку, феодалів і дрібних виробників, централізуючи, з другого боку, умови праці і перетворюючи їх у капітал.

«В середні віки ні в одній країні не було загальної процентної ставки. Церква забороняла взагалі всякі операції, що дають процент. Закони і суди лише незначною мірою забезпечували повернення боргів. Тим вища була процентна ставка в окремих випадках. Мізерний грошовий обіг, необхідність робити більшу частину платежів готівкою змушували вдаватися до грошових позик, і до того тим більше, чим слабше була розвинута вексельна справа. Мали місце великі відмінності як у розмірі процента, так і в самому розумінні лихварства. За часів Карла Великого вважалося лихварством, коли хто-небудь брав 100%. В Ліндау на Боденському озері місцеві громадяни брали в 1344 р. 216²/₃%. В Цюріху Рада встановила як законний процент 43¹/₃%. В Італії доводилось іноді сплачувати 40%, хоч у XII—XIV століттях звичайна ставка не перевищувала 20%. Верона встановила 12¹/₂% як законний процент. Імператор Фрідріх II встановив 10%, але тільки для євреїв; про християн він не хотів говорити. В Рейнській Німеччині 10% були звичайною ставкою вже в XIII столітті» (Hüllmann. «Städtewesen des Mittelalters». Zweiter Theil, Bonn, 1827, S. 55—57).

Лихварський капітал володіє способом експлуатації, характерним для капіталу, без характерного для нього способу виробництва. Це відношення повторюється і в умовах буржуазної економіки у відсталих галузях промисловості або таких, що чинять опір переходові до сучасного способу виробництва. Якби ми захотіли, наприклад, порівняти процентну ставку Англії з процентною ставкою в Індії, то нам треба було б узяти для цього не процентну ставку Англійського банку, а, наприклад, той процент, який беруть з дрібних виробників домашньої промисловості ті, хто позичає їм дрібні машини.

На протилежність споживаючому багатству лихварство історично важливе тим, що воно само є процес виникнення капіталу. Лихварський капітал і купецьке багатство служать утворенню грошових засобів, незалежних від земельної власності. Чим менше розвинутий характер продукту як товару, чим

менше мінова вартість підпорядкувала собі виробництво на всю його ширину і глибину, тим більшою мірою гроші виступають як багатство у власному розумінні слова, багатство як таке, загальне багатство, на протилежність його обмеженому способові виразу в споживних вартостях. На цьому ґрунтується утворення скарбів. Залишаючи осторонь гроші як світові гроші і як скарб, гроші саме в формі засобу платежу виступають як абсолютна форма товару. І саме функція їх як засобу платежу є тією функцією, яка розвиває процент, а разом з тим і грошовий капітал. Чого хоче марнотратне і розбещувальне багатство, то це грошей як грошей, грошей як засобу, за який все можна купити. (А також платити борги.) Дрібному ж виробникові в першу чергу потрібні гроші, щоб платити. (Перетворення натуральних повинностей і оброків на користь земельного власника і держави в грошову ренту і грошові податки відіграє тут велику роль.) В обох випадках потрібні гроші як такі. З другого боку — утворення скарбів стає реальним тільки при лихварстві і в лихварстві його мрія здійснюється. Від власника скарбу вимагають не капіталу, а грошей як грошей; проте завдяки процентові він перетворює для себе цей грошовий скарб у капітал — у засіб, за допомогою якого він оволодіває цілком або почасти додатковою працею, а також певною часткою самих умов виробництва, хоч номінально останні і продовжують протистояти йому як чужа власність. Лихварство живе ніби в порах виробництва, подібно до того як боги Епікура жили в міжсвітових просторах²³. Гроші одержати тим важче, чим менше товарна форма є загальною формою продукту. Тому лихвар не знає ніяких інших меж, крім дієздатності або здатності до опору осіб, що мають потребу в грошах. У дрібноселянському і дрібнобуржуазному виробництві гроші потрібні як купівельний засіб переважно в тих випадках, коли внаслідок випадковості або яких-небудь надзвичайних потрясінь працівник втрачає необхідні умови виробництва (як правило, при цих способах виробництва він ще є їх власником) або, принаймні, вони не можуть бути повернені звичайним процесом відтворення. Життєві засоби і сирові матеріали становлять головну частину цих умов виробництва. Подорожчання їх може привести до неможливості повернути їх з виручки за продукт, звичайний неврожай може перешкодити селянинові повернути насіння *in natura* *. Ті самі війни, якими римські патриції розоряли плебейів, примушуючи останніх нести воєнні повинності, що заважали їм відтворювати

* — в натуральній формі. Ред.

умови їх праці і тому перетворювали їх у злидарів (зубожіння, тобто виснаження або втрата умов відтворення є при цьому переважаючою формою),— наповнювали амбари та комори патриціїв здобиччю у вигляді міді — тодішніх грошей. Замість того щоб безпосередньо давати плебеям необхідні для них товари,— хліб, коней, велику рогату худобу,— вони позичали їм цю некорисну для них самих мідь і користувалися своїм становищем для того, щоб видушувати величезні лихварські проценти, за допомогою яких вони перетворювали плебеїв у своїх боржників — рабів. За Карла Великого ф'ранкські селяни також були розорені війнами, так що їм не лишалось нічого іншого, як з боржників перетворитися в кріпаків. У Римській імперії, як відомо, нерідко траплялося, що голод змушував вільних людей продавати своїх дітей і самих себе в рабство багатіям. Такі є поворотні пункти в цілому. Щодо окремих випадків, то для дрібних виробників збереження або втрата умов виробництва залежать від тисячі випадковостей; і кожна така випадковість або втрата рівнозначні зубожінню і являють собою момент, коли може присмоктатися паразит-лихвар. Досить, щоб у дрібного селянина здохла корова, і він уже неспроможний знов почати відтворення в своєму господарстві в попередніх розмірах. Отже, він потрапляє в руки лихваря і, раз потрапивши до нього, ніколи вже більше не визволиться.

Однак власною, широкою і своєрідною ареною лихварства є функція грошей як засобу платежу. Всякі грошові повинності, приурочені до певного строку,— орендна плата, податі, податки і т. п.,— зв'язані з необхідністю грошових платежів. Тому лихварство від часів Стародавнього Риму і до нашого часу в широкому масштабі прилучається до функції відкупщиків, *fermiers g n raux*, *releveurs g n raux* *. Потім з розвитком торгівлі і загального характеру товарного виробництва розвивається відокремлення в часі купівель і платежів. Гроші необхідно доставити на визначений строк. Сучасні грошові кризи доводять, що це може створити такі умови, при яких ще і в наш час грошовий капіталіст і лихвар зливаються воедино. Але те саме лихварство стає головним засобом дальшого розвитку потреби в грошах як засобі платежу; дедалі більше посилюючи заборгованість виробника, лихварство позбавляє його звичайних засобів платежу, тому що для нього через тягар самих тільки процентів стає неможливим регулярне відтворення. Тут лихварство виростає з грошей як засобу платежу і розширює цю функцію, яка є його одвічною ареною.

---

* — генеральних відкупщиків, головних збирачів податей. Ред.

Розвиток кредитної справи відбувається як реакція проти лихварства. Проте це аж ніяк не слід розуміти в тому значенні, яке вкладали сюди античні письменники, отці церкви, Лютер або ранні соціалісти. Це означає не більше й не менше, як підпорядкування капіталу, що дає проценти, умовам і потребам капіталістичного способу виробництва.

Загалом і в цілому капітал, що дає проценти, при сучасній кредитній системі пристосовується до умов капіталістичного виробництва. Лихварство як таке не тільки продовжує існувати, але у народів з розвинутим капіталістичним виробництвом звільняється від тих меж, які завжди ставило йому попереднє законодавство. Капітал, що дає проценти, зберігає форму лихварського капіталу, коли мова йде про такі особи, класи або відносини, які виключають можливість позики в розумінні, відповідному капіталістичному способу виробництва; коли позика беруть для особистих потреб, як, наприклад, у ломбарді; коли представники споживаючого багатства одержують позики для марнотратства, або коли виробник є виробником некапіталістичним, як, наприклад, дрібний селянин, ремісник і т. д., значить, є ще як безпосередній виробник володільцем своїх власних умов виробництва; нарешті, коли сам капіталістичний виробник оперує в такому мізерному масштабі, що наближається до зазначених вище виробників, які працюють самі.

Відмінність капіталу, що дає проценти, оскільки він становить істотний елемент капіталістичного способу виробництва, від лихварського капіталу аж ніяк не лежить в самій природі або характері цього капіталу. Цю різницю створюють лише змінені умови його функціонування і зумовлене ними зовсім нове обличчя позичальника, який протистоїть грошовому кредиторіві. Навіть людині без достатків дають кредит як промисловцеві або купцеві, проте тільки в тому разі, коли є впевненість, що вона функціонуватиме як капіталіст, привласнюватиме за допомогою позикового капіталу неоплачену працю. Кредит дається їй як потенціальному капіталістові. І ця обставина, якою так захоплюються економісти-апологети, що людина без достатків, але має енергію, солідність, здібності і знання справи, щоб таким чином перетворитися в капіталіста,— адже при капіталістичному способі виробництва оцінка підприємницьких даних кожного робиться більш-менш правильно,— ця обставина, хоч як сильно сприяє вона появі нових щасливчиків, дуже небажаних для вже існуючих капіталістів, зміцнює панування самого капіталу, розширює його базис і дає йому змогу рекрутувати все нові й нові сили з нижчих верств суспільства. Цілком так само, як у середні віки та обставина, що католицька

церква створювала свою ієрархію з кращих умів народу, не зважаючи на стан, походження і багатство, була головним засобом зміцнення панування попів і гноблення мирян. Чим більше здатний пануючий клас приймати в своє середовище найвидатніших людей з пригноблених класів, тим тривкішим і небезпечнішим є його панування.

Через те замість того, щоб оголошувати анафему взагалі капіталові, який дає проценти, ініціатори сучасної кредитної системи виходять, навпаки, з його рішучого визнання.

Ми не говоримо тут про дії, які були спрямовані на захист бідняків від лихварства, як це робили, наприклад, *Monts-de-piété* (в 1350 р. в Сарлені у Франції-Конте, пізніше, в 1400 і 1479 рр., у Перуджі і Савоні в Італії)²⁴. Ці установи варті уваги тільки тому, що в них виявилась та іронія історії, коли добрі наміри при їх реалізації перетворюються в свою пряму протилежність. Англійський робітничий клас платить за помірною оцінкою 100% ломбардам, цим нащадкам *Monts-de-piété*²⁵. Ми так само не говоримо про кредитні фантазії якогось доктора Хью Чемберлена або Джона Бріско, які в останнє десятиріччя XVII століття хотіли врятувати англійську аристократію від лихварства за допомогою сільськогосподарського банку, який видає паперові гроші під заставу земельної власності²⁶.

Кредитні асоціації, що утворилися в XII і XIV століттях у Венеції і Генуї, були породжені потребою морської торгівлі і основаної на ній оптової торгівлі звільнитися від панування старомодних лихварів і монополістів торгівлі грішми. Якщо справжні банки, засновані в цих містах-республіках, являли собою в той же час установи громадського кредиту, з яких держава одержувала позики під майбутні податкові надходження, то не слід забувати, що купці, які утворили ці асоціації, самі були першими людьми в цих державах і були так само заінтересовані в тому, щоб звільнити від лихварів свій уряд, як і в тому, щоб звільнити від них самих себе²⁷; цими заходами вони розрахо-

²⁴) «Процент, що його беруть ломбарди, стає таким надмірним внаслідок частих застав і викупів протягом одного й того ж місяця або застав одного предмета з метою викупити інший, одержавши при цьому невелику різницю грішми. В Лондоні є 240 зареєстрованих ломбардів і в провінції приблизно 1 450... Вкладений ними в діло капітал обчислюється приблизно в 1 мільйон; він обертається принаймні три рази на рік, даючи в середньому кожного разу 33 $\frac{1}{2}$ %; таким чином нижчі класи Англії щороку сплачують 1 мільйон за тимчасову позику в 1 мільйон, не рахуючи втрати речей, не викуплених у строк» (*J. D. Tuckett. «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». Vol. I, London, 1846, p. 114.*

²⁵) Навіть у назвах своїх праць²⁸ вони вказували як на основну свою мету «на загальний добробут землевласників, велике підвищення вартості землі, звільнення знаті, дрібного дворянства і т. п. від податків, збільшення їх річних доходів» і т. д. Втратили б, як вони кажуть, тільки лихварі, ці найлютіші вороги нації, що заопділяли дворянству і йоманам²⁹ більше шкоди, ніж це могло б зробити нашість французької армії.

²⁶) «Так, наприклад, ще Карл II англійський повинен був сплачувати «золотих діл майстрам» (попередникам банкірів) «величезні лихварські проценти і лаж,

ували ще сильніше і міцніше підпорядкувати собі державу. Саме тому, коли проектувалося заснування Англійського банку, торі заперечували:

«Банки — установи республіканські. Процвітаючі банки існують у Венеції, Генуї, Амстердамі і Гамбурзі. Але хто чув коли-небудь про банк французький або іспанський?»

Амстердамський банк, заснований у 1609 р., так само мало, як і Гамбурзький банк (1619 р.), знаменує епоху в розвитку сучасної кредитної справи. Це був чисто депозитний банк. Бони, що випускалися банком, були в дійсності лише розписками в одержанні вкладеного в банк благородного металу, в монеті або в зливках, і оберталися тільки з передатним написом їх власника. Однак у Голландії з розвитком торгівлі і мануфактури розвинулись комерційний кредит і торгівля грішми, і капітал, що дає проценти, в ході цього процесу був підпорядкований промислому і торговому капіталові. Це виявлялося уже в низькій ставці процента. Але Голландія в XVII столітті вважалась, подібно до нинішньої Англії, країною найбільш передовою в економічному відношенні. Монополія старомодного лихварства, яке базувалося на бідності, зникла там сама собою.

Протягом усього XVIII століття гучно лунають голоси,— і законодавство діє в тому самому напрямі,— які вимагають, посилаючись на приклад Голландії, насильственного зниження процентної ставки з тією метою, щоб капітал, який дає проценти, підпорядкувати торговому і промислому капіталові, а не навпаки. Головним заспівувачем був сер Джозая Чайлд, батько сучасної приватної банкірської справи в Англії. Він вибухає тирадами проти монополії лихварів цілком у такому ж дусі, в якому фірма масового пошиття готового одягу Мозес і син рекламує себе як борця з монополією «приватних кравців». Цей самий Джозая Чайлд є в той же час батьком англійських stock jobber *. Таким самим способом він, самодержець Ост-Індської компанії, захищає її монополію в ім'я свободи торгівлі. Проти Томаса Манлі («Interest of Maney mistaken») ²⁷ він пише:

20—30%. Така вигідна справа спонукала «золотих діл майстрів» давати королю все нові й нові позики, передбачати всі надходження від податків, забирати як забезпечення будь-які парламентські субсидії, як тільки вони будуть зроблені, а також суперничати між собою в купівлі і прийнятті в заставу векселів, чеків і податкових документів, так що фактично всі державні доходи проходили через їх руки» (John Francis. «History of the Bank of England». Third edition, vol. I, London, [1848] p. 31). «Заснування Банку вже раніше пропонувалося кілька разів. Нарешті, воно стало необхідним» (там же, стор. 38). «Банк був потрібний вже для самого того, щоб дати можливість експлуатованому лихварним урядові одержувати гроші за зносні проценти під забезпечення парламентських субсидій» (там же, стор. 59—60).

* — торговців цінними паперами. *Ред.*

«Як поборник інтересів боягузливої банди лихварів він спрямовує вогонь своєї головної батареї проти того пункту, який я сам визнав найслабшим... Він прямо заперечує якраз низький рівень процента як причину багатства, і запевняє, що він є всього лише наслідок багатства» («*Traité sur le Commerce etc.*». 1669. Traduits de l'anglois, Amsterdam et Berlin, 1754, p. 120). «Якщо торгівля є засіб, який збагачує країну, і якщо зменшення процента розширює торгівлю, то зниження процента, або обмеження лихварства, є, без сумніву, головна плодотворна причина багатства нації. Немає взагалі нічого безглузлого в твердженні, що в один і той самий час одна й та сама річ може при певних умовах бути причиною, а при інших умовах — наслідком» (там же, стор. 155). «Яйце є причина курки, а курка є причина яйця. Зниження процента може викликати збільшення багатства, а збільшення багатства може стати причиною ще більшого зниження процента» (там же, стор. 156). «Я — захисник працьовитості, а мій супротивник захищає лінощі і неробство» (там же, стор. 179).

Ця шалена боротьба з лихварством, ці вимоги підпорядкувати капітал, що дає проценти, промислового капіталові є лише провісниками органічних утворень, що здійснили ці умови капіталістичного виробництва у формі сучасної банківської справи, яка, з одного боку, позбавляє лихварський капітал його монополії, концентруючи і викидаючи на грошовий ринок усі бездіяльні грошові резерви, з другого боку, обмежує саму монополію благородних металів шляхом створення кредитних грошей.

В останню третину XVII і на початку XVIII століття в усіх англійських творах про банківську справу ми знайдемо такі самі, як і в Чайлда, нападки на лихварство, вимогу емансипувати від лихварства торгівлю, промисловість і державу. Поряд з цим — колосальні ілюзії відносно чудотворного впливу кредиту, демонаполізації благородних металів, заміщення їх паперовими грішми і т. п. Шотландець Уільям Патерсон, засновник Англійського і Шотландського банків, має безперечне право на титул Ло Перший²⁸.

Проти Англійського банку ««всі золотих діл майстри» і заставники зчинили шалене виття» (Macaulay. «*The History of England*». Vol. IV, London, 1855, p. 499).

«Протягом перших десяти років банкові доводилось боротися з великими труднощами; велика ворожнеча зловні; його банкоти приймалися значно нижче номінальної вартості... «золотих діл майстри» (в руках яких торгівля благородними металами була базисом примітивної банківської справи) дуже інтригували проти банку, тому що через нього їх операції скоротилися, їх дисконтний процент знизився, а їх операції з урядом перейшли в руки цього їх супротивника» (John Francis, цит. тв., стор. 73).

Ще до заснування Англійського банку, в 1683 р., виник план національного Кредитного банку, мета якого між іншим полягала в тому,

«щоб ділові люди, якщо вони мають значні маси товарів, могли при підтримці цього банку віддавати свої товари на збереження і одержувати кредит під свої запаси, які лежать без руху, могли давати роботу своїм службовцям і розширяти свої підприємства, поки не знайдуть вигідного ринку, замість того щоб продавати із збитком»²⁹.

Після довгого клопоту цей Кредитний банк був, нарешті, відкритий в Девоншір-хаус на Бішопсгейт-стріт. Він давав промисловцям і купцям позики векселями під заставу товарів на суму $\frac{3}{4}$ вартості цих останніх. Щоб забезпечити таким векселям обіг, у кожній галузі підприємництва певне число осіб об'єднувалося в товариство, у якого всякий власник векселів міг одержувати взамін них товари так само легко, як коли б він платив готівкою. Справи банку йшли не блискуче. Механізм був надто складний, ризик у разі знецінення товарів надто великий.

Вдумуючись у дійсний зміст цих творів, що теоретично супроводили і заохочували формування сучасної кредитної справи в Англії, ми не знайдемо там нічого, крім вимоги підпорядкувати капіталістичному способу виробництва, як одну з його умов, капітал, що дає проценти, і взагалі різноманітні засоби виробництва, що даються в позику. Якщо ж звернути увагу лише на фразу, то схожість, аж до окремих висловів, з банковими і кредитними ілюзіями сен-сімоністів часто є разючою.

Цілком так само, як у фізіократів *cultivateur* означає не дійсного землероба, а великого орендаря, у Сен-Сімона, а в деяких випадках і в його учнів *travailleur* означає не робітника, а промислового і торгового капіталіста.

«*Travailleur* має потребу в помічниках, у співробітниках, у *робітниках*; він шукає помічників розумних, вправних, відданих; він їх ставить на роботу, і праця їх продуктивна» («*Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique*». Paris, 1831, p. 104).

Не слід взагалі забувати, що тільки в останній своїй праці «*Nouveau Christianisme*» Сен-Сімон прямо виступив як виразник інтересів робітничого класу і оголосив його емансипацію кінцевою метою своїх прагнень. Всі його більш ранні твори фактично являють собою лише прославляння сучасного буржуазного суспільства на протилежність феодальному або прославляння промисловців і банкірів на протилежність маршалам і юристам, що фабрикували закони в наполеонівську епоху. Яка велика різниця між цими працями і творами Оуена, що належать до того самого часу!²⁴) І у послідовників

²⁴) При переробці рукопису Маркс, безперечно, дуже змінив би це місце. Воно навіяне роллю екс-сен-сімоністів, яку вони відігравали за Другої імперії у

Сен-Сімона, як показує тільки що цитоване місце, промисловий капіталіст залишається *travailleur par excellence* *. Критично прочитавши їх твори, ми не будемо дивуватися з того, що реалізацією їх кредитних і банківських мрій став заснований екс-сен-сімоністом Емілем Перейром *Crédit Mobilier* ³⁰,— форма, яка, зрештою, могла стати пануючою тільки в такій країні, як Франція, де ні кредитна система, ні велика промисловість не розвинулися ще до сучасного рівня. В Англії або Америці що-небудь подібне було б неможливе.— В дальших місцях «*Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828—1829*». 3-me éd., Paris, 1831 є вже зародок *Crédit Mobilier*. Очевидно, що банкір може давати дешевший кредит, ніж капіталіст або приватний лихвар. Отже, ці банкіри

«можуть доставляти промисловцям засоби значно дешевше, тобто за *нижчі проценти*, ніж це могли б зробити земельні власники і капіталісти, яким легше помилитися у виборі позичальника» (стор. 202).

Але самі автори додають у примітці:

«Вигода, яка повинна вийти з посередництва банкіра між бездільними і *travailleurs*, часто урівноважується і навіть знижується через те, що наше дезорганізоване суспільство дає можливість егоїзмові проявити себе в різних формах обману і шарлатанства; банкіри вклинюються нерідко між бездільними і *travailleurs*, щоб експлуатувати тих і других на шкоду суспільству».

«*Travailleur*» стоїть тут замість «промисловий капіталіст». Зовсім неправильно зрештою розглядати ті засоби, що їх мають сучасні банки, виключно як засоби бездільних людей. По-перше, це та частина капіталу, яку в даний момент промисловці і купці тримають вільною, в грошовій формі, як грошовий резерв або капітал, який ще тільки чекає застосування,— це, значить, бездільний капітал, але не капітал бездільних людей. По-друге, сюди ж належить та частина всяких взагалі доходів і заощаджень, яка остаточно або тимчасово призначена для нагромадження. І обидві ці частини істотні для визначення характеру банківської системи.

Однак ні в якому разі не слід забувати, по-перше, про те, що гроші — в формі благородних металів — лишаються основою,

---

Франції, де — якраз у той час, коли Маркс писав ці рядки,— кредитні фантазії цієї школи, що мали врятувати світ, реалізувалися з іронії історії у вигляді спекуляції нечуваного доти розмаху. Шпаніше Маркс говорив про генії і енциклопедичний ум Сен-Сімона тільки з захопленням. Якщо Сен-Сімон у своїх ранніх творах ігнорував протилежність між буржуазією і пролетаріатом, який тільки народжувався тоді у Франції, якщо він залічував частину буржуазії, зайняту виробництвом, до *travailleurs*, то це відповідає поглядові Фур'є, який прагнув примирити капітал і працю, і пояснюється економічним і політичним становищем тодішньої Франції. Якщо Оуен у цьому пункті був більш глибоким, то тільки тому, що він жив в іншій обстановці, в період промислової революції і класових суперечностей, які вже дуже загострилися.— Ф. Е.

* — працівником переважно. Ред.

від якої кредитна справа по самій природі своїй *ніколи* не може звільнитися. І, по-друге, про те, що кредитна система передбачає монополію приватних осіб на суспільні засоби виробництва (в формі капіталу і земельної власності), що сама кредитна система, з одного боку, є іманентною формою капіталістичного способу виробництва, з другого боку — рушійною силою його розвитку в вищу і останню з можливих для нього форм.

Банківська система, за своєю формальною організацією і централізацією, як вказано ще в 1697 р. у творі «Some Thoughts of the Interest of England», є найбільш майстерний і досконалий витвір, до якого взагалі приводить капіталістичний спосіб виробництва. Звідси колосальна влада такої установи як Англійський банк над торгівлею і промисловістю, хоч дійсний рух останніх лежить цілком за сферою його діяння, і він ставиться до цього руху пасивно. В банківській системі, певна річ, дано форму суспільного рахівництва і розподілу засобів виробництва в суспільному масштабі, але тільки форму. Як ми вже бачили, середній прибуток кожного окремого капіталіста або кожного окремого капіталу визначається не тією додатковою працею, яку безпосередньо привласнює цей капітал, а кількістю сукупної додаткової праці, яку привласнює сукупний капітал, звідки кожний окремий капітал одержує свій дивіденд у кількості, пропорціональній тій частині сукупного капіталу, яку він представляє. Цей суспільний характер капіталу опосередковується і здійснюється в повній мірі лише повним розвитком кредитної і банківської системи. З другого боку, остання йде далі. Вона віддає в розпорядження промислових і торгових капіталістів увесь вільний і навіть тільки ще потенціальний, не функціонуючий ще активно капітал суспільства, так що ні кредитор, ні особа, яка вкладає цей капітал в діло, не є його власниками або виробниками. Вона знімає таким чином приватний характер капіталу і містить у собі, але саме тільки у собі, знищення самого капіталу. Банківська справа забирає з рук приватних капіталістів і лихварів розподіл капіталу як особливе підприємство, як суспільну функцію. Але завдяки цьому банк і кредит стають водночас і наймогутнішим засобом, що виводить капіталістичне виробництво за його власні межі, і однією з наймогутніших підойм криз і шахрайства.

Далі, банківська система, заміщаючи гроші різними формами кредитного обігу, показує, що гроші в дійсності є не що інше, як особливий вираз суспільного характеру праці та її продуктів, причому, однак, характер цей, як такий, що стоїть в суперечності з базисом приватного виробництва, повинен кінцею

кінцем завжди виражатися у вигляді речі, у вигляді особливого товару поряд з іншими товарами.

Не підлягає, нарешті, ніякому сумніву, що кредитна система буде могутньою підмогою під час переходу від капіталістичного способу виробництва до способу виробництва асоційованої праці,— однак лише як елемент у зв'язку з іншими великими органічними переворотами в самому способі виробництва. Навпаки, ілюзія відносно чудодійної сили кредитної і банківської справи, в соціалістичному розумінні, випливає з повного нерозуміння капіталістичного способу виробництва і кредитної справи як однієї з його форм. Оскільки засоби виробництва перестали перетворюватися в капітал (що має на увазі також знищення приватної земельної власності), кредит як такий не має вже ніякого смислу,— це зрозуміли, зрештою, навіть сенсімоністи. З другого боку, поки існує капіталістичний спосіб виробництва, продовжує існувати, як одна з його форм, і капітал, що дає проценти, утворюючи фактично базис його кредитної системи. Тільки такий сенсаційний письменник, як Прудон, що хотів зберегти товарне виробництво, знищивши гроші²⁵⁾, був здатний створити несусвітну фантазію «дарового кредиту»³¹⁾, цю мниму реалізацію дрібнобуржуазних благих побажань.

В «Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique». Paris, 1831, ми читаємо на стор. 45:

«В суспільстві, де одні володіють знаряддями промисловості, не маючи ні здібностей, ні бажання застосовувати їх в діло, а другі, працьовиті люди, не володіють знаряддями праці, кредит має на меті перечесть якомога легшим способом ці знаряддя з рук перших, їх власників, в руки других, що вміють застосувати їх в діло. Зауважимо, що, згідно з цим визначенням, кредит є наслідок того способу, за яким конститується *власність*».

Отже, кредит відпадає разом з даним конституюванням власності. Далі, на стор. 98 сказано:

теперішні банки «вважають своїм призначенням іти за тим рухом, який створюється підприємствами, що функціонують незалежно від них, але зовсім не прагнуть самі давати імпульс цьому рухові; інакше кажучи, банки відіграють роль капіталістів у відношенні до тих *travailleurs*, яким вони позичають капітали».

Думка, що банки повинні взяти на себе керівництво підприємствами і повинні відзначатися

«численністю та корисністю керованих ними установ і виконуваних з їх ініціативи робіт» (стор. 101),

²⁵⁾ Карл Маркс. «Злиденність філософії». Брюссель і Париж, 1847 [див. це видання, том 4, стор. 65—178].— Карл Маркс. «До критики політичної економії», стор. 64 [див. це видання, том 13, стор. 65].

містить уже в собі в прихованому вигляді *Crédit Mobilier*. Константен Пеккер також вимагає, щоб банки (те, що сен-сімоністи називають *Système général des banques* *) «управляли виробництвом». Взагалі Пеккер по суті сен-сімоніст, хоч і багато радикальніший. Він хоче, щоб

«кредитна установа... управляла всім рухом національного виробництва».— «Спробуйте створити національну кредитну установу, яка позичала б кошти неімущим людям, що мають таланти й заслуги, не зв'язуючи, проте, примусово цих позичальників строгою солідарністю у виробництві і споживанні, а, навпаки, полишаючи їм самим визначати свій обмін і своє виробництво. Цим пляхом ви досягнете тільки того, чого вже тепер досягнуто приватними банками: анархії, диспропорції між виробництвом і споживанням, раптового розорення одних і раптового збагачення інших; таким чином, ваша установа ніколи не піде далі того, щоб створити для одних суму добробуту, що дорівнює сумі нещастя, яке припадає іншим... Ви тільки дасте найманим робітникам, яких підтримують ваші позики, можливість цілком так само конкурувати між собою, як це роблять тепер їх капіталістичні хазяї» (С. Pécqueur. «*Théorie nouvelle d'Economie sociale et Politique etc.*». Paris, 1842, p. 433—434).

Ми вже бачили, що купецький капітал і капітал, який дає проценти, є найстарішими формами капіталу. З самої природи справи впливає, проте, що в народній уяві капітал, який дає проценти, виступає як форма капіталу *par excellence* **. В рамках купецького капіталу знаходить собі місце посередницька діяльність, хоч би як її витлумачували — як шахрайство, як працю чи як-небудь інакше. Навпаки, в капіталі, що дає проценти, в чистому вигляді представлений самовідтворюючий характер капіталу, самозростаюча вартість, виробництво додаткової вартості як прихована якість. Саме цим і пояснюється, що навіть деякі представники політичної економії, особливо в країнах, де, як у Франції, промисловий капітал не досяг ще повного розвитку, вважають капітал, який дає проценти, основною формою капіталу, розглядають, наприклад, земельну ренту тільки як його різновидність, тому що й тут переважає форма позики. Внаслідок цього внутрішню структуру капіталістичного способу виробництва розуміють зовсім неправильно, зовсім випускають з уваги, що земля, як і капітал, позичається тільки капіталістам. Замість грошей можуть бути, звичайно, дані в позичку засоби виробництва *in natura*, наприклад, машини, промислові будівлі і т. д. Але вони представляють тоді певну грошову суму, а якщо крім процента сплачується певна сума для заміщення зношування, то це впливає із споживної вартості, із специфічної натуральної форми цих елементів капіталу. Вирішальним тут знов-таки є питання, чи по-

* — загальною системою банків. *Ред.*

** — переважно. *Ред.*

зичаються вони безпосередньому виробникові, що передбачає відсутність капіталістичного способу виробництва, принаймні в тій сфері, де це має місце,— чи ж вони позичаються промислому капіталістові, що якраз передбачається на базисі капіталістичного способу виробництва. Ще більш недоречним і безглуздим є долучення сюди позичання будинків і т. п. для індивідуального споживання. Що робітничий клас обдурюють і в цій формі, і до того ж у кричущих розмірах, факт загальновідомий, але те саме робить і дрібний торговець, який постачає робітникові життєві засоби. Це вторинна експлуатація, що супроводить первинну, яка здійснюється безпосередньо в самому процесі виробництва. Різниця між продажем і позикою безумовно не має тут значення і є чисто формальною і, як було вже показано*, тільки при повному нерозумінні дійсного зв'язку явищ здається істотною.

Лихварство, як і торгівля, експлуатує даний спосіб виробництва, а не створює його, відноситься до нього зовнішньо. Лихварство прагне просто його зберегти, щоб мати можливість експлуатувати його знову й знову; воно консервативне і тільки доводить існуючий спосіб виробництва до ще гіршого стану. Чим менше елементи виробництва входять у процес виробництва як товари і виходять з нього як товари, тим більше їх походження з грошей здається відособленим актом. Чим незначніша та роль, яку в суспільному відтворенні відіграє обіг, тим більше розцвітає лихварство.

Той факт, що грошові засоби розвиваються як особливі засоби, означає у відношенні до лихварського капіталу, що останній володіє всіма своїми вимогами в формі грошових вимог. Лихварський капітал розвивається тим більше, чим більше виробництво даної країни в масі своїй лишається натуральним, отже, обмежується споживною вартістю.

Оскільки лихварство виконує двояку роль: по-перше, взагалі створює поряд з купецьким капіталом самостійні грошові засоби, по-друге, привласнює собі умови праці, тобто розоряє володільців старих умов праці,— остільки воно є могутньою підмогою для утворення передумов промислового капіталу.

ПРОЦЕНТ У СЕРЕДНІ ВІКИ

«Але в середні віки населення було суто землеробським. А при такому населенні і при феодальному режимі може мати місце лише невелика торгівля, а тому і невеликий прибуток. Тому в середні віки закони про лихварство мали собі виправдання. До того ж у землеробській країні

* Див. цей том, частина I, стор. 352—358. *Ред.*

людина рідко прагне до того, щоб брати гроші в позику, за винятком тих випадків, коли вона збідніла або потрапила в біду внаслідок якогось нещастя... Генріх VIII обмежив процент 10 процентами, Яков I — 8 процентами, Карл II — 6 процентами, Анна — 5 процентами... За тих часів позикодавці, якщо не юридично, то фактично були монополістами, і через те треба було обмежувати їх, як і інших монополістів. У наші часи норма прибутку регулює ставку процента, тоді як за тих часів ставка процента регулювала норму прибутку. Якщо кредитор обтяжував купця високою ставкою процента, то купець був змушений накидати на свої товари більш високу норму прибутку. Тим самим з кишень покупців витягалась велика сума грошей, щоб покласти її в кишеню кредитора, який позичив гроші купцеві» (Gilbart. «The History and Principles of Banking». London, 1834, p. 163, 164, 165).

«Мені говорять, що тепер щороку, на Лейпцігському ярмарку стягають 10 гульденів, що становить 30 на сто³²; дехто додає ще сюди Наумбуравський ярмарок, так що виходить 40 на сто; чи стягують де-небудь ще більше цього, я не знаю. Ганьба, до чого ж, чорт забира, це, кінець кінцем, приведе!.. Хто має тепер у Лейпцігу 100 флоринів, той щороку одержує 40,— це значить зжерти за один рік селянина або городянина. Якщо він має 1 000 флоринів, то одержує щороку 400,— це значить зжерти за один рік рицаря або багатого дворянина. Якщо він має 10 000, то він щороку одержує 4 000,— це значить зжерти за один рік багатого графа. Якщо він має 100 000, як це й повинно бути у великих купців, то він щороку одержує 40 000,— це значить зжерти за один рік великого багатого князя. Якщо він має 1 000 000, то він щороку стягує 400 000,— це значить зжерти за один рік великого короля. І не загрожує йому за це ніяка небезпека, ні життю його, ні майну. Він нічого не робить, сидить собі біля печі і пече яблука. І цей розбійник у кріслі, сидячи у себе вдома, може за 10 років зжерти цілий світ». («An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen», 1540. In: Der sechste Theil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittenbergk, 1589 [S. 312].)

«П'ятнадцять років тому я писав проти лихварства, бо вже тоді воно набрало такої сили, що я не бачив надії на поліпшення. Від того часу воно настільки піднеслося, що не хоче вже вважатися пороком, гріхом і ганьбою, а величається чистою чеснотою і честю, ніби воно виявляє до людей велику любов і робить їм християнську послугу. Де ж шукати порятунку, коли ганьба стала честю і порок чеснотою?» («An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung». Wittenberg, 1540).

«Євреї, ломбардники, лихварі і кровопивці були нашими першими банкірами, нашими первісними банковими барисниками, їх ремесло слід плямувати ганьбою... До них приєдналися потім лондонські золотих діл майстри. Загалом... наші первісні банкіри являли собою... дуже погану компанію, вони були жадібними лихварями, безсердечними кровопивцями» (D. Hardcastle. «Banks and Bankers». 2nd ed., London, 1843, p. 19, 20).

«Показаний Венецією приклад» (утворення банку) «швидко знайшов, таким чином, наслідувачів; усі приморські міста і взагалі всі міста, що здобули собі ім'я своєю незалежністю і своєю торгівлею, заслували свої перші банки. Через те що повернення їх кораблів доводилось часто чекати дуже довго, то це з необхідності привело до звичаю кредитування, а відкриття Америки і торгівля з нею ще більше посиляли цей звичай. (Це головний пункт.) «Відправлення суден з товарами примушувало брати великі позики, що мало місце вже за стародавніх часів в Афінах і взагалі в

Греції. В 1308 р. в ганзейському місті Брюгге вже була страхова палата» (M. Augier. «Du Crédit public etc.». Paris, 1842, p. 202—203).

Наскільки сильно в останній третині XVII століття, коли ще не була розвинута сучасна кредитна система, навіть в Англії переважали позики земельним власникам, отже, взагалі представникам споживаючого багатства, видно, між іншим, з праці сера Дадлі Норса, що був не тільки одним з перших англійських купців, але й одним з найзначніших теоретиків-економістів свого часу:

«З тих грошей, що їх у нашій країні віддають під проценти, навряд чи одна десята частина розміщена серед торгових людей, які використовують ці позики у своїх підприємствах; в більшості випадків гроші даються в позику для підтримання розкоші, для покриття витрат тих людей, які хоч і володіють великими маєтками, однак витрачають доходи, що їх дають маєтки, швидше, аніж ці доходи до них надходять, і, не бажаючи продавати що-небудь з свого майна, вважають за краще заставляти свої маєтки» («Discourses upon Trade». London, 1691, p. 6, 7).

У XVIII столітті в Польщі:

«Варшава робила великі операції з векселями, що, однак, мало головним чином своєю основою і завданням служивши лихварським інтересам варшавських банкірів. Щоб дістати собі гроші, які вони могли б позичати марнотратній знаті з 8 і більше процентів, вони шукали і знаходили за кордоном вексельний кредит in Blanco, тобто кредит, в основі якого не було ніякої товарної торгівлі; проте закордонні трасати терпляче акцептували ці векселі доти, поки ще надходили платежі, створені цими вексельними махінаціями. За це вони дуже поплатилися, коли збанкрутував такий банкір, як Теппер, та інші варшавські банкіри, що користувалися великим довір'ям» (J. G. Büsch. «Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc.». 3. Aufl., Band II, Hamburg, 1808, S. 233).

ВИГОДИ ДЛЯ ЦЕРКВИ ВІД ЗАБОРОНИ ПРОЦЕНТА

«Брати проценти церква заборонила; але вона не заборонила продавати майно, щоб допомогти собі у випадку нужди; не заборонила навіть віддавати позикодавцві це майно на певний строк до сплати боргу, щоб останній міг мати це майно як забезпечення боргу, а також, користуючись ним, міг, поки воно в його руках, одержувати винагороду за дані в позику гроші... Сама церква або належні до неї комуні і ріа согрога * здобували звідси велику вигоду, особливо за часів хрестових походів. Завдяки цьому така велика частина національного багатства потрапила у володіння так званої «мертвої руки», тим більше, що євреї не могли вести лихварство цим способом, бо володіння такою тривкою заставою не можна було утаїти... Без заборони процента церкви і монастирі ніколи не зосередили б у своїх руках таких багатств» (там же, стор. 55).

* — благочестиві корпорації. Ред.

ВІДДІЛ ШОСТИЙ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОГО
ПРИБУТКУ В ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУРОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ
ВСТУПНІ УВАГИ

Аналіз земельної власності в її різних історичних формах виходить за межі цієї праці. Ми займаємося нею лише остільки, оскільки частина додаткової вартості, виробленої капіталом, дістається земельному власникові. Отже, ми виходимо з того припущення, що землеробство, — так само, як і промисловість, — підпорядковане капіталістичному способу виробництва, тобто сільське господарство ведуть капіталісти, які відрізняються від інших капіталістів насамперед тільки тим елементом, в який вкладаються їх капітал і наймана праця, що приводиться в рух цим капіталом. З нашої точки зору фермер виробляє пшеницю і т. д. так само, як фабрикант — пряжу або машини. Припущення, що капіталістичний спосіб виробництва оволодів сільським господарством, передбачає, що він панує в усіх сферах виробництва буржуазного суспільства, що є, отже, в наявності також і такі його умови, як вільна конкуренція капіталів, можливість переливання їх з однієї сфери виробництва в іншу, однаковий рівень середнього прибутку і т. д. Розглядувана нами форма земельної власності є специфічно історична форма її, *перетворена* діянням капіталу і капіталістичного способу виробництва форма або феодалної земельної власності, або дрібноселянського землеробства, яке ведеться селянином для прожиття і при якому *володіння* землею є однією з умов виробництва для безпосереднього виробника, а його *власність* на землю — найсприятливішою умовою, умовою процвітання його способу виробництва. Якщо капіталістичний спосіб виробництва взагалі передбачає експропріацію у робітника умов його праці, то в землеробстві він передбачає експропріа-

цію землі у сільських робітників і підпорядкування їх капіталістові, який веде землеробство заради прибутку. Отже, для нашого дослідження не має значення, якщо, заперечуючи нам, нагадають, що існували або ще існують інші форми земельної власності і землеробства. Це може мати значення тільки для тих економістів, які розглядають капіталістичний спосіб виробництва в сільському господарстві і відповідну йому форму земельної власності не як історичні, а як вічні категорії.

Для нас необхідним є вивчення сучасної форми земельної власності тому, що завдання взагалі зводиться до вивчення певних відносин виробництва і обміну, які виникають із застосування капіталу до сільського господарства. Без цього аналіз капіталу був би неповним. Отже, ми обмежуємось виключно застосуванням капіталу до власне землеробства, тобто до виробництва основного рослинного продукту, з якого живе населення. Ми могли б сказати: пшениці, тому що вона — головний засіб харчування сучасних, капіталістично розвинутих народів. (Або замість землеробства можна було б узяти рудники, тому що закони — ті самі.)

Одна з великих заслуг А. Сміта полягає в тому, що він показав, яким чином земельна рента з капіталу, вкладеного у виробництво інших сільськогосподарських продуктів, наприклад льону, красильних трав, у самостійне тваринництво і т. д., визначається тією земельною рентою, яку дає капітал, вкладений у виробництво основного продукту харчування²⁵. Справді, після нього в цьому відношенні не було зроблено жодного кроку вперед. Все, що ми могли б нагадати для обмеження або доповнення, відноситься не сюди, а до самостійного розгляду земельної власності. Що ж до земельної власності, яка не має відношення до тієї землі, що призначена для виробництва пшениці, то ми не будемо через це говорити про неї *ex professo* *, але іноді будемо торкатися її лише для ілюстрації.

Заради повноти слід зауважити, що тут під землею розуміється і вода, оскільки вона має власника, є приналежністю землі.

Земельна власність передбачає монополію певних осіб розпоряджатися певними ділянками землі як виключними, тільки їм підпорядкованими сферами їх особистої волі²⁶). При такому

* — спеціально. *Red.*

²⁵) Нічого не може бути комічнішого від міркувань Гегеля про приватну земельну власність. Людина як особа повинна зробити дійсною свою волю як душу зовнішньої природи, і тому повинна оволодіти цією природою як своєю приватною власністю. Якщо таким є визначення «особи», — людини як особи, — то звідси випливає, що кожна людина повинна бути земельним власником, щоб виявити себе як особу. Вільна приватна власність на землю — факт зовсім недавнього походження — є, за Гегелем, не певне суспільне відношення, а відношення людини як особи до «природи», абсолютне право людини на привласнення всіх речей (*Hegel. «Grundlinien der Philosophie des Rechts». Berlin, 1840, S. 79*). Ясно в усякому разі, що окрема

припущенні справа зводиться до того, щоб з'ясувати економічне значення, тобто використання цієї монополії на основі капіталістичного виробництва. Юридична влада цих осіб, їх влада користуватися ділянками землі і зловживати ними, ще нічого не вирішує. Використання цілком залежить від економічних умов, не залежних від волі цих осіб. Саме юридичне уявлення означає тільки те, що земельний власник може поводитися з землею так, як усякий товаровласник з своїм товаром; і це уявлення — юридичне уявлення про вільну приватну земельну власність — з'являється в стародавньому світі лише в епоху розкладу органічного суспільного ладу, а в сучасному світі лише з розвитком капіталістичного виробництва. В Азію воно тільки в деякі місця імпортоване європейцями. В розділі про первісне нагромадження («Капітал», кн. I, розд. XXIV) ми бачили, що цей спосіб виробництва передбачає, з одного боку, звільнення безпосереднього виробника від ролі простого додатка до землі (у формі васала, кріпака, раба і т. д.), з другого боку — експропріацію землі в народних мас. У цьому розумінні монополія земельної власності є історичною передумовою і лишається постійною основою капіталістичного способу виробництва, як і всіх попередніх способів виробництва, основаних на експлуатації мас у тій чи іншій формі. Але та форма, що в ній знаходить земельну власність капіталістичний спосіб виробництва, який зароджується, не відповідає цьому способу. Відповідна йому форма вперше створюється ним самим через підпорядкування землеробства капіталові; таким чином і феодалська земельна власність, і кланова власність, і дрібна селянська власність із земельною общиною [Markgemeinschaft]

особа з допомогою самої тільки своєї «волі» не може утвердити себе як власника всупереч чужій волі, яка також бажає втілитися в тому ж самому клаптику землі. Тут необхідні речі зовсім іншого порядку, ніж добра воля. Далі, абсолютно неможливо встановити, де прокладає «особа» межу здійснення своєї волі, чи реалізується буття цієї волі в цілій країні, чи, може, потрібна ціла група країн, щоб шляхом привласнення їх «маніфестувати верховність своєї волі у відношенні до речей». Тут Гегель потрапляє в цілковитий тупик. «Оволодіння є щось спорадичне. Я не можу оволодіти чимсь більшим, ніж те, до чого я доторкаюся своїм тілом. Але з цього випливає другий наслідок, а саме, що зовнішні предмети мають ширшу протяжність, ніж та, яку я спроможний охопити. Оволодіваючи таким чином будь-яким предметом, я виявляю, що з ним перебуває у зв'язку також і щось інше. Я оволодіваю за допомогою руки, але сфера останньої може бути розширена» (стор. 90—91). Однак з цим «іншим» завжди перебуває в єдності ще що-небудь інше, і таким чином зникають межі, в яких моя воля, як душа, повинна вилитися в землю. «Коли я володію чим-небудь, розум відразу ж робить висновок, що моїм є не тільки те, чим я безпосередньо володію, але й зв'язане з ним. Тут повинно робити свої постанови позитивне право, тому що з поняття не можна нічого більше виводити» (стор. 91). Це — надзвичайно наївне визнання з боку «поняття»; воно доводить, що поняття, яке вже з самого початку помилляється, вважаючи абсолютним цілком визначене і валежне буржуазному суспільству юридичне уявлення про земельну власність, взагалі «нічого» не розуміє в справжньому характері цієї земельної власності. Разом з тим тут міститься визнання, що із зміною потреб суспільного, тобто економічного, розвитку «позитивне право» може і повинно змінювати свої постанови.

перетворюються в економічну форму, відповідну цьому способу виробництва, хоч би які були різні їх юридичні форми. Один з великих результатів капіталістичного способу виробництва полягає в тому, що він, з одного боку, перетворює землеробство з емпіричного, механічно передаваного в спадщину заняття найбільш нерозвиненої частини суспільства в свідоме наукове застосування агрономії, оскільки це взагалі можливо в умовах приватної власності²⁷⁾; що він, з одного боку, цілком відокремлює земельну власність від відносин панування і рабства, а з другого боку, цілком відокремлює землю, як умову виробництва, від земельної власності і від земельного власника, для якого земля означає не що інше, як певний грошовий податок, стягуваний ним, завдяки його монополії, з промислового капіталіста, фермера; капіталістичний спосіб виробництва настільки розриває зв'язок земельного власника з землею, що останній може провести все своє життя в Константинополі, тимчасом як його земельна власність знаходиться в Шотландії. Так власність на землю набирає своєї суто економічної форми, звільняючись від усіх своїх попередніх політичних і соціальних покривів і домішок, коротше, від усіх тих традиційних додатків, на які самі промислові капіталісти, так само як і їх теоретики, як ми побачимо нижче, в запалі боротьби з земельною власністю нападали як на некорисну і безглузду надмірність. З одного боку, раціоналізація землеробства, яка вперше створює можливість суспільного ведення його, з другого боку, зведення до абсурду земельної власності — такі є великі заслуги капіталістичного способу виробництва. Як і всі свої інші історичні

---

²⁷⁾ Зовсім консервативні агрохіміки, як, наприклад, Джонстон, визнають, що приватна власність скрізь створює для дійсно раціонального землеробства непереборні перешкоди³⁴. Те саме визнають і автори, які є захисниками ех professo монополії приватної власності на землю, як, наприклад, п. Шарль Конт у двотомній праці [«Traité de la propriété». Tome I. Paris, 1834, p. 228], що має своєю спеціальною метою захист приватної власності. «Ніякий народ»,—говорить він,—«не може досягти того ступеня добробуту і сили, який відповідає його природі, якщо тільки кожна частина землі, яка його годує, не дістане призначення, найбільш згідного із загальним інтересом. Щоб забезпечити широкий розвиток його багатств, необхідно, щоб по змозі вплив і, найголовніше, освічена воля ваяла на себе розпорядження кожною окремою ділянкою його території і добилася того, щоб кожна ділянка служила для процвітання всіх інших. Але існування такої волі... виявилася б несумісною з поділом землі на приватні земельні ділянки... і з наданою всьому володільцеві можливістю майже абсолютно на свій розсуд розпоряджатися своїм майном».— Джонстон, Конт та ін., зустрічаючись із суперечністю власності і раціонального застосування агрономії, звертають увагу лише на необхідність обробляти землю даної країни як одно ціле. Але і залежність культури окремих землеробських продуктів від коливання ринкових цін, і постійна зміна цієї культури при таких коливаннях цін, і весь дух капіталістичного виробництва, спрямований на безпосередню, якомога швидшу грошову вигоду, суперечать агрикультурі, яка повинна забезпечити сукупність постійних життєвих умов людських поколінь, що приходять на зміну одне одному. Яскравий приклад цього має лісове господарство, яке тільки в тих випадках ведеться до певної міри відповідно до суспільних інтересів, коли ліс не становить приватної власності, а перебуває у віданні держави.

заслуги, він купує і цю насамперед ціною повного зубожіння безпосередніх виробників.

Перш ніж перейти до самого предмета, треба, щоб уникнути непорозумінь, зробити ще кілька попередніх зауважень.

Передумова капіталістичного способу виробництва, виходить, така: дійсні землероби є наймані робітники, зайняті у капіталіста, орендаря, який веде сільське господарство тільки як особливу галузь застосування капіталу, як прикладення свого капіталу до особливої сфери виробництва. У певні строки, наприклад щорічно, цей капіталіст-фермер сплачує землевласникові, власникові експлуатованої ним землі, встановлену договором суму грошей (зовсім так само, як позичальник грошового капіталу — певний процент) за дозвіл застосувати свій капітал у цій особливій галузі виробництва. Ця грошова сума називається земельною рентою, однаково, чи сплачується вона з орної землі, будівельної ділянки, рудників, рибних угідь, лісів і т. д. Вона сплачується за весь час, на який земельний власник за договором позичив, здав землю орендареві. Отже, земельна рента тут є та форма, в якій земельна власність економічно реалізується, дає доход [verwertet]. Далі, ми маємо тут перед собою всі три класи, які в сукупності і у відношенні один до одного становлять кістяк сучасного суспільства: найманий робітник, промисловий капіталіст, земельний власник.

Капітал може бути фіксований у землі, вкладений у неї або на відносно короткий строк, як при поліпшеннях хімічної властивості, застосуванні добрив і т. д., або на більш тривалий строк, як при будівництві осушувальних каналів, зрошувальних споруд, вирівнюванні поверхні ґрунту, спорудженні господарських будівель і т. д. В іншому місці я назвав капітал, вкладений таким чином у землю, la terre-capital²⁸⁾. Він належить до категорії основного капіталу. Процент за вкладений в землю капітал і за поліпшення, таким чином зроблені в ній як у засобі виробництва, може становити частину тієї ренти, яка сплачується фермером власникові землі²⁹⁾, але не це утворює власне земельну ренту, сплачувану за користування землею як такою, незалежно від того, чи перебуває вона в даному природо-до стані, чи вона освоєна. При систематичному вивченні зе-

²⁸⁾ Карл Маркс. «Злипенність філософії». Брюссель і Париж, 1847 [див. по видання, том 4, стор. 170]. Там я проводжу різницю між terre-matière [земля-матерія] і terre-capital [земля-капітал]. «Самим тільки новим вкладенням капіталів у ділянки землі, вже перетворені в засоби виробництва, люди збільшують землю-капітал без усякого збільшення матерії землі, тобто простору землі... Але земля-капітал не більш вічна, ніж усякий інший капітал... Земля-капітал є основний капітал але основний капітал так само зношується, як і оборотні капітали».

²⁹⁾ Я кажу «може», тому що за певних обставин цей процент регулюється законом земельної ренти і тому, наприклад у випадку конкуренції нових земель, які мають більшу природну родючість, може зникнути.

мельної власності, що не входить у наш план, цю частину доходу земельного власника треба було б розглянути докладно. Тут же досить сказати кілька слів про це. Короткострокові затрати капіталу, зв'язані із звичайними виробничими процесами в землеробстві, всі без винятку робляться фермером. Ці затрати, як і простий обробіток землі взагалі, якщо тільки він провадиться до певної міри раціонально, тобто не зводиться до грубого виснаження ґрунту, як було, наприклад, у колишніх американських рабовласників — проти чого, однак, пани земельні власники за контрактом забезпечують собі гарантію, — ці затрати поліпшують ґрунт³⁰⁾, збільшують кількість його продукту і перетворюють землю з простої матерії в землю-капітал. Оброблена земля більше коштує, ніж необроблена, що має такі самі природні властивості. І основний капітал, вкладений у землю на більш тривалий строк, використовуваний протягом порівняно довгого часу, здебільшого, а в деяких сферах іноді виключно, затрачується також фермером. Коли ж минає визначений договором строк оренди, — і це одна з причин, чому з розвитком капіталістичного виробництва земельний власник прагне по можливості скоротити строк оренди, — тоді зроблені в землі поліпшення дістаються власникові землі як його власність, як акциденції, невіддільні від субстанції, від землі. При укладенні нового договору про оренду земельний власник долучає до власне земельної ренти процент на капітал, вкладений у землю, — однаково, чи здає він тепер землю тому самому фермерові, який зробив поліпшення, чи вже іншому. Таким чином його рента розбухає; або якщо він має намір продати землю — ми зараз побачимо, як визначається її ціна, — тепер стає підвищеною її вартість. Він продає не просто землю, а поліпшену землю, вкладений у землю капітал, який йому нічого не коштував. Це одна з таємниць — цілком залишаючи осторонь рух власне земельної ренти — зростаючого з ходом економічного розвитку збагачення земельних власників, постійного розбухання їх рент і зростання грошової вартості їх землі. Так вони кладуть у свою приватну кишеню те, що є результатом суспільного розвитку, одержуваним без допомоги з їх боку, вони ніби «*fruges consumere nati*»³⁶⁾. Але в той же час це — одна з найбільших перешкод раціональному землеробству, тому що фермер уникає всяких поліпшень і затрат, раз не можна сподіватися, що вони цілком будуть використані до закінчення строку його оренди; і ми бачимо, що на цю обставину, на цю перешкоду вказував у минулому столітті Джеймс Андерсон, справжній творець

³⁰⁾ Див. Джеймс Андерсон і Кері ³⁵⁾.

сучасної теорії ренти і в той же час фермер-практик і визначний для своєї епохи агроном³⁷, а в наші дні на це вказують противники сучасного устрою земельної власності в Англії.

А. А. Уолтон у праці «History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland». London, 1865 так говорить про це (стор. 96—97):

«Всі зусилля численних сільськогосподарських асоціацій у нашій країні не можуть привести до значного або дійсно помітного прогресу в галузі поліпшення обробітку землі, поки такі поліпшення в далеко вищій мірі збільшують вартість земельної власності і розмір ренти земельного власника, ніж поліпшують становище фермера або сільськогосподарського робітника. Загалом фермери нітрохи не гірше від земельного власника, його управляючого або навіть президента сільськогосподарської асоціації знають, що хороший дренаж, багате удобрення і добре господарювання разом із збільшенням застосування праці для старанного розчищення і обробітку землі дадуть чудові результати як щодо поліпшення ґрунту, так і щодо збільшення виробництва. Але все це вимагає значних затрат, і фермери також добре знають, що хоч би як поліпшили вони землю і підвищили її вартість, з часом земельні власники пожнуть від цього головну вигоду в підвищеній ренті і зрослій ціні землі... Фермери досить тямучі, щоб помітити, що ті оратори {земельні власники та їх управляючі, що виступають на сільськогосподарських святах} «якось дивно завжди забувають сказати їм, що левова пайка всіх поліпшень, зроблених фермером, завжди, кінець кінцем, потрапляє в кишеню земельного власника... хоч би як попередній орендар поліпшував орендовану землю, його наступник кожного разу буде виявляти, що земельний власник підвищує ренту відповідно до підвищення вартості землі, досягнутого попередніми поліпшеннями».

У власне землеробстві цей процес проявляється ще не так ясно, як при використанні землі під будівельну ділянку. В Англії переважна частина землі під будівництво не продається freehold*, а здається земельними власниками на 99 років, або, якщо можна, і на більш короткий строк. Після закінчення цього строку будівлі разом із самою землею дістаються земельному власникові.

«Вони» {орендарі} «зобов'язуються, після того як вони весь час сплачували роздугу земельну ренту, після закінчення строку договору передати великому земельному власникові будинок у доброму, зручному для житла стані. Ледве минає строк договору про оренду, як приходить агент або інспектор земельного власника, оглядає ваш будинок, дбає про те, щоб ви привели його в добрий стан, потім вступає у володіння ним і приєднує його до володінь свого лендлорда... Факт той, що коли повне діяння цієї системи буде збережене ще на тривалий час, все домоволодіння з королівстві, так само як земля в сільських округах, опиниться в руках великих земельних власників. Майже весь Уест-Енд³⁸ Лондона, на північ і на південь від Темпл Бар³⁹, належить приблизно півдожині великих лендлордів, здається в оренду, приносячи величезну земельну ренту, і там, де строки договорів ще не зовсім закінчилися, вони швидко кінчають-

* — у власність. Ред

ся один за одним. У більшій чи меншій мірі це стосується і всіх міст королівства. Але навіть на цьому не спиняється ця пожадлива система винятковості і монополії. Майже всі докові споруди наших приморських міст внаслідок такого самого процесу, узурпації перебувають в руках великих земельних левіафанів⁴⁰» (там же, стор. 92—93).

За таких обставин очевидно, що коли перепис 1861 р. для Англії і Уельсу при загальній чисельності населення в 20 066 224 визначає число домовласників у 36 032, то відношення числа власників до числа будинків і чисельності населення набрало б зовсім іншого вигляду, якби великі власники були показані окремо від дрібних.

Цей приклад власності на будівлі важливий, 1) тому що він ясно показує різницю між власне земельною рентою і процентом на вкладений у землю основний капітал, — процентом, який може становити придаток до земельної ренти. Поки триває строк орендного договору, процент на будівлю, як і на капітал, що вкладається при обробітку землі орендарем в землю, дістається промислового капіталістові — будівельному спекулянтові або фермерові — і сам по собі не має нічого спільного з земельною рентою, яка повинна сплачуватися щороку, у визначені строки, за користування землею; 2) тому що він показує, як разом із землею, кінець кінцем, дістається земельному власникові і вкладений у неї чужий капітал, і внаслідок цього його рента зростає на величину процента.

Деякі автори, почасти як захисники земельної власності проти нападок буржуазних економістів, почасти прагнучи перетворити капіталістичну систему виробництва з системи суперечностей у систему «гармонії», як, наприклад, Кері, намагались показати, ніби земельна рента, специфічно економічний вираз земельної власності, тотожна з процентом. Тим самим стиралася б протилежність між земельними власниками і капіталістами. Зворотний метод застосовувався на початку капіталістичного виробництва. Тоді для ходячого уявлення земельна власність була ще первісною і респектабельною формою приватної власності, тимчасом як процент на капітал зазнавав нападок як лихварство. Тому Дадлі Норс, Локк та ін. зображували процент на капітал як форму, аналогічну земельній ренті, — цілком так само, як Тюрго з існування земельної ренти виводив виправдання процента. — Згадані автори новітнього часу, цілком залишаючи осторонь той факт, що земельна рента може існувати й існує в чистому вигляді, без усякої домішки процента на вкладений у землю капітал, забувають, що земельний власник одержує таким чином не тільки процент на чужий капітал, який йому нічого не коштував, але зверх того одержує ще даром і чужий капітал на додачу. Виправдання земельної

власності,— як і всяких інших форм власності, що відповідають певному способу виробництва,— полягає в тому, що самий спосіб виробництва, а значить, і відносини виробництва й обміну, які впливають з нього, являють собою історичну минушу необхідність. А втім, як ми побачимо нижче, земельна власність відрізняється від решти видів власності тим, що на певному рівні розвитку вона стає зайвою і шкідливою, навіть з точки зору капіталістичного способу виробництва*.

Земельна рента може бути змішана з процентом ще в одній формі, і в силу цього її специфічний характер може лишитися незбагненим. Земельна рента виражається в певній сумі грошей, яку земельний власник щороку здобуває із здачі в оренду певної ділянки землі. Ми бачили, як всякий певний грошовий дохід може капіталізуватися, тобто розглядатися як процент на уявний капітал. Якщо, наприклад, середня процентна ставка 5%, то річна земельна рента в 200 ф. ст. може розглядатися як процент на капітал в 4 000 фунтів стерлінгів. Капіталізована таким чином земельна рента і становить купівельну ціну, або вартість, землі, категорію, яка prima facie** така ж ірраціональна, як і ціна праці, тому що земля не є продукт праці, отже, не має вартості. Але з другого боку, за цією ірраціональною формою ховається дійсне виробниче відношення. Якщо капіталіст купує за 4 000 ф. ст. землю, яка дає річну ренту в 200 ф. ст., то він одержує середній річний дохід у 5% — цілком так само, як коли б він вклав цей капітал у процентні папери або прямо дав його в позику з 5%. Це — збільшення вартості капіталу в 4 000 ф. ст. з 5%. При такому припущенні за 20 років він відшкодував би купівельну ціну свого маєтку доходами з останнього. Тому в Англії купівельна ціна земель обчислюється за певним числом *years' purchase****, що є тільки іншим виразом капіталізації земельної ренти. Справді, це купівельна ціна — не землі, а тієї земельної ренти, яку вона дає,— обчислена відповідно до звичайної процентної ставки. Але ця капіталізація ренти передбачає ренту, тимчасом як рента не може бути виведена і пояснена в зворотному порядку, з її власної капіталізації. Навпаки, її існування, незалежно від продажу, є тут передумовою, вихідною точкою.

З цього випливає, що, коли припустити земельну ренту як постійну величину, ціна землі може підвищуватися і знижуватися в зворотному напрямі з підвищенням і зниженням ставки процента. Якби звичайна процентна ставка знизилася з 5% до

* Див. цей том, частина II, стор. 347—348. *Ред.*

** — на перший погляд. *Ред.*

*** — річних доходів, якими окупиться земля. *Ред.*

4%, то річна земельна рента в 200 ф. ст. представляла б річний приріст вартості капіталу вже не в 4 000 ф. ст., а в 5 000 ф. ст., і таким чином ціна тієї самої ділянки землі підвищилася б з 4 000 до 5 000 ф. ст. або з 20 years' purchase до 25. У протилежному випадку сталося б навпаки. Це — незалежний від рух самої земельної ренти і регульований лише процентною ставкою рух ціни землі. Але тому що ми бачили, що в ході суспільного розвитку норма прибутку, а разом з нею і процентна ставка, оскільки вона регулюється нормою прибутку, має тенденцію знижуватися; що, далі, навіть залишаючи осторонь норму прибутку, процентна ставка має тенденцію знижуватися внаслідок зростання позичкового грошового капіталу, — то з цього виходить, що ціна землі має тенденцію підвищуватись і незалежно від руху земельної ренти й ціни земельних продуктів, частину якої становить рента.

Змішування самої земельної ренти з тією формою процента, якої вона набирає для покупця землі, — змішування, основане на цілковитому нерозумінні природи земельної ренти, — неминуче приводить до найдивовижніших неправильних висновків. Через те що земельна власність у всіх старих країнах вважається особливо поважною формою власності, а купівля земельної власності — особливо надійним вкладенням капіталу, то процентна ставка, на основі якої купується земельна рента, стоїть у більшості випадків нижче, ніж процентна ставка при інших капіталовкладеннях, розрахованих на порівняно довгий час, так що, наприклад, покупець землі одержує на купівельну ціну всього 4%, тимчасом як він одержав би на той самий капітал при іншому його вкладенні 5%; або, що зводиться до того самого, він сплачує за земельну ренту більше капіталу, ніж довелося б йому сплатити за такий самий річний грошовий доход в інших галузях застосування капіталу. Пан Тьєр у своїй взагалі зовсім поганій праці про власність (відбитку його промови проти Прудона, виголошеної в 1848 р. у французьких Національних зборах)⁴¹ робить з цього той висновок, що земельна рента низька, тимчасом як це тільки доводить, що купівельна ціна її висока.

Та обставина, що капіталізована земельна рента виступає як ціна землі, або вартість землі, і що земля таким чином продається і купується подібно до всякого іншого товару, є для деяких апологетів підставою для виправдання земельної власності, тому що покупець платив за неї, як і за всякий інший товар, еквівалент, і більша частина земельної власності перейшла таким способом з рук в руки. Але в такому разі подібне міркування було б виправданням і для рабства, тому що для

рабовласника, який заплатив за раба готівкою, виручка від рабської праці становить лише процент на капітал, затрачений на його купівлю. Взагалі виводити з купівлі і продажу земельної ренти виправдання її існування — це значить виправдувати її існування її існуванням.

Хоч як важливо для наукового аналізу земельної ренти,— тобто самостійної, специфічної економічної форми земельної власності на базисі капіталістичного способу виробництва,— хоч як важливо вивчити її в чистому вигляді, вільною від усіх домішок, що фальсифікують і затують її, не менш важливим є, з другого боку, для розуміння практичних наслідків земельної власності і навіть для теоретичного пізнання маси фактів, які суперечать поняттю і природі земельної ренти і, проте, виступають як форми існування земельної ренти,— не менш важливим є ознайомитися з елементами, які приводять до цих затемнень теорії.

На практиці все, що фермер платить земельному власникові в формі орендних грошей за дозвіл обробляти землю, виступає, звичайно, як земельна рента. З яких би складових частин не складалася ця данина, з яких би джерел вона не походила, для неї з власне земельною рентою спільним є те, що монополія на частину території землі дає так званому земельному власникові силу стягати данину, накладати контрибуцію. Для неї з власне земельною рентою спільним є те, що вона визначає ціну землі, яка, як показано вище, є не що інше, як капіталізований дохід від здачі землі в оренду.

Ми вже бачили, що процент на вкладений у землю капітал може утворити таку чужорідну складову частину земельної ренти, складову частину, яка з ходом економічного розвитку утворюватиме постійно зростаючий додаток до сукупної суми ренти даної країни. Але навіть залишаючи цей процент осторонь, можливо, що в орендних грошах частково, а в певних випадках виключно,— при повній, значить, відсутності власне земельної ренти, коли земля через це в дійсності нічого не варта,— ховається відрахування з середнього прибутку, або з нормальної заробітної плати, або з того і другої одночасно. Ця частина — прибутку або заробітної плати — виступає тут у вигляді земельної ренти, тому що вона не дістається, як це буває в нормальних випадках, промислового капіталістові або найманому робітникові, а сплачується у формі орендних грошей земельному власникові. Ні та, ні друга частина не становить земельної ренти в економічному значенні цього слова; але практично вона становить дохід земельного власника, є економічною реалізацією його монополії цілком так само, як

ни є почасти результатом просто відрахування з заробітної плати та її зниження навіть нижче від фізичного мінімуму, тобто результатом передавання деякої частини нормальної заробітної плати земельному власникові. Різні обставини, між іншим знецінення грошей, спосіб застосування законів про бідних у землеробських округах ⁴⁷ і т. д., зробили можливою цю операцію в той самий час, коли доходи фермерів колосально зростали і земельні власники казково збагачувались. Адже одним з головних аргументів як фермерів, так і земельних власників на користь запровадження хлібних мит був той довід, що фізично неможливо ще більше знизити заробітну плату сільськогосподарських батраків. Це становище не зазнало істотних змін, і в Англії, як і у всіх європейських країнах, частина нормальної заробітної плати, як і раніше, є складовою частиною земельної ренти. Коли граф Шефтсбері, у той час лорд Ешлі, один з філантропів-аристократів, надзвичайно занепокоєний становищем англійських фабричних робітників, під час кампанії за десятигодинний робочий день виступив їх парламентомським захисником, то у відповідь захисники промисловців опублікували статистичні дані про заробітну плату сільськогосподарських робітників у селах, що належали йому (див. «Капітал», кн. I, розд. XXIII, 5, е: «Британський сільськогосподарський пролетаріат») ⁴⁸, ці дані ясно показали, що частина земельної ренти цього філантропа виникає просто від грабежу, який за нього учиняють його орендарі із заробітної плати сільськогосподарських робітників. Ця публікація цікава ще й тому, що наведені в ній факти можуть бути сміливо поставлені поряд з найганебнішими фактами, що були викриті комісіями 1814 і 1815 років ⁴⁹. Коли обставини примушують тимчасово підвищувати заробітну плату сільськогосподарських робітників, відразу ж фермери починають кричати, що підвищення заробітної плати до нормального рівня, як це має місце в інших галузях промисловості, річ неможлива, що воно неминуче розорить їх, якщо не буде одночасно знижена земельна рента. Тут, таким чином, визнається, що під маркою земельної ренти орендарі роблять відрахування із заробітної плати і виплачують ці відрахування земельному власникові. Наприклад, за 1849—1859 рр. заробітна плата сільськогосподарських робітників в Англії підвищилася внаслідок таких обставин, що мали вирішальне значення: масова еміграція з Ірландії, що припинила приплив звідти сільськогосподарських робітників, незвичайне поглинення сільського населення фабричною промисловістю, попит на солдатів для війни, незвичайна еміграція в Австралію і Сполучені Штати (в Каліфорнію) та інші

причини, на яких тут не доводиться спинятися докладніше. В той же час у цей період, за винятком неврожайних 1854—1856 рр., середні ціни на хліб знизилися більше ніж на 16%. Орендарі зчинили галас, домагаючись зниження розмірів ренти. В окремих випадках вони досягли цього. Взагалі ж вони з цією вимогою зазнали невдачі. Вони шукали виходу в зниженні витрат виробництва, між іншим, шляхом масового запровадження парових локомотивів і нових машин, які почасті заміняли і витісняли з господарства коней, почасти ж, звільняючи сільськогосподарських робітників, викликали штучне перенаселення, а тому й нове зниження заробітної плати. І це відбувалося, незважаючи на загальне відносне, в порівнянні з ростом усього населення, зменшення сільського населення за це десятиріччя і незважаючи на абсолютне зменшення цього населення в деяких чисто землеробських округах ³²). Про це саме 12 жовтня 1865 р. Фосетт, тоді професор політичної економії в Кембріджі (помер у 1884 р., будучи генерал-поштмейстером), говорив на конгресі соціальних наук ⁵¹:

«Сільськогосподарські робітники починають емігрувати, і орендарі починають скаржитися, що вони неспроможні будуть платити такі високі ренти, як звичайно платили, тому що внаслідок еміграції праця стає дорожчою».

Отже, тут висока земельна рента прямо ототожнюється з низькою заробітною платою. І оскільки висота ціни землі зумовлюється цією обставиною, яка підвищує ренту, остільки підвищення вартості землі тотожне із знеціненням праці, а високий рівень ціни землі тотожний з низьким рівнем ціни праці.

Те саме має місце й у Франції.

«Орендна плата підвищується, тому що на одному боці підвищується ціна хліба, вина, м'яса, овочів і фруктів, а на другому боці ціна праці лишається незмінною. Якби старики порівняли рахунки їх батьків,— що повертає нас назад майже на 100 років,— вони виявили б, що тоді ціна робочого дня в сільських округах Франції була така сама, як тепер. Ціна ж м'яса з того часу потроїлась... Хто жертва цього перевороту? Багатій, що є власником землі, яку здає в оренду, чи бідняк, який її обробляє?.. Підвищення орендної плати є доказ суспільного лиха» («Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre». Par M. Rubichon. Nouvelle édit., Paris, 1837, p. 101).

Приклади ренти як наслідку відрاهування з середнього прибутку, з одного боку, і з середньої заробітної плати, з другого:

Цитований вище Мортон ⁵², земельний агент і сільськогосподарський інженер, розповідає, що, згідно із зробленими в ба-

³²) John Ch. Morton. «On the Forces used in Agriculture». Доповідь, прочитана в лондонському Товаристві майстерств і ремесел ⁵⁰ у 1859 р., основана на оригінальних документах, одержаних приблизно від 100 орендарів у 12 шотландських та 35 англійських графствах.

гатьох місцях спостереженнями, ренти за великі оренди нижчі, ніж за дрібніші, тому що

«конкуренція за останні звичайно більша, ніж за перші, і тому що дрібні орендарі, які рідко мають можливість зайнятися чим-небудь іншим, крім сільського господарства, змушені необхідністю знаходити підходяще діло, часто погоджуються платити таку ренту, про яку вони самі знають, що вона надто висока» (John L. Morton. «The Resources of Estates etc.». London, 1858, p. 116).

Однак, на його думку, в Англії ця різниця поступово згладжується, чому, як він гадає, дуже сприяє еміграція якраз класу дрібних орендарів. Той самий Мортон наводить приклад, коли в земельну ренту безперечно входить відрахування із заробітної плати самого фермера і, значить, ще більш безперечно—із заробітної плати робітників, яких він найняв. Зокрема, це має місце при орендах, менших за 70—80 акрів (30—34 гектари), коли неможливо держати парокінний плуг.

«Якщо орендар сам не працює так само старанно, як будь-який робітник, він не може існувати за рахунок своєї оренди. Якщо він полишить виконання роботи своїм людям, а сам обмежиться виключно наглядом за ними, він, мабуть, дуже скоро переконається, що неспроможний сплачувати свою ренту» (там же, стор. 118).

З цього Мортон робить той висновок, що коли орендарі в даній місцевості не дуже бідні, то ділянки, які здаються в оренду, не повинні бути менші за 70 акрів, так щоб фермер міг тримати 2—3 коней.

Незвичайну мудрість виявляє п. Леонс де Лавернь, член Інституту⁵³ і Національного центрального сільськогосподарського товариства. У своїй праці «Economie Rurale de l'Angleterre» (цитуються за англійським перекладом, [The Rural Economy of England etc.]) London, 1855) він наводить такі порівняння річних вигід від великої рогатої худоби, яка у Франції застосовується на сільськогосподарських роботах, а в Англії не застосовується, тому що тут ці роботи виконуються за допомогою коней (стор. 42):

Франція: молоко	4 млн. ф. ст.	Англія: молоко	16 млн. ф. ст.
м'ясо	16 » » »	м'ясо	20 » » »
робота	8 » » »	робота	—
<hr/>		<hr/>	
28 млн. ф. ст.		36 млн. ф. ст.	

Вищий показник виходить тому, що, відповідно до його власних даних, молоко в Англії коштує вдвоє дорожче, ніж у Франції, тимчасом як для м'яса він припускає однакові ціни в обох країнах (стор. 35); отже, коли вартість молочного продукту

в Англії скорочується до 8 млн. ф. ст., то вартість всього продукту скоротиться до 28 млн. ф. ст., як у Франції. Справді, це, мабуть, надто сильно, коли п. Лавернь вводить у своє обчислення одночасно і різні кількості продукту і різницю цін; так що коли Англія виробляє певні продукти дорожче, ніж Франція, — що може означати лише більший прибуток для орендарів і земельних власників, — то це виступає як перевага англійського сільського господарства.

Що п. Лавернь обізнаний не тільки з економічними показниками англійського сільського господарства, але поділяє і заботи англійських фермерів та земельних власників, це він показує на стор. 48:

«Велика невигода, як правило, зв'язана з зерновими культурами... вони виснажують ґрунт, на якому ростуть».

Пан Лавернь не тільки вважає, що інші рослини цього не роблять, — він вважає також, що кормові трави і коренеплоди збагачують землю:

«Кормові культури беруть головні елементи свого росту з атмосфери і повертають ґрунтові більше, ніж здобувають з нього; таким чином вони двояко — і безпосередньо і внаслідок їх перетворення в гній — сприяють компенсації шкоди, заподіяної зерновими та іншими виснажуючими культурами; звідси правило, щоб вони принаймні чергувалися з кормовими культурами; в цьому полягає норфолкська сівозміна» (стор. 50—51).

Не дивно, що п. Лавернь, вірячи цим казкам англійського сільського хазяїна⁵⁴, вірить йому також і в тому, що після скасування хлібних законів заробітна плата англійських сільськогосподарських робітників утратила свій попередній ненормальний характер. Див., що ми говорили про це раніше, «Капітал», кн. I, розд. XXIII, 5, стор. 701 — 729⁵⁵. Однак звернемося ще до промови п. Джона Брайта, виголошеної в Бірмінгемі 13 грудня 1865 року. Сказавши про 5 мільйонів сімей, зовсім не представлених у парламенті, він продовжує:

«З них у З'єднаному королівстві 1 мільйон або, вірніше, більше 1 мільйона занесені до злополучних списків жебраків. Потім ще 1 мільйон, які поки ще тримаються вище від рівня пауперизму, але яким весь час загрожує небезпека теж стати жебраками. Їх становище та їх перспективи не кращі. Подивіться ж, нарешті, на темні нижчі верстви цієї частини суспільства. Зверніть увагу на їх долю, як пригноблених, на їх бідність, їх страждання, їх цілковиту безнадійність. Навіть у Сполучених Штатах, навіть у південних штатах при пануванні рабства у всякого негра лишалася надія, що й він коли-небудь може здобути свободу. Але в цих людей, у цієї маси нижчих верств нашої країни не існує, — я повинен тут прямо сказати це, — ні надії на яке-небудь поліпшення, ні навіть прагнення до цього. Чи читали ви недавно в газетах замітку про Джона Кросса, сільськогосподарського робітника з Дорсетширу? Він працював по 6 днів на тиждень, мав чудовий відзвиг від свого хазяїна, на якого він працював

24 роки, одержуючи на тиждень по 8 шилінгів. На цю заробітну плату Джон Кросс повинен був утримувати в своїй халупі сім'ю з 7 дітей. Щоб зігріти свою хвору дружину та її немовля, він взяв,— висловлюючись мовою закону, можуть сказати вкрам,— дерев'яний тин вартістю в 6 пенсів. Мирові судді засудили його за цей проступок до 14 чи 20 днів ув'язнення... Я можу сказати вам, що в усій країні можна знайти багато тисяч таких випадків, як з Джоном Кроссом, особливо на півдні, і що становище цих людей таке, що досі найуважніший спостерігач не міг розкрити таємниці, як вони зводять кінці з кінцями. А тепер киньте погляд на всю країну і подивіться на ці 5 мільйонів сімей і на безнадійне становище, в якому перебуває ця верства населення. Чи не слід по совісті сказати, що ця частина нації, позбавлена виборчого права, мучиться, вічно мучиться на роботі і майже зовсім не знає відпочинку? Порівняйте її становище з становищем пануючого класу — проте, якщо я почну говорити так, мене обвинуватять у комунізмі... Але порівняйте цю величезну масу людей, що виснажує себе роботою, позбавлену виборчого права, з тією частиною населення, яку можна вважати пануючими класами. Подивіться на їх багатство, їх пишноту, їх розкіш. Подивіться на їх втому,— бо й серед них спостерігається втома, але це втома від пересичення,— подивіться, як вони мотаються з місця на місце, нібито весь сенс життя в тому, щоб шукати нові втіхи» («Morning Star»⁵⁶, 14 грудня 1865 року).

Нижче буде показано, як додаткова праця, а тому й додатковий продукт взагалі, змішується з земельною рентою, цією частиною додаткового продукту, специфічно визначеною — принаймні на базисі капіталістичного способу виробництва — з кількісного і якісного боку. Природним базисом додаткової праці взагалі, тобто тією природною умовою, без якої вона неможлива, є те, що при затраті робочого часу, який не поглинає всього робочого дня, природа доставляє необхідні засоби існування — в продуктах землі, рослинних і тваринних, або в продуктах рибальства і т. д. Ця природна продуктивність землеробської праці (куди в даному зв'язку належить просто збирання: мисливство, рибальство, розведення худоби) є основою всякої додаткової праці, тому що первісно всяка праця в першу чергу спрямована на привласнення і виробництво продуктів харчування. (Але тварини доставляють у той же час шкуру для захисту від холоду в умовах холодного клімату; крім того, печери використовуються під житло і т. д.)

Таке саме змішування додаткового продукту і земельної ренти, тільки в інших висловах, зустрічається у п. Дава⁶⁷. Первісно землеробська праця і промислова праця не відокремлені одна від одної; остання примикає до першої. Додаткова праця і додатковий продукт землеробського племені, домашньої общини або сім'ї містить у собі як землеробську, так і промислову працю. Та і друга йдуть рука в руку. Мисливство, рибальство, землеробство неможливі без відповідних знарядь. Ткацтво, прядіння і т. д. спочатку ведуться як підсобні при землеробстві роботи.

Раніше ми показали, що як праця окремого робітника розпадається на необхідну і додаткову працю, так і сукупну працю робітничого класу можна поділити таким чином, що частина, яка виробляє життєві засоби для всього робітничого класу (включаючи сюди й необхідні для цього засоби виробництва), виконує необхідну працю для всього суспільства. Працю, виконувану всією іншою частиною робітничого класу, можна розглядати як додаткову працю. Але необхідна праця містить у собі аж ніяк не тільки землеробську працю, але також і ту працю, яка виробляє всі інші продукти, що неодмінно входять у середнє споживання робітника. Крім того, з суспільної точки зору одні виконують тільки необхідну працю лише тому, що другі виконують тільки додаткову працю, і навпаки. Це — лише поділ праці між ними. Так само стоїть справа і з поділом праці між землеробськими і промисловими робітниками взагалі. Чисто промислового характеру праці на одному боці відповідає чисто землеробський на другому. Ця чисто землеробська праця аж ніяк не дана природою, вона сама є продукт суспільного розвитку, притому продукт дуже новий, далеко не скрізь досягнутий, і відповідає цілком певному ступеневі в розвитку виробництва. Подібно до того, як частина землеробської праці уречевлюється в продуктах, які або служать тільки предметами розкоші або становлять сировий матеріал для промисловості, але зовсім не входять у харчування, не кажучи вже про харчування народних мас,— так само, з другого боку, частина промислової праці уречевлюється в продуктах, які є необхідними предметами споживання як сільськогосподарських, так і несільськогосподарських робітників. Було б помилкою розглядати цю промислову працю як додаткову працю — з суспільної точки зору. Вона в певній частині така ж необхідна праця, як і необхідна частина землеробської праці. Та вона і є лише відосблена форма певної частини тієї промислової праці, яка раніше була природно з'єднана з землеробською працею, необхідне взаємне доповнення відокремленої тепер від неї чисто землеробської праці. (Якщо розглядати справу з чисто матеріального боку, то, наприклад, 500 ткачів, працюючи з допомогою механічних верстатів, виробляють далеко більше тканин, ніж потрібно для їх власного одягу.)

Нарешті, розглядаючи форми прояву земельної ренти, тобто розглядаючи орендну плату, яка сплачується під титулом земельної ренти власникові землі за використання землі з метою виробництва чи споживання, треба пам'ятати, що ціна предметів, які самі по собі не мають вартості, тобто не є продуктами праці, як, наприклад, земля, або, принаймні, не

можуть бути відтворені працею, як, наприклад, пам'ятки древності, мистецькі твори певних майстрів і т. д., може визначатися дуже випадковими обставинами. Щоб продати річ, для цього не треба нічого іншого, як тільки щоб вона здатна була стати об'єктом монополії і відчуження.

При розгляді земельної ренти слід уникати трьох головних помилок, які затемнюють аналіз.

1) Змішування різних форм ренти, які відповідають різним ступеням розвитку суспільного процесу виробництва.

Яка б не була специфічна форма ренти, для всіх її типів спільною є та обставина, що привласнення ренти являє собою економічну форму, в якій реалізується земельна власність, і що земельна рента, в свою чергу, передбачає земельну власність, власність певних індивідуумів на певні ділянки землі, чи буде власником особа, що є представником общини [Gemeinwesen], як в Азії, Єгипті і т. д., чи ця земельна власність буде тільки складовою частиною власності певних осіб на особу безпосередніх виробників, як при системі рабства або кріпацтва, або ж це буде чисто приватна власність невиробників на природу, просто титул власності на землю, або, нарешті, це буде таке відношення до землі, що, як у колоністів і дрібносельських землевласників, виступає безпосередньо як привласнення і виробництво продуктів на певних ділянках землі безпосередніми виробниками, праця яких ізольована і соціально не розвинута.

Це *спільне* для різних форм ренти — те, що вона є економічна реалізація земельної власності, юридичної фікції, в силу якої різним індивідуумам належить виключне володіння певною земельною площею, — це *спільне* веде до того, що відмінності не помічаються.

2) Всяка земельна рента є додаткова вартість, продукт додаткової праці. У своїй нерозвинутій формі, в формі натуральної ренти, вона ще безпосередньо є додатковим продуктом. Звідси та помилка, ніби рента, яка відповідає капіталістичному способу виробництва і є надлишком над прибутком, тобто над тією частиною вартості товару, що сама складається з додаткової вартості (додаткової праці), — ніби ця особлива і специфічна складова частина додаткової вартості дістане належне пояснення, якщо будуть пояснені загальні умови існування додаткової вартості і прибутку взагалі. Ці умови такі: безпосередні виробники повинні працювати більше того часу, який потрібен для відтворення їх власної робочої сили, для відтво-

рення їх самих. Вони взагалі повинні виконувати додаткову працю. Це — суб'єктивна умова. Об'єктивна ж полягає в тому, щоб вони *могли* виконувати додаткову працю; природні умови повинні бути такі, щоб *частини* робочого часу, що його мають безпосередні виробники, вистачало для їх відтворення і самозбереження як виробників, щоб виробництво необхідних їм життєвих засобів не забирало всієї їх робочої сили. Природна родючість становить тут одну межу, одну вихідну точку, одну основу. Другу ж становить розвиток суспільної продуктивної сили праці. Розглядаючи питання ще докладніше, — оскільки виробництво продуктів харчування є найпершою умовою життя безпосередніх виробників і всякого виробництва взагалі, — праця, застосована в цьому виробництві, отже, землеробська праця в найширшому економічному значенні цього слова повинна бути настільки плодотворна, щоб виробництво продуктів харчування для безпосередніх виробників забирало не весь можливий робочий час, тобто щоб була можлива землеробська додаткова праця, а тому й землеробський додатковий продукт. Далі: треба, щоб уся землеробська праця — необхідна і додаткова праця — деякої частини суспільства була достатня для того, щоб виробляти необхідні продукти харчування для всього суспільства, тобто і для неземлеробських робітників; отже, щоб був можливий цей великий поділ праці між працівниками землеробства і промисловості, а також між тими з працівників землеробства, які виробляють продукти харчування, і тими, які виробляють сирові матеріали. Хоч праця безпосередніх виробників продуктів харчування розпадається для них самих на необхідну і додаткову працю, проте, у відношенні до суспільства вона являє собою лише необхідну працю, яка потрібна для виробництва продуктів харчування. А втім, те саме має місце при всякому поділі праці всередині всього суспільства, на відміну від поділу праці всередині окремої майстерні. Це — праця, необхідна для виробництва особливого роду предметів, для задоволення особливої потреби суспільства в цих особливих предметах. Якщо цей поділ пропорціональний, то продукти різних груп продаються по їх вартостях (при дальшому розвитку по їх цінах виробництва) або ж по цінах, які є модифікації цих вартостей, відповідно до цін виробництва, що визначаються загальними законами. Закон вартості в дійсності проявляється не у відношенні до окремих товарів або предметів, а кожного разу у відношенні до всієї сукупності продуктів окремих суспільних сфер виробництва, що відособилися внаслідок поділу праці; так що не тільки на кожний окремий товар затрачено лише необхідний робочий час, але і з усього

суспільного робочого часу на різні групи затрачена лише необхідна пропорціональна кількість. Бо умовою залишається, щоб товар представляв собою споживну вартість. Та коли споживна вартість окремого товару залежить від того, чи задовольняє він сам по собі яку-небудь потребу, то споживна вартість певної маси суспільних продуктів залежить від того, чи адекватна вона кількісно визначеній суспільній потребі в продукті кожного особливого роду і, значить, від того, чи пропорціонально, чи відповідно до цієї суспільної, кількісно визначеної потреби розподілена праця між різними сферами виробництва. (Слід спинитися на цьому пункті в зв'язку з розподілом капіталу між різними сферами виробництва.) Суспільна потреба, тобто споживна вартість у суспільному масштабі,— ось що визначає тут частку всього суспільного робочого часу, яка припадає на різні особливі сфери виробництва. Але це — все той самий закон, який виявляється вже у відношенні до окремого товару, а саме: що споживна вартість товару є передумова його мінової вартості, а тому і його вартості. Цей пункт стосується відношення між необхідною і додатковою працею лише остільки, оскільки при порушенні цієї пропорції не може бути реалізована вартість товару, а тому і вміщена в ній додаткова вартість. Нехай, наприклад, бавовняних тканин вироблено не пропорціонально багато, хоч у всьому цьому продукті, в цих тканинах реалізованій лише необхідний для цього при даних умовах робочий час. Але взагалі на цю особливу галузь затрачено надто багато суспільної праці, тобто частина продукту некорисна. Тому весь продукт вдасться продати лише так, як коли б він був вироблений в необхідній пропорції. Ця кількісна межа тих частин суспільного робочого часу, які можна доцільно затратити на різні особливі сфери виробництва, є тільки більш розвинений вираз закону вартості взагалі, хоч необхідний робочий час набуває тут іншого значення. Для задоволення суспільної потреби необхідно стільки-то робочого часу. Обмеження проявляється тут через споживну вартість. Суспільство при даних умовах виробництва на такий-то продукт певного роду може затратити лише стільки-то з свого сукупного робочого часу. Але суб'єктивні і об'єктивні умови додаткової праці і додаткової вартості взагалі не мають ніякого відношення до конкретної, певної форми як прибутку, так і ренти. Вони мають значення для додаткової вартості, як такої, яких би особливих форм вона не набирала. Тому вони не пояснюють земельної ренти.

3) Якраз в економічній реалізації земельної власності, в розвитку земельної ренти виступає як особливо свосвідна та

обставина, що її величина визначається аж ніяк не її одержувачем, а розвитком суспільної праці, який не залежить від її одержувача і відбувається без його участі. Тому легко прийняти за своєрідну особливість ренти (і взагалі землеробського продукту) те, що на основі товарного виробництва — і, точніше, капіталістичного виробництва, яке в усьому своєму обсязі є товарне виробництво, — спільне всім галузям виробництва і всім їх продуктам.

В ході суспільного розвитку величина земельної ренти (а разом з нею і вартість землі) розвивається як результат сукупної суспільної праці. З одного боку, із суспільним розвитком зростають ринок і попит на продукти землі, з другого боку — попит безпосередньо на саму землю як неодмінну умову виробництва для всіляких, навіть і не землеробських галузей господарства. Точніше, коли говорити тільки про власне землеробську ренту, рента, а разом з нею і вартість землі розвиваються разом з ринком для продукту землі і, значить, з ростом неземлеробського населення, з його потребою і попитом почасти на продукти харчування, почасти на сирові матеріали. По самій своїй природі капіталістичний спосіб виробництва завжди зменшує землеробське населення порівняно з неземлеробським, тому що в промисловості (у вузькому розумінні) зростання постійного капіталу за рахунок змінного зв'язане з абсолютним зростанням змінного капіталу, незважаючи на його відносне зменшення. Навпаки, в землеробстві змінний капітал, потрібний для обробітку даної ділянки землі, зменшується абсолютно; отже, зростання змінного капіталу можливе тільки тоді, коли починає оброблятися нова земля, а це знов-таки є передумовою ще більшого зростання неземлеробського населення.

В дійсності це явище не становить специфічної особливості землеробства та його продуктів. Навпаки, на основі товарного виробництва і його абсолютної форми, капіталістичного виробництва, те саме характерне і для всіх інших галузей виробництва і продуктів.

Ці продукти лише остільки є товарами, тобто споживними вартостями, що мають мінову вартість, яка підлягає реалізації — перетворенню в гроші, — оскільки інші товари становлять еквівалент для них, оскільки інші продукти протиставляються їм як товари і як вартості; інакше кажучи, остільки, оскільки ці продукти виробляються не як безпосередні засоби існування для тих, хто виробив їх, а як товари, як продукти, що перетворюються в споживні вартості лише через перетворення в мінову вартість (гроші), через відчуження. Ринок для цих товарів розвивається внаслідок суспільного поділу праці; поділ

продуктивних робіт перетворює їх продукти взаємно в товари, в еквіваленти один для одного, змушуючи їх бути один для одного ринком. Тут нема зовсім нічого специфічно характерного для землеробських продуктів.

Рента може розвинути як грошова рента лише на основі товарного виробництва, точніше, капіталістичного виробництва, і вона розвивається в тій самій мірі, в якій землеробське виробництво стає товарним виробництвом, отже, в тій самій мірі, в якій неземлеробське виробництво розвивається як самостійне у відношенні до нього виробництво, тому що в тій самій мірі землеробський продукт стає товаром, міноюю вартістю і вартістю. В тій самій мірі, як з капіталістичним виробництвом розвивається товарне виробництво, а через те й виробництво вартості, — розвивається виробництво додаткової вартості і додаткового продукту. Але в тій самій мірі, як розвивається останнє, розвивається і здатність земельної власності захоплювати за допомогою своєї монополії на землю дедалі зростаючу частину цієї додаткової вартості, а тим самим підвищувати вартість своєї ренти і ціну самої землі. В розвитку цієї додаткової вартості і додаткового продукту капіталіст все ж є ще самодіяльним агентом. Земельному ж власникові доводиться тільки захоплювати дедалі зростаючу таким чином без його допомоги частку додаткового продукту і додаткової вартості. Ось у чому полягає характерна особливість його становища, а не в тому, що вартість продуктів землі, а через те й самої землі, дедалі більше зростає в тій мірі, як розширяється ринок для них, зростає попит, а разом з ним світ товарів, що протистоїть продуктивній землі, тобто, інакше кажучи, в тій мірі, як зростає маса неземлеробських товаровиробників і неземлеробського товарного виробництва. Але оскільки це відбувається без допомоги земельного власника, то здається якоюсь його специфічною особливістю те явище, що маса вартості, маса додаткової вартості і перетворення частини цієї додаткової вартості в земельну ренту залежать від суспільного процесу виробництва, від розвитку товарного виробництва взагалі. Тому Дав, наприклад, хоче вивести ренту звідси. Він твердить, що рента залежить не від маси землеробського продукту, а від його вартості⁵⁸; остання ж залежить від маси і продуктивності неземлеробського населення. Але ж і для всякого іншого продукту справедливо, що він розвивається як товар тільки в тій мірі, в якій зростає маса і різноманітність інших товарів, які становлять у відношенні до нього еквіваленти. Це було показано вже у зв'язку з загальним викладом теорії вартості⁵⁹. З одного боку, здатність певного продукту до обміну залежить взагалі від того, наскільки

різноманітні товари, що існують крім нього. З другого боку, від цього ж залежить особливо та кількість, в якій цей продукт може бути вироблений як товар.

Виробник — як у промисловості, так і в землеробстві,— розглядуваний ізольовано, не виробляє вартості або товару. Його продукт стає вартістю і товаром лише при певній комбінації суспільних відносин. По-перше, оскільки він виступає як вираз суспільної праці, отже, оскільки власний робочий час даного виробника є частиною суспільного робочого часу взагалі; по-друге, цей суспільний характер праці виробника проявляється в грошовому характері його продукту і в його загальній здатності до обміну, яка визначається ціною, як суспільний характер, властивий його продуктові.

Таким чином, якщо, з одного боку, замість того, щоб пояснювати ренту, займаються поясненням додаткової вартості або, при ще більш обмеженому розумінні, поясненням додаткового продукту взагалі, то, з другого боку, тут роблять ту помилку, що характер, властивий всім продуктам як товарам і вартостям, приписують виключно землеробським продуктам. Пояснення стає ще більш поверховим, коли від загального визначення вартості переходять до *реалізації* певної товарної вартості. Всякий товар може реалізувати свою вартість лише в процесі обігу, а чи реалізує він її і в якій мірі реалізує, це кожного разу залежить від умов ринку.

Отже, своєрідність земельної ренти полягає не в тому, що землеробські продукти розвиваються у вартості і як вартості, тобто не в тому, що вони як товари протистоять іншим товарам і неземлеробські продукти протистоять їм як товари, або що вони розвиваються як особливі вирази суспільної праці. Своєрідність полягає в тому, що разом з умовами, при яких землеробські продукти розвиваються у вартості (товари) і разом з умовами реалізації їх вартостей розвивається і сила земельної власності привласнювати собі дедалі зростаючу частку цих створюваних без її допомоги вартостей, дедалі зростаюча частка додаткової вартості перетворюється в земельну ренту.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

При аналізі земельної ренти ми насамперед будемо виходити з припущення, що продукти, з яких сплачується така рента, в яких частина додаткової вартості, а тому й частина всієї ціни перетворюється в ренту,— для цілей нашого аналізу досить мати на увазі землеробські продукти або також продукти рудників,— отже, що продукти землі або рудників, подібно до всіх інших товарів, продаються по цінах їх виробництва. Тобто їх продажні ціни дорівнюють витратам їх виробництва (вартості спожитого постійного і змінного капіталу) плюс прибуток, який визначається загальною нормою прибутку, обчислюється на весь авансований капітал, спожитий і неспожитий. Отже, ми припускаємо, що середні продажні ціни цих продуктів дорівнюють їх цінам виробництва. І ось питання полягає в тому, яким чином при цьому припущенні може утворитися земельна рента, тобто яким чином частина прибутку може перетворитися в земельну ренту, а через те частина ціни товару може дістатися земельному власникові.

Щоб показати загальний характер цієї форми земельної ренти, припустимо, що переважна більшість фабрик у певній країні приводиться в рух паровими машинами, а певна меншість — природними водоспадами. Припустимо, що у відповідних галузях промисловості ціна виробництва становить 115 одиниць за таку масу товарів, на яку капіталу споживається 100 одиниць. Ці 15% прибутку обчислюються не тільки на спожитий капітал в 100, але на весь капітал, застосований у виробництві цієї товарної вартості. Ця ціна виробництва, як показано раніше *, визначається не індивідуальними витратами виробництва кожного окремого промислового виробника, а тими витратами виробництва, яких товар потребує в середньому при середніх

* Див. цей том, частина I, стор. 177—203. Ред.

умовах для всього капіталу, вкладеного в дану сферу виробництва. Фактично це ринкова ціна виробництва — середня ринкова ціна на відміну від її величин, що коливаються. Природа вартості товарів, визначення вартості не тим робочим часом, який індивідуально необхідний для виробництва певної кількості товарів або окремих товарів певному поодинокому виробникові, а суспільно необхідним робочим часом, тим робочим часом, який при даних середніх суспільних умовах виробництва необхідний для того, щоб виробити всю суспільно необхідну кількість різних товарів, які є на ринку, — ця природа вартості, цей спосіб її визначення взагалі знаходить собі вираз у формі ринкової ціни і, далі, в формі регулюючої ринкової ціни, або ринкової ціни виробництва.

Оскільки в зв'язку з цим цілком однаково, які певні кількісні відношення ми беремо, то ми припустимо далі, що витрати виробництва на фабриках, які приводяться в рух силою води, становлять всього 90 одиниць замість 100. Тому що ціна виробництва маси цих товарів, яка регулює ринок, разом з прибутком в 15% = 115, то фабриканти, що приводять свої машини в рух силою води, теж продаватимуть по 115, тобто по середній ціні, яка регулює ринкову ціну. Через це їх прибуток становитиме 25 одиниць замість 15; регулююча ціна виробництва дасть можливість їм одержувати додатковий прибуток в $12\frac{2}{3}\%$ — не тому, що вони продають свої товари вище від ціни виробництва, а тому, що вони продають їх по ціні виробництва, тому, що їх товари виробляються, їх капітал функціонує при винятково сприятливих умовах, при умовах вищих за середній рівень, який переважає в цій сфері.

Відразу ж виявляється двоякого роду обставини:

По-перше: додатковий прибуток виробників, які застосовують природний водоспад як рухову силу, спочатку має такий самий характер, як усякий додатковий прибуток (а ми вже дослідили цю категорію, коли говорили про ціни виробництва *), який не є випадковим результатом операцій у процесі обігу, випадкових коливань ринкових цін. Отже, цей додатковий прибуток дорівнює різниці між індивідуальною ціною виробництва у цих виробників, поставлених у сприятливіші умови, і загальною, суспільною ціною виробництва, яка регулює ринок всієї цієї сфери виробництва. Ця різниця дорівнює перевищенню загальної ціни виробництва товару над його індивідуальною ціною виробництва. Двома межами, що регулюють це перевищення, є, з одного боку, індивідуальні витрати виробництва, а тому

* Див. цей том, частина I, стор. 202—203. *Ред.*

індивідуальна ціна виробництва, з другого боку — загальна ціна виробництва. Вартість товару, виробленого за допомогою водоспаду, менша через те, що для його виробництва потрібна менша загальна кількість праці, саме менше тієї праці, яка входить у виробництво в уречевленій формі, як частина постійного капіталу. Праця, застосовувана при цьому, продуктивніша, її індивідуальна продуктивна сила більша, ніж продуктивна сила праці, застосовуваної в більшості фабрик такого самого роду. Її більша продуктивна сила виявляється в тому, що для виробництва тієї самої маси товарів потрібна менша кількість постійного капіталу, менша кількість уречевленої праці, ніж на інших фабриках, та крім того потрібна і менша кількість живої праці, тому що водяне колесо не потребує опалювання. Ця більша індивідуальна продуктивна сила застосовуваної праці зменшує вартість, а також витрати виробництва і, значить, ціну виробництва товару. З точки зору промисловця справа виступає так, що для нього витрати виробництва товару менші. Йому доводиться менше затрачувати на уречевлену працю, а також на заробітну плату, тому що живої робочої сили у нього застосовується менше. Через те що витрати виробництва його товару менші, то і його індивідуальна ціна виробництва менша. Витрати виробництва для нього становлять 90 одиниць замість 100. Отже, і його індивідуальна ціна виробництва становить замість 115 всього $103\frac{1}{2}$ ($100 : 115 = 90 : 103\frac{1}{2}$). Різниця між його індивідуальною ціною виробництва і загальною ціною виробництва обмежена різницею між його індивідуальними витратами виробництва і загальними витратами виробництва. Це — одна з величин, що утворюють межі його додаткового прибутку. Друга з таких величин — це величина загальної ціни виробництва, в утворенні якої бере участь загальна норма прибутку як один з регулюючих факторів. Якби вугілля подешевшало, то різниця між його індивідуальними витратами виробництва і загальними витратами виробництва зменшилася б, а тому зменшився б і додатковий прибуток промисловця. Якби йому довелося продавати товар по його індивідуальній вартості або по ціні виробництва, що визначається його індивідуальною вартістю, то різниця відпала б. Вона є результатом, з одного боку, того, що товар продається по своїй загальній ринковій ціні, по ціні, по якій конкуренція вирівнює індивідуальні ціни, а з другого боку, того, що більша індивідуальна продуктивна сила праці, яка приводиться ним у рух, іде на користь не робітникам, а, як взагалі це буває з продуктивною силою праці, тому, хто її застосовує; тобто вона виступає як продуктивна сила капіталу.

Через те що однією межею цього додаткового прибутку є рівень загальної ціни виробництва, одним з факторів якої є рівень загальної норми прибутку, то цей додатковий прибуток може виникнути тільки з різниці між загальною і індивідуальною ціною виробництва, отже, з різниці між індивідуальною і загальною нормою прибутку. Надлишок над цією різницею передбачає продаж продукту не по ціні виробництва, регульованій ринком, а дорожче.

По-друге: досі додатковий прибуток фабриканта, що застосовує як рухову силу природний водоспад замість пари, нічим не відрізняється від усякого іншого додаткового прибутку. Всякий нормальний додатковий прибуток, тобто прибуток, який виникає не внаслідок випадкових операцій по продажу або коливань ринкової ціни, визначається різницею між індивідуальною ціною виробництва товарів цього окремого капіталу і тією загальною ціною виробництва, яка регулює ринкові ціни товарів, що виробляються капіталом цієї галузі виробництва взагалі, або, кажучи інакше, ринкові ціни товарів сукупного капіталу, вкладеного в цю сферу виробництва.

Але звідси починається різниця.

Якій обставині завдячує фабрикант у даному випадку своїм додатковим прибутком, тобто тим надлишком, що його дає йому особисто ціна виробництва, регульована загальною нормою прибутку?

В першу чергу — природній силі, руховій силі водоспаду, що даний природою і цим відрізняється від вугілля, яке перетворює воду в пару і яке само є продукт праці, через це має вартість, повинно бути оплачене еквівалентом, вимагає певних витрат. Водоспад — такий природний фактор виробництва, на створення якого не потрібна праця.

Але це не все. Фабрикант, що працює з допомогою парової машини, теж застосовує природні сили, які йому нічого не коштують, але які роблять працю продуктивнішою і, оскільки вони завдяки цьому здешевлюють виробництво життєвих засобів, необхідних для робітників, збільшують додаткову вартість, а тому й прибуток, які, виходить, цілком так само монополізуються капіталом, як і суспільні природні сили праці, що виникають з кооперації, поділу праці і т. д. Фабрикант оплачує вугілля, але не здатність води змінювати свій фізичний стан, переходити в пару, не пружність пари і т. д. Ця монополізація сил природи, тобто зумовлюваного ними підвищення продуктивності робочої сили, властива всякому капіталові, що застосовує парові машини. Вона може збільшити ту частину продукту праці, яка представляє додаткову вартість,

у порівнянні з тією частиною, яка перетворюється в заробітну плату. Оскільки вона так діє, вона підвищує загальну норму прибутку, але не створює додаткового прибутку, який зводиться саме до перевищення індивідуального прибутку над середнім прибутком. Отже, якщо застосування природної сили, водоспаду, створює тут додатковий прибуток, це не може бути результатом тільки того факту, що підвищення продуктивної сили праці тут викликане застосуванням природної сили. Для цього потрібні ще дальші модифікуючі обставини.

Навпаки. Просте застосування сил природи в промисловості може вплинути на рівень загальної норми прибутку, впливаючи на масу праці, потрібної для виробництва необхідних життєвих засобів. Але воно само по собі не створює ніякого відхилення від загальної норми прибутку, а якраз про нього й іде мова в даному випадку. Далі: додатковий прибуток, що його в інших випадках реалізує індивідуальний капітал в якій-небудь окремій сфері виробництва,— беручи до уваги, що відхилення норми прибутку в окремих сферах виробництва безперервно вирівнюються в середню норму прибутку,— виникає, коли залишити осторонь чисто випадкові відхилення, внаслідок зменшення витрат виробництва, видатків на виробництво. Останнє ж, у свою чергу, завдячує або тій обставині, що капітал застосовується в більших масах, ніж середня, і тому *faux frais* * виробництва зменшуються, тимчасом як загальні причини підвищення продуктивної сили праці (кооперація, поділ праці і т. д.) дістають можливість діяти енергійніше, з більшою інтенсивністю, тому що вони діють на більш широкому полі праці; або ж зменшення витрат виробництва завдячує тій обставині, що, лишаючи осторонь розмір функціонуючого капіталу, застосовуються кращі методи праці, нові винаходи, удосконалені машини, хімічні засоби і т. д., коротше, нові, удосконалені, засоби виробництва і методи виробництва, які стоять вище середнього рівня. Зменшення витрат виробництва і додатковий прибуток, що постає з цього, виникають тут з того способу, яким застосовується функціонуючий капітал. Вони виникають або внаслідок того, що капітал у винятково великих розмірах концентрується в одних руках,— обставина, яка відпадає, коли в середньому застосовуються рівновеликі маси капіталу,— або внаслідок того, що капітал певної величини функціонує особливо продуктивним способом,— обставина, яка відпадає, коли винятковий спосіб виробництва набуває загального поширення або буде перевершений ще продуктивнішим способом.

* — непродуктивні витрати. *Ред.*

Причина додаткового прибутку полягає тут, отже, в самому капіталі (включаючи і працю, яку він приводить в рух),— чи в різницях величини застосовуваного капіталу, чи ж у більш доцільному способі його застосування,— і, коли розглядати справу саму по собі, немає ніяких перешкод до того, щоб увесь капітал у певній сфері виробництва застосовувався таким самим способом. Конкуренція між капіталами має тенденцію, навпаки, до все більшого вирівнювання цих різниць; визначення вартості суспільно необхідним робочим часом проявляє себе через здешевлення товарів і спонукання виробляти товари при однаково сприятливих умовах. Але з додатковим прибутком фабриканта, який використовує водоспад, справа стоїть інакше. Підвищена продуктивна сила застосовуваної ним праці впливає не з самого капіталу і праці і не з простого факту застосування природної сили, відмінної від капіталу і праці, але приєднаної до капіталу. Вона виникає з більшої природної продуктивної сили праці в зв'язку з використанням природної сили, але не такої природної сили, якою, як, наприклад, пружністю пари, може розпоряджатися всякий капітал у даній сфері виробництва, тобто не такої природної сили, застосування якої розуміється само собою, раз капітал взагалі застосовується в цій сфері, а такої природної сили, яку можна монополізувати, якою, як водоспадом, можуть розпоряджатися лише ті, хто може розпоряджатися особливими ділянками землі разом з усім тим, що знаходиться на їх території. Не від капіталу залежить покликати до життя цю природну умову підвищеної продуктивної сили праці, подібно до того як кожний капітал може воду перетворити в пару. Ця природна умова зустрічається в природі лише подекуди, і там, де її нема, її не можна створити за допомогою певної затрати капіталу. Вона зв'язана не з продуктами, створюваними працею, як машини, вугілля і т. д., а з певними природними умовами певної частини землі. Фабриканти, яким належать водоспади, не допускають фабрикантів, у яких немає водоспадів, до застосування цієї природної сили, тому що землі — і тим більше землі з джерелами водяної сили,— обмежені. Це не виключає того, що, хоч кількість природних водоспадів у певній країні обмежена, кількість водяної сили, доступної для використання промисловістю, може бути збільшена. Водоспад може бути штучно відведений, щоб цілком використати його рухову силу; водяне колесо може бути удосконалене, щоб якомога більше використати силу води; там, де за характером потоку не придатне звичайне колесо, можуть бути застосовані турбіни і т. д. Володіння цією природною силою становить монополію в руках її во-

лодільця, тобто таку умову високої продуктивної сили вкладеного капіталу, яка не може бути створена виробничим процесом самого капіталу³³; ця природна сила, яка може бути таким чином монополізована, завжди зв'язана із землею. Така природна сила не належить ні до числа загальних умов відповідної сфери виробництва, ні до числа таких її умов, які можуть бути створені як загальні умови.

Тепер, коли ми уявимо собі, що земля разом з водоспадами перебуває в руках тих осіб, які вважаються володільцями цих ділянок землі, земельних власників, то ми побачимо, що вони не допускають застосування капіталу до водоспаду, використання останнього за допомогою капіталу. Вони можуть дозволити і не дозволити його використання. Але капітал не може створити водоспад із себе. Тому додатковий прибуток, що утворюється від цього користування водоспадом, виникає не з капіталу, а із застосування капіталом цієї природної сили, яка може бути монополізована і фактично монополізована. За таких обставин додатковий прибуток перетворюється в земельну ренту, тобто він дістається власникові водоспаду. Якщо фабрикант сплачує останньому за його водоспад 10 ф. ст. на рік, то його прибуток становить 15 фунтів стерлінгів; 15% на ті 100 ф. ст., які тепер становлять суму його витрат виробництва; і він опиняється тепер в такому самісінькому становищі, можливо, в кращому, ніж усі інші капіталісти його сфери виробництва, що працюють за допомогою пари. Справа нітрохи не змінилася б, коли б капіталіст сам був власником водоспаду. Він, як і раніше, одержував би додатковий прибуток у 10 ф. ст. не як капіталіст, а як власник водоспаду; і саме тому, що цей надлишок постає не від його капіталу як такого, а від користування природною силою, віддільною від його капіталу, яка може бути монополізованою, обмеженою в своїх розмірах, саме тому цей надлишок перетворюється в земельну ренту.

По-перше: очевидно, що ця рента завжди є диференціальною рентою, тому що вона не бере участі у створенні загальної ціни виробництва товару, але передбачає її. Вона завжди виникає з різниці між індивідуальною ціною виробництва, що утворюється для окремого капіталу, який розпоряджається монополізованою природною силою, і загальною ціною виробництва для капіталу, взагалі вкладеного у відповідну сферу виробництва.

По-друге: ця земельна рента виникає не внаслідок абсолют-

³³) Див. про додатковий прибуток «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus. London, 1821 (проти Мальтуса).

ного підвищення продуктивної сили застосованого капіталу або привласнюваної ним праці, — що взагалі могло б тільки зменшити вартість товарів, а внаслідок відносно більшої продуктивності певних окремих капіталів, вкладених у певну сферу виробництва, в порівнянні з тими капіталами, які не можуть скористатися такими винятково сприятливими умовами підвищення продуктивної сили, що створюються природою. Якби, наприклад, незважаючи на те, що вугілля має вартість, а сила води не має вартості, користування паром все ж давало вирішальні переваги, неможливі при використанні сили води, і якби ці переваги аж надто перевищували переваги від використання сили води, то сила води не застосовувалася б і не могла б породити додаткового прибутку, а значить, і ренти.

По-третє: сила природи — не джерело додаткового прибутку, а лише його природний базис, яким вона є будучи природним базисом надзвичайно високої продуктивної сили праці. Так і взагалі споживна вартість — носій мінової вартості, а не її причина. Якби ту саму споживну вартість можна було одержати без праці, вона не мала б ніякої мінової вартості, але, як і раніше, зберігала б свою природну корисність як споживна вартість. Але, з другого боку, без споживної вартості, тобто без цього природного носія праці, річ не має ніякої мінової вартості. Коли б різні вартості не вирівнювалися в ціни виробництва і різні індивідуальні ціни виробництва не вирівнювалися в загальну ціну виробництва, яка регулює ринок, то просте підвищення продуктивної сили праці внаслідок використання водоспаду лише знизило б ціну товарів, вироблюваних за допомогою водоспаду, але не підвищило б прибутку, вміщеного в цих товарах, — цілком так само, як, з другого боку, ця підвищена продуктивна сила праці взагалі не перетворювалася б у додаткову вартість, коли б капітал не привласнював собі продуктивну силу застосовуваної ним праці, як природну, так і суспільну.

По-четверте: земельна власність на водоспад сама по собі не має ніякого відношення до створення додаткової вартості (прибутку), а тому й взагалі ціни товару, який виробляється за допомогою водоспаду. Цей додатковий прибуток існував би і в тому разі, коли б не було ніякої земельної власності, коли б, наприклад, земля, на якій є водоспад, використовувалася фабрикантом як земля, що не має хазяїна. Отже, земельна власність не створює тієї частини вартості, яка перетворюється в додатковий прибуток, а тільки дає земельному власникові, власникові водоспаду, можливість перекласти цей додатковий прибуток з кишені фабриканта в свою власну. Земельна власність — причина не створення цього додаткового прибутку, а

його перетворення у форму земельної ренти, отже, привласнення цієї частини прибутку або ціни товару власником землі або водоспаду.

По-н'яте: очевидно, насамперед, що ціна водоспаду, тобто ціна, яку одержав би земельний власник, якби він продав його третій особі або самому фабрикантові, не входить у ціну виробництва товарів, хоч входить в індивідуальні витрати виробництва у даного фабриканта, тому що рента виникає тут з регульованої незалежно від водоспаду ціни виробництва товарів того самого роду, вироблюваних за допомогою парових машин. Але, далі, ця ціна водоспаду взагалі є ірраціональним виразом реального економічного відношення, яке криється за ним. Водоспад, як і земля взагалі, як і всі сили природи, не має ніякої вартості, тому що в ньому не уречевлено ніякої праці, а тому він не має й ціни, яка нормально є не що інше, як виражена в грошах вартість. Там, де нема вартості, там ео ipso * і нічого представляти в грошах. Ціна водоспаду є не що інше, як капіталізована рента. Земельна власність дає власникові можливість привласнювати різницю між індивідуальним прибутком і середнім прибутком; привласнюваний таким чином прибуток, який відновлюється щороку, може бути капіталізований і тоді він виступає як ціна самої сили природи. Коли додатковий прибуток, що його доставляє фабрикантові використання водоспаду, становить 10 ф. ст. на рік, а середній процент 5%, то ці 10 ф. ст. на рік представляють проценти на капітал в 200 фунтів стерлінгів; і ця капіталізація річних 10 ф. ст., які водоспад дає змогу його власникові взяти у фабриканта, виступає тоді як капітальна вартість самого водоспаду. Але що вартість має не сам водоспад, що ціна його є простий відбиток привласнюваного додаткового прибутку, капіталістично обчисленого, це відразу виявляється в тому, що ціна в 200 ф. ст. представляє лише додатковий прибуток по 10 ф. ст. протягом 20 років, хоч цей самий водоспад за інших рівних умов дає власникові можливість щороку привласнювати ці 10 ф. ст. протягом невизначеного часу, 30, 100, x років, і хоч, з другого боку, якщо новий метод виробництва, не застосований при водяній силі, знизив би витрати виробництва товарів, вироблюваних за допомогою парової машини, з 100 до 90 ф. ст., то зник би додатковий прибуток, а разом з ним і рента, а разом з тим і ціна водоспаду.

Встановивши таким чином загальне поняття диференціальної ренти, ми переходимо тепер до розгляду її у власне землеробстві. Те, що буде сказано про землеробство, загалом стосується і рудників.

* — тим самим. *Ред.*

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ
ПЕРША ФОРМА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ РЕНТИ
(ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА І)

Рікардо цілком правий, висловлюючи таке положення:

«Ренту» {тобто диференціальну ренту; він гадає, що взагалі не існує будь-якої іншої ренти, крім диференціальної} «завжди становить різниця продукції, одержаної при затраті двох однакових кількостей капіталу і праці» («On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1821, p. 59).

Він повинен був би сказати ще: «на однакових по величині земельних ділянках», оскільки йдеться про земельну ренту, а не про додатковий прибуток взагалі.

Інакше кажучи: додатковий прибуток, коли він створюється нормально, а не завдяки випадковим обставинам процесу обігу, завжди виробляється як різниця між продуктом двох однакових кількостей капіталу і праці, і цей додатковий прибуток перетворюється в земельну ренту, якщо однакові кількості капіталу і праці зайняті на однакових по величині земельних ділянках і дають неоднакові результати. А втім, немає безумовної необхідності в тому, щоб цей додатковий прибуток одержувався від неоднакових результатів однакових кількостей зайнятого капіталу. В різних підприємствах можуть бути зайняті і різної величини капітали; здебільшого так і буває; але однакові пропорціональні частини, наприклад 100 ф. ст. кожного капіталу, дають неоднакові результати, тобто норма прибутку різна. Це — загальна передумова існування додаткового прибутку в будь-якій галузі застосування капіталу взагалі. Інша справа перетворення цього додаткового прибутку в форму земельної ренти (взагалі ренти як форми, відмінної від прибутку); треба через це дослідити, коли, як і за яких обставин відбувається це перетворення.

Далі, Рікардо правий, висловлюючи таке положення, оскільки воно обмежується диференціальною рентою:

«Все, що зменшує різницю в продукті, одержаному з тієї самої або з нової землі, має тенденцію зменшити ренту; а все, що збільшує цю різницю, неодмінно діє в протилежному напрямі і має тенденцію її збільшити» (там же, стор. 74).

До числа цих причин належать, проте, не тільки загальні (родючість і місцеположення), але й 1) розподіл податків, зважаючи на те, чи впливає він рівномірно чи ні; останнє завжди має місце, коли податки не централізовані, як, наприклад, в Англії, і коли податок стягують не з ренти, а з землі; 2) різниці, що випливають з неоднакового розвитку землеробства в різних районах країни, бо ця галузь виробництва, завдяки своєму традиційному характерові, важче нівелюється, ніж промисловість, і 3) нерівномірний розподіл капіталу між орендарями. Через те що проникнення капіталістичного способу виробництва в землеробство, перетворення селянина із самостійного господаря в найманого робітника, є в дійсності останнім завоюванням цього способу виробництва взагалі, то ці різниці тут значніші, ніж у будь-якій іншій галузі виробництва.

Після цих попередніх зауважень я хочу в коротких рисах вияснити особливості мого розуміння питання на відміну від Рікардо та ін.

Ми розглянемо спочатку неоднакові результати однакових кількостей капіталу, застосованих на різних земельних ділянках однакової величини, або на земельних ділянках неоднакової величини, результати, обчислені у відношенні до однакової земельної площі.

Дві незалежні від капіталу загальні причини цієї неоднаковості результатів є: 1) *Родючість* (у зв'язку з цим питанням слід вияснити, що взагалі і які різні моменти розуміються під природною родючістю земель). 2) *Місцеположення* земельних ділянок. Остання обставина є вирішальною для колоній і взагалі для послідовності, в якій можуть вводитися в обробіток земельні ділянки одна за одною. Далі ясно, що ці дві різні основи диференціальної ренти, родючість і місцеположення, можуть діяти в протилежному напрямі. Земельна ділянка може бути в дуже хорошому місці і разом з тим малородючою, і навпаки. Ця обставина важлива, бо вона пояснює нам, чому при оранці землі в даній країні перехід може відбуватися так само від кращої землі до гіршої, як і навпаки. Нарешті, ясно, що прогрес суспільного виробництва взагалі діє, з одного боку, ніве-

люючим чином на місцеположення [земельних ділянок] як на основу диференціальної ренти, створюючи місцеві ринки, створюючи місцеположення за допомогою проведення шляхів сполучення; а, з другого боку, посилює різниці в місцеположенні земельних ділянок як внаслідок відокремлення землеробства від промисловості, так і внаслідок утворення великих центрів виробництва поряд із зворотною стороною цього явища: посиленням відносно відособленості села [relative Vereinsamung des Landes].

Але спочатку ми залишимо цей пункт, місцеположення земельної ділянки, осторонь і розглянемо тільки природну родючість. Крім кліматичних і тому подібних моментів, різниця в природній родючості зумовлюється різницею хімічного складу верхнього шару ґрунту, тобто різним вмістом необхідних для рослин поживних речовин. Проте дві земельні ділянки з однаковим хімічним складом ґрунту і в цьому розумінні однакової природної родючості можуть бути різні щодо своєї дійсної, ефективної родючості залежно від того, чи перебувають ці поживні речовини у формі, в якій вони краще або гірше засвоюються, залежно від форми, якою визначається більша або менша безпосередня придатність цих речовин для живлення рослин. Таким чином, почасти від розвитку агрохімії, почасти від розвитку механізації землеробства залежить, в якій мірі на земельних ділянках однакової природної родючості останнє може бути дійсно використане. Тому, хоч родючість і є об'єктивною властивістю ґрунту, економічно вона все ж постійно передбачає певне відношення — відношення до даного рівня розвитку хімічних і механічних засобів агрикультури, а тому й змінюється разом з цим рівнем розвитку. Як за допомогою хімічних засобів (наприклад, застосуванням рідких добрив на твердому глинистому ґрунті або ж за допомогою вапнування важкого глинистого ґрунту), так і за допомогою механічних засобів (наприклад, застосуванням особливих плугів для обробітку важких ґрунтів) можуть бути усунені перешкоди, що робили однаково родючі ґрунти фактично менш родючими (сюди ж належить і дренаж ґрунту). Це може змінити і саму послідовність в обробітку різних категорій ґрунту, як це спостерігалось, наприклад, у відношенні до легкого піщаного і важкого глинистого ґрунтів в один з періодів розвитку англійського землеробства. Це знов-таки показує, яким чином історично — з прогресом землеробської культури — перехід може відбуватися як від більш родючих земель до менш родючих, так і навпаки. Однакові результати можуть бути досягнуті також за допомогою штучно зроблених поліпшень у складі ґрунту або

просто завдяки змінам у методах землеробства. Нарешті, той самий результат може вийти внаслідок зміни типу ґрунту в силу різних умов підґрунтя, раз останнє також починає оброблятися і долучається до орного горизонту. Зумовлюється це почасти застосуванням нових землеробських методів (наприклад, вирощуванням кормових трав), почасти застосуванням механічних засобів, за допомогою яких підґрунтя перетворюється у верхній шар ґрунту, або змішуючись з ним, або ж спускається, не переміщаючись на поверхню.

Всі ці впливи на диференціальну родючість різних земель означають, що з точки зору економічної родючості ступінь продуктивності праці, в даному разі здатність землеробства безпосередньо використовувати природну родючість ґрунту,— здатність, яка є різною на різних ступенях розвитку,— є такий самий момент так званої природної родючості ґрунту, як його хімічний склад та інші його природні властивості.

Отже, ми припускаємо певний ступінь розвитку землеробства. Ми припускаємо далі, що послідовність, у якій різного роду землі ідуть одна за одною щодо своєї якості, відповідає цьому ступеневі розвитку, як це, безперечно, завжди має місце у відношенні до затрат капіталу, що їх роблять на різних землях в один і той самий час. В такому разі диференціальна рента може бути представлена по висхідній або низхідній лінії, тому що хоч порядок переходу дано для всієї сукупності дійсно оброблюваних земель, проте ніколи не припинявся послідовний рух, в якому даний порядок складався.

Уявімо чотири категорії землі: *A*, *B*, *C*, *D*. Припустимо далі, що ціна квартера пшениці = 3 ф. ст., або 60 шилінгам. Через те що рента є просто диференціальна рента, то ціна ця в 60 шил. за квартал дорівнює на найгіршому ґрунті ціні виробництва [Produktionskosten]⁶⁰, тобто дорівнює [затраченому] капіталові плюс середній прибуток.

Нехай *A* буде цією найгіршою землею, яка на 50 шил. затрат дає 1 квартал = 60 шил., отже, прибуток становить 10 шил., або 20%.

Нехай земля *B* при тих самих затратах дає 2 квартали = 120 шилінгам. Це дало б 70 шил. прибутку, або 60 шил. додаткового прибутку.

Нехай земля *C* при тих самих затратах дає 3 квартали = 180 шилінгам; весь прибуток = 130 шилінгам. Додатковий прибуток = 120 шилінгам.

Нехай земля *D* дає 4 квартали = 240 шил., додатковий прибуток = 180 шилінгам.

В такому разі ми мали б таку послідовність.

ТАБЛИЦЯ І

Категорія землі	Продукт		Авансований капітал	Прибуток		Рента	
	квартери	шпінгги		квартери	шпінгги	квартери	шпінгги
A.....	1	60	50	1/6	10	—	—
B.....	2	120	50	1 1/6	70	1	60
C.....	3	180	50	2 1/6	130	2	120
D.....	4	240	50	3 1/6	190	3	180
Разом.....	10 кварт.	600 шпил.	—	—	—	6 кварт.	360 шпил.

Відповідно рента була б для $D = 190$ шил.— 10 шил., або різниці між D і A ; для $C = 130$ шил.— 10 шил., або різниці між C і A ; для $B = 70$ шил.— 10 шил., або різниці між B і A ; а сукупна рента для $B, C, D = 6$ кварталам = 360 шил., що дорівнює сумі різниць між D і A, C і A, B і A .

Ця послідовність, яка представляє даний продукт при даних умовах, може, якщо розглядати справу абстрактно (а ми вже вказали причини, з яких це може мати місце і в дійсності), бути і по низхідній лінії (знижуючись від D до A , від родючої землі до все менш і менш родючої), і по висхідній лінії (висхідній від A до D , від відносно неродючої до все більш родючої землі) і, нарешті, навперемінно, то по низхідній, то по висхідній лінії, наприклад, від D до C , від C до A , від A до B .

Процес, що відбувався по низхідній лінії, був такий: ціна квартера поступово підвищується, скажемо, з 15 до 60 шпінгів. Як тільки чотирьох кварталів (під цим можна розуміти й мільйони), вироблених на землі D , стало вже не досить, ціна пшениці почала підніматися доти, поки земля C не дістала можливості поповнити недостачу пропозиції. Тобто ціна повинна була піднятися до 20 шил. за квартал. Коли ціна пшениці піднялася до 30 шил. за квартал, тоді в число оброблюваних земель могла б увійти земля B , а якби вона піднялася до 60 шил., в число оброблюваних земель могла б увійти і земля A , причому це не повело б до того, щоб на затрачений для цього капітал довелося вдовольнятися нормою прибутку нижче від 20%. Таким чином, для землі D утворилася б рента спочатку в 5 шил. з квартера, що становило б 20 шил. на 4 квартали, які ця земля виробляє; потім в 15 шил. з квартера = 60 шил., а потім в 45 шил. з квартера = 180 шил. за 4 квартали.

Якщо норма прибутку з D первісно також дорівнювала 20%, то й весь прибуток з 4 кварталів був лише 10 шил., що, проте,

при ціні хліба в 15 шил. представляло більшу кількість хліба, ніж при ціні в 60 шилінгів. Але через те що хліб входить у відтворення робочої сили і з кожного квартера одна частина повинна замінювати заробітну плату, а друга — постійний капітал, то при цьому припущенні додаткова вартість була б вища, а значить, за інших рівних умов вищою була б і норма прибутку. (Питання про норму прибутку треба ще спеціально і детальніше дослідити.)

Якщо, навпаки, послідовність була зворотна, якщо процес починався з *A*, то при введенні в оборот нової ниви ціна квартера спочатку піднялася б вище 60 шилінгів; але тому що необхідна пропозиція в 2 квартири була б подана з боку *B*, то ціна знову знизилася б до 60 шилінгів; хоч земля *B* і виробляє кварталер за 30 шил., все ж продається він за 60 шил., тому що його пропозиції вистачило б якраз тільки для того, щоб покрити попит. Таким способом утворилася б рента спочатку в 60 шил. для землі *B* і таким самим шляхом для земель *C* і *D* при тому самому попередньому припущенні, що хоч дійсна вартість, по якій обидва вони доставляють кварталер пшениці, дорівнює 20 і 15 шил., ринкова ціна все ж залишається 60 шил., бо пропозиція одного квартера, що його доставляє земля *A*, як і раніш, потрібна для задоволення всієї потреби. В цьому випадку зростання попиту зверх тієї величини потреби, яку спочатку задовольняла земля *A*, потім землі *A* і *B*, могло б повести не до послідовного обробітку земель *B*, *C* і *D*, а до розширення площі обробітку взагалі, причому могло статися, що більш родючі землі були б введені в оборот тільки пізніше.

В першому випадку [по низхідній лінії] із збільшенням ціни рента почала б підвищуватися, а норма прибутку зменшуватися. Це зменшення могло б зовсім або почасти паралізуватися протидіючими обставинами; на цьому пункті нам пізніше доведеться спинитися докладніше. Не треба забувати, що загальна норма прибутку не визначається додатковою вартістю в усіх галузях виробництва рівномірно. Не землеробський прибуток визначає промисловий, а навпаки. Але про це далі.

В другому випадку [по висхідній лінії] норма прибутку на затрачений капітал лишилася б попередня; маса прибутку виразилася б у меншій кількості хліба, проте відносна ціна останнього порівняно з іншими товарами підвищилася б. Але збільшення прибутку, коли воно відбувається, потрапляє не в кишені орендарів-підприємців і виступає не як збільшення прибутку, а в формі ренти відокремлюється від прибутку. Ціна ж хліба при даному припущенні лишилася б незмінною.

Рух і зростання диференціальної ренти однакові як при незмінних, так і при зростаючих цінах і як при безперервному

прогресі від гірших земель до кращих, так і при безперервному регресі від кращих до гірших земель.

Досі ми припускали: 1) що ціна при одній послідовності підвищується, при другій — лишається незмінною і 2) що постійно відбувається перехід від кращих земель до гірших або навпаки, від гірших до кращих.

Але припустимо, що потреба в хлібі збільшилася з первісних 10 до 17 кварталів; далі, що найгірша земля *A* витіснена іншою землею *A*, яка при ціні виробництва в 60 шил. (50 шил. витрат + 10 шил., що становлять 20% прибутку) дає $1\frac{1}{3}$ квартера, так що ціна виробництва 1 квартера = 45 шил., або ж припустимо, що стара земля *A* поліпшилася внаслідок постійного раціонального обробітку, або що вона при незмінності витрат стала продуктивніше оброблятися, наприклад, внаслідок запровадження в сівозміну конюшини і т. д., так що при тому самому авансованому капіталі продукт її збільшився до $1\frac{1}{3}$ квартера. Припустимо далі, що землі *B*, *C*, *D*, як і раніш, виробляють одну й ту саму кількість продукту, але почали оброблятися нові землі *A'*, які щодо своєї родючості стоять між *A* і *B*, і далі *B'* і *B''*, які стоять щодо своєї родючості між *B* і *C*; в цьому випадку мали б місце такі явища:

По-перше: ціна виробництва квартера пшениці, або її регулююча ринкова ціна, впала б з 60 до 45 шил., або на 25%.

По-друге: відбувся б одночасний перехід від більш родючої землі до менш родючої і від менш родючої землі до більш родючої. Земля *A'* більш родюча, ніж земля *A*, але менш родюча, ніж землі *B*, *C*, *D*, що оброблялися досі; а землі *B'*, *B''* більш родючі, ніж землі *A*, *A'* і *B*, але менш родючі, ніж землі *C* і *D*. Отже, перехід від однієї землі до іншої відбувався б у перехресних напрямках; оброблятися стала б не абсолютно неродюча земля в порівнянні з *A* і т. д., а відносно неродюча в порівнянні з землями *C* і *D*, які досі були найбільш родючими; з другого боку, перехід відбувся б не до абсолютно більш родючої землі, а до відносно більш родючої в порівнянні з землями *A*,— або землями *A* і *B*,— які досі були найменш родючими.

По-третьє: відбулося б зниження ренти з землі *B*, а також з земель *C* і *D*; але загальна сума ренти, виражена в хлібі, піднялася б з 6 до $7\frac{2}{3}$ квартера; маса землі, що обробляється і дає ренту, збільшилася б, а також збільшилася б і маса продукту з 10 до 17 кварталів. Прибуток, хоч і лишився б без зміни для землі *A*, проте виражений у хлібі, він підвищився б; можливо навіть, що норма прибутку підвищилася б, тому що підвищилася б відносна додаткова вартість. В цьому випадку внаслідок здешевлення життєвих засобів зменшилася б заробітна плата,

отже, зменшилися б затрати на змінний капітал, а тому і загальні витрати. Вся сума ренти, виражена в грошах, знизилася б з 360 до 345 шилінгів.

Подамо цю нову послідовність переходу.

ТАБЛИЦЯ II

Категорія землі	Продукт		Затрата капіталу	Прибуток		Рента		Ціна виробництва за квартал
	квартири	шилінги		квартири	шилінги	квартири	шилінги	
A.....	1 $\frac{1}{3}$	60	50	2 $\frac{1}{9}$	10	—	—	45 шил.
A'	1 $\frac{2}{3}$	75	50	5 $\frac{1}{9}$	25	1 $\frac{1}{3}$	15	36 »
B.....	2	90	50	8 $\frac{1}{9}$	40	2 $\frac{1}{3}$	30	30 »
B'	2 $\frac{1}{3}$	105	50	12 $\frac{1}{9}$	55	1	45	25 $\frac{5}{7}$ »
B''	2 $\frac{2}{3}$	120	50	15 $\frac{1}{9}$	70	1 $\frac{1}{3}$	60	22 $\frac{1}{2}$ »
C.....	3	135	50	18 $\frac{1}{9}$	85	1 $\frac{2}{3}$	75	20 »
D.....	4	180	50	28 $\frac{1}{9}$	130	2 $\frac{2}{3}$	120	15 »
Разом	17	—	—	—	—	7 $\frac{2}{3}$	345	—

Нарешті, коли б, як і раніш, оброблялися тільки землі A, B, C, D, то їх продуктивність зростає настільки, що земля A замість 1 квартала давала б 2, земля B замість 2 кварталів — 4, земля C замість 3 кварталів — 7 і земля D замість 4 кварталів — 10, отже, коли б одні й ті самі причини по-різному вплинули на різного роду землі, то все виробництво підвищилося б з 10 до 23 кварталів. Якщо припустити, що попит внаслідок приросту населення і зниження ціни поглинув би ці 23 квартали, вийшов би такий результат:

ТАБЛИЦЯ III

Категорія землі	Продукт		Затрата капіталу	Ціна виробництва квартала	Прибуток		Рента	
	квартири	шилінги			квартири	шилінги	квартири	шилінги
A.....	2	60	50	30	1 $\frac{1}{3}$	10	0	0
B.....	4	120	50	15	2 $\frac{1}{3}$	70	2	60
C.....	7	210	50	8 $\frac{4}{7}$	5 $\frac{1}{3}$	160	5	150
D.....	10	300	50	6	8 $\frac{1}{3}$	250	8	240
Разом	23	—	—	—	—	—	15	450

Цифри тут, як і в усіх інших таблицях, довірливі, але припущення є цілком раціональними.

Перше і основне припущення полягає в тому, що поліпшення в землеробстві справляє нерівномірний вплив на різні категорії землі і в цьому випадку більше впливає на кращі землі *C* і *D*, ніж на землі *A* і *B*. Досвід показав, що, як правило, так воно й буває, хоч може мати місце і зворотний випадок. Якби поліпшення більше впливало на гірші землі, ніж на кращі, то рента, одержувана з останніх, знизилася б, замість того щоб підвищитися. — Але одночасно з абсолютним зростанням родючості всіх категорій землі в таблиці III припускається порівняно вище зростання родючості кращих категорій земель *C* і *D*, а тому збільшення різниці в продукті при тій самій затраті капіталу, а тому й збільшення диференціальної ренти.

Друге припущення полягає в тому, що разом із зростанням всього продукту відповідно зростає і загальна потреба в ньому. *По-перше*, не слід уявляти собі це зростання таким, що відбувається раптом; воно відбувається поступово доти, поки не встановиться ряд III [таблиця III]. *По-друге*, невірно, нібито споживання необхідних життєвих засобів не зростає з їх здешевленням. Скасування хлібних законів ⁶¹ в Англії (див. Ньюмен ⁶²) довело зворотне, і протилежне уявлення виникло лише внаслідок того, що великі і раптові відмінності у врожаях, які пояснюються тільки метеорологічними причинами, викликають то невідповідне зниження, то невідповідне підвищення цін хліба. Якщо в цьому випадку здешевлення настільки раптове і короткочасне, що не встигає справити повного впливу на розширення споживання, то протилежне явище спостерігається в тому випадку, коли здешевлення випливає із зменшення самої регулюючої ціни виробництва, отже, має тривалий характер. *По-третьє*, частина хліба може бути спожита у вигляді горілки або пива. А зростаюче споживання обох цих продуктів аж ніяк не обмежене вузькими рамками. *По-четверте*, справа залежить почасти від приросту населення, почасти від того, що країна може бути експортуючою хліб, як Англія аж до середини XVIII століття й пізніше, так що потреба регулюється межами не самого тільки національного споживання. *Нарешті*, збільшення і здешевлення виробництва пшениці може мати своїм наслідком те, що замість жита або вівса основним засобом харчування маси народу стане пшениця і вже через саме це ринок для неї зростає подібно до того, як при зменшенні кількості продукту і збільшенні його ціни може відбутися зворотне явище. — При цих припущеннях, отже, і при взятих нами цифрах ряд III [таблиця III] дає той результат, що ціна знижується з 60 до

30 шил. за квартал, тобто на 50%; виробництво в порівнянні з рядом I [таблиця I] зростає з 10 до 23 кварталів, тобто на 130%; рента, одержувана з землі *B*, лишається без зміни; рента з землі *C* збільшується на 25%, а з землі *D* — на $33\frac{1}{3}\%$; загальна сума ренти підвищується з 18 до $22\frac{1}{2}$ ф. ст., тобто на 25%.

Порівняймо три таблиці (причому ряд I слід брати двояко: по висхідній лінії від *A* до *D* і по низхідній від *D* до *A*), які можна розглядати або як дані ступені, що існують при даному стані суспільства — наприклад, один поряд одного в трьох різних країнах, — або як ступені, що йдуть один за одним в різні періоди розвитку однієї й тієї самої країни; з такого порівняння випливає:

1) Що ряд у своєму закінченому вигляді — хоч би який був хід процесу його утворення — завжди виступає по низхідній лінії; бо при розгляді ренти завжди виходять спочатку від землі, що дає максимум ренти, і лише наприкінці переходять до тієї землі, що не дає ренти.

2) Ціна виробництва на найгіршій землі, що не дає ренти, завжди є регулюючою ринковою ціною, хоч остання в таблиці I, яка відбиває висхідну лінію, тільки тому лишається незмінною, що в обробіток втягується весь час краща земля. В цьому випадку ціна хліба, виробленого на кращій землі, стає регулюючою остільки, оскільки від кількості продукту, виробленого на ній, залежить, у якій мірі земля *A* лишається регулюючою. Якби виробництво на землях *B*, *C*, *D* перевищило потребу, то земля *A* перестала б відігравати регулюючу роль. Це й мав на увазі Шторх, коли він визнав кращі землі регулюючими⁶³. В цьому розумінні англійські ціни хліба регулюються американськими.

3) Диференціальна рента виникає з різниці в природній родючості ґрунту (тут ще не береться до уваги місцеположення земельної ділянки), даної для кожного даного ступеня розвитку землеробства, отже, з обмеженості розміру кращих земель і з тієї обставини, що однакові капітали доводиться затрачувати на обробіток неоднакових земель, які, таким чином, при затраті однакового капіталу дають неоднакову кількість продукту.

4) Диференціальна рента і градація диференціальної ренти можуть виникати як по низхідній лінії внаслідок переходу від кращої землі до гіршої, так і, навпаки, по висхідній лінії внаслідок переходу від гіршої до кращої, а також у напрямках, що змінюються, перехрещуються. (Ряд I може утворитися шляхом переходу як від *D* до *A*, так і від *A* до *D*. Ряд II [таблиця II] охоплює обидва роди руху.)

5) Залежно від різних способів її утворення диференціальна рента може виникати при постійній, зростаючій і падаючій ціні землеробського продукту. При падаючій ціні загальне виробництво і загальна сума ренти можуть підвищитися, і на земельних ділянках, які не давали досі ренти, остання може утворитися, незважаючи на те, що гірша земля *A* витіснена кращою або сама поліпшилась і що рента з інших крачих і навіть найкращих категорій землі знижується (таблиця II); цей процес може бути також зв'язаний із зниженням загальної суми ренти (вираженої в грошах). Нарешті, при зниженні цін, зумовленому загальним таким підвищенням культури землеробства, коли кількість і ціна продукту з найгіршої землі зменшуються, рента з частини кращих земель може лишитися без змін або зменшитися, тоді як рента з найкращих земель може зрости. Як би то не було, якщо різницю мас продукту дано, диференціальна рента з усякої землі, в порівнянні з найгіршою землею, залежить від ціни, наприклад, квартера пшениці. Але якщо ціну дано, диференціальна рента залежить від величини різниці між масами продукту, і якщо при підвищенні абсолютної родючості всієї землі родючість кращих видів її підвищується порівняно більше, ніж родючість гірших, то разом з цим зростає і величина цієї різниці. Так (таблиця I), при ціні в 60 шил. рента з землі *D* визначається різницею в продукті порівняно з продуктом землі *A*, тобто надлишком в 3 кварта; через це рента = $3 \times 60 = 180$ шилінгам. Але в таблиці III, де ціна = 30 шил., вона визначається надлишком продукту з землі *D* в порівнянні з продуктом землі *A*, який дорівнює 8 квартам, що вже становить ренту в $8 \times 30 = 240$ шилінгам.

Таким чином, відпадає та перша хибна передпосилка диференціальної ренти, яка ще панує в Уеста, Мальтуса, Рікардо, а саме, що диференціальна рента неодмінно передбачає перехід до все гіршої і гіршої землі, або ж постійно падаючу продуктивність землеробства⁶⁴. Диференціальна рента, як ми бачили, може мати місце при переході до все кращої і кращої землі; диференціальна рента може мати місце, коли нижчий ступінь займає краща земля замість попередньої гіршої; вона може бути зв'язана із зростаючим прогресом землеробства. Її умовою є виключно нерівність категорій землі. Оскільки справа стосується розвитку продуктивності, — остільки диференціальна рента передбачає, що підвищення абсолютної родючості всієї сільськогосподарської площі не знищує цієї нерівності, а або посилює її, або лишає незмінною, або ж тільки зменшує.

Від початку і до середини XVIII століття в Англії, незважаючи на падаючу ціну золота і срібла, відбувалося безперерв-

не падіння цін хліба одночасно (якщо розглядати весь період) із зростанням ренти, загальної суми ренти, розміру оброблюваної земельної площі, землеробського виробництва і населення. Це відповідає таблиці I, комбінованій з таблицею II по висхідній лінії, але таким чином, що гірша земля A або поліпшується або виключається з числа земель, що перебувають під зерновими культурами; це, звичайно, не означає, що вона не використовується для інших сільськогосподарських або промислових цілей.

Від початку XIX століття (слід точніше вказати час) до 1815 р. мало місце безперервне підвищення цін на хліб одночасно з постійним зростанням ренти, загальної суми ренти, розміру оброблюваної земельної площі, землеробського виробництва і населення. Це відповідає таблиці I по низхідній лінії. (Тут слід навести цитату відносно обробітку гірших земель у той час.)

В епоху Петті і Давенанта спостерігаються скарги сільського населення і землевласників з приводу поліпшень і оранки ділини; спостерігається зниження ренти з кращих земель, підвищення загальної суми ренти внаслідок розширення площі землі, що дає ренту.

(До цих трьох пунктів навести потім дальші цитати, а також дані про різницю в родючості різних частин оброблюваної землі в країні.)

Їколи ми говоримо про диференціальну ренту, то слід взагалі зауважити, що ринкова вартість завжди перевищує загальну ціну виробництва маси продуктів. Візьмемо, наприклад, таблицю I. 10 кварталів усього продукту продаються за 600 шил., тому що ринкова ціна визначається ціною виробництва на землі A, яка становить 60 шил. з квартера. А дійсна ціна виробництва така:

A.....	1 квартал = 60 шил.	1 квартал = 60 шил.
B.....	2 квартали = 60 шил.	1 квартал = 30 шил.
C.....	3 квартали = 60 шил.	1 квартал = 20 шил.
D.....	4 квартали = 60 шил.	1 квартал = 15 шил.
<hr/>		
10 кварталів = 240 шил.		Середня ціна
		1 квартера = 24 шил.

Дійсна ціна виробництва 10 кварталів дорівнює 240 шилінгам; вони продаються за 600, тобто в $2\frac{1}{2}$ раза дорожче. Дійсна середня ціна 1 квартера дорівнює 24 шилінгам; ринкова ціна дорівнює 60 шил., тобто теж у $2\frac{1}{2}$ раза дорожча.

Перед нами визначення [ринкової ціни] ринковою вартістю в тому її вигляді, як вона на базисі капіталістичного способу виробництва проявляє себе за допомогою конкуренції; ця остання

породжує фальшиву соціальну вартість. Це випливає з закону ринкової вартості, якому підпорядковані продукти землеробства. Визначення ринкової вартості продуктів, отже, і землеробських продуктів, є суспільний акт, хоч і суспільно несвідомий і неумисний, акт, який необхідно ґрунтується на міновій вартості продукту, а не на якості землі і різниці в її родючості. Якщо уявити собі, що капіталістична форма суспільства знищена і суспільство організоване як свідомо і планомірна асоціація, то ці 10 кварталів становитимуть кількість самостійного робочого часу, яка дорівнює тій, що міститься в 240 шилінгах. Отже, суспільство не стало б купувати цей землеробський продукт в обмін на таку кількість робочого часу, яка в $2\frac{1}{2}$ рази перевищує дійсно вміщений у цьому продукті робочий час; завдяки цьому відпала б основа існування класу власників землі. Це справило б такий самісінький вплив, як здешевлення продукту на таку ж суму внаслідок іноземного ввозу. Тому наскільки справедливе твердження, що — при умові збереження сучасного способу виробництва, але при тому припущенні, що диференціальна рента перейде до держави, — ціни землеробських продуктів за інших рівних умов лишилися б попередні, настільки ж хибне твердження, що вартість продуктів при заміні капіталістичного виробництва асоціацією лишилася б попередня. Однаковість ринкової ціни однорідних товарів є спосіб, за допомогою якого на базисі капіталістичного способу виробництва і взагалі виробництва, що ґрунтується на обміні товарів між окремими особами, проявляється суспільний характер вартості. Те, що суспільство, розглядуване як споживач, переплачує за продукти землі, те, що становить мінус при реалізації його робочого часу в землеробському продукті, — становить тепер плюс для однієї частини суспільства, для земельних власників.

Друга обставина, важлива для розуміння того, що буде викладено в наступному розділі при розгляді диференціальної ренти II, така:

Мова йде не тільки про ренту з акра або гектара, не тільки взагалі про різницю між ціною виробництва і ринковою ціною, або між індивідуальною і загальною ціною виробництва на акр, але також і про те, скільки акрів кожної категорії землі обробляється. Тут безпосередньо важлива тільки величина загальної суми ренти, тобто сукупної ренти, одержуваної з усієї оброблюваної площі; але це служить для нас у той же час переходом до дослідження того, як підвищується *норма ренти*, коли не збільшуються ні ціни, ні різниці у відносній родючості різних категорій землі при падаючих цінах. Вище у нас було:

ТАБЛИЦЯ І

Категорія землі	Акри	Ціна виробництва	Продукт	Хлібна рента	Грошова рента
A.....	1	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B.....	1	3 » »	2 »	1 кварт.	3 ф. ст.
C.....	1	3 » »	3 »	2 »	6 » »
D.....	1	3 » »	4 »	3 »	9 » »
Сума.....	4 акри	—	10 кварт.	6 кварт.	18 ф. ст.

Припустимо тепер, що оброблювана площа по кожній категорії подвоїлася; в такому випадку ми маємо:

ТАБЛИЦЯ Іа

Категорія землі	Акри	Ціна виробництва	Продукт	Хлібна рента	Грошова рента
A.....	2	6 ф. ст.	2 кварт.	0	0
B.....	2	6 » »	4 »	2 кварт.	6 ф. ст.
C.....	2	6 » »	6 »	4 »	12 » »
D.....	2	6 » »	8 »	6 »	18 » »
Сума.....	8 акрів	—	20 кварт.	12 кварт.	36 ф. ст.

Припустимо ще два випадки: перший, коли виробництво розширюється на двох гірших землях таким чином:

ТАБЛИЦЯ Іб

Категорія землі	Акри	Ціна виробництва		Продукт	Хлібна рента	Грошова рента
		на акр	всього			
A.....	4	3 ф. ст.	12 ф. ст.	4 кварт.	0	0
B.....	4	3 » »	12 » »	8 »	4 кварт.	12 ф. ст.
C.....	2	3 » »	6 » »	6 »	4 »	12 » »
D.....	2	3 » »	6 » »	8 »	6 »	18 » »
Сума.....	12 акрів	—	36 ф. ст.	26 кварт.	14 кварт.	42 ф. ст.

і, нарешті, той випадок, коли розширення виробництва і оброблюваної площі по чотирьох категоріях землі відбувається нерівномірно:

ТАБЛИЦЯ Іс

Категорія землі	Акри	Ціна виробництва		Продукт	Хлібна рента	Грошова рента
		на акр	всього			
A.....	1	3 ф. ст.	3 ф. ст.	1 кварт.	0	0
B.....	2	3 » »	6 » »	4 »	2 кварт.	6 ф. ст.
C.....	5	3 » »	15 » »	15 »	10 »	30 » »
D.....	4	3 » »	12 » »	16 »	12 »	36 » »
Сума.....	12 акрів	—	36 ф. ст.	36 кварт.	24 кварт.	72 ф. ст.

Насамперед у всіх цих випадках I, Ia, Ib, Ic рента з 1 акра лишається та сама, тому що фактично продукт однакової маси капіталу на акр землі тієї самої категорії лишився незмінним; припущено тільки, — і це в кожний момент відбувається в усій країні, — що землі різних категорій перебувають у певному відношенні до всієї оброблюваної землі; і припущено, — а це постійно має місце в двох країнах при порівнянні їх однієї з одною або в одній і тій самій країні в різні періоди її розвитку, — що змінюється відношення, в якому вся оброблювана земельна площа розподіляється між різними категоріями землі.

При порівнянні таблиць Ia з I ми бачимо, що коли оброблювана площа земель всіх чотирьох категорій зростає в однаковій пропорції, то з подвоєнням цієї площі подвоюється все виробництво, а також хлібна та грошова ренти.

Але при послідовному порівнянні випадків Ib і Ic з I ми побачимо, що в обох випадках площа оброблюваної землі збільшується втриє. В обох випадках вона збільшується з 4 до 12 акрів, але в Ib найсильніше збільшення відбувається по категоріях землі A і B, з яких земля A не дає ніякої ренти, а земля B — найменшу диференціальну ренту; з 8 новооброблюваних акрів на землю A і землю B припадає по 3, разом 6 акрів, тоді як на землю C і землю D припадає лише по 1 акру, всього 2. Інакше кажучи: $\frac{3}{4}$ приросту припадає на землі A і B і лише $\frac{1}{4}$ на землі C і D. При таких даних в Ib в порівнянні з I збільшенню в три рази площі обробленої землі не відповідає таке саме збільшення продукту, тому що кількість його збільшилася з 10 не до 30, а лише до 26. З другого боку, через те що значна частина

приросту припадає на землю *A*, яка не дає ренти, а більша частина приросту, який відбувся на кращих землях, припадає на землю *B*, то хлібна рента збільшилась лише з 6 до 14 кварталів, а грошова рента — з 18 до 42 фунтів стерлінгів.

Якщо ми, навпаки, порівняємо *Ic* з *I*, тобто випадок, коли площа землі, яка не дає ренти, зовсім не збільшується в розмірі, земля, яка дає мінімальну ренту, збільшується площею тільки незначно, тоді як найбільший приріст випадає на землі *C* і *D*, то ми побачимо, що при збільшенні площі обробленої землі в три рази виробництво зросло з 10 до 36 кварталів, тобто більше ніж у три рази; хлібна рента збільшилася з 6 до 24 кварталів, або в чотири рази, і в стільки ж разів збільшилася грошова рента: з 18 до 72 фунтів стерлінгів.

В усіх цих випадках ціна землеробського продукту лишається по суті незмінною; в усіх випадках загальна сума ренти зростає з розширенням оброблюваної землі, оскільки воно відбувається не виключно за рахунок гіршої землі, що не дає ніякої ренти. Але зростання це різне. В тій мірі, в якій розширення відбувається за рахунок кращих категорій землі і, значить, маса продукту зростає не тільки пропорціонально до збільшення земельної площі, але швидше, в такій самій мірі збільшується і хлібна і грошова ренти. В тій мірі, в якій розширення відбувається переважно за рахунок найгіршої землі і на близьких до неї категоріях землі (причому припускається, що категорія найгіршої землі не зазнає змін), загальна сума ренти не збільшується пропорціонально до розширення оброблюваної площі. Отже, коли дано дві країни, в яких земля *A*, що не дає ренти, однакова щодо якості, то сума ренти перебуватиме в оберненому відношенні до тієї відповідної частки, яку в загальній площі обробленої землі становлять найгірша і гірші категорії ґрунту, а тому і в оберненому відношенні до маси продукту, одержуваної при однаковій затраті капіталу на рівновелику загальну площу землі. Таким чином, відношення між кількістю оброблюваної землі найгіршої якості і кількістю землі найкращої якості в межах усїєї земельної площі країни справляє на загальну суму ренти вплив, протилежний тому, який справляє відношення між якістю найгіршої з оброблюваних земель і якістю кращої і найкращої на ренту з акра і, значить, за інших рівних умов і на суму ренти. Змішування цих двох моментів дало привід до всіляких безглузвих заперечень проти теорії диференціальної ренти.

Отже, загальна сума ренти зростає вже внаслідок самого розширення площі оброблюваної землі і зв'язаного з цим розширенням збільшеного застосування капіталу і праці до землі.

Але найважливішим пунктом є такий: хоч, згідно з припущенням, відношення рент з різних категорій землі, у розрахунку на акр, не змінюється, а тому не змінюється й норма ренти у відношенні до капіталу, затраченого на кожний акр, проте виявляється таке: якщо ми порівняємо Ia з I — випадок, коли оброблювана площа і зроблена затрата капіталу збільшилися пропорціонально, — то ми побачимо, що так само, як загальне виробництво зросло пропорціонально до збільшеної площі обробленої землі — і те й друге подвоїлись, — зросла і загальна сума ренти. Вона збільшилась з 18 до 36 ф. ст., цілком так само, як число акрів, що збільшилося з 4 до 8.

Якщо ми візьмемо загальну площу в 4 акри, то загальна сума ренти з них становитиме 18 ф. ст., отже, середня рента, враховуючи землю, що не дає ренти, становитиме $4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Такий розрахунок міг би зробити, наприклад, який-небудь земельний власник, якому належали б усі 4 акри; і таким самим способом статистика обчислює середню ренту всієї країни. Загальна сума ренти в 18 ф. ст. одержується при застошуванні капіталу в 10 фунтів стерлінгів. Відношення між обома цими числами ми називаємо нормою ренти; в даному разі вона становить, отже, 180%.

Та сама норма ренти одержується у випадку Ia, коли замість 4 акрів обробляється 8, але всі категорії землі в однаковій мірі беруть участь у прирості. Загальна сума ренти в 36 ф. ст. дає при 8 акрах і 20 ф. ст. затраченого капіталу середню ренту в $4\frac{1}{2}$ ф. ст. з акра і норму ренти в 180%.

Якщо ж ми, навпаки, розглянемо випадок Ib, коли приріст відбувся головним чином на двох гірших категоріях землі, то ми одержимо ренту в 42 ф. ст. з 12 акрів, тобто середню ренту в $3\frac{1}{2}$ ф. ст. з акра. Весь затрачений капітал = 30 ф. ст., значить, норма ренти = 140%. Таким чином, середня рента з акра зменшилася на 1 ф. ст., а норма ренти впала з 180% до 140%. Отже, при зростанні загальної суми ренти з 18 до 42 ф. ст. тут відбувається зниження середньої ренти, обчислюваної як на акр, так і на капітал; зниження паралельне, але не пропорціональне зростанню виробництва. Це відбувається незважаючи на те, що рента по усіх категоріях землі, обчислена як на акр, так і на затрачений капітал, лишається попередня. Причина полягає в тому, що $\frac{3}{4}$ приросту припадає на землю A, яка не дає ренти, і на землю B, яка дає лише мінімальну ренту.

Коли б у випадку Ib все розширення обмежилось тільки землею A, то ми мали б 9 акрів на землі A, 1 на землі B, 1 на землі C і 1 на землі D. Загальна сума ренти, як і раніш, була б 18 ф. ст., а значить, середня рента з акра на цих 12 акрах дорівню-

вала б $4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів; 18 ф. ст. ренти на 30 ф. ст. затраченого капіталу становили б норму ренти в 60%. Середня рента, обчислена як на акр, так і на затрачений капітал, дуже зменшилася б, тоді як загальна сума ренти не зросла б.

Порівняймо, нарешті, випадки Іс з І і Ів. В порівнянні з І земельна площа збільшилася втричі і так само збільшився затрачений капітал. Загальна сума ренти = 72 ф. ст. з 12 акрів, тобто 6 ф. ст. з акра замість $4\frac{1}{2}$ ф. ст. у випадку І. Норма ренти на затрачений капітал (72 ф. ст. : 30 ф. ст.) становить 240% замість 180%. Весь продукт збільшився з 10 до 36 кварталерів.

В порівнянні з Ів земельна площа, затрачений капітал і різниця між обробленими категоріями землі лишилися попередні, але розподіл буде інший. Тут продукт = 36 кварталерам замість 26 кварталерів, середня рента з акра = 6 ф. ст. замість $3\frac{1}{2}$ і норма ренти у відношенні до всього авансованого капіталу тієї самої величини = 240% замість 140%.

Хоч би як ми стали розглядати різні становища, зображені в таблицях Іа, Ів, Іс, — як становища, що одночасно існують одно поряд другого в різних країнах, або як послідовні становища в одній і тій самій країні, — ми приходимо до таких висновків: при постійній ціні хліба — постійній тому, що продукт з найгіршої землі, яка не дає ренти, лишається той самий; при незмінній різниці в родючості різних категорій оброблюваної землі; отже, при відповідно однаковій кількості продукту при однакових затратах капіталу на однаковій площі кожної з категорій оброблюваної землі; при постійному внаслідок цього відношенні між рентами з акра кожної категорії землі і при однаковій нормі ренти на капітал, вкладений у кожну ділянку землі однієї й тієї самої категорії: *по-перше*, сума ренти завжди зростає з розширенням оброблюваної площі, а значить, із збільшенням затрати капіталу, за винятком того випадку, коли весь приріст припадає на землю, що не дає ренти. *По-друге*, як середня рента на акр (загальна сума ренти, поділена на все число оброблюваних акрів), так і середня норма ренти (загальна сума ренти, поділена на весь затрачений капітал) можуть дуже змінюватися, і до того ж в одному напрямі, але в різній мірі одна відносно другої. Якщо не брати до уваги того випадку, коли розширення відбувається лише за рахунок землі А, яка не дає ренти, то виявляється, що середня рента на акр і середня норма ренти на капітал, вкладений у землеробство, залежать від того, яку частку всієї оброблюваної землі становлять землі різних категорій; або, що зводиться до того самого, від розподілу всього затраченого капіталу між землями різної родючості. Чи багато, чи мало землі обробляється в країні і

залежно від цього (за винятком того випадку, коли розширення припадає лише на землю А) чи більша, чи менша загальна сума ренти,— середня рента на акр і середня норма ренти на застосований капітал лишаються без зміни доти, поки не зміняться пропорції різних категорій землі на усій оброблюваній площі. Незважаючи на підвищення і навіть значне підвищення загальної суми ренти, що відбувається з розширенням оброблюваної площі і збільшенням затрати капіталу, середня рента на акр і середня норма ренти на капітал знижуються, якщо земельні ділянки, які не дають ренти або дають лише незначну диференціальну ренту, зростають швидше від кращих земельних ділянок, які дають більшу ренту. Навпаки, середня рента на акр і середня норма ренти на капітал підвищуються в міру того, як кращі землі починають становити відносно більшу частку всієї площі і на них через це припадає відносно більша затрата капіталу.

Таким чином, якщо розглядати середню ренту на акр або гектар усієї оброблюваної землі, як це звичайно робиться в статистичних працях при порівнянні різних країн в одну й ту саму епоху або різних епох в одній і тій самій країні, то виявляється, що середня висота ренти на акр, а тому й загальна сума ренти в певній мірі (хоч зовсім не в тій самій, а в значно більшій мірі) відповідає не відносній, а абсолютній родючості землеробства в країні, тобто відповідає масі продуктів, одержуваних у середньому з однакової земельної площі. Бо чим більшу частку загальної площі становлять кращі категорії ґрунту, тим більшою є маса продуктів при однаковій затраті капіталу з земельної площі однакової величини і тим більшою є середня рента на акр. При протилежній умові має місце зворотне. Внаслідок цього здається, що рента визначається не відношенням диференціальної родючості, а абсолютною родючістю, і що таким чином закон диференціальної ренти знищується. Тому деякі явища заперечуються або їх намагаються пояснити неіснуючими різницями середніх хлібних цін і диференціальної родючості оброблюваних ділянок землі,— явища, оснований просто на тому, що відношення загальної суми ренти як до всієї площі оброблюваної землі, так і до всього капіталу, вкладеного в землю, при однаковій родючості землі, що не дає ренти, а тому й при однакових цінах виробництва і при однаковій різниці між різними категоріями землі, визначається не тільки рентою, одержуваною на акр, або нормою ренти на капітал, але також і відношенням площі землі кожної категорії до загальної оброблюваної площі, або, що зводиться до того самого, розподілом усього затраченого капіталу між різними категоріями землі.

Досі на цю обставину, хоч це й дивно, зовсім не звертали уваги. В усякому разі виявляється, і це важливо для дальшого ходу нашого дослідження, що відносна висота середньої ренти на акр і середня норма ренти, або відношення загальної суми ренти до всього вкладеного в землю капіталу, можуть збільшуватися або зменшуватися просто внаслідок екстенсивного розширення оброблюваної площі при незмінних цінах, незмінній різниці в родючості оброблюваних ділянок землі і незмінній ренті з акра, або нормі ренти на капітал, затрачений на акр по кожній категорії землі, що дійсно дає ренту, тобто на весь капітал, що дійсно дає ренту.

Треба зробити ще такі доповнення відносно тієї форми диференціальної ренти, яка досліджена у нас під рубрикою I; вони почасти мають значення і для диференціальної ренти II.

По-перше: ми бачили, як середня рента з акра або середня норма ренти на капітал може підвищитися при розширенні площі оброблюваної землі, постійних цінах і незмінній різниці в родючості оброблюваних земельних ділянок. Коли вся земля в якій-небудь країні вже привласнена, капіталовкладення в землю, культура і населення досягли певної висоти,— умови, наявність яких передбачається, раз капіталістичний спосіб виробництва став пануючим, підпорядкувавши собі і землеробство,— ціна необробленої землі різної якості (коли припустити існування лише диференціальної ренти) визначається ціною оброблених ділянок землі однакової якості і однаково зручних у розумінні розташування. Ціна цієї землі така сама — після відрахування витрат на оранку, що долучаються до неї,— хоч вона і не дає ренти. Звичайно, ціна землі є не що інше, як капіталізована рента. Але і в ціні оброблених земельних ділянок оплачуються тільки майбутні ренти, наприклад, відразу виплачуються наперед ренти за двадцять років, якщо визначаюча процентна ставка = 5%. Раз продається земля, вона продається як така, що дає ренту, і перспективний характер ренти (яка розглядається тут як продукт землі, чим вона тільки здається) не робить різниці між необробленою землею і обробленою. Ціна необроблених ділянок землі, як і рента з них, концентрований вираз якої представляє ціна землі, є чисто ілюзорна, поки ці ділянки не будуть дійсно використані. Але вона визначається таким чином а priori* і реалізується, коли знайдуться покупці. Тому, якщо дійсна середня рента

* — наперед Ред.

в певній країні визначається дійсною середньою річною сумою ренти і відношенням цієї останньої до всієї оброблюваної площі, то ціна необробленої частини земельної площі визначається ціною обробленої і є тому тільки відбиттям затрати капіталу та її результатів на оброблених земельних ділянках. Через те що всі категорії землі, за винятком найгіршої, дають ренту (а ця рента, як ми побачимо при розгляді диференціальної ренти II, зростає разом з масою капіталу і відповідною цій масі інтенсивністю обробітку), то завдяки цьому утворюється номінальна ціна для необроблених земель, які таким чином стають товаром, джерелом багатства для їх володільців. Цим же пояснюється, чому зростає ціна землі всієї області, включаючи сюди і необроблену землю (Опдайтк⁶⁵). Земельна спекуляція, наприклад у Сполучених Штатах Америки, оснований лише на цьому відбитті, що його капітал і праця кидають на необроблену землю.

По-друге: процес розширення оброблюваної землі взагалі відбувається або шляхом переходу до гіршої землі або на різних наявних категоріях землі в різних пропорціях залежно від того, що є в наявності. Перехід до гіршої землі, звичайно, ніколи не відбувається з доброї волі, а може бути лише, — коли мати на увазі капіталістичний спосіб виробництва, — наслідком підвищення цін, а при всякому способі виробництва — лише наслідком необхідності. Але це не має безумовного значення. Гіршій землі віддається перевага перед відносно кращою землею внаслідок її місцеположення, яке має вирішальне значення при всякому розширенні оброблюваної площі в молодих країнах; далі, внаслідок того, що, хоч земля певного району в цілому належить до числа більш родючих, все ж місцями зустрічаються землі кращої і гіршої якості, і гіршу землю доводиться обробляти вже тільки через те, що вона безпосередньо близька до кращої. Якщо гірша земля вклинюється окремими ділянками в кращу, то сусідство з останньою створює гіршій землі перевагу в порівнянні з землею більш родючою, але не суміжною з обробленою землею або тією, що має бути оброблена.

Так, штат Мічіган серед західних штатів почав вивозити хліб одним з перших. Грунт його в цілому скудний. Але сусідство з штатом Нью-Йорк і водне сполучення по озерах і каналу Ері спочатку давали йому перевагу над більш родючими з природи штатами, що знаходяться далі на захід. Приклад цього штату в порівнянні з штатом Нью-Йорк може також бути ілюстрацією переходу від кращої до гіршої землі. Грунти штату Нью-Йорк, зокрема в його західній частині, незрівнянно родючіші, особливо при культурі пшениці. Хижацьким обро-

бітком ця родюча земля була перетворена в неродючу, і ґрунти Мічігану стали тепер родючішими.

«В 1838 р. через Буффало перевозили по воді пшеничне борошно на захід, головним чином з районів штату Нью-Йорк і Верхньої Канади, які виробляють пшеницю. Тепер, лише через 12 років, величезні запаси пшениці і борошна з заходу привозять по озерах і каналу Ері через Буффало і сусідню гавань Блекрок для відправлення по воді на схід. Експорт пшениці і борошна особливо стимулювався голодом в Європі в 1847 році. Внаслідок цього пшениця на заході штату Нью-Йорк стала дешевшою і вирощування її стало менш вигідним; це спонукало нью-йоркських фермерів більше займатися тваринництвом, виробництвом молочних продуктів, плідівництвом і т. д., тобто такими галузями, в яких, на їх думку, північний захід не зможе безпосередньо конкурувати з ними» (J. W. Johnston. «Notes on North America». Vol. I, London, 1851, p. 222—223).

По-третє: неправильно буде припускати, що землі в колоніях і взагалі в молодих країнах, які можуть вивозити хліб по дешевшій ціні, неодмінно відрізняються більшою природною родючістю. Хліб продається в даному випадку не тільки нижче від його вартості, але й нижче від його ціни виробництва, а саме нижче від ціни виробництва, яка визначається середньою нормою прибутку в старіших країнах.

Якщо у нас, як говорить Джонстон (там же, стор. 223),

«з цими новими штатами, з яких щороку підвозять у Буффало такі великі кількості пшениці, звикли зв'язувати уявлення про велику, природну родючість і безмежний простір багаті землі»,

то це залежить насамперед від економічних умов. Все населення такого штату, як, наприклад, Мічіган, займалося спочатку майже виключно сільським господарством і спеціально масовими продуктами його, тому що тільки їх можна було обмінювати на промислові товари і на продукти з тропіків. Весь його надлишковий продукт через це — виключно хліб. Уже цим насамперед відрізняються колонії, основані на базі сучасного світового ринку, від колишніх і особливо від колоній античного світу. Сучасні колонії одержують через світовий ринок готовими ті продукти, які за інших обставин їм довелося б виготовляти самим, як-от: одяг, знаряддя і т. д. Тільки на такій основі південні штати Союзу і могли зробити бавовну своїм основним продуктом. Поділ праці на світовому ринку дає їм цю можливість. Якщо через це *здається*, що вони, беручи до уваги їх молодість і відносну нечисленність населення, виробляють дуже великий надлишковий продукт, то цим вони зобов'язані не родючості їх ґрунтів і не плодотворності праці людей, що живуть у них, а односторонній формі їх праці, а значить, і того надлишкового продукту, в якому ця праця представлена.

Далі, у відносно менш родючій орній землі, але яка лише недавно почала оброблятися і ще не освоєна в достатній мірі, за більш-менш сприятливих кліматичних умов буває нагромаджено, принаймні у верхніх шарах, так багато легко розчинних речовин, необхідних для живлення рослин, що вона довгий час дає урожай, не потребуючи добрив, навіть при найбільш поверхневому обробітку. Щодо західних прерій, слід додати ще й те, що вони майже не потребують ніяких особливих витрат на оранку цілини, бо вони придатні для обробітку вже з природи^{33а)}. В таких менш родючих областях надлишок постає не внаслідок високої родючості ґрунту, тобто не внаслідок високого врожаю на акр, а внаслідок великих площ, які можуть бути поверхнево оброблені, тому що сама ця земля або нічого не коштує землеробові або, в порівнянні з старими країнами, коштує надзвичайно дешево. Наприклад, там, де існує здольщина, як у деяких районах штатів Нью-Йорк, Мічіган і в Канаді і т. д. Одна сім'я обробляє, скажемо, 100 акрів, і, хоч кількість продукту, одержуваного з акра, невелика, з 100 акрів це дає значний надлишок для продажу. До цього долучається ще майже дарове утримання худоби на природних пасовиськах, без штучних лук. Вирішальне значення має тут не якість, а кількість землі. Можливість такого поверхневого обробітку природно вичерпується з часом, — тим повільніше, чим родючіша нова земля, і тим швидше, чим більший вивіз її продукту.

«І все ж така земля дає чудові перші врожаї, навіть врожаї пшениці; той, хто збирає перші верхки з землі, може доставити на ринок великий надлишок пшениці» (там же, стор. 224).

В країнах старої культури відносини власності, ціна необробленої землі, що визначається ціною обробленої і т. д., роблять неможливим такого роду екстенсивне господарство.

Дальші дані показують, що, всупереч думці Рікардо, ця земля не повинна бути неодмінно дуже родючою, а також що нема потреби в тому, щоб оброблялися категорії землі, однакові щодо своєї родючості: в штаті Мічіган у 1848 р. було засіяно пшеницею 465 900 акрів і вироблялось 4 739 300 бушелів, або в середньому по $10\frac{1}{5}$ бушеля на акр; після відрахування насін-

^{33а)} { Швидко поширюваний обробіток таких прерій і степових земель якраз перетворив останнім часом нашуміле положення Мальтуса про те, що «населення тисне на засоби існування»^{*)}, в предмет дитячого сміху і на протилежність цьому викликав скарги аграріїв на те, що землеробство, а разом з тим і Німеччина загинуть, якщо насильственими заходами не усунути життєвих засобів, які тиснуть на населення. Але обробіток цих степів, прерій, пампасів, льяносів і т. д. ледве тільки починається; тому його революціонізуючий вплив на європейське сільське господарство буде з часом незрівнянно відчутніший, ніж він був досі. — Ф. Е. }

ня це дає менше 9 бушелів на акр. З 29 округ штату 2 округи виробляли в середньому 7 бушелів, 3 — 8, 2 — 9, 7 — 10, 6 — 11, 3 — 12, 4 — 13 бушелів і тільки 1 округа — 16 бушелів і ще 1 — 18 бушелів на акр (там же, стор. 225).

Для землеробської практики більша родючість ґрунту збігається з можливістю більш інтенсивного негайного використання цієї родючості. Така можливість може бути більшою у бідного з природи ґрунту, ніж у ґрунту з природи багатого; колоніст насамперед візьметься за той ґрунт, який дає таку можливість, і при недостатчі капіталу він змушений буде саме так зробити.

Нарешті, освоєння все більших площ нових земель — залишаючи осторонь тільки що розглянутий випадок, коли доводиться вдаватися до землі гіршої якості, ніж та, яка доти оброблялася, — освоєння різних категорій землі, починаючи з землі *A* і до землі *D*, тобто, наприклад, освоєння більших площ земель *B* і *C*, аж ніяк не передбачає попереднього підвищення цін на хліб, подібно до того як щорічне розширення, наприклад, бавовняної промисловості не потребує постійного підвищення цін на пряжу. Хоч значне підвищення або зниження ринкових цін справляє вплив на обсяг виробництва, однак, залишаючи це осторонь, і при середніх цінах, що не справляють на виробництво ні затримуючого, ні особливо пожвавлюючого впливу, в землеробстві (як і в усіх інших галузях виробництва, які ведуться капіталістичним способом) завжди є в наявності те відносне надвиробництво, яке само по собі тотожне з нагромадженням і яке при інших способах виробництва безпосередньо викликається зростанням населення, а в колоніях — постійною імміграцією. Потреби постійно зростають, і в передбаченні цього все нові й нові капітали постійно вкладаються в нові землі, хоч і, залежно від обставин, можливо, для виробництва різних землеробських продуктів. До цього само по собі приводить утворення нових капіталів. Щодо окремого капіталіста, то обсяг свого виробництва він пристосовує до наявного в його розпорядженні капіталу, оскільки він ще сам спроможний розпоряджатися своїм капіталом. Він прагне лише до того, щоб зайняти якомога більше місця на ринку. Якщо вироблено надто багато, то він обвинуватить у цьому не себе, а своїх конкурентів. Окремий капіталіст може розширювати своє виробництво, як оволодіваючи порівняно більшою частиною існуючого ринку, так і розширюючи самий ринок.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

ДРУГА ФОРМА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ РЕНТИ
(ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II). ЗАГАЛЬНІ УВАГИ

Досі ми розглядали диференціальну ренту лише як результат різної продуктивності однакових затрат капіталу на рівних земельних площах різної родючості, так що диференціальна рента визначалась різницею між продуктом капіталу, вкладеного в найгіршу землю, що не дає ренти, і продуктом капіталу, вкладеного в кращу землю. При цьому ми припускали, що капітали затрачувались одночасно на різних ділянках землі, так що кожній новій затраті капіталу відповідало екстенсивне зростання обробітку землі, розширення оброблюваної площі. Але по суті диференціальна рента була кінець кінцем лише результатом різної продуктивності рівних капіталів, вкладених у землю. Розглянемо тепер, чи буде яка-небудь різниця, якщо капітали різної продуктивності вкладаються один після другого на одній і тій самій ділянці землі і якщо вони вкладаються одночасно в різні ділянки землі,— коли тільки припустити, що результати одні й ті самі.

Насамперед не можна заперечувати, що, оскільки йдеться про утворення додаткового прибутку, цілком однаково, чи дадуть 3 ф. ст. ціни виробництва на акр землі *A* продукт в 1 квартал, так що 3 ф. ст. будуть ціною виробництва і регулюючою ринковою ціною 1 квартера, тоді як 3 ф. ст. ціни виробництва на акр землі *B* дадуть 2 квартали і, таким чином, додатковий прибуток в 3 ф. ст., а 3 ф. ст. ціни виробництва на акр землі *C* дадуть 3 квартали і 6 ф. ст. додаткового прибутку, і, нарешті, 3 ф. ст. ціни виробництва на акр землі *D* дадуть 4 квартали і 9 ф. ст. додаткового прибутку; або ж такий результат вийде від того, що ці 12 ф. ст. ціни виробництва, відповідно 10 ф. ст. капіталу, будуть затрачені з таким самим успіхом, в такій самій послідовності на одному й тому самому акрі. І в тому і в другому випадку капітал = 10 ф. ст., і вартість його послідовно затрачується частинами в $2\frac{1}{2}$ ф. ст.,— чи одночасно на 4 ак-

рах землі різної родючості, чи ж одна після другої на одному й тому самому акрі,— а з цих частин, оскільки продукт їх різний, одна не дає додаткового прибутку, тимчасом як інші дають додатковий прибуток, який відповідає різниці між їх продуктом і продуктом тієї затрати, що не дає ренти.

Додаткові прибутки і різні норми додаткового прибутку з різних частин капіталу утворюються в обох випадках однаково. Рента ж є не що інше, як форма цього додаткового прибутку, який становить її субстанцію. Але в усякому разі другий спосіб [утворення додаткового прибутку] зв'язаний з труднощами при перетворенні додаткового прибутку в ренту, цій зміні форми, яка передбачає передачу додаткового прибутку капіталістичним орендарем власникові землі. Ось чому англійські орендарі чинять такий упертий опір офіціальній сільськогосподарській статистиці. Звідси ж боротьба, яку вони ведуть із земельними власниками з-за встановлення дійсних результатів їх капіталовкладень (Мортон). Справа в тому, що величина ренти встановлюється при оренді земель, і після цього додатковий прибуток, одержуваний від послідовних затрат капіталу, потрапляє в кишеню орендаря аж до закінчення строку орендного договору. Звідси боротьба орендарів за орендні договори на тривалий строк і, навпаки, збільшення числа договорів, які щороку розриваються (*tenancies at will*) внаслідок переваги сил земельних власників.

Тому ясно з самого початку: якщо для закону утворення додаткового прибутку однаково, чи вкладені рівні капітали з різними результатами одночасно в земельні ділянки рівної величини чи послідовно один за одним в одну й ту саму ділянку землі, то для перетворення додаткового прибутку в земельну ренту це має істотне значення. Останній спосіб замикає це перетворення, з одного боку, у вузчі, з другого — у менш стійкі межі. Тому в країнах інтенсивної культури (а в економічному значенні під інтенсивною культурою ми розуміємо не що інше, як концентрацію капіталу на одній і тій самій земельній площі, замість розподілу його між земельними ділянками, які лежать одна біля другої) праця таксатора, як показує Мортон у своїй праці «*Resources of Estates*», стає дуже важливою, складною і важкою професією. Через те при таких поліпшеннях землі, які зберігають свою силу протягом тривалого часу, у випадку, коли строк орендного договору кінчається, штучно підвищена диференціальна родючість землі збігається з природною, а тому й оцінка розміру ренти збігається з визначенням ренти земель різної родючості взагалі. Навпаки, в тій мірі, в якій утворення додаткового прибутку визначається величиною капіталу, вкла-

деного у підприємство, величина ренти, що досягається при певному розмірі вкладеного капіталу, приплюсовується до середньої ренти країни, і тому земельні власники турбуються про те, щоб новий орендар мав у своєму розпорядженні капітал, достатній для наступного обробітку землі з попереднім ступенем інтенсивності.

При розгляді диференціальної ренти II треба відзначити ще такі пункти.

По-перше: її основою і вихідним пунктом не тільки історично, але й, оскільки мова йде про її рух у всякий даний момент, є диференціальна рента I, тобто одночасний обробіток земельних ділянок, різних як щодо своєї родючості, так і щодо місцеположення, тобто одночасне застосування різних складових частин сукупного землеробського капіталу на землях різної якості.

Історично це само собою розуміється. В колоніях колоністам доводиться затрачувати лише незначний капітал; головними агентами виробництва є праця і земля. Кожний окремих глава сім'ї намагається створити для себе і своїх родичів поле діяльності, незалежне від поля діяльності його товаришів-колоністів. У власне землеробстві вже при докапіталістичних способах виробництва справа мала відбуватися загалом так само. При вівчарстві і взагалі тваринництві, коли вони є самостійними галузями виробництва, земля експлуатується більшменш спільно, причому експлуатація з самого початку має екстенсивний характер. Капіталістичний спосіб виробництва виростає з попередніх способів виробництва, при яких засоби виробництва фактично або юридично становлять власність самого землероба, словом, з кустарного сільськогосподарського виробництва. По суті справи з останнього лише поступово розвивається концентрація засобів виробництва і перетворення їх у капітал, який протистоїть безпосереднім виробникам, перетвореним у найманих робітників. Оскільки капіталістичний спосіб виробництва виступає тут із своїми характерними рисами, це відбувається в першу чергу особливо в галузі вівчарства і тваринництва; але проявляється це не в концентрації капіталу на відносно невеликій площі землі, а в виробництві у великому масштабі, завдяки чому досягається економія на кількості коней та інших витратах виробництва; в дійсності тут нема застосування більшого капіталу до однієї й тієї самої землі. Далі, в силу природних законів землеробства при певному рівні культури і відповідному їй виснаженні ґрунту капітал, який тут

розуміється також у значенні вже вироблених засобів виробництва, стає вирішальним елементом землеробства. Поки оброблювана земля становить невелику площу порівняно з не-обробленою і ґрунт ще не виснажений (а таке становище при переважанні тваринництва і м'ясної їжі в період, що передує періодові переважання власне землеробства і рослинної їжі), виникаючий новий спосіб виробництва протистоїть селянському виробництву саме розміром земельної площі, оброблюваної за рахунок одного капіталіста, тобто знов-таки екстенсивною затратою капіталу на земельній площі великих розмірів. Таким чином, з самого початку слід мати на увазі, що диференціальна рента I являє собою ту історичну основу, яка є вихідним пунктом. З другого боку, рух диференціальної ренти II в кожний даний момент починається лише в такій галузі, яка сама, в свою чергу, є мозаїчною основою для диференціальної ренти I.

По-друге: при диференціальній ренті у формі II до різниці в родючості долучаються різниці в розподілі капіталу (і кредиторської спроможності) між фермерами. У власне промисловості для кожної галузі виробництва скоро визначається мінімум розміру підприємства і відповідно до цього мінімум капіталу, без якого не можна успішно вести окреме підприємство. Цілком так само в кожній галузі виробництва утворюється нормальний середній розмір капіталу, який стоїть вище від цього мінімуму і що його повинна мати і має в своєму розпорядженні більшість виробників. Капітал більшого розміру може дати надприбуток; меншого розміру — не дає і середнього прибутку. Капіталістичний спосіб виробництва лише поволі і нерівномірно захоплює сільське господарство, як це можна спостерігати в Англії, класичній країні капіталістичного способу виробництва в галузі землеробства. Оскільки не існує вільного ввозу хліба або його вплив лише обмежений, тому що розмір ввозу обмежений, то ринкову ціну визначають виробники, які працюють на гіршій землі, тобто при умовах виробництва менш сприятливих, ніж середні. Більша частина загальної маси капіталу, який застосовується в сільському господарстві і який воно взагалі має в своєму розпорядженні, перебуває в їх руках.

Вірно, що селянин, наприклад, затрачує багато праці на обробіток своїй маленькій парцелі, але праці ізольованої і позбавленої об'єктивних як суспільних, так і матеріальних умов продуктивності.

Ця обставина приводить до того, що справжні капіталістичні фермери мають можливість привласнювати собі частину додаткового прибутку, що не мало б місця — принаймні, оскільки справа стосується зазначеної причини, — коли б капіталі-

стичний спосіб виробництва був так само рівномірно розвинутий у сільському господарстві, як у промисловості.

Розглянемо спочатку тільки утворення додаткового прибутку при диференціальній ренті II, не торкаючись умов, при яких може відбутися перетворення цього додаткового прибутку в земельну ренту.

В такому разі ясно, що диференціальна рента II є тільки іншим виразом диференціальної ренти I, а по суті збігається з нею. Різниця в родючості різних земель впливає при диференціальній ренті I лише остільки, оскільки завдяки їй вкладені в землю капітали дають неоднакові результати, неоднакову кількість продуктів на капітали однакової величини або дають кількість продуктів, не пропорціональну до величини капіталів. Чи виникає ця нерівність для різних капіталів, затрачених один за другим на одній і тій самій ділянці землі, чи для капіталів, що вкладаються в кілька земельних ділянок різної за якістю землі, — це нічого не може змінити в різниці родючості землі або продукту, а тому і в утворенні диференціальної ренти з тих частин капіталу, які затрачені з більшою продуктивністю. Як і раніше, при рівних затратах капіталу земля виявляє різну родючість, але тільки в даному випадку одна й та сама земля при послідовних затратах різних за величиною частин капіталу дає такі самі результати, які при диференціальній ренті I дають різні категорії ґрунту при затраті однакової величини частин суспільного капіталу.

Припустимо, що той самий капітал в 10 ф. ст., який затрачувався в таблиці I [див. стор. 188] різними фермерами у вигляді самостійних капіталів по $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на кожний акр чотирьох категорій землі *A*, *B*, *C* і *D*, замість цього затрачується послідовно на одному й тому самому акрі землі *D* так, що перша затрата дала б 4 квартали, друга — 3, третя — 2 і остання — 1 квартал (або ж у зворотній послідовності). В такому разі ціна 1 квартала, одержуваного від найменш прибуткової частини капіталу, що дорівнює 3 ф. ст., не давала б диференціальної ренти, але визначала б ціну виробництва доти, поки була б ще потреба в пшениці, ціна виробництва якої = 3 фунтам стерлінгів. А тому що, згідно з припущенням, виробництво ведеться капіталістично і, значить, ціна в 3 ф. ст. містить у собі середній прибуток, що його взагалі дає капітал в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., то три інші частини по $2\frac{1}{2}$ ф. ст. даватимуть, залежно від різниці в кількості продукту, додатковий прибуток, бо цей продукт продається не по його ціні виробництва, а по ціні виробництва найменш прибуткової затрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів, затрати, яка не дає ренти, і ціна продукту якої регулюється загальним зако-

ном цін виробництва. Утворення додаткового прибутку було б таке саме, як воно подане в таблиці I.

Тут знову виявляється, що диференціальна рента II передбачає диференціальну ренту I. Мінімум продукту, що його дає капітал в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., тобто капітал, вкладений у найгіршу землю, ми прийняли тут в 1 квартал. Отже, припускається, що орендар землі *D*, крім тих $2\frac{1}{2}$ ф. ст., які дають йому 4 квартали, за що він сплачує 3 квартали диференціальної ренти, затрачує на тій самій землі $2\frac{1}{2}$ ф. ст., які дають йому всього лише 1 квартал, тобто стільки ж, скільки дає капітал, вкладений у найгіршу землю *A*. В такому разі це була б затрата капіталу, яка не дає ренти, бо вона дала б фермерові тільки середній прибуток. Тут не було б ніякого додаткового прибутку, нічому було б перетворюватися в ренту. Але, з другого боку, це зменшення продукту від другої затрати капіталу на землі *D* не справило б ніякого впливу на норму прибутку. Це було б те саме, як коли б $2\frac{1}{2}$ ф. ст. були знов затрачені на який-небудь новий акр землі *A*,— обставина, яка не справила б ніякого впливу на додатковий прибуток, а значить, і на диференціальну ренту з земель *A*, *B*, *C*, *D*. Для фермера ж ця додаткова затрата $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на землі *D* була б вигідна якраз у такій самій мірі, як, згідно з нашим припущенням, затрата первісних $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на акр землі *D*, хоч вона дає 4 квартали. Якщо, далі, дві дальші затрати капіталу по $2\frac{1}{2}$ ф. ст. кожна дадуть йому: перша — 3, а друга — 2 квартали додаткового продукту, то мало б місце нове зменшення продукту в порівнянні з продуктом, одержаним від першої затрати в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на землі *D*, яка дала 4 квартали, а тому 3 квартали додаткового прибутку. Але це було б лише зменшенням величини додаткового прибутку і не справило б ніякого впливу ні на середній прибуток, ні на регулюючу ціну виробництва. Такий вплив мав би місце тільки в тому випадку, коли б додаткове виробництво, яке дає знижений додатковий прибуток, зробило зайвим виробництво на землі *A* і таким чином виключило б землю *A* з числа оброблюваних земель. В цьому випадку із зниженням продуктивності додаткової затрати капіталу на акрі землі *D* було б зв'язане зменшення ціни виробництва, наприклад, з 3 до $1\frac{1}{2}$ ф. ст., якби землею, що не дає ренти і регулює ринкову ціну, став акр землі *B*.

Продукт із землі *D* був би тепер $= 4 + 1 + 3 + 2 = 10$ кварталам, тоді як раніше він дорівнював 4 кварталам. Але ціна квартала, що регулюється ціною виробництва на землі *B*, зменшилася б до $1\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Різниця між [продуктами земель] *D* і *B* була б $= 10 - 2 = 8$ кварталам, що по $1\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартал становило б 12 ф. ст., тоді як грошова

рента з землі *D* раніше була = 9 фунтам стерлінгів. Це слід відзначити. Якщо зробити розрахунок на акр, то рента піднялась на $33\frac{1}{3}\%$, незважаючи на те, що зменшилася норма додаткового прибутку з двох додаткових капіталів по $2\frac{1}{2}$ ф. ст. кожний.

Звідси видно, які незвичайно складні комбінації може викликати диференціальна рента взагалі і особливо у формі II разом з формою I, тоді як Рікардо, наприклад, трактує її абсолютною однобічно і як просту річ. Бувають випадки, як наведений вище, коли відбувається зниження регулюючої ринкової ціни і разом з тим збільшення ренти на родючих землях, так що зростає як абсолютний продукт, так і абсолютний додатковий продукт. (При диференціальній ренті I по низхідній лінії може зростати відносний додатковий продукт, а тому й рента з акра, хоч абсолютний додатковий продукт з акра лишається той самий або навіть зменшується.) Але в той же час зменшується продуктивність затрат капіталу, які робляться одна за другою на одній і тій самій землі, незважаючи на те, що значна частина їх припадає на більш родючі землі. Коли дивитися з однієї точки зору — з точки зору кількості продукту і цін виробництва — продуктивність праці зросла. Але з другої точки зору вона зменшилась, тому що норма додаткового прибутку і додатковий продукт на акр для різних затрат капіталу на тій самій землі зменшились.

Диференціальна рента II при дедалі меншій продуктивності послідовних затрат капіталу тільки в тому разі була б неодмінно зв'язана з підвищенням ціни виробництва і абсолютним зниженням продуктивності, коли б ці затрати капіталу могли бути зроблені виключно на гіршій землі *A*. Коли акр землі *A*, що давав при затраті капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. 1 квартал по ціні виробництва в 3 ф. ст., дає при дальшій затраті в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., тобто при загальній затраті в 5 ф. ст., в цілому тільки $1\frac{1}{2}$ квартера, то ціна виробництва цих $1\frac{1}{2}$ квартера = 6 ф. ст., а тому одного квартера = 4 фунтам стерлінгів. Всяке зниження продуктивності при зростаючій затраті капіталу було б тут відносним зменшенням продукту з акра, тоді як таке зниження продуктивності на землі кращих категорій є тільки зменшенням добавочного додаткового продукту.

Але по самій природі справи інтенсивна агрикультура, тобто послідовні затрати капіталу на одній і тій самій землі, розвивається переважно або в більшій мірі на кращих землях. (Ми не говоримо тут про ті постійно діючі поліпшення, за допомогою яких землі, до того часу непридатні, перетворюються в придатні.) Тому дедалі менша продуктивність послідовних затрат капіталу буде проявлятися переважно вищезазначеним

способом. Краща земля вибирається при цьому через те, що вона дає найбільші шанси прибуткового застосування капіталу, бо містить у собі найбільшу кількість природних елементів родючості, які лишається тільки використати.

Коли після скасування хлібних законів агрикультура в Англії стала ще інтенсивнішою, маса земель, на яких раніше вирощувалась пшениця, була використана для інших цілей, а саме перетворена в пасовища; навпаки, родючі землі, найбільш придатні для вирощування пшениці, були осушені та іншим способом поліпшені; капітал, який застосовувався для вирощування пшениці, був сконцентрований на порівняно меншій площі землі.

В цьому випадку, — а всі можливі норми додаткового прибутку, які лежать між найбільшою кількістю додаткового продукту кращої землі і кількістю продукту землі *A*, що не дає ренти, відповідають тут не відносному, а абсолютному збільшенню додаткового продукту на акр, — новоутворений додатковий прибуток (потенціальна рента) представляє не перетворену в ренту частину попереднього середнього прибутку (частину продукту, в якій раніше був представлений середній прибуток), а добавочний додатковий прибуток, який з цієї форми перетворюється в ренту.

Навпаки, тільки в тому випадку, коли б попит на хліб збільшився настільки, що ринкова ціна перевищила б ціну виробництва на землі *A* і через те додатковий продукт із земель *A*, *B* або якої-небудь іншої категорії землі можна було б одержувати лише по вищій ціні, ніж 3 ф. ст., — тільки в цьому випадку зменшення продукту від додаткової затрати капіталу на якій-небудь із земель *A*, *B*, *C*, *D* було б зв'язане з підвищенням ціни виробництва і регулюючої ринкової ціни. Оскільки таке становище встановилося б на порівняно довгий час і не викликало б обробітку додаткової землі *A* (принаймні землі такої якості, як земля *A*) і взагалі ніякі інші впливи не привели б до пропозиції хліба по дешевших цінах, заробітна плата за інших рівних умов підвищилася б внаслідок подорожчання хліба і відповідно до цього знизилася б норма прибутку. В цьому випадку було б однаково, чи задовольнявся б зрослий попит шляхом втягнення в обробітку землі гіршої якості, ніж земля *A*, чи шляхом додаткової затрати капіталу, все одно на якій з чотирьох категорій землі. Диференціальна рента стала б підвищуватися в зв'язку із зниженням норми прибутку.

Цей один випадок, коли спадна продуктивність капіталів, додатково вкладуваних в уже освоєні землі, може привести до підвищення ціни виробництва, зниження норми прибутку і

утворення більш високої диференціальної ренти,— тому що ця остання за даних умов підвищилася б на всіх категоріях землі цілком так само, як коли б гірша, ніж A , земля стала тепер регулювати ринкову ціну,— цей випадок Рікардо перетворює в єдиний випадок, в нормальний випадок, до якого він зводить все утворення диференціальної ренти II.

Так воно й було б у дійсності, якби оброблялася тільки земля A і якби послідовні затрати капіталу, що робляться на ній, не супроводжувалися пропорціональним зростанням продукту.

Таким чином, тут, при диференціальній ренті II, зовсім забувають диференціальну ренту I.

За винятком цього випадку, коли або пропозиція продукту з уже оброблюваних земель недостатня, і тому ринкова ціна протягом довгого часу перевищує ціну виробництва, поки не почнеться обробіток нових, додаткових, гірших земель, або до того часу поки весь продукт додаткового капіталу, затраченого на землях різних категорій, можна буде збувати по вищій ціні виробництва, ніж та, що існувала доти,— за винятком цього випадку відносно зменшення продуктивності додаткових капіталів не впливає на регулюючу ціну виробництва і норми прибутку. Взагалі ж кажучи, можливі ще три такі випадки:

а) Коли додатковий капітал, вкладений у землю якого б то не було виду: A , B , C , D , дає тільки норму прибутку, яка визначається ціною виробництва на землі A , то завдяки цьому не утворюється додаткового прибутку, а значить, і якої б то не було ренти,— не утворюється так само, як коли б почала оброблятися додаткова земля A .

б) Коли додатковий капітал дасть більшу кількість продукту, то, само собою зрозуміло, утвориться новий додатковий прибуток (потенціальна рента), якщо регулююча ціна лишається попередня. Останнє не завжди має місце, зокрема, не має місця в тому випадку, коли це додаткове виробництво виключає землю A з числа оброблюваних, а разом з тим і з числа конкуруючих категорій землі. Тоді регулююча ціна виробництва знижується. Норма прибутку підвищилася б, якби з цим було зв'язане зниження заробітної плати або якби дешевший продукт увійшов як елемент у постійний капітал. Якби підвищена продуктивність додаткових капіталів мала місце на землях кращих категорій — C і D , то тільки від ступеня підвищення продуктивності і від маси нововкладених капіталів залежало б, наскільки утворення збільшеного додаткового прибутку (а значить, і збільшеної ренти) було б зв'язане із зниженням ціни і підвищенням норми прибутку. Ця остання може підвищуватись

і без зниження заробітної плати,— внаслідок здешевлення елементів постійного капіталу.

с) Коли додаткова затрата капіталу дає додатковий прибуток, який зменшується, але все ж продукт цієї затрати залишає надлишок у порівнянні з продуктом такого самого капіталу, затраченого на землі *A*, то, якщо тільки збільшена пропозиція не виключить землю *A* з числа оброблюваних земель, при всіх обставинах відбувається утворення нового додаткового прибутку, причому воно може відбутися одночасно на землях *D*; *C*, *B*, *A*. Якщо ж, навпаки, з числа оброблюваних земель буде витіснена гірша земля *A*, то регулююча ціна виробництва знизиться, і від відношення між зменшеною ціною 1 квартера і збільшеним числом кварталів, які утворюють додатковий прибуток, залежить, підвищується чи знижується виражений в грошах додатковий прибуток, а значить, і диференціальна рента. Але в усякому разі тут виявляється та цікава обставина, що при зменшенні додаткового прибутку від послідовних затрат капіталу ціна виробництва може зменшуватися, замість того щоб обов'язково підвищуватися, як це здається з першого погляду.

Ці додаткові затрати капіталу з убуваючими додатковими продуктами якраз відповідають такому випадкові, коли на землях, які стоять щодо своєї родючості між землями *A* і *B*, землями *B* і *C*, землями *C* і *D*, були б, наприклад, затрачені чотири нові самостійні капітали по $2\frac{1}{2}$ ф. ст., які давали б відповідно $1\frac{1}{2}$ квартера, $2\frac{1}{3}$, $2\frac{2}{3}$ і 3 квартали. На всіх цих землях, на всі чотири додаткові капітали утворилися б додаткові прибутки, потенціальні ренти, хоч норма додаткового прибутку в порівнянні з тією, яку дає рівна затрата капіталу на відповідно кращій землі, і зменшилася б. При цьому було б цілком однаково, чи вкладено ці чотири капітали в землю *D* і т. д., чи розподілено між землями *D* і *A*.

Ми підходимо тепер до істотної різниці між обома формами диференціальної ренти.

Коли мова йде про диференціальну ренту *I*, тут при незмінній ціні виробництва і незмінних різницях [між продуктами різних земель] разом із загальною сумою ренти може підвищитися середня рента на акр або середня норма ренти на капітал. Але середнє — це лише абстракція. Дійсний рівень ренти, в розрахунку на акр або на капітал, тут лишається попередній.

Навпаки, рівень ренти, при розрахунку на акр, за тих самих умов може підвищитися, хоч норма ренти, обчислена на вкладений капітал, лишається попередня.

Припустимо, що виробництво подвоюється внаслідок того, що на кожній з категорій землі *A*, *B*, *C*, *D* вкладається капіталу не по $2\frac{1}{2}$, а по 5 ф. ст., тобто загалом 20 ф. ст. замість 10 ф. ст., причому відносна родючість лишається попередня. Це було б цілком те саме, як коли б замість 1 акра кожної з цих категорій землі оброблялося 2 акри, причому витрати лишалися б ті самі. Норма прибутку не змінилася б, так само як і її відношення до додаткового прибутку або ренти. А коли б земля *A* й почала давати тепер 2 квартали, земля *B* — 4, земля *C* — 6, земля *D* — 8, то ціна виробництва, як і раніш, дорівнювала б 3 ф. ст. за квартал, тому що цей приріст завдячував би своїм походженням не подвоєній родючості при попередньому капіталі, а попередній родючості при подвоєному капіталі. Ці 2 квартали з землі *A* коштували б тепер 6 ф. ст., як раніше 1 квартал коштував 3 фунти стерлінгів. Прибуток на всіх чотирьох категоріях землі подвоївся б, але тільки тому, що подвоївся вкладений капітал. І рента подвоїлася б, зросла б у тому самому відношенні; вона дорівнювала б 2 кварталам для землі *B* замість 1 квартала, 4 кварталам для землі *C* замість 2 і 6 кварталам для землі *D* замість 3, і відповідно до цього грошова рента для земель *B*, *C*, *D* дорівнювала б 6 ф. ст., 12 ф. ст., 18 фунтам стерлінгів. Як і продукт на акр, подвоїлася б і грошова рента при розрахунку на акр, а значить, ціна землі, в якій капіталізується ця грошова рента. Згідно з таким розрахунком, підвищуються хлібна і грошова ренти, а значить, і ціна землі, тому що масштаб, яким вимірюється остання, акр, є земельна площа постійної величини. Навпаки, в нормі ренти, тобто у відношенні ренти до вкладеного капіталу не сталося ніякої зміни. Загальна сума ренти в 36 ф. ст. відноситься до вкладеного капіталу в 20 ф. ст., як загальна сума ренти в 18 ф. ст. до вкладеного капіталу в 10 фунтів стерлінгів. Те саме є справедливим і для відношення грошової ренти, одержуваної з землі кожної категорії, до вкладеного в останню капіталу; так, наприклад, 12 ф. ст. ренти з землі *C* відносяться до 5 ф. ст. капіталу, як раніше 6 ф. ст. ренти відносились до $2\frac{1}{2}$ ф. ст. капіталу. При цьому не утворюється нових різниць між вкладеними капіталами, але утворюються нові додаткові прибутки тільки тому, що додатковий капітал вкладається в яку-небудь із земель, що дають ренту, або в усі землі, даючи при цьому пропорціонально своїй величині попередній продукт. Якби подвійна затрата капіталу була зроблена, наприклад, тільки на землі *C*, то диференціальна рента між *C*, *B* і *D* у відношенні до капіталу лишилася б тією самою, тому що хоч маса ренти, одержана з землі *C*, і подвоїлася б, але подвоївся б і вкладений капітал.

Звідси видно, що при незмінній ціні виробництва, незмінній нормі прибутку і незмінних різницях [між продуктами різних земель] (а тому при незмінній нормі додаткового прибутку або ренти, взятій у відношенні до капіталу) висота ренти, вираженої в продукті і в грошах, одержуваних з акра, а значить, і ціна землі можуть підвищитися.

Те саме може статися при нормах додаткового прибутку, що зменшуються, а тому і ренти, тобто при дедалі меншій продуктивності додаткових затрат капіталу, які все ще дають ренту. Якби повторні затрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. не дали подвоєного продукту, а на землі *B* було б одержано тільки $3\frac{1}{2}$ квартера, на землі *C* — 5 і на землі *D* — 7 кварталів, то диференціальна рента на землі *B* для другої затрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. дорівнювала б тільки $\frac{1}{2}$ квартера замість 1, на землі *C* — 1 кварталові замість 2 і на землі *D* — 2 кварталам замість 3. Відношення між рентою і капіталом для обох послідовних затрат було б таке:

Перша затрата		Друга затрата	
B: рента 3 ф. ст., капітал $2\frac{1}{2}$ ф. ст.	Рента $1\frac{1}{2}$ ф. ст., капітал $2\frac{1}{2}$ ф. ст.	Рента 3 ф. ст., капітал $2\frac{1}{2}$ ф. ст.	Рента $1\frac{1}{2}$ ф. ст., капітал $2\frac{1}{2}$ ф. ст.
C: » 6 » » » $2\frac{1}{2}$ » »	» 3 » » » $2\frac{1}{2}$ » »	» 6 » » » $2\frac{1}{2}$ » »	» 3 » » » $2\frac{1}{2}$ » »
D: » 9 » » » $2\frac{1}{2}$ » »	» 6 » » » $2\frac{1}{2}$ » »	» 9 » » » $2\frac{1}{2}$ » »	» 6 » » » $2\frac{1}{2}$ » »

Незважаючи на таке відносне зниження норми продуктивності капіталу, а тому й додаткового прибутку, взятого у відношенні до капіталу, хлібна і грошова ренти підвищилися б для землі *B* з 1 до $1\frac{1}{2}$ квартера (з 3 до $4\frac{1}{2}$ ф. ст.), для землі *C* — з 2 до 3 кварталів (з 6 до 9 ф. ст.) і для землі *D* — з 3 до 5 кварталів (з 9 до 15 фунтів стерлінгів). У цьому випадку різниці для додаткових капіталів у порівнянні з капіталом, вкладеним у землю *A*, зменшилися б, ціна виробництва лишилася б попередня, але рента на акр, а значить, і ціна землі за акр збільшилися б.

Що ж до комбінацій диференціальної ренти II, яка передбачає як свою основу диференціальну ренту I, то вони такі.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II.— ПЕРШИЙ ВИПАДОК:
ПОСТІЙНА ЦІНА ВИРОБНИЦТВА

Ця умова припускає, що ринкова ціна, як і раніш, регулюється капіталом, вкладеним у найгіршу землю А.

I. Якщо додатковий капітал, вкладений в яку-небудь із земель В, С, D, що дають ренту, виробляє лише стільки, скільки виробляє такий самий капітал, вкладений у землю А, тобто якщо при регулюючій ціні виробництва він дає лише середній прибуток, не даючи, таким чином, ніякого додаткового прибутку, то вплив, який він справляє на ренту, дорівнює нулю. Все лишається по-старому. Це рівнозначне тому, як коли б будь-яке число акрів землі А, найгіршої землі, було долучене до вже оброблюваної земельної площі.

II. Додаткові капітали виробляють на землях усіх категорій додаткові продукти пропорціонально до величини цих капіталів, тобто виробництво зростає залежно від специфічної родючості землі кожної категорії, пропорціонально до величини додаткового капіталу. В XXXIX розділі вихідним пунктом для нас була така таблиця I:

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма дод.-ного прибутку
A.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	1	3	3	0	0	0
B.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	2	3	6	1	3	120%
C.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	3	3	9	2	6	240%
D.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	4	3	12	3	9	360%
Разом.....	4	10	—	12	10	—	30	6	18	—

Тепер з неї виходить:

ТАБЛИЦЯ II

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
	4	20	—	—	20	—	60	12	36	—

В даному разі нема необхідності в тому, щоб капітал вкладався в кожну з категорій землі в подвоєному розмірі, як це має місце в таблиці. Закон лишається той самий, коли тільки на якій-небудь одній або кількох категоріях землі, що дає ренту, затрачено додатковий капітал у якій би то не було пропорції. Необхідно лише, щоб виробництво на всіх цих землях збільшувалося в тому самому відношенні, в якому збільшується капітал. Рента підвищується тут виключно через збільшення вкладеного в землю капіталу і пропорціонально цьому збільшенню капіталу. Таке збільшення продукту і ренти, яке є наслідком збільшення вкладеного капіталу і пропорціональне йому, нічим не відрізняється ні щодо кількості продукту, ні щодо величини ренти від того випадку, коли збільшується оброблювана площа однакових щодо якості ділянок землі, які дають ренту, і починає оброблятися з такою самою затратою капіталу, з якою відбувався раніше обробіток земельних ділянок тієї самої якості. У випадку, поданому в таблиці II, наприклад, результат був би той самий, якби додатковий капітал у $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на акр був затрачений на другі акри земель B, C і D.

Цей приклад не передбачає, далі, будь-якого продуктивнішого застосування капіталу, а лише застосування більшого капіталу до тієї самої площі і з тими самими результатами, як і до того часу.

Всі відносні величини тут лишаються попередні. Звичайно, коли розглядати не відносні різниці, а чисто арифметичні, то

виявляється, що диференціальна рента, одержувана з різних категорій землі, може змінюватися. Припустимо, наприклад, що додатковий капітал був вкладений тільки у землі *B* і *D*. В такому разі різниця між продуктом земель *D* і *A* = 7 кварталам; раніше ця різниця була = 3; між продуктом земель *B* і *A* = 3 кварталам; раніше була = 1; різниця між продуктом земель *C* і *B* = -1; раніше була = +1 і т. д. Але ця арифметична різниця, яка має вирішальне значення при диференціальній ренті *I*, оскільки в ній виражається різниця в продуктивності при однаковому розмірі вкладеного капіталу, в даному випадку не має ніякого значення, тому що є лише наслідком вкладення різних додаткових капіталів, причому різниця для кожної рівної частини капіталу на різних ділянках не змінюється.

III. Додаткові капітали дають додатковий продукт і утворюють через це додаткові прибутки, але з нормою, що знижується, не пропорціонально до збільшення додаткових капіталів.

ТАБЛИЦЯ III

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
A	1	$2\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 1\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	90%
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	15	3	9	180%
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 3\frac{1}{2} = 7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$	330%
	—	$17\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	21	17	—	51	10	30	—

При цьому третьому припущенні знов-таки однаково, припадають чи ні повторні додаткові рівномірні або нерівномірні затрати капіталу на землі різних категорій; в однакових чи неоднакових відношеннях зменшується виробництво додаткового прибутку; вкладається додатковий капітал в одну й ту саму категорію землі, що дає ренту, чи розподіляється, рівномірно або нерівномірно, між землями різної якості, що дають ренту. Всі ці обставини не мають ніякого значення для закону, який ми виводимо. Єдине припущення, яке ми робимо, полягає

в тому, що додатковий капітал, вкладений у будь-якої категорії землю, що дає ренту, дає додатковий прибуток, але в пропорції, яка зменшується в порівнянні з ступенем збільшення капіталу. Межі цього зменшення коливаються в прикладах тільки що наведеної таблиці між 4 квартами = 12 ф. ст., продуктом першої затрати капіталу на найкращій землі *D*, і 1 кварталом = 3 ф. ст., продуктом такої самої затрати капіталу на найгіршій землі *A*. Продукт кращої землі при затраті капіталу *I* становить максимальну межу, а продукт найгіршої землі *A*, що не дає ренти, не дає ніякого додаткового прибутку при однаковій затраті капіталу, — мінімальну межу продукту, одержуваного від послідовних затрат капіталу на землях, що дають додатковий прибуток, при спадній продуктивності послідовних затрат капіталу. Якщо припущення II відповідає тому випадкові, коли нові однакові щодо якості ділянки землі кращих категорій долучаються до оброблюваної земельної площі, коли збільшується кількість будь-якої категорії обробленої землі, то припущення III відповідає тому випадкові, коли обробляються додаткові земельні ділянки, різні ступені родючості яких розподіляються між землями *D* і *A*, між родючістю кращої і гіршої землі. Якщо послідовні затрати капіталу робляться виключно на землі *D*, то вони можуть містити в собі різниці, які існують між землями *D* і *A*, далі — різниці між землями *D* і *C*, а так само й різниці між землями *D* і *B*. Якщо ж усі вони робляться на землі *C*, то лише різниці між землями *C* і *A* або *B*; якщо на землі *B*, то лише різниці між землями *B* і *A*.

Але закон такий: рента на землях усіх цих категорій абсолютно зростає, хоч і не пропорціонально до додатково вкладеного капіталу.

Норма додаткового прибутку зменшується як у відношенні до додаткового капіталу, так і у відношенні до всього вкладеного в землю капіталу; але абсолютна величина додаткового прибутку зростає; цілком так само, як зменшення норми прибутку на капітал взагалі здебільшого зв'язане із збільшенням абсолютної маси прибутку. Так, середня норма додаткового прибутку, одержуваного з капіталу, вкладеного в землю *B*, = 90% на капітал, тоді як при першій затраті капіталу вона була = 120%. Але сукупний додатковий прибуток збільшується з 1 квартала до $1\frac{1}{2}$ і з 3 ф. ст. до $4\frac{1}{2}$. Вся рента, взята сама по собі, а не у відношенні до подвоєного розміру авансованого капіталу, абсолютно зростає. Різниця між рентами різних категорій землі і їх відношення однієї до одної можуть тут змінюватися; але ця зміна різниці є наслідком, а не причиною збільшення рент у відношенні однієї до одної.

IV. Випадок, коли додаткові затрати капіталу на кращих землях виробляють більшу кількість продукту, ніж первісні затрати, не потребує дальшого аналізу. Само собою зрозуміло, що при цьому припущенні ренти, одержувані з акра, підвищуються, і до того ж у більшій пропорції, ніж додатковий капітал, у яку б категорію землі він не був вкладений. В цьому випадку додаткова затрата капіталу сполучається з поліпшенням землі. Сюди ж належать випадки, коли додаткова затрата меншого капіталу справляє той самий або більший вплив, ніж попередня додаткова затрата більшого капіталу. Випадок цей не зовсім тотожний з попереднім, причому різниця, що існує між ними, має важливе значення при всіх затратах капіталу. Якщо, наприклад, 100 одиниць дають прибуток в 10 одиниць, а 200 одиниць, при певній формі застосування, дають прибуток у 40 одиниць, то прибуток збільшився з 10% до 20%, і остільки це рівнозначне тому, як коли б 50 одиниць, при більш доцільній формі застосування, дали прибуток у 10 одиниць замість 5 одиниць. Ми припускаємо тут, що збільшення прибутку зв'язане з відповідним збільшенням продукту. Але різниця полягає в тому, що в одному випадку я повинен подвоїти капітал, тоді як у другому — я одержую подвоєний ефект при попередньому капіталі. Зовсім не однаково, чи виробляється: 1) попередній продукт при половині попередньої кількості живої й уречевленої праці, чи 2) подвоєний продукт при попередній кількості праці, чи 3) вчетверо більший продукт при подвоєній кількості праці. В першому випадку праця — в живій або уречевленій формі — вивільняється і може бути вжита іншим способом; можливість розпоряджатися працею і капіталом збільшується. Вивільнення капіталу (і праці) само по собі є збільшення багатства; воно справляє такий самісінький вплив, як коли б цей додатковий капітал був одержаний шляхом нагромаджень, але воно заощаджує працю нагромадження.

Припустимо, що капітал [який створює ціну виробництва] в 100 одиниць, виробив продукт в 10 метрів. В 100 одиницях міститься як постійний капітал, так і жива праця і прибуток. Таким чином, метр коштує 10 одиниць. Якщо тепер за допомогою того самого капіталу в 100 одиниць я можу виробити 20 метрів, то метр коштуватиме 5 одиниць. Якщо, навпаки, я можу з капіталом в 50 одиниць виробити 10 метрів, то метр також коштуватиме 5 одиниць, причому звільняється капітал в 50 одиниць, коли тільки попередня пропозиція товару є достатньою. Якщо я повинен затратити капітал в 200 одиниць, щоб виробити 40 метрів, то метр також коштуватиме 5 одиниць. Визначення вартості, а також і ціни, так само мало дає змогу по-

мітити тут яку-небудь різницю, як і відношення маси продукту до авансованого капіталу. Але в одному випадку вивільняється капітал; в другому випадку — заощаджується додатковий капітал, коли потрібне подвоєння продукції; в третьому випадку збільшений продукт можна одержати тільки при тій умові, коли збільшиться авансований капітал, хоч і не в такій пропорції, яка була б потрібна, коли б більшу кількість продукту довелось виготовляти при попередній продуктивній силі. (Відноситься до відділу I.)

З точки зору капіталістичного виробництва, коли мати на увазі не збільшення додаткової вартості, а зменшення витрат виробництва, — а скорочення витрат навіть на елемент, який утворює додаткову вартість, на працю, зменшує капіталістіві витрати виробництва і утворює для нього прибуток, поки регулююча ціна виробництва лишається попередня, — застосування постійного капіталу є завжди дешевше, ніж змінного. В дійсності це передбачає відповідний капіталістичному способі виробництва розвиток кредиту і велику кількість позичкового капіталу. З одного боку, я застосовую 100 ф. ст. додаткового постійного капіталу, якщо 100 ф. ст. становлять продукт 5 робітників протягом року; з другого боку — 100 ф. ст. у вигляді змінного капіталу. Якщо норма додаткової вартості = 100%, то вартість, вироблена 5 робітниками, = 200 фунтам стерлінгів; навпаки, вартість 100 ф. ст. постійного капіталу = 100 ф. ст., а як капіталу, можливо, вона = 105 ф. ст., якщо процентна ставка = 5%. Одні й ті самі грошові суми, залежно від того, чи авансовані вони для виробництва як вартість постійного, чи як вартість змінного капіталу, виражають, коли розглядати їх продукт, дуже різні вартості. Далі, щодо витрат виробництва товарів, з точки зору капіталіста, то різниця полягає ще в тому, що з цих 100 ф. ст. постійного капіталу, оскільки вони вкладені в основний капітал, у вартість товару входить лише зношування, тоді як 100 ф. ст., витрачені на заробітну плату, повинні бути цілком відтворені.

У колоністів і взагалі в самостійних дрібних виробників, які зовсім не мають у своєму розпорядженні капіталу або можуть мати його тільки за високі проценти, частина продукту, відповідна заробітній платі, становить їх доход, тоді як для капіталістів вона є авансуванням капіталу. Тому перший дивиться на цю затрату праці як на необхідну умову виробництва продукту праці, який насамперед і мається на увазі. Що ж до додаткової праці, затрачуваної ним зверх необхідної праці, то вона, звичайно, реалізується в додатковому продукті; і оскільки він може продати або особисто спожити його, цей

продукт розглядається ним як продукт, який нічого йому не коштував, бо він не коштував уречевленої праці. Тільки витрачання цієї останньої має для нього значення відчуження багатства. Він звичайно прагне продавати якомога дорожче; але й продаж нижче вартості і нижче капіталістичної ціни виробництва все ще має для нього значення прибутку, якщо тільки цей прибуток не антиципований заборгованістю, іпотеками і т. д. Навпаки, для капіталістів затрата як змінного, так і постійного капіталу однаково є авансуванням капіталу. Відносно більше авансування постійного капіталу зменшує за інших рівних умов витрати виробництва, як і дійсну вартість товарів. Тому, хоч прибуток виникає лише з додаткової праці, отже, лише із застосування змінного капіталу, все ж окремому капіталістові може здаватися, що жива праця є найдорожчим елементом витрат виробництва, який найбільше слід зводити до мінімуму. Це тільки капіталістично перекручена форма тієї істини, що відносно більше застосування минулої праці, в порівнянні з живою, означає підвищення продуктивності суспільної праці і збільшення суспільного багатства. Ось яким неправильним, яким перевернутим на голову уявляється все з точки зору конкуренції.

При умові незмінних цін виробництва додаткові затрати капіталу можуть бути зроблені з постійною, зростаючою або із спадною продуктивністю на кращих землях, тобто на всіх землях, починаючи з землі *B* і вище. На землі *A* гадане нами збереження незмінних цін виробництва було б можливе або тільки при попередній продуктивності, коли земля *A*, як і раніш, не дає ренти, або ж при умові зростання продуктивності; в такому разі одна частина вкладеного в землю *A* капіталу давала б ренту, друга — ні. Але воно було б неможливе при припущенні, що продуктивна сила на землі *A* зменшується, тому що в такому разі ціна виробництва не лишилася б тією самою, а підвищилася б. Але при всіх цих обставинах, тобто чи буде додатковий продукт, що його дають додаткові затрати, пропорційний їх величині, чи буде він вищий або нижчий від цієї пропорції,— чи лишається через це норма додаткового прибутку на капітал при зростанні останнього та сама, підвищується вона чи знижується,— додатковий продукт і відповідний йому додатковий прибуток з акра зростає, а значить, може зрости як хлібна рента, так і грошова. Зростання просто маси додаткового прибутку, відповідно ренти, при розрахунку на акр, тобто збільшення маси додаткового прибутку на яку-небудь постійну одиницю, в даному разі, значить, на яку-небудь певну кількість землі, акр або гектар, виражається тут як зростаю-

ча пропорція. Тому рента з акра зростає за цих умов просто внаслідок збільшення капіталу, вкладеного в землю. І до того ж це відбувається при незмінних цінах виробництва, а тому, навпаки, однаково, чи лишається продуктивність додаткового капіталу попередня, чи зменшується вона, чи збільшується. Ці останні обставини змінюють розмір зростання ренти на акр, але не самий факт цього зростання. Це — явище, яке властиве диференціальній ренті II і відрізняє її від диференціальної ренти I. Коли б додаткові затрати капіталу робилися не одна за другою, послідовно в часі, на одній і тій самій землі, а послідовно в просторі, одна поруч з другою, на нових додаткових ділянках землі відповідної якості, то збільшилася б загальна маса ренти, а також, як це показано раніше, середня рента з усієї оброблюваної площі, але не висота ренти з акра. При незмінному результаті, оскільки враховуються маса й вартість всього виробництва і додаткового продукту, концентрація капіталу на земельній площі меншого розміру підвищує розмір ренти з акра, тоді як розпорошення того самого капіталу на земельній площі більших розмірів за інших рівних умов не справляє такого впливу. Але чим більше розвивається капіталістичний спосіб виробництва, тим більше концентрується капітал на одній і тій самій земельній площі, тим більше, значить, підвищується рента в розрахунку на акр. Таким чином, якщо ми візьмемо дві країни, в яких ціни виробництва були б однакові, різниці між землями однакові і була б вкладена однакова маса капіталу, але в одній країні переважно у вигляді послідовних затрат на обмеженій земельній площі, в другій — переважно у вигляді координованих затрат на більшій площі, то рента з акра, а тому й ціна землі була б вища в першій і нижча в другій країні, хоч маса ренти в обох країнах була б однакова. Отже, різницю у висоті ренти можна було б пояснити тут не відмінністю природної родючості різних за якістю земель і не кількістю затраченої праці, а виключно різним способом затрат капіталу.

Коли ми тут говоримо про додатковий продукт, то завжди під цим розуміється відповідна частина продукту, в якій представлений додатковий прибуток. Взагалі ж під додатковим продуктом або добавочним продуктом ми розуміємо ту частину продукту, яка представляє всю додаткову вартість, а в поодиноких випадках — ту частину продукту, в якій представлений середній прибуток. Специфічне значення, яке надається цьому поняттю в тих випадках, коли мова йде про капітал, що приносить ренту, дає, як це було відзначено вище, привід до непорозумінь.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II.— ДРУГИЙ ВИПАДОК:
ПАДАЮЧА ЦІНА ВИРОБНИЦТВА

Ціна виробництва може знизитися, якщо додаткові затрати капіталу відбуваються при незмінній, спадній або зростаючій нормі продуктивності.

1. При незмінній продуктивності додаткових затрат капіталу.

Цей випадок, таким чином, передбачає, що кількість продукту на різних землях зростає відповідно до їх якості в тій самій мірі, в якій зростає вкладений в них капітал. Це передбачає, при незмінних різницях між землями, зростання додаткового продукту, пропорціональне до зростання затраченого капіталу. Отже, випадок цей виключає всякі додаткові затрати капіталу на землі *A*, що впливають на диференціальну ренту. На ній норма додаткового прибутку = 0; отже, вона лишається = 0, оскільки ми припустили, що продуктивна сила додаткового капіталу, а тому й норма додаткового прибутку не змінюється.

Але регулююча ціна виробництва може за цих умов знизитися тільки тому, що регулюючою стає не ціна виробництва на землі *A*, а ціна виробництва на найближчій щодо якості землі *B*, або взагалі на якій-небудь землі, кращій, ніж земля *A*; коли б ціна виробництва на землі *C* стала регулюючою, то капітал був би вилучений із землі *A* або навіть із земель *A* і *B*, і таким чином вся земля, гірша, ніж земля *C*, перестала б конкурувати з землями, на яких вирощується пшениця. Умова, необхідна для цього при даних припущеннях, полягає в тому, щоб додатковий продукт, одержуваний завдяки додатковим затратам капіталу, задовольняв потреби, і таким чином виробництво на гіршій землі *A* і т. д. стало б зайвим для забезпечення пропозиції.

Отже, візьмемо, наприклад, таблицю II, але змінимо її так, щоб не 20 кварталів, а 18 задовольняли потреби. В такому разі земля *A* відпала б; земля *B*, а разом з нею ціна виробництва в 30 шил. за квартал стала б регулюючою. Диференціальна рента набирає тоді такої форми:

ТАБЛИЦЯ IV

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна за кварт. ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
<i>B</i>	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
<i>C</i>	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60%
<i>D</i>	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Разом.....	3	15	3	18	18	—	27	6	9	—

Таким чином, вся рента в порівнянні з таблицею II знизилася б з 36 ф. ст. до 9, а хлібна — з 12 кварталів до 6; все виробництво скоротилося б лише на 2 квартали, з 20 до 18. Норма додаткового прибутку, обчислена у відношенні до капіталу, знизилася б утричі, з 180% до 60%. Отже, зниженню ціни виробництва тут відповідає зменшення хлібної і грошової рент.

У порівнянні з таблицею I відбувається зменшення лише грошової ренти; хлібна рента в обох випадках дорівнює 6 кварталам, а грошова рента в одному випадку = 18 ф. ст., в другому = 9 фунтам стерлінгів. Для землі *C* хлібна рента в порівнянні з таблицею I лишилася попередня. Завдяки тому, що додаткове виробництво, досягнуте застосуванням додаткового капіталу однакової продуктивності, витіснило з ринку продукт землі *A* і разом з тим усунуло землю *A* з числа конкуруючих елементів виробництва, — завдяки цьому в дійсності утворилася нова диференціальна рента I, для якої краща земля *B* відіграє ту саму роль, яку раніш відігравала гірша земля *A*. Внаслідок цього, з одного боку, відпадає рента з землі *B*; з другого боку, згідно з припущенням, затрата додаткового капіталу нічого не змінила в різницях між землями *B*, *C* і *D*.

Тому частина продукту, яка перетворюється в ренту, зменшується.

Коли б результат, про який говориться вище,— задоволення попиту при виключенні землі *A* — був одержаний більше ніж подвійною затратою капіталу на землях *C* або *D* або на обох разом, то справа повернула б на інше. Наприклад, якби третя затрата капіталу була зроблена на землі *C*:

ТАБЛИЦЯ IVa

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
<i>B</i>	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
<i>C</i>	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60%
<i>D</i>	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120%
Разом.....	3	17½	3½	21	21	—	31½	7	10½	—

Кількість продукту з землі *C* збільшилась тут у порівнянні з таблицею IV з 6 до 9 кварталів, кількість додаткового продукту — з 2 до 3 кварталів, грошова рента зросла з 3 до 4½ фунта стерлінгів. У порівнянні ж із таблицею II, де грошова рента = 12 ф. ст., і таблицею I, де вона = 6 ф. ст., вона, навпаки, зменшилась. Загальна сума хлібної ренти, яка дорівнює 7 кварталам, зменшилась в порівнянні з таблицею II (12 кварталів), підвищилася в порівнянні з таблицею I (6 кварталів); грошова рента (10½ ф. ст.) зменшилась в порівнянні з обома (18 ф. ст. і 36 фунтів стерлінгів).

Якби третій капітал в 2½ ф. ст. був застосований на землі *B*, то хоч це й змінило б обсяг виробництва, але не торкнулося б ренти, тому що, згідно з припущенням, послідовні затрати капіталу на одній і тій самій землі не зумовлюють ніякої різниці, а земля *B* ренти не дає.

Навпаки, якби третя затрата капіталу була зроблена на землі *D* замість землі *C*, то у нас вийшла б така картина:

ТАБЛИЦЯ IVb

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт квартал.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента квартал.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
B	1	5	1	6	4	1 $\frac{1}{2}$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1 $\frac{1}{2}$	9	2	3	60%
D	1	7 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$	9	12	1 $\frac{1}{2}$	18	6	9	120%
Разом	3	17 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	21	22	—	33	8	12	—

Тут загальна кількість продукту = 22 кварталерам, більше ніж подвоїлася в порівнянні з таблицею I, хоч авансований капітал = лише 17 $\frac{1}{2}$ ф. ст., у порівнянні з 10 ф. ст., тобто не подвоївся в порівнянні з 10 фунтами стерлінгів. Далі, загальна кількість продукту на 2 квартали перевищує загальну кількість продукту таблиці II, хоч в останній авансований капітал більший, а саме 20 фунтів стерлінгів.

На землі D хлібна рента в порівнянні з таблицею I зросла з 3 до 6 кварталерів, тоді як грошова рента лишилась, як і раніш, 9 фунтів стерлінгів. У порівнянні з таблицею II хлібна рента з землі D лишилась попередня, 6 кварталерів, але грошова рента знизилась з 18 до 9 фунтів стерлінгів.

Якщо розглядати загальні суми ренти, то хлібна рента таблиці IVb = 8 кварталерам, більша, ніж хлібна рента, показана в таблиці I, яка дорівнює 6 кварталерам, і в таблиці IVa, яка дорівнює 7 кварталерам, і, навпаки, менша, ніж загальна сума ренти в таблиці II = 12 кварталерам. Грошова рента таблиці IVb = 12 ф. ст. більша, ніж грошова рента таблиці IVa = 10 $\frac{1}{2}$ ф. ст., і менша від грошової ренти таблиці I = 18 ф. ст. і таблиці II = 36 фунтам стерлінгів.

Щоб після відпадиння ренти з землі B, при умовах таблиці IVb, загальна сума ренти була така сама, як у таблиці I, ми повинні одержати ще на 6 ф. ст. додаткового продукту, тобто 4 квартали по 1 $\frac{1}{2}$ ф. ст., що є новою ціною виробництва. Тоді ми знову маємо загальну суму ренти в 18 ф. ст., як у таблиці I. Величина потрібного на це додаткового капіталу буде різною залежно від того, чи вкладаємо ми його в землю C, чи в землю D, чи розподілимо між обома категоріями землі.

На землі *C* капітал в 5 ф. ст. дає 2 квартири додаткового продукту, отже, 10 ф. ст. додаткового капіталу дадуть 4 квартири добавочного додаткового продукту. На землі *D* було б досить додаткової затрати в 5 ф. ст., щоб виробити 4 квартири додаткової хлібної ренти при припущенні, покладеному тут в основу, що продуктивність додаткових затрат капіталу лишається без зміни. Таким чином, виходять такі результати.

ТАБЛИЦЯ IVc

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
B	1	5	1	6	4	1 $\frac{1}{2}$	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1 $\frac{1}{2}$	27	6	9	60%
D	1	7 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$	9	12	1 $\frac{1}{2}$	18	6	9	120%
Разом	3	27 $\frac{1}{2}$	5 $\frac{1}{2}$	33	34	—	51	12	18	—

ТАБЛИЦЯ IVd

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
B	1	5	1	6	4	1 $\frac{1}{2}$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1 $\frac{1}{2}$	9	2	3	60%
D	1	12 $\frac{1}{2}$	2 $\frac{1}{2}$	15	20	1 $\frac{1}{2}$	30	10	15	120%
Разом	3	22 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	27	30	—	45	12	18	—

Загальна сума грошової ренти становила б рівно половину загальної суми грошової ренти таблиці II, де додаткові капітали були затрачені при збереженні попередніх цін виробництва.

Найважливіше — порівняти ці таблиці з таблицею I.

Ми бачимо, що при зниженні ціни виробництва наполовину, з 60 до 30 шил. за квартал, загальна сума грошової ренти ли-

шилась попередня = 18 ф. ст. і відповідно до цього хлібна рента подвоїлась, збільшилася з 6 до 12 кварталів. Рента з землі *B* відпала; з землі *C* грошова рента в таблиці IVc збільшилася на 50%, але вдвоє зменшилася в таблиці IVd; рента з землі *D* лишилась попередня = 9 ф. ст. в таблиці IVc і піднялася з 9 до 15 ф. ст. в таблиці IVd. Виробництво піднялося з 10 кварталів до 34 в таблиці IVc і до 30 кварталів в таблиці IVd; прибуток підвищився з 2 до $5\frac{1}{2}$ ф. ст. в таблиці IVc і до $4\frac{1}{2}$ ф. ст. в таблиці IVd. Загальна затрата капіталу зросла в одному випадку з 10 до $27\frac{1}{2}$ ф. ст., в другому — з 10 до $22\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів; отже, в обох випадках більше ніж удвоє. Норма ренти, рента, обчислена у відношенні до авансованого капіталу, в усіх таблицях від IV до IVd для кожної категорії землі всюди одна й та сама, що впливає вже з припущення незмінності норми продуктивності обох послідовних затрат капіталу на кожній категорії землі. Однак у порівнянні з таблицею I вона знизилась,— знизилася в середньому як для всіх категорій землі, так і для кожної окремої категорії. В таблиці I вона дорівнювала 180% в середньому, в таблиці IVc = $\frac{18}{27\frac{1}{2}} \times 100 = 65\frac{5}{11}\%$

і в таблиці IVd = $\frac{18}{22\frac{1}{2}} \times 100 = 80\%$. Середня грошова рента з акра підвищилась. Її середня величина раніше, в таблиці I, дорівнювала $4\frac{1}{2}$ ф. ст. з акра для всіх 4 акрів, а тепер у таблиці IVc і в таблиці IVd дорівнює 6 ф. ст. з акра для 3 акрів. Її середня величина для землі, що дає ренту, дорівнювала раніше 6 ф. ст., а тепер дорівнює 9 ф. ст. на акр. Таким чином, грошова сума ренти з акра підвищилась і представляє тепер удвоє більше продукту, ніж раніше; але 12 кварталів хлібної ренти тепер становлять менше половини всього продукту — 34 і 30 кварталів, тоді як у таблиці I шість кварталів становлять $\frac{3}{5}$ всього продукту в 10 кварталів. Отже, хоч рента, коли розглядати її як відповідну частину всього продукту, а також коли взяти її у відношенні до затраченого капіталу, і знизилась, проте її грошова сума при розрахунку на акр збільшилась, а величина її, виражена в продуктах, зросла ще більше. Якщо ми візьмемо землю *D* в таблиці IVd, то фактична ціна виробництва = 15 ф. ст., з яких $12\frac{1}{2}$ ф. ст. становлять затрачений капітал. Грошова рента = 15 фунтам стерлінгів. В таблиці I ціна виробництва на тій самій землі *D* була = 3 ф. ст., затрачений капітал = $2\frac{1}{2}$ ф. ст., грошова рента = 9 ф. ст., отже, остання втриє більша, ніж ціна виробництва, і майже в чотири рази більша, ніж затрачений капітал. В таблиці IVd для *D* грошова рента в 15 ф. ст. якраз дорівнює ціні виробництва і лише на

$\frac{1}{5}$ перевищує затрачений капітал. При всьому тому грошова рента з акра на $\frac{2}{3}$ більша, становить 15 ф. ст. замість 9 фунтів стерлінгів. В таблиці I хлібна рента в 3 квартали = $\frac{3}{4}$ всього продукту, який становить 4 квартали; в таблиці IVd вона = 10 кварталам, тобто половині всього продукту (20 кварталів), одержуваного з акра землі D. Це показує, що грошова й хлібна ренти з акра можуть зрости, хоч вони і становлять відносно меншу частину всього продукту і знизились у відношенні до авансованого капіталу.

Вартість усього продукту в таблиці I = 30 фунтам стерлінгів; рента = 18 ф. ст., тобто становить більше половини цієї вартості. Вартість усього продукту в таблиці IVd = 45 ф. ст., з яких 18 ф. ст., тобто менше половини, становлять ренту.

Причина ж того, що, незважаючи на зниження ціни на $1\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартал, тобто на 50%, і незважаючи на зменшення площі конкуруючої землі з 4 до 3 акрів, загальна сума грошової ренти не змінюється, а хлібна рента подвоюється, причому хлібна рента і грошова рента з акра підвищуються, полягає в тому, що вироблено більшу кількість кварталів додаткового продукту. Ціна хліба знижується на 50%, додатковий продукт зростає на 100%. Але для досягнення такого результату все виробництво, згідно з нашими умовами, повинно збільшитися втричі, а капітал, затрачений на кращих землях, повинен більш ніж подвоїтися. В якому відношенні він повинен збільшитися, залежить насамперед від того, як розподіляються додаткові затрати капіталу між кращими і найкращою за якістю землями, причому завжди припускається, що продуктивність капіталу на кожній категорії землі зростає пропорціонально до його величини.

Якби зниження ціни виробництва було менш значним, то потрібно було б менше додаткового капіталу, щоб виробити ту саму грошову ренту. Якби пропозиція хліба, необхідна для того, щоб виключити землю A з числа оброблюваних земель, — а це залежить не тільки від кількості продукту, одержуваного з акра землі A, але також від того, яку частину всієї оброблюваної земельної площі становить земля A; — отже, якби необхідна для цього пропозиція була більша, тобто, якби потрібна була й більша маса додатково затрачуваного капіталу на землі, кращій, ніж земля A, то грошова і хлібна ренти за інших рівних умов зросли б ще більше, незважаючи на те, що земля B перестала б давати грошову і хлібну ренти.

Якби капітал, що перестав функціонувати на землі A, був = 5 ф. ст., то для цього випадку слід було б взяти для порівняння таблиці II і IVd. Весь продукт збільшився б з 20 до 30 кварталів. Грошова рента зменшилася б удвоє, була б 18 ф. ст.

замість 36 фунтів стерлінгів; хлібна рента лишилася б попередня = 12 квартерам.

Якби можна було виробити на землі *D* 44 квартаери продукту = 66 ф. ст. при затраті капіталу в $27\frac{1}{2}$ ф. ст., відповідно до попередньої норми для землі *D* — 4 квартаери на $2\frac{1}{2}$ ф. ст. капіталу, то загальна сума [грошової] ренти знов піднялася б до тієї висоти, якої вона досягла в таблиці II, і таблиця набрала б такого вигляду:

Категорія землі	Капітал ф. ст.	Продукт. кварт.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.
<i>B</i>	5	4	0	0
<i>C</i>	5	6	2	3
<i>D</i>	$27\frac{1}{2}$	44	22	33
Разом	$37\frac{1}{2}$	54	24	36

Все виробництво становило б 54 квартаери проти 20 квартерів у таблиці II, а грошова рента лишилася б попередньою = 36 фунтам стерлінгів. Але весь капітал був би $37\frac{1}{2}$ ф. ст., тоді як у таблиці II він був = 20 фунтам стерлінгів. Весь авансований капітал майже подвоївся б, тимчасом як виробництво майже потроїлося б; хлібна рента збільшилася б удвоє, грошова рента не змінилася б. Отже, якщо ціна при незмінній продуктивності знижується внаслідок затрати додаткового грошового капіталу на кращих землях, що дають ренту, тобто на всіх землях, які за своєю якістю краці від землі *A*, то весь капітал виявляє тенденцію не збільшуватися в такій пропорції, в якій зростають виробництво і хлібна рента; таким чином, зростання хлібної ренти може урівноважити зменшення в грошовій ренті, яке випливає із зниження ціни. Той самий закон проявляється і в тому, що авансований капітал повинен бути більший у тій мірі, в якій його більше затрачується на землю *C*, ніж на землю *D*, — на землю, що дає менше ренти, ніж на таку, що дає більше ренти. Це означає тільки ось що: щоб грошова рента лишилася без зміни або щоб вона підвищилась, повинна бути вироблена певна додаткова кількість додаткового продукту, а для цього потрібно тим менше капіталу, чим родючіші землі, що дають додатковий продукт. Коли б різниця між землями *B* і *C*, *C* і *D* була ще більша, то потрібно було б ще менше додаткового капіталу. Певне відношення залежить: 1) від відношення, в якому знижується ціна, тобто від різниці між землею *B*, яка тепер не дає ренти, і землею *A*, яка раніше не

давала ренти; 2) від відношення різниць між кращими, ніж *B*, землями; 3) від маси новозатрачуваного додаткового капіталу і 4) від його розподілу між землями різної якості.

Ми бачимо, що закон в дійсності виражає не що інше, як те, що вже було показано при дослідженні першого випадку; а саме, що при даній ціні виробництва, яка б не була її величина, рента може підвищуватися внаслідок додаткової затрати капіталу. Бо внаслідок виключення землі *A* тепер виходить нова диференціальна рента *I*, причому вже земля *B* є тепер найгіршою землею, а $1\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартал стають новою ціною виробництва. Це однаково має силу як для таблиць *IV*, так і для таблиці *II*. Закон все той самий, але за вихідну точку береться земля *B* замість землі *A* і ціна виробництва в $1\frac{1}{2}$ ф. ст. замість ціни виробництва в 3 фунти стерлінгів.

Все це важливе тут тільки в такому відношенні: коли такої кількості додаткового капіталу необхідна для того, щоб відтягти від землі *A* капітал і створити достатню пропозицію без його участі, то виявляється, що це може супроводитися незмінною, зростаючою або спадною рентою з акра, коли не на всіх землях, то, принаймні, на деяких, і в середньому на всіх оброблюваних землях. Ми бачили, що хлібна рента і грошова рента неоднаково змінюються. Тільки в силу традиції хлібна рента взагалі все ще продовжує відігравати роль в економіці. З успіхом можна було б довести, що, наприклад, фабрикант на свій прибуток в 5 ф. ст. може купити далеко більшу кількість пряжі, ніж раніше на прибуток в 10 фунтів стерлінгів. Але в усякому разі це показує, що пани земельні власники, якщо вони є одночасно і власниками або пайовиками текстильних підприємств, цукрових, винокурних заводів і т. д., все ж можуть при зниженні грошової ренти дуже вигравати як виробники сирових матеріалів для своїх власних підприємств³⁴).

II. При спадній нормі продуктивності додаткових капіталів.

Це не викликає нічого нового остільки, оскільки ціна виробництва тут, як у тільки що розглянутому випадку, може тільки знизитися, коли внаслідок додаткових затрат капіталу на землях, кращих, ніж земля *A*, продукт із землі *A* стане зайвим, і

³⁴) У вищенаведених таблицях від *IVa* до *IVd* довелося виправити наскрізний огріх у розрахунках. Правда, цей огріх не змінював теоретичних положень, виведених з даних таблиць, але іноді приводив до наймовірних кількісних показників виробництва у розрахунку на акр. Але й це по суті не має значення. В усіх топографічних картах беруть значно більший масштаб для вертикалей, ніж для горизонталей. Тому ж, хто все-таки почував себе ображеним у своїх аграрних похиттях, надається можливість помножити число акрів на будь-яке число. Можна також у таблиці *I* замінити 1, 2, 3, 4 квартали з акра 10, 12, 14, 16 бушелями (8 буш. = 1 кварт.), причому цифри інших таблиць, виведені з цих чисел, лишаться в межах імовірності; це дасть можливість переконатися, що результат — відношення збільшення ренти до збільшення капіталу — зведеться цілком до того самого. Це робиться в таблицях, які редактор дає в наступному розділі.— Ф. Е.

тому капітал буде відтягнений від землі А, або земля А буде застосована для виробництва іншого продукту. Випадок цей уже досліджений нами вичерпно. Ми показали, що хлібна і грошова ренти в розрахунку на акр можуть при цьому зрости, зменшитися або лишитися без зміни.

Для зручності порівняння відтворимо насамперед таблицю І.

ТАБЛИЦЯ І

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
A.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	1	0	0	0
B.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	2	1	3	120%
C.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	3	2	6	240%
D.....	1	2 ¹ / ₂	1/2	3	4	3	9	360%
Разом.....	4	10	—	—	10	6	18	180% середня

Якщо ми тепер припустимо, що цифра 16, яка означає [в таблиці ІІІ] кількість кварталів, одержаних з В, С, D, при спадній нормі продуктивності, достатня для того, щоб виключити землю А з числа оброблюваних земель, то таблиця ІІІ перетворюється в таку таблицю V.

ТАБЛИЦЯ V

Категорія землі	Акри	Затрата капіталу ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
B.....	1	2 ¹ / ₂ + 2 ¹ / ₂	1	2 + 1 ¹ / ₂ = 3 ¹ / ₂	15/7	6	0	0	0
C.....	1	2 ¹ / ₂ + 2 ¹ / ₂	1	3 + 2 = 5	15/7	8 ⁴ / ₇	1 ¹ / ₂	2 ⁴ / ₇	51 ³ / ₇ %
D.....	1	2 ¹ / ₂ + 2 ¹ / ₂	1	4 + 3 ¹ / ₂ = 7 ¹ / ₂	15/7	12 ⁶ / ₇	4	6 ⁶ / ₇	137 ¹ / ₇ %
Разом.....	3	15	—	16	—	27 ³ / ₇	5 ¹ / ₂	9 ³ / ₇	94 ² / ₇ %* середня

* Земля, що не дає ренти, тут, як і в дальших таблицях VI, VII, VIII, IX і X, до уваги не береться. Ред.

Тут, при зменшенні норми продуктивності додаткових капіталів і при різному ступені цього зменшення на різного роду землях, регулююча ціна виробництва знизилася з 3 до $1\frac{5}{7}$ фунта стерлінгів. Затрата капіталу збільшилась наполовину [в порівнянні з таблицею I] — з 10 до 15 фунтів стерлінгів. Грошова рента зменшилась майже вдвоє — з 18 до $9\frac{3}{7}$ ф. ст., але хлібна рента — лише на $\frac{1}{12}$, з 6 кварталів до $5\frac{1}{2}$. Весь продукт збільшився з 10 до 16 кварталів, або до 160%. Хлібна рента становить трохи більше $\frac{1}{3}$ всього продукту. Авансований капітал відноситься до грошової ренти, як 15 : $9\frac{3}{7}$, тоді як раніше це відношення було 10 : 18.

III. При зростаючій нормі продуктивності додаткових капіталів.

Випадок цей тільки тим відрізняється від варіанта I, наведеного на початку цього розділу, коли ціна виробництва при незмінній нормі продуктивності знижується, що виключення із сільськогосподарського обороту землі *A* за допомогою певного додаткового продукту відбувається тут швидше.

Як при спадній, так і при зростаючій продуктивності додаткових затрат капіталу останні можуть справляти різний вплив залежно від того, як вони розподіляються між різними категоріями землі. В тій мірі, в якій цей різний вплив буде нівелювати або збільшувати різницю, диференціальна рента з кращих земель, а разом з тим і загальна сума ренти знизиться або підвищиться, як це було вже у випадку з диференціальною рентою I. В усьому іншому все залежить від величини земельної площі і капіталу, що припадали на землю *A*, і від відносного розміру авансованого капіталу, необхідного при зростаючій продуктивності для того, щоб доставити додатковий продукт для покриття попиту.

Єдине питання, на дослідженні якого тут варто спинитися і яке взагалі повертає нас до дослідження того, як цей диференціальний прибуток перетворюється в диференціальну ренту, полягає ось у чому.

В першому випадку, коли ціна виробництва не змінюється, додатковий капітал, вкладений у землю *A*, не впливає на диференціальну ренту як таку, тому що земля *A*, як і раніше, не дає ренти, ціна її продукту не змінюється і продовжує регулювати ринок.

В другому випадку, варіант I, коли ціна виробництва при незмінній нормі продуктивності знижується, земля *A* неминуче випадає, і тим більше вона випадає у варіанті II (падаюча ціна виробництва при спадній нормі продуктивності), тому що в противному разі додатковий капітал, вкладений у землю *A*,

повинен був би підвищити ціну виробництва. Але тут, у варіанті III другого випадку, коли ціна виробництва знижується внаслідок того, що продуктивність додаткового капіталу підвищується, цей додатковий капітал може бути при певних умовах вкладений як у землю А, так і в землі кращої якості.

Припустимо, що додатковий капітал в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., вкладений у землю А, виробляє $1\frac{1}{5}$ квартера замість 1 квартера.

ТАБЛИЦЯ VI

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продана ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
A.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 1\frac{1}{5} = 2\frac{1}{5}$	$2^8/11$	6	0	0	0
B.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 2\frac{2}{5} = 4\frac{2}{5}$	$2^8/11$	12	$2\frac{1}{5}$	6	120%
C.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 3\frac{3}{5} = 6\frac{3}{5}$	$2^8/11$	18	$4\frac{2}{5}$	12	240%
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 4\frac{4}{5} = 8\frac{4}{5}$	$2^8/11$	24	$6\frac{3}{5}$	18	360%
	4		20	4 24	22	—	60	$13\frac{1}{5}$	36	240%

Цю таблицю слід порівняти, крім основної таблиці I, і з таблицею II, в якій подвоєна затрата капіталу пов'язана з незмінною продуктивністю, пропорціональною до затрати капіталу.

Згідно з припущенням, регулююча ціна виробництва знижується. Якби вона не змінювалась, тобто лишалася $b = 3$ ф. ст., то найгірша земля А, що не давала раніше, при затраті капіталу лише в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., ніякої ренти, тепер стала б давати ренту, якщо навіть і ніяка нова ще гірша земля не була введена в сільськогосподарський оборот; це сталося б внаслідок того, що продуктивність на цій землі збільшилась, але тільки для частини капіталу, а не для первісно вкладеного капіталу. При першій ціні виробництва в 3 ф. ст. одержують 1 квартал; при другій — $1\frac{1}{5}$ квартера, але весь продукт в $2\frac{1}{5}$ квартера продається тепер по його середній ціні. Через те що норма продуктивності зростає з додатковою затратою капіталу, то цей випадок передбачає поліпшення землі. Воно може полягати в тому, що на акр затрачується взагалі більше капіталу (більше добрив, застосовується більш механізована праця і т. д.), або ж у тому, що взагалі тільки цей додатковий капітал дає можливість здійснити якісно відмінне більш продуктивне капіталовкладення. В обох випадках при затраті 5 ф. ст. на акр одер-

жуться продукт в $2\frac{1}{5}$ квартера, тоді як при затраті половини цього капіталу, $2\frac{1}{2}$ ф. ст., одержується продукт лише в 1 квартал. Продукт землі А, залишаючи осторонь минуші ринкові відносини, можна було б, як і раніше, продавати по більш високій ціні виробництва, замість нової середньої ціни, лише при тій умові, коли значна площа земель категорії А, як і раніше, оброблялася б з капіталом усього в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на акр. Але як тільки нова затрата в 5 ф. ст. капіталу на акр і, разом з тим, більш досконалі методи господарства набудуть загального поширення, регулююча ціна виробництва знизиться до $2\frac{8}{11}$ фунта стерлінгів. Різниця між обома частинами капіталу зникла б, і тоді акр землі А, оброблюваний за допомогою капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., оброблявся б у дійсності ненормально, невідповідно до нових умов виробництва. Це вже була б різниця не між продуктом різних частин капіталу, затрачених на одному й тому самому акрі, а між достатньою і недостатньою загальною затратою капіталу на акр. Звідси видно, *по-перше*, що недостатність капіталу в руках великого числа орендарів (це число повинно бути велике, тому що, коли б воно було малим, цим орендарям довелось б продавати свій продукт нижче від його ціни виробництва) справляє такий самісінський вплив, як диференціювання самих земель по низхідній лінії. Гірший спосіб обробітку, застосований на гіршій землі, збільшує ренту з кращої; він може навіть створити ренту з краще оброблюваної землі такої самої поганої якості, яка взагалі ренти не дає. Звідси видно, *по-друге*, що диференціальна рента, яка виникає з послідовної затрати капіталу на одній і тій самій земельній площі, в дійсності перетворюється в якусь середню величину, в якій уже не можна розпізнати і відрізнити впливів різних затрат капіталу і які через це не породжують ренти на найгіршій землі, а 1) середню ціну всього продукту, скажемо, з одного акра землі А, перетворюють у нову регулюючу ціну і 2) виступають як зміна загальної кількості капіталу на акр, яка при нових умовах потрібна для задовільного обробітку землі і в якій окремі послідовні затрати капіталу та їх відповідні впливи злиті так, що їх не можна розрізнити. Так само стоїть справа і з одиничними диференціальними рентами з кращих земель. Вони визначаються в кожному випадку різницею середнього продукту даної категорії землі в порівнянні з продуктом найгіршої землі при збільшеній затраті капіталу, яка стала тепер нормальною.

Нема землі, що давала б який-небудь продукт без затрати капіталу. Так, навіть при простій диференціальній ренті, при диференціальній ренті І, коли говорять, що 1 акр землі А,

тобто землі, яка регулює ціну виробництва, дає стільки-то продукту, по такій-то ціні, і що землі *B*, *C*, *D*, які кращі, дають стільки-то диференціального продукту, а тому при існуючій регулюючій ціні стільки-то і стільки-то грошової ренти, то при цьому завжди припускається, що затрачено певний капітал, який вважається за даних умов виробництва нормальним капіталом. Цілком так само, як у промисловості для кожної галузі потрібен певний мінімум капіталу для того, щоб можна було виробляти товари по їх ціні виробництва.

Якщо цей мінімум змінюється внаслідок послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі, пов'язаних з поліпшеннями, то це відбувається поступово. Поки такий додатковий продуктивний капітал не буде застосований до певного числа акрів, наприклад, землі *A*, доти та обставина, що ціна виробництва лишається без зміни, буде створювати ренту на краще оброблюваних акрах землі *A* і підвищувати ренту на кращих землях *B*, *C*, *D*. Проте як тільки новий метод ведення господарства досягне такого поширення, що зривиться нормою, ціна виробництва знизиться; рента, яку дають кращі ділянки землі, знову знизиться, і з тієї частини землі *A*, яка не має в своєму розпорядженні капіталу в розмірі, що став тепер середнім, доведеться продавати продукти нижче їх індивідуальної ціни виробництва, отже, нижче рівня, який забезпечує середній прибуток.

Те саме відбувається і при падаючій ціні виробництва, навіть при спадній продуктивності додаткового капіталу, якщо внаслідок збільшеної затрати капіталу весь необхідний продукт починають доставляти кращі категорії землі і, таким чином, зайнятий у виробництві капітал відтягується, наприклад, від землі *A*, так що земля *A* перестає конкурувати у виробництві цього певного продукту, наприклад пшениці. Та кількість капіталу, яка тепер у середньому затрачується на відносно кращій землі *B*, що стала регулюючою землею, стає тепер нормальною; і коли говориться про різну родючість земельних ділянок, то припускається, що на акр затрачується капітал у цьому новому нормальному розмірі.

З другого боку, ясно, що цей середній розмір затрачуваного капіталу, як, наприклад, в Англії 8 ф. ст. на акр до 1848 р. і 12 ф. ст. після 1848 р.*, становить масштаб при укладанні орендних договорів. Для орендаря, що затрачує більше, додатковий прибуток, під час строку дії орендного договору, не перетворюється в ренту. Чи станеться це по закінченні орендного договору, залежатиме від конкуренції орендарів, які спроможні зробити

* Див. цей том, частина ІІ, стор. 259—260. Ред.

таке саме надзвичайне авансування. При цьому мова не йде про постійно діючі поліпшення ґрунту, які при однаковій або навіть дедалі меншій затраті капіталу продовжують забезпечувати збільшений продукт. Хоч ці поліпшення і є продуктом капіталу, проте вони справляють такий самісінький вплив, як різниця в природних якостях ґрунту.

Таким чином, ми бачимо, що при диференціальній ренті II враховується такий момент, який при диференціальній ренті I як такий не проявляє свого впливу, тому що остання може, як і раніш, існувати незалежно від якої б то не було зміни норми капіталовкладень на акр. З одного боку, результати різних затрат капіталу на регулюючій землі *A* стираються, і продукт, одержуваний з цієї землі, виступає тепер просто нормальним середнім продуктом з акра. З другого боку, змінюється нормальний мінімум, або середня величина затрати капіталу на акр, причому ця зміна виступає як властивість землі. Нарешті, різний і спосіб перетворення додаткового прибутку в форму ренти.

Далі, порівняння таблиці VI з таблицями I і II показує, що хлібна рента в порівнянні з її розмірами в таблиці I більш ніж подвоїлась, у порівнянні з її розмірами в таблиці II збільшилась на $1\frac{1}{2}$ квартера, тоді як грошова рента в порівнянні з її розмірами в таблиці I подвоїлась, а в порівнянні з її розмірами в таблиці II не змінилась. Вона значно зросла б, якби (за інших рівних умов) більша частина додаткового капіталу припала на кращі категорії землі або якби, з другого боку, вплив додаткового капіталу на землі *A* був менш значним і, таким чином, регулююча середня ціна квартера з землі *A* стояла б вище.

Якби збільшення родючості, що відбувається внаслідок додаткової затрати капіталу, було різним на різного роду землях, це привело б до зміни диференціальних рент з цих земель.

В усякому разі доведено, що при зниженні ціни виробництва, яке відбувається внаслідок підвищення норми продуктивності додаткової затрати капіталу, — тобто коли ця продуктивність зростає в більшій пропорції, ніж авансований капітал, — рента з акра, наприклад, при подвоєній затраті капіталу, може не тільки подвоїтися, але й більше ніж подвоїтися. Але вона може і знизитися в тому випадку, коли внаслідок швидшого зростання продуктивності землі *A* ціна виробництва впаде ще більше.

Якби ми припустили, що додаткові затрати капіталу збільшили продуктивність, наприклад, земель *B* і *C* не в такій мірі, як продуктивність землі *A*, так що для земель *B* і *C* пропорціо-

нальна різниця зменшилась і збільшена кількість продукту не компенсувала б зниження ціни, то в порівнянні з таблицею II [грошова] рента на землі *D* не змінилася б, на землях *B* і *C* знизилася б.

ТАБЛИЦЯ VIa

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Продукт з акра кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.
A.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1\frac{1}{2}$	6	0	0
B.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$2 + 2\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
C.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1\frac{1}{2}$	12	4	6
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1\frac{1}{2}$	24	12	18
Разом...	4	20	—	$32\frac{1}{2}$	—	—	$16\frac{1}{2}$	$24\frac{3}{4}$

Нарешті, грошова рента підвищилася б у тому випадку, коли б при тому самому пропорціональному підвищенні родючості на кращі земельні ділянки було затрачено більше додаткового капіталу, ніж на землі *A*, або коли б додаткові затрати капіталу на кращі земельні ділянки приводили до підвищення норми продуктивності. В обох випадках різниця стала б зростати.

Грошова рента знижується, коли поліпшення, що відбувається внаслідок додаткової затрати капіталу, зменшуючи всі різниці або частину їх, справляє більший вплив на землю *A*, ніж на землі *B* і *C*. Вона знижується тим більше, чим незначнішим є підвищення продуктивності кращих земельних ділянок. Від того, наскільки велика різниця у впливі, що його справляє додаткова затрата капіталу, залежить, чи підвищиться хлібна рента, знизиться чи лишиться без зміни.

Грошова рента, а так само і хлібна рента підвищуються або в тому випадку, коли, при незмінній відносній різниці в додатковій родючості різних земель, додаткового капіталу на землю, що дає ренту, буде затрачено більше, ніж на землю *A*, що не дає ренти, і більше капіталу буде вкладено в землю, яка дає вищу ренту, ніж на землю, яка дає нижчу ренту; або ж у тому випадку, коли при однаковому додатковому капіталі родючість більше зростає на кращій і найкращій землі, ніж на землі *A*, а саме грошова рента і хлібна рента підвищуються відповідно до того, в якій мірі це збільшення родючості вищих категорій землі сильніше, ніж збільшення родючості нижчих категорій.

Але, за всіх обставин, рента відносно підвищується, коли збільшення продуктивної сили є наслідком додаткової затрати капіталу, а не просто наслідком збільшеної родючості при незмінній затраті капіталу. Це — абсолютна точка зору, яка показує, що в цьому випадку, як і в усіх попередніх, рента і збільшена рента з акра (подібно до того, як при диференціальній ренті I висота середньої ренти на всю оброблювану площу) є наслідок збільшеної затрати капіталу на землю, причому не має значення, чи функціонує ця додаткова затрата з незмінною нормою продуктивності при незмінних або знижених цінах, чи із спадною нормою продуктивності при незмінних або знижених цінах, чи з підвищеною нормою продуктивності при знижених цінах. Бо наше припущення таке: постійна ціна при постійній, зниженій або підвищеній нормі продуктивності додаткового капіталу, і знижена ціна при постійній, зниженій і підвищеній нормі продуктивності, зводиться ось до чого: постійна норма продуктивності додаткового капіталу при постійній або падаючій ціні, спадна норма продуктивності при постійній або падаючій ціні, зростаюча норма продуктивності при постійній і падаючій ціні. Хоч у всіх цих випадках рента може лишитися незмінною і може знизитися, вона знизилася б ще більше, якби, за інших рівних обставин, умовою підвищення родючості не була додаткова затрата капіталу. В такому разі додаткова затрата капіталу завжди є причиною відносної висоти ренти, хоч би абсолютно вона й знизилася.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ
**ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II.— ТРЕТІЙ ВИПАДОК:
ЗРОСТАЮЧА ЦІНА ВИРОБНИЦТВА. ВИСНОВКИ**

(Підвищення ціни виробництва передбачає, що продуктивність землі найгіршої якості, яка не дає ренти, знижується. Ціна виробництва, прийнята нами за регулюючу, може піднятися вище 3 ф. ст. за квартал тільки в тому випадку, якщо вкладені в землю A $2\frac{1}{2}$ ф. ст. будуть виробляти менше 1 квартера або якщо 5 ф. ст. будуть виробляти менше 2 кварталів, або якщо доведеться обробляти землю ще гіршої якості, ніж земля A .

При незмінній або навіть підвищеній продуктивності другої затрати капіталу це було б можливе тільки в тому випадку, коли б продуктивність першої затрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. зменшилась. Цей випадок трапляється досить часто. Наприклад; якщо виснажений при неглибокій оранці верхній шар ґрунту дає при старій системі господарювання все менші врожаї, а потім витягнутий на поверхню за допомогою глибшої оранки нижній шар завдяки більш раціональному обробітку починає давати врожаї вищі, ніж вони були раніше. Але цей спеціальний випадок, строго кажучи, сюди не стосується. Зменшення продуктивності *першої* затрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. зумовлює для кращих земель, навіть коли припускати для них аналогічні відношення, зниження диференціальної ренти I; однак тут ми розглядаємо лише диференціальну ренту II. Але тому що даний спеціальний випадок не може мати місця, якщо не припускається існування диференціальної ренти II і тому що він являє собою в дійсності відбиття змін диференціальної ренти I на диференціальній ренти II, то ми наведемо приклад, який ілюструє цей випадок.

Грошова рента, як і продукт у грошовому виразі лишаються ті самі, що й у таблиці II. Підвищена регулююча ціна виробництва точно компенсує те, що втрачено на кількості продукту; через те що ця ціна і кількість продукту змінилися в оберненому відношенні, то само собою розуміється, що добуток їх лишається попередній.

ТАБЛИЦЯ VII

Категорія землі	Акри	Затрата капіталу ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма ренти
A.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2} + 1\frac{1}{4} = 1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{7}$	6	0	0	0
B.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$	6	120%
C.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$	12	240%
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + 5 = 7$	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$	18	360%
	—	20	—	—	$17\frac{1}{2}$	—	60	$10\frac{1}{2}$	36	240%

У вищеведеному випадку ми припускали, що продуктивна сила другої затрати капіталу вища, ніж первісна продуктивність першої затрати. Справа не зміниться, коли для другої затрати капіталу, як це показано в наступній таблиці, ми припустимо лише таку саму продуктивність, якою первісно характеризувалася перша затрата.

ТАБЛИЦЯ VIII

Категорія землі	Акри	Затрата капіталу ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма додаткового прибутку
A.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$\frac{1}{2} + 1 = 1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 2 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120%
C.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3 = 4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240%
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 4 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360%
	—	20	—	—	15	—	60	9	36	240%

І тут зростаюча в однаковому відношенні ціна виробництва зумовлює те, що зменшення продуктивності цілком урівноважується як по вартості продукту, так і по сумі грошової ренти.

В чистому вигляді третій випадок виступає лише при спадній продуктивності другої затрати капіталу, в той час коли продуктивність першої затрати не змінюється, як це було скрізь прийнято для першого і другого випадків. Диференціальна рента I тут не зазнає змін, зміна відбувається лише з тією частиною ренти, яка становить диференціальну ренту II. Ми наводимо два приклади: в першому продуктивність другої затрати капіталу припущена зменшеною на $\frac{1}{2}$, в другому — на $\frac{3}{4}$.

ТАБЛИЦЯ IX

Категорія землі	Акри	Затрата капіталу ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма ренти	
A.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + \frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0	
B.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 1 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120%	
C.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 1\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240%	
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 2 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360%	
	—		20	—	—	15	—	60	9	36	240%

Таблиця IX та сама, що й таблиця VIII, але тільки в таблиці VIII зменшується продуктивність першої затрати капіталу, в IX — другої.

ТАБЛИЦЯ X

Категорія землі	Акри	Затрата капіталу ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Норма ренти	
A.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$\frac{4}{5}$	6	0	0	0	
B.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$	6	120%	
C.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$	12	240%	
D.....	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 1 = 5$	$\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$	18	360%	
	—		20	—	24	$12\frac{1}{2}$	—	60	$7\frac{1}{2}$	36	240%

В цій таблиці продукт у грошовому виразі, грошова рента і норма ренти теж лишаються такі самі, як у таблицях II, VII і VIII, тому що продукт [ф. ст.] і продажна ціна знов-таки змінились в оберненому відношенні, а затрата капіталу лишилася та ж сама.

Але як стоїть справа в іншому випадку, можливого при зростаючій ціні виробництва, а саме в тому випадку, коли гірша земля, яку досі не варто було обробляти, тепер починає оброблятися?

Припустимо, що така земля, яку ми назвемо *a*, вступає в число конкуруючих земель. В такому разі земля *A*, що не давала до того часу ренти, почала б давати ренту, і вищенаведені таблиці VII, VIII і X набрали б такого вигляду:

ТАБЛИЦЯ VIIa

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Зростання
a.....	1	5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
A.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1\frac{1}{4}=1\frac{3}{4}$	4	7	$\frac{1}{4}$	1	1
B.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2\frac{1}{2}=3\frac{1}{2}$	4	14	2	8	$1+7$
C.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3\frac{3}{4}=5\frac{1}{4}$	4	21	$3\frac{3}{4}$	15	$1+2\times 7$
D.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+5=7$	4	28	$5\frac{1}{2}$	22	$1+3\times 7$
	—	—	—	30	19	—	76	$11\frac{1}{2}$	46	—

ТАБЛИЦЯ VIIIa

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Зростання
a.....	1	5	1	6	$1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
A.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$\frac{1}{2}+1=1\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$7\frac{1}{5}$	$\frac{1}{4}$	$11\frac{1}{5}$	$1\frac{1}{5}$
B.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+2=3$	$4\frac{4}{5}$	$14\frac{3}{5}$	$1\frac{3}{4}$	$8\frac{2}{5}$	$1\frac{1}{5}+7\frac{1}{5}$
C.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1\frac{1}{2}+3=4\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	$21\frac{3}{5}$	$3\frac{1}{4}$	$15\frac{3}{5}$	$1\frac{1}{5}+2\times 7\frac{1}{5}$
D.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+4=6$	$4\frac{4}{5}$	$28\frac{4}{5}$	$4\frac{3}{4}$	$22\frac{4}{5}$	$1\frac{1}{5}+3\times 7\frac{1}{5}$
	5	—	—	30	$16\frac{1}{4}$	—	78	10	48	—

ТАБЛИЦЯ Xa

Категорія землі	Акри	Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.	Зростання
a.....	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$5\frac{1}{3}$	6	0	0	0
A.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$1+\frac{1}{4}=1\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$
B.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$2+\frac{1}{2}=2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3}+6\frac{2}{3}$
C.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$3+\frac{3}{4}=3\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14	$\frac{2}{3}+2\times 6\frac{2}{3}$
D.....	1	$2\frac{1}{2}+2\frac{1}{2}$	1	6	$4+1=5$	$5\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{1}{8}$	$20\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}+3\times 6\frac{2}{3}$
	—	—	—	30	$13\frac{5}{8}$	—	$72\frac{2}{3}$	8	$42\frac{2}{3}$	—

Приєднанням землі a створюється нова диференціальна рента I, на цій новій основі утворюється потім диференціальна рента II, теж у зміненому вигляді. Земля a має в кожній з трьох вищенаведених таблиць різну родючість: ряд пропорційно зростаючих ступенів родючості починається лише з землі A . Відповідно до цього розміщується і ряд зростаючих рент. Рента, одержувана з найгіршої землі, що дає ренту, а раніш її не давала, становить постійну величину, яка просто долучається до всіх більш високих рент; лише після відрахування цієї постійної величини ясно виступає для більш високих рент ряд різниць і його паралелізм з рядом, який означає родючість різних за якістю земель. У всіх таблицях різні ступені родючості, починаючи з землі A і до землі D , відносяться один до одного, як $1 : 2 : 3 : 4$, і відповідно до цього відносяться одна до одної ренти:

у VIIa, як $1 : (1 + 7) : (1 + 2 \times 7) : (1 + 3 \times 7)$,

у VIIa, як $1^{1/5} : (1^{1/5} + 7^{1/5}) : (1^{1/5} + 2 \times 7^{1/5}) : (1^{1/5} + 3 \times 7^{1/5})$, у VIIIa, як $2^{1/3} : (2^{1/3} + 6^{1/3}) : (2^{1/3} + 2 \times 6^{1/3}) : (2^{1/3} + 3 \times 6^{1/3})$. Коротше кажучи: якщо рента з землі $A = n$, а рента з землі безпосередньо вищої родючості $= n + m$, то ряд буде такий: $n : (n + m) : (n + 2m) : (n + 3m)$ і т. д.— $\Phi. E.$

{Через те що вищенаведений третій випадок у рукопису не був розроблений, — там є лише його заголовок, — то завданням редактора було по можливості заповнити це, як зроблено вище. Крім того, він повинен ще зробити загальні висновки, що впливають з усього попереднього дослідження диференціальної ренти II з її трьома головними випадками і дев'ятьма похідними. Але для цієї мети наведені в рукопису приклади мало придатні. По-перше, в них порівнюються ділянки землі, продукт [ф. ст.] яких з площ однакової величини, відноситься як $1 : 2 : 3 : 4$; отже, береться різниця, яка вже з самого початку дуже перебільшена і яка при дальшому розвитку зроблених на цій основі припущень і обчислень приводить до зовсім непомірних числових відношень. По-друге, вони дають привід до зовсім неправильного уявлення. Якщо при ступенях родючості, які відносяться один до одного, як $1 : 2 : 3 : 4$ і т. д., одержуються ренти ряду $0 : 1 : 2 : 3$ і т. д., то зараз же виникає спокуса вивести другий ряд з першого і пояснити подвоєння, потроєння і т. д. рент подвоєнням, потроєнням і т. д. всього продукту. Але це було б цілковитою помилкою. Ренти відносяться як $0 : 1 : 2 : 3 : 4$ навіть у тому випадку, коли ступені родючості відносяться як $n : (n + 1) : (n + 2) : (n + 3) : (n + 4)$; ренти

відносяться одна до одної не як *ступені* родючості, а як *різниці* родючості; причому земля, що не дає ренти, прирівнюється до нуля.

Таблиці рукопису треба було подати для пояснення тексту. Але щоб одержати наочну основу для наведених нижче результатів дослідження, я далі даю новий ряд таблиць, в яких продукт дано в бушелях ($\frac{1}{8}$ квартера, або 36,35 літра) і шилінгах (= марці).

Перша таблиця (XI) відповідає попередній таблиці I. Вона дає продукт [ф. ст.] і ренти для земель п'яти різних категорій *A — E* при *першій* затраті капіталу в 50 шил., що разом з 10 шил. прибутку становить 60 шил. усієї ціни виробництва на акр. Кількість одержуваного хліба взято невелику: 10, 12, 14, 16, 18 бушелів з акра. Регулююча ціна виробництва, яка виходить при цьому, = 6 шил. за бушель.

Наступні 13 таблиць відповідають трьом випадкам диференціальної ренти II, розглянутим у цьому і двох попередніх розділах, причому *додаткова* затрата капіталу на тій самій землі припускається рівною 50 шил. на акр, при постійній, падаючій і зростаючій ціні виробництва. Кожний з цих випадків, у свою чергу, зображується так, як він є: 1) при незмінній, 2) при зниженій, 3) при підвищеній продуктивності другої затрати капіталу порівняно з першою. При цьому виходять ще деякі варіанти, завдяки яким картина стає особливо наочною.

У випадку I — постійна ціна виробництва — ми маємо:
Варіант 1: Незмінна продуктивність другої затрати капіталу (таблиця XII).

- » 2: Спадна продуктивність. Це може статися лише при умові, що на землі *A* не робиться другої затрати. При цьому справа стоїть або
  - a) так, що земля *B* теж не дає ренти (таблиця XIII), або
  - b) так, що земля *B* не стає землею, яка зовсім не дає ренти (таблиця XIV).
- » 3: Зростаюча продуктивність (таблиця XV). І цей випадок виключає другу затрату капіталу на землі *A*.

У випадку II — падаюча ціна виробництва — ми маємо:
Варіант 1: Незмінна продуктивність другої затрати (таблиця XVI).

- » 2: Спадна продуктивність (таблиця XVII). Обидва ці варіанти приводять до того, що земля *A* перестає входити в число конкуруючих земель, земля *B* перестає давати ренту і регулює ціну виробництва.

Варіант 3: Зростаюча продуктивність (таблиця XVIII).

Тут земля *A* лишається регулюючою.

У випадку III — зростаюча ціна виробництва — можливі дві модифікації: земля *A* може лишитися землею, що не дає ренти і регулює ціну, або ж у конкуренцію вступає земля гіршої якості, ніж земля *A*, і починає регулювати ціну, так що земля *A* уже дає ренту.

Перша модифікація: Земля *A* лишається регулюючою.

Варіант 1: Незмінна продуктивність другої затрати (таблиця XIX). Це допустимо тільки, коли припустити, що продуктивність першої затрати зменшується.

» 2: Спадна продуктивність другої затрати (таблиця XX). Це не виключає того, що продуктивність першої затрати не зміниться.

» 3: Зростаюча продуктивність другої затрати (таблиця XXI). Це знов-таки зумовлює спадну продуктивність першої затрати.

Друга модифікація: Земля гіршої якості (позначувана літерою *a*) вступає в конкуренцію; земля *A* дає ренту.

Варіант 1: Незмінна продуктивність другої затрати (таблиця XXII).

» 2: Спадна продуктивність (таблиця XXIII).

» 3: Зростаюча продуктивність (таблиця XXIV).

Ці три варіанти відповідають загальним умовам проблеми і не дають приводу до будь-яких зауважень.

Тепер ми наведемо таблиці:

ТАБЛИЦЯ XI

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бундлах	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2×12
D	60	16	6	96	36	3×12
E	60	18	6	108	48	4×12
	—	—	—	—	120	10×12

При другій затраті капіталу на тій самій землі:

Перший випадок: При незмінній ціні виробництва.

Варіант 1: При незмінній продуктивності другої затрати капіталу.

ТАБЛИЦЯ XII

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A.....	$60+60=120$	$10+10=20$	6	120	0	0
B.....	$60+60=120$	$12+12=24$	6	144	24	24
C.....	$60+60=120$	$14+14=28$	6	168	48	2×24
D.....	$60+60=120$	$16+16=32$	6	192	72	3×24
E.....	$60+60=120$	$18+18=36$	6	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Варіант 2: При спадній продуктивності другої затрати капіталу; на землі А не зроблено другої затрати.

1) Коли земля В перестає давати ренти.

ТАБЛИЦЯ XIII

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A.....	60	10	6	60	0	0
B.....	$60+60=120$	$12+8=20$	6	120	0	0
C.....	$60+60=120$	$14+9\frac{1}{3}=23\frac{1}{3}$	6	140	20	20
D.....	$60+60=120$	$16+10\frac{2}{3}=26\frac{2}{3}$	6	160	40	2×20
E.....	$60+60=120$	$18+12=30$	6	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

2) Коли земля В не зовсім перестає давати ренти.

ТАБЛИЦЯ XIV

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна	Продукт	Рента шил.	Зростання ренти
			ціна шил.	шил.		
A.....	60	10	6	60	0	0
B.....	$60+60=120$	$12+9=21$	6	126	6	6
C.....	$60+60=120$	$14+10\frac{1}{2}=24\frac{1}{2}$	6	147	27	$6+21$
D.....	$60+60=120$	$16+12=28$	6	168	48	$6+2 \times 21$
E.....	$60+60=120$	$18+13\frac{1}{2}=31\frac{1}{2}$	6	189	69	$6+3 \times 21$
	—	—	—	—	150	$4 \times 6+6 \times 21$

Варіант 3: При зростаючій продуктивності другої затрати капіталу; тут на землі *A* теж не робиться другої затрати.

ТАБЛИЦЯ XV

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A.....	60	10	6	60	0	0
B.....	60+60=120	12 + 15 = 27	6	162	42	42
C.....	60+60=120	14 + 17½ = 31½	6	189	69	42+27
D.....	60+60=120	16 + 20 = 36	6	216	96	42+2×27
E.....	60+60=120	18 + 22½ = 40½	6	243	123	42+3×27
	—	—	—	—	330	4×42+6×27

Другий випадок: При дедалі меншій ціні виробництва.

Варіант 1: При незмінній продуктивності другої затрати капіталу; земля *A* виключається з числа конкуруючих земель, земля *B* перестає давати ренту.

ТАБЛИЦЯ XVI

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
B.....	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C.....	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D.....	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E.....	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

Варіант 2: При спадній продуктивності другої затрати капіталу; земля *A* виключається з числа конкуруючих земель, земля *B* перестає давати ренту.

ТАБЛИЦЯ XVII

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
В.....	60+60=120	12+9=21	5 ⁵ / ₇	120	0	0
С.....	60+60=120	14+10 ¹ / ₂ =24 ¹ / ₂	5 ⁵ / ₇	140	20	20
Д.....	60+60=120	16+12=28	5 ⁵ / ₇	160	40	2×20
Е.....	60+60=120	18+13 ¹ / ₂ =31 ¹ / ₂	5 ⁵ / ₇	180	60	3×20
	—	—	—	—	120	6×20

Варіант 3: При зростаючій продуктивності другої затрати капіталу; земля А продовжує конкурувати. Земля В дає ренту.

ТАБЛИЦЯ XVIII

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
А.....	60+60=120	10+15=25	4 ⁴ / ₅	120	0	0
В.....	60+60=120	12+18=30	4 ⁴ / ₅	144	24	24
С.....	60+60=120	14+21=35	4 ⁴ / ₅	168	48	2×24
Д.....	60+60=120	16+24=40	4 ⁴ / ₅	192	72	3×24
Е.....	60+60=120	18+27=45	4 ⁴ / ₅	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Третій випадок: При зростаючій ціні виробництва.

А. Коли земля А лишається землею, що не дає ренти і регулює ціну.

Варіант 1: При незмінній продуктивності другої затрати капіталу, що зумовлює спадну продуктивність першої затрати.

ТАБЛИЦЯ XIX

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A.....	60+60=120	7 $\frac{1}{2}$ +10=17 $\frac{1}{2}$	6 $\frac{6}{7}$	120	0	0
B.....	60+60=120	9 +12=21	6 $\frac{6}{7}$	144	24	24
C.....	60+60=120	10 $\frac{1}{2}$ +14=24 $\frac{1}{2}$	6 $\frac{6}{7}$	168	48	2×24
D.....	60+60=120	12 +16=28	6 $\frac{6}{7}$	192	72	3×24
E.....	60+60=120	13 $\frac{1}{2}$ +18=31 $\frac{1}{2}$	6 $\frac{6}{7}$	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Варіант 2: При дедалі меншій продуктивності другої затрати капіталу, що не виключає незмінної продуктивності першої затрати, яка залишається.

ТАБЛИЦЯ XX

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A.....	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B.....	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C.....	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D.....	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E.....	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

Варіант 3: При зростаючій продуктивності другої затрати капіталу, що при даних припущеннях зумовлює спадну продуктивність першої затрати.

ТАБЛИЦЯ XXI

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
A.....	60+60=120	5+12 ¹ / ₂ =17 ¹ / ₂	6 ⁶ / ₇	120	0	0
B.....	60+60=120	6+15 =21	6 ⁶ / ₇	144	24	24
C.....	60+60=120	7+17 ¹ / ₂ =24 ¹ / ₂	6 ⁶ / ₇	168	48	2×24
D.....	60+60=120	8+20 =28	6 ⁶ / ₇	192	72	3×24
E.....	60+60=120	9+22 ¹ / ₂ =31 ¹ / ₂	6 ⁶ / ₇	216	96	4×24
	—	—	—	—	240	10×24

В. Коли гірша (позначувана літерою *a*) земля стає землею, яка регулює ціну, і тому земля *A* починає давати ренту. Цим допускається незмінна продуктивність другої затрати для всіх варіантів.

Варіант 1: Незмінна продуктивність другої затрати капіталу.

ТАБЛИЦЯ XXII

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
a.....	120	16	7 ¹ / ₂	120	0	0
A.....	60+60=120	10+10=20	7 ¹ / ₂	150	30	30
B.....	60+60=120	12+12=24	7 ¹ / ₂	180	60	2×30
C.....	60+60=120	14+14=28	7 ¹ / ₂	210	90	3×30
D.....	60+60=120	16+16=32	7 ¹ / ₂	240	120	4×30
E.....	60+60=120	18+18=36	7 ¹ / ₂	270	150	5×30
	—	—	—	—	450	15×30

Варіант 2: Спадна продуктивність другої затрати капіталу.

ТАБЛИЦЯ XXIII

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
a.....	120	15	8	120	0	0
A.....	60+60=120	10+ 7 ¹ / ₂ =17 ¹ / ₂	8	140	20	20
B.....	60+60=120	12+ 9 =21	8	168	48	20+28
C.....	60+60=120	14+10 ¹ / ₂ =24 ¹ / ₂	8	196	76	20+2×28
D.....	60+60=120	16+12 =28	8	224	104	20+3×28
E.....	60+60=120	18+13 ¹ / ₂ =31 ¹ / ₂	8	252	132	20+4×28
	—	—	—	—	380	5×20+10×28

Варіант 3: Зростаюча продуктивність другої затрати капіталу.

ТАБЛИЦЯ XXIV

Категорія землі	Ціна виробництва шил.	Продукт в бушелях	Продажна ціна шил.	Продукт шил.	Рента шил.	Зростання ренти
a.....	120	16	7 ¹ / ₂	120	0	0
A.....	60+60=120	10+12 ¹ / ₂ =22 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	168 ³ / ₄	48 ³ / ₄	15+33 ³ / ₄
B.....	60+60=120	12+15 =27	7 ¹ / ₂	202 ¹ / ₂	82 ¹ / ₂	15+2×33 ³ / ₄
C.....	60+60=120	14+17 ¹ / ₂ =31 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	236 ¹ / ₄	116 ¹ / ₄	15+3×33 ³ / ₄
D.....	60+60=120	16+20 =36	7 ¹ / ₂	270	150	15+4×33 ³ / ₄
E.....	60+60=120	18+22 ¹ / ₂ =40 ¹ / ₂	7 ¹ / ₂	303 ³ / ₄	183 ³ / ₄	15+5×33 ³ / ₄
	—	—	—	—	581 ¹ / ₄	5×15+15×33 ³ / ₄

З цих таблиць впливає таке:

Насамперед, що ряд рент стоїть один до одного в такому самому відношенні, як ряд різниць у родючості, приймаючи за нульовий пункт регулюючу землю, що не дає ренти. Рента визначається не абсолютним розміром продукту, а лише різницею в розмірі продукту. Чи будуть різного роду землі давати 1, 2, 3, 4, 5 бушелів, чи 11, 12, 13, 14, 15 бушелів продукту на акр, —

рента в обох випадках становитиме ряд: 0, 1, 2, 3, 4 бушелі або відповідні суми грошей.

Але далеко важливіший результат, взятий у відношенні до всієї ренти при повторній затраті капіталу на одній і тій самій землі.

У п'ятох випадках з досліджених тринадцяти *подвоюється* разом із затратою капіталу і загальна сума ренти: замість 12 шил. $\times 10$ вона стає рівною 24 шил. $\times 10 = 240$ шилінгам. Випадки ці такі:

Випадок I, постійна ціна, варіант 1: відповідне до затрат збільшення виробництва (таблиця XII).

Випадок II, падаюча ціна, варіант 3: зростаюче збільшення виробництва (таблиця XVIII).

Випадок III, зростаюча ціна, перша модифікація, коли земля *A* лишається регулюючою, в усіх трьох варіантах (таблиці XIX, XX, XXI).

У чотирьох випадках рента підвищується *більше ніж удвоє*, а саме:

Випадок I, варіант 3, постійна ціна, але зростаюче збільшення виробництва (таблиця XV). Сума рент підвищується до 330 шилінгів.

Випадок III, друга модифікація, коли земля *A* дає ренту, в усіх трьох варіантах. (Таблиця XXII, рента = $30 \times 15 = 450$ шилінгам; таблиця XXIII, рента = $20 \times 5 + 28 \times 10 = 380$ шилінгам; таблиця XXIV, рента = $15 \times 5 + 33\frac{3}{4} \times 15 = 581\frac{1}{4}$ шилінга.)

В одному випадку вона *підвищується*, але не вдвоє в порівнянні з рентою, одержуваною при першій затраті капіталу:

Випадок I, постійна ціна, варіант 2: спадна продуктивність другої затрати при умовах, коли земля *B* все ще дає ренту. (Таблиця XIV, рента = $6 \times 4 + 21 \times 6 = 150$ шилінгам.)

Нарешті, тільки в трьох випадках сукупна рента при другій затраті капіталу для всіх категорій землі лишається на тому самому рівні, як при першій затраті (таблиця XI); це ті випадки, коли земля *A* перестає брати участь у конкуренції, а земля *B* стає регулюючою і, значить, землею, що не дає ренти. Таким чином, не тільки відпадає рента з землі *B*, але вона зменшується в кожній дальшій ланці ряду рент; цим зумовлюється результат. Випадки ці такі:

Випадок I, варіант 2, коли умови такі, що земля *A* виключається з конкуренції (таблиця XIII). Сума рент дорівнює 20×6 , отже, $12 \times 10 = 120$, як і в таблиці XI.

Випадок II, варіанти 1 і 2. Тут, згідно з припущеннями, необхідно виключається з конкуренції земля *A* (таблиці XVI

і XVII), і сума рент знов дорівнює $20 \times 6 = 12 \times 10 = 120$ шилінгам.

Таким чином, це значить: у величезній більшості всіх можливих випадків внаслідок збільшеного вкладення капіталу в землю рента підвищується як на акр землі, що дає ренту, так і особливо в своїй загальній сумі. Лише в трьох випадках з досліджених тринадцяти загальна сума ренти лишається без зміни. Це ті випадки, коли земля найгіршої якості, що не давала досі ренти і відігравала роль регулюючої землі, перестає брати участь у конкуренції, краща щодо якості земля, яка безпосередньо йде за нею, стає на її місце, тобто перестає давати ренту. Але в цих випадках ренти з земель кращої якості підвищуються порівняно з тими рентами, які завдячують своїм походженням першій затраті капіталу; коли рента на землі *C* знижується з 24 до 20 шил., то для земель *D* і *E* вона підвищується з 36 і 48 до 40 і 60 шилінгів.

Зниження загальної суми рент нижче того рівня, якого вона досягла при першій затраті капіталу (таблиця XI), було б можливе тільки в тому випадку, якби, крім землі *A*, перестала брати участь у конкуренції і земля *B*, так що регулюючою землею, яка не дає ренти, стала б земля *C*.

Таким чином, чим більше капіталу вкладається в землю, чим вищий розвиток землеробства і цивілізації взагалі в даній країні, тим вище піднімається рента — як з акра, так і вся сума рент, тим колосальніша та данина, яку платить суспільство великим землевласникам у формі додаткового прибутку, поки всі категорії землі, уже освоєні, зберігають здатність до конкуренції.

Цей закон пояснює дивовижну живучість класу великих землевласників. Ніякий інший клас суспільства не живе так марнотратно, як цей, ніякий інший не пред'являє такої претензії на традиційну, «становищу відповідну» розкіш, звідки б не діставалися для цього гроші, ніякий інший клас не залазить з таким легким серцем у борги. І проте він завжди виходить із становища завдяки капіталові, який інші люди вклали в землю і який дає йому ренту поза всяким співвідношенням з прибутками, що їх одержує від землі капіталіст.

Але той самий закон пояснює, чому ця живучість великого земельного власника поступово вичерпується.

Коли англійські хлібні мита були скасовані в 1846 р., то англійські фабриканти гадали, що вони перетворили цим земельну аристократію в пауперів. Замість цього вона стала ще багатшою, ніж була будь-коли раніше. Як це сталося? Дуже просто. По-перше, від фермерів стали вимагати за договором,

щоб вони вкладали [капіталу] по 12 ф. ст. замість 8 ф. ст. на акр у рік, а по-друге, землевласники, маючи дуже багато представників у палаті громад, добилися собі великої державної субсидії для осушення своїх земель і для інших постійно діючих поліпшень. Через те що повного витіснення навіть найгіршої землі ніде не було, а траплялося — щонайбільше — лише використання її для інших цілей, та й то у більшості випадків тільки тимчасове, — то ренти піднялися пропорціонально до збільшених вкладень капіталу в землю, і земельна аристократія опинилася в ще кращих умовах, ніж раніше.

Але ніщо не вічне. Океанські пароплави, північно- і південноамериканські, а також індійські залізниці дали можливість конкурувати на європейських хлібних ринках зовсім особливим землям. Це були, з одного боку, північноамериканські прерії, аргентинські пампаси, степи, вже від природи придатні для оранки, незайманий ґрунт, який довгі роки давав багаті врожаї навіть при примітивному обробітку і без удобрення. З другого боку, це були землі російських і індійських комуністичних общин, які повинні були продавати частину свого продукту, до того ж дедалі зростаючу частину, щоб виручити гроші для сплати податків, які видушував з них, досить часто катуваннями, нещадний деспотизм держави. Ці продукти продаються безвідносно до цін виробництва, продаються за ціну, яку пропонує торговець, бо селянин до строку платежу повинен що б то не стало добути грошей. І перед лицем цієї конкуренції — конкуренції незайманої степової землі і землі російських і індійських селян, пригнічених непосильними податками, — європейський фермер і селянин не міг уже при старих рентах триматися. Частина землі в Європі остаточно стала неспроможною конкурувати у виробництві хліба, ренти скрізь упали, для Європи став загальним правилом наш 2-й випадок, 2-й варіант, а саме: падаюча ціна хліба і дедалі нижча продуктивність додаткових вкладень капіталу. Звідси лемент аграріїв від Шотландії до Італії і від Південної Франції до Східної Пруссії. На щастя, ще далеко не всі степові землі розорані; їх лишилося ще досить для того, щоб розорити все європейське велике землеволодіння, та й дрібне на додачу. — *Ф. Е.*}

Питання, по яких треба дослідити ренту, такі:

А. Диференціальна рента.

1) Поняття диференціальної ренти. Ілюстрація даними про силу води. Перехід до власне землеробської ренти.

2) Диференціальна рента I, що походить з різниці в родючості різних земельних ділянок.

3) Диференціальна рента II, що походить з послідовної затрати капіталу на одній і тій самій землі. Диференціальна рента II підлягає дослідженню:

- a) при постійній,
- b) при падаючій,
- c) при зростаючій ціні виробництва.

I далі

- d) перетворення додаткового прибутку в ренту.

4) Вплив цієї ренти на норму прибутку.

V. Абсолютна рента.

C. Ціна землі.

D. Заключні уваги про земельну ренту.

Як загальний результат розгляду диференціальної ренти взагалі виходить таке:

По-перше: утворення додаткового прибутку може відбуватися різними шляхами. З одного боку, на базисі диференціальної ренти I, тобто на базисі затрати сукупного землеробського капіталу на земельній площі, яка складається з різних щодо родючості земель. Далі, у вигляді диференціальної ренти II, на базисі різної диференціальної продуктивності послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі, тобто на базисі більшої продуктивності, вираженої, наприклад, у квартах пшениці, ніж та, яка досягається при тій самій затраті капіталу на найгіршій землі, що не дає ренти, але регулює ціну виробництва. Проте яким би шляхом не виникав цей додатковий прибуток, перетворення його в ренту, отже, його перехід з рук орендаря в руки земельного власника завжди передбачає як попередню умову, що різні дійсні індивідуальні ціни виробництва (тобто незалежно від загальної регулюючої ринку ціни виробництва) окремих продуктів одиничних послідовних затрат капіталу попередньо вирівнюються в індивідуальну середню ціну виробництва. Надлишок загальної регулюючої ціни виробництва продукту одного акра над цією індивідуальною середньою ціною утворює і визначає величину ренти на акр. При диференціальній ренті I різниці результатів помітні самі по собі, бо вони утворюються на різних ділянках землі, що лежать одна поза другою і одна біля другої, — утворюються при такій затраті капіталу на акр, яка приймається за нормальну, і при відповідному цій затраті нормальному обробітку. При диференціальній ренті II різниці результатів треба зробити насампе-

ред видимими; справді, їх спочатку доводиться перетворити назад у диференціальну ренту I, а це можна зробити тільки зазначеним способом. Візьмемо, наприклад, таблицю III, стор. 222.

Земля *B* дає в результаті першої затрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. 2 квартири з акра, а в результаті другої затрати, однакової за розміром, — $1\frac{1}{2}$ квартера, загалом — $3\frac{1}{2}$ квартера з одного й того самого акра. З цих $3\frac{1}{2}$ квартера, зібраних з однієї й тієї самої землі, не можна відрізнити, яка частина є продуктом затрати капіталу I і яка продуктом затрати капіталу II. В дійсності $3\frac{1}{2}$ квартера є продукт усього капіталу в 5 фунтів стерлінгів; і фактично справа полягає лише в тому, що капітал у $2\frac{1}{2}$ ф. ст. дав 2 квартири, а капітал у 5 ф. ст. дав не 4, а $3\frac{1}{2}$ квартера. Справа нітрохи не змінилася б, коли б ці 5 ф. ст. дали 4 квартири, так що продукти обох затрат капіталу були б однакові, або навіть 5 квартирів, так що друга затрата капіталу дала б надлишок в 1 квартал. Ціна виробництва перших 2 квартирів дорівнює $1\frac{1}{2}$ ф. ст. за квартал, а других $1\frac{1}{2}$ квартера — 2 ф. ст. за квартал. Всі ці $3\frac{1}{2}$ квартера разом коштують таким чином 6 фунтів стерлінгів. Це індивідуальна ціна виробництва всього продукту, яка становить у середньому 1 ф. ст. $14\frac{2}{7}$ шил. за квартал, заокруглено, скажемо, $1\frac{3}{4}$ фунта стерлінгів. При загальній ціні виробництва в 3 ф. ст., яка визначається землею *A*, це дає додатковий прибуток в $1\frac{1}{4}$ ф. ст. за квартал і, значить, для всіх $3\frac{1}{2}$ квартера — $4\frac{3}{8}$ фунта стерлінгів. При середній ціні виробництва на землі *B* це становитиме заокруглено $1\frac{1}{2}$ квартера. Додатковий прибуток, одержуваний із землі *B*, виражається, отже, у відповідній частині продукту із землі *B*, в цих $1\frac{1}{2}$ квартера, які утворюють хлібну ренту і які продаються по загальній ціні виробництва за $4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Але, навпаки, надлишковий продукт, одержуваний з акра землі *B*, в порівнянні з тим, який одержується з акра землі *A*, не можна вважати безпосередньо додатковим прибутком, а тому й додатковим продуктом. Згідно з припущенням, акр землі *B* виробляє $3\frac{1}{2}$ квартера, акр землі *A* — тільки 1 квартал. Надлишковий продукт із землі *B* становить, таким чином, $2\frac{1}{2}$ квартера, а додатковий продукт — тільки $1\frac{1}{2}$ квартера; тому що в землю *B* вкладено вдвоє більший капітал, ніж у землю *A*, і тому вся ціна виробництва на цій землі вдвоє більша. Коли б у землю *A* було також вкладено 5 ф. ст. і норма продуктивності лишилася без зміни, то продукт дорівнював би 2 квартерам замість 1, і таким чином стало б ясним, що дійсний додатковий продукт можна знайти порівнянням не величин $3\frac{1}{2}$ і 1, а величин $3\frac{1}{2}$ і 2; що, значить, він дорівнює не $2\frac{1}{2}$, а всього $1\frac{1}{2}$

квартира. Але, далі, коли б на землі *B* була зроблена третя затрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., яка дала б лише 1 квартал, так що цей квартал коштував би 3 ф. ст., як квартал, вироблений на землі *A*, то його продажна ціна в 3 ф. ст. покрила б тільки всю ціну виробництва, дала б лише середній прибуток, але не дала б ніякого додаткового прибутку, а значить, і нічого, що могло б перетворитися в ренту. Продукт з акра будь-якої категорії землі, в порівнянні з продуктом з акра землі *A*, не показує ні того, чи є він продуктом однакової або більшої затрати капіталу, ні того, чи покриває додатковий продукт тільки ціну виробництва, або ж він завдячує своїм виникненням більш високій продуктивності додаткового капіталу.

По-друге: при спадній нормі продуктивності додаткових затрат капіталу, межею яких, — оскільки мова йде про утворення нового додаткового прибутку, — є така затрата капіталу, яка покриває лише ціну виробництва, тобто виробляє квартал так само дорого, як однакова затрата капіталу виробляє його на акрі землі *A*, тобто, згідно з припущенням, за 3 ф. ст., — межа, де вся затрата капіталу на акр землі *B* перестає давати ренту, була б, як вишліває з вищевикладеного, досягнута тоді, коли індивідуальна середня ціна виробництва продукту на акрі землі *B* підвищилася б до рівня ціни виробництва з акра землі *A*.

Коли на землі *B* робляться такі додаткові затрати капіталу, які лише окупають ціну виробництва і, значить, не утворюють додаткового прибутку, а тому й нової ренти, то, хоч це й підвищує індивідуальну середню ціну виробництва квартера, проте, не зачіпає додаткового прибутку, що утворився від попередніх затрат капіталу, отже, не зачіпає ренти, яка раніше могла бути одержана. Бо середня ціна виробництва завжди лишається нижчою від ціни виробництва на землі *A*, а коли різниця цих цін в розрахунку на квартал і зменшується, то кількість кварталів збільшується в тому самому відношенні, так що загальне перевищення ціни залишається без зміни.

У наведеному випадку дві перші затрати капіталу в 5 ф. ст. на землі *B* виробляють $3\frac{1}{2}$ квартера, отже, згідно з припущенням, $4\frac{1}{2}$ квартера ренти = $4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Коли сюди долучиться третя затрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст., яка виробляє лише один додатковий квартал, то вся ціна виробництва (включаючи 20% прибутку) $4\frac{1}{2}$ квартера = 9 фунтам стерлінгів; отже, середня ціна за квартал = 2 фунтам стерлінгів. Таким чином, середня ціна виробництва за квартал на землі *B* піднялася з $1\frac{5}{7}$ до 2 ф. ст., додатковий прибуток з квартера, в порівнянні з регулюючою ціною землі *A*, впав таким чином з $1\frac{2}{7}$

до 1 фунта стерлінгів. Але $1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів, цілком так само, як раніше, $1\frac{2}{7} \times 3\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів.

Якби ми припустили, що на землі *B* були зроблені ще четверта і п'ята додаткові затрати капіталу по $2\frac{1}{2}$ ф. ст., затрати, що виробляють квартал лише по його загальній ціні виробництва, то весь продукт з акра становив би тепер $6\frac{1}{2}$ квартера, а вся його ціна виробництва становила б 15 фунтів стерлінгів. Середня ціна виробництва квартера знову підвищилася б на землі *B* з 2 до $2\frac{4}{13}$ ф. ст., а додатковий прибуток з квартера в порівнянні з регулюючою ціною виробництва на землі *A* знову впав би з 1 до $\frac{9}{13}$ фунта стерлінгів. Але й ці $\frac{9}{13}$ ф. ст. довелося б тепер рахувати на $6\frac{1}{2}$ квартера, замість попередніх $4\frac{1}{2}$. Тимчасом $\frac{9}{13} \times 6\frac{1}{2} = 1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів.

Звідси насамперед виходить, що за цих обставин не потрібно ніякого підвищення регулюючої ціни виробництва для того, щоб зробити можливими додаткові затрати капіталу на землях, які дають ренту, можливими навіть у такому розмірі, що додатковий капітал зовсім перестає доставляти додатковий прибуток і дає лише середній прибуток. З цього виходить далі, що тут сума додаткового прибутку на акр лишається без зміни, хоч би як зменшувався додатковий прибуток на квартал; це зменшення завжди урівноважується відповідним збільшенням кварталів, вироблюваних на акрі землі. Для того щоб середня ціна виробництва піднялася до рівня загальної ціни виробництва (отже, досягла б 3 ф. ст. на землі *B*), повинні бути зроблені такі додаткові затрати капіталу, продукт яких мав би вищу ціну виробництва, ніж регулююча ціна в 3 фунти стерлінгів. Але ми побачимо, що самого цього теж не досить, щоб підвищити середню ціну виробництва квартера на землі *B* до рівня загальної ціни виробництва в 3 фунти стерлінгів.

Припустимо, що на землі *B* були вироблені:

1) $3\frac{1}{2}$ квартера, ціна виробництва яких, як і раніше, = 6 фунтам стерлінгів; отже, дві затрати капіталу по $2\frac{1}{2}$ ф. ст. кожна, причому обидві становлять додаткові прибутки, але в дедалі меншому розмірі.

2) 1 квартал за 3 фунти стерлінгів; затрата капіталу, при якій індивідуальна ціна виробництва дорівнювала б регулюючій ціні виробництва.

3) 1 квартал за 4 фунти стерлінгів; затрата капіталу, при якій індивідуальна ціна виробництва на 33% вища за регулюючу ціну.

Ми мали б тоді $5\frac{1}{2}$ квартера з акра за 13 ф. ст., при затраті

капіталу в $10^{7/10}$ фунта стерлінгів; первісна затрата капіталу зросла б у чотири рази, але продукт першої затрати капіталу не збільшився б і в три рази.

$5^{1/2}$ квартера за 13 ф. ст. дають середню ціну виробництва в $2^{4/11}$ ф. ст. за квартал, отже, при регулюючій ціні виробництва в 3 ф. ст., надлишок в $7/11$ ф. ст. з квартера; цей надлишок може перетворитися в ренту. $5^{1/2}$ квартера при продажу по регулюючій ціні в 3 ф. ст. дають $16^{1/2}$ фунта стерлінгів. Після відрахування всієї ціни виробництва в 13 ф. ст. лишається $3^{1/2}$ ф. ст. додаткового прибутку, або ренти; ці $3^{1/2}$ ф. ст., рахуючи по теперішній середній ціні виробництва квартера на землі *B*, тобто по $2^{4/11}$ ф. ст. за квартал, є тепер представником $1^{25/52}$ квартера. Грошова рента знизилася б на 1 ф. ст., хлібна рента — приблизно на $1/2$ квартера, але незважаючи на те, що четверта додаткова затрата капіталу на землі *B* не тільки не виробляє додаткового прибутку, а дає менше, ніж середній прибуток, як і раніше, одержується додатковий прибуток і рента. Коли ми припустимо, що, крім затрати капіталу 3), і затрата 2) виробляє по ціні, яка перевищує регулюючу ціну виробництва, то все виробництво становитиме: $3^{1/2}$ квартера за 6 ф. ст. + 2 квартали за 8 ф. ст., разом $5^{1/2}$ квартера за ціну виробництва в 14 фунтів стерлінгів. Середня ціна виробництва квартера була б = $2^{6/11}$ ф. ст., що залишало б надлишок в $5/11$ фунта стерлінгів. Ці $5^{1/2}$ квартера, продані по 3 ф. ст., дають $16^{1/2}$ фунта стерлінгів; після відрахування 14 ф. ст. усієї ціни виробництва лишається $2^{1/2}$ ф. ст. на ренту. При теперішній середній ціні виробництва на землі *B* це становило б $6^{55/56}$ квартера. Отже, рента все ще одержується, хоч і в меншому розмірі, ніж раніше.

У всякому разі це показує, що на кращих земельних ділянках при додаткових затратах капіталу, продукт яких обходиться дорожче від регулюючої ціни виробництва, рента, — найменш в межах, допустимих практикою, — не зникає, а лише зменшується відповідно до того, з одного боку, яку частку всього затраченого капіталу становить цей менш продуктивний капітал, а з другого боку — відповідно до зменшення його продуктивності. Середня ціна виробництва його продукту все ж була б нижча від регулюючої ціни і тому все ще лишався б додатковий прибуток, який міг би перетворитися в ренту.

Припустимо тепер, що середня ціна виробництва квартера на землі *B* збігається із загальною ціною виробництва, що сталося внаслідок чотирьох послідовних затрат капіталу ($2^{1/2}$, 5 і 5 ф. ст.) із спадною продуктивністю.

Капітал ф. ст.	При- буток ф. ст.	Про- дукт кварт.	Ціна вироб- ництва		Про- дажна ціна ф. ст.	Про- дукт ф. ст.	Надлишок для ренти		
			за кварт. ф. ст.	разом ф. ст.			кварт.	ф. ст.	
1)	2 ¹ / ₂	1/2	2	1 ¹ / ₂	3	3	6	1	3
2)	2 ¹ / ₂	1/2	1 ¹ / ₂	2	3	3	4 ¹ / ₂	1/2	1 ¹ / ₂
3)	5	1	1 ¹ / ₂	4	6	3	4 ¹ / ₂	-1/2	-1 ¹ / ₂
4)	5	1	1	6	6	3	3	-1	-3
	15	3	6	—	18	—	18	0	0

В даному випадку орендар продає кожний квартал по його індивідуальній ціні виробництва, і тому вся кількість кварталів продається ним по їх середній ціні виробництва, яка збігається з регулюючою ціною в 3 фунти стерлінгів. Він одержує через це на свій капітал в 15 ф. ст., як і раніше, 20% прибутку = 3 фунтам стерлінгів. Але рента зникла. Куди ж подівся надлишок при цьому вирівнюванні індивідуальних цін виробництва кожного квартала із загальною ціною виробництва?

Додатковий прибуток з першої затрати капіталу в 2¹/₂ ф. ст. дорівнював 3 фунтам стерлінгів; з другої в 2¹/₂ ф. ст. він дорівнював 1¹/₂ фунта стерлінгів; загалом додатковий прибуток на 1/3 авансованого капіталу, тобто на 5 ф. ст., був = 4¹/₂ ф. ст. = 90%.

При затраті капіталу 3) 5 ф. ст. не тільки не дають додаткового прибутку, але продукт її в 1¹/₂ квартала, проданий по загальній ціні виробництва, дає мінус в 1¹/₂ фунта стерлінгів. Нарешті, при затраті капіталу 4), теж в 5 ф. ст., продукт її в 1 квартал, проданий по загальній ціні виробництва, дає мінус в 3 фунти стерлінгів. Отже, обидві затрати капіталу, взяті разом, дають мінус в 4¹/₂ ф. ст., що дорівнює додатковому прибуткові в 4¹/₂ ф. ст., який був одержаний від затрат капіталу 1) і 2).

Додатковий прибуток і цей загальний мінус прибутку взаємно знищуються. Тому рента зникає. Але в дійсності це можливе тільки тому, що ті елементи додаткової вартості, які становили додатковий прибуток або ренту, входять тепер в утворення середнього прибутку. Фермер одержує цей середній прибуток у розмірі 3 ф. ст. на 15 ф. ст., або в розмірі 20% за рахунок ренти.

Вирівнювання індивідуальної середньої ціни виробництва *B* із загальною ціною виробництва *A*, яка регулює ринкову ціну, передбачає, що різниця між індивідуальною ціною продукту

перших затрат капіталу і регулюючою ціною, яка її перевищує, все більше й більше урівноважується і кінець кінцем знищується різницею, на яку ціна продукту наступних затрат капіталу починає перевищувати регулюючу ціну. Таким чином те, що виступає як додатковий прибуток, поки продукт перших затрат капіталу продається окремо, стає поступово частиною середньої ціни виробництва і тим самим входить в утворення середнього прибутку, поки, нарешті, не буде зовсім поглинене останнім.

Якби замість 15 ф. ст. капіталу, вкладеного в землю *B*, на цій землі було затрачено всього 5 ф. ст., а показані в останній таблиці додаткові $2\frac{1}{2}$ квартаера були вироблені так, що $2\frac{1}{2}$ акра землі *A* були б оброблені знов за допомогою капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. на акр, то затрачений додатковий капітал становив би всього $6\frac{1}{4}$ ф. ст., а вся затрата на землях *A* і *B*, зроблена для виробництва цих 6 кварталів, становила б усього $11\frac{1}{4}$ ф. ст. замість 15 ф. ст., і вся ціна їх виробництва, включаючи й прибуток, становила б $13\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Ці 6 кварталів, як і раніше, продавалися б за 18 ф. ст., але затрата капіталу зменшилася б на $3\frac{3}{4}$ ф. ст., і рента із землі *B* становила б, як і раніше, $4\frac{1}{2}$ ф. ст. на акр. Інакше стояла б справа, якби для виробництва додаткових $2\frac{1}{2}$ квартаера довелося вдатися до гіршої, ніж *A*, землі, до A_1 , A_2 , так що ціна виробництва квартаера для $1\frac{1}{2}$ квартаера на землі $A_1 = 4$ ф. ст., а для останнього квартаера на землі $A_2 = 6$ фунтам стерлінгів. У такому випадку 6 ф. ст. стали б регулюючою ціною виробництва квартаера. Ці $3\frac{1}{2}$ квартаера з землі *B* були б продані за 24 ф. ст. замість $10\frac{1}{2}$ ф. ст., що дало б ренту в 15 ф. ст. замість $4\frac{1}{2}$ ф. ст., а хлібна рента становила б $2\frac{1}{2}$ квартаера замість $1\frac{1}{2}$ квартаера. Так само один квартал з землі *A* тепер дав би ренту в 3 ф. ст. = $\frac{1}{2}$ квартаера.

Перш ніж зайнятися дальшим дослідженням цього питання, зробимо одне зауваження.

Середня ціна квартаера з землі *B* вирівнюється, збігається із загальною ціною виробництва в 3 ф. ст. для квартаера, регульованою землею *A*, як тільки частина всього капіталу, що виробляє додаткові $1\frac{1}{2}$ квартаера, урівноважиться тією частиною всього капіталу, яка недовиробляє $1\frac{1}{2}$ квартаера. Коли саме це буде досягнуте або скільки капіталу з недостатньою продуктивною силою повинно бути для цього затрачено на землі *B*, це залежить при даній додатковій продуктивності перших затрат капіталу від відносно недостатньої продуктивності наступних затрат капіталу, — недостатньої в порівнянні з продуктивністю рівновеликої затрати капіталу на найгіршій регулюючій зем-

лі A , або від індивідуальної ціни виробництва продукту цих наступних затрат, у порівнянні з регулюючою ціною.

З попереднього насамперед виходить:

По-перше. До того часу, поки додаткові капітали затрачуються на одній і тій самій землі з відносно вищою продуктивністю, нехай навіть спадною, рента з акра, як хлібна, так і грошова, абсолютно зростає, хоч відносно, в порівнянні з авансованим капіталом (отже, як норма додаткового прибутку або ренти), вона зменшується. Межею тут є той додатковий капітал, який дає лише середній прибуток або для продукту якого індивідуальна ціна виробництва збігається із загальною ціною виробництва. Ціна виробництва за цих умов лишається без зміни, якщо тільки виробництво на гірших землях не стане зайвим внаслідок збільшеної пропозиції. Навіть коли ціни зменшуватимуться, ці додаткові капітали можуть у певних межах все ще виробляти додатковий прибуток, хоч і менш значний.

По-друге. Затрата додаткового капіталу, який виробляє тільки середній прибуток і додаткова продуктивність якого, значить, $= 0$, нічого не змінює у висоті додаткового прибутку, що утворився, а тому й ренти. Індивідуальна середня ціна виробництва квартера на кращих землях внаслідок цього зростає, надлишок, одержуваний з квартера, зменшується, але кількість кварталів, які дають такий зменшений надлишок, збільшується, так що загальний результат не змінюється.

По-третє. Додаткові затрати капіталу, що дають продукт з індивідуальною ціною виробництва, яка перевищує регулюючу ціну, отже, додаткова продуктивність яких не тільки $= 0$, але нижча від нуля, з мінусом, тобто нижча, ніж продуктивність однакової затрати капіталу на регулюючій землі A , — така додаткова затрата все більше наближає індивідуальну середню ціну всього продукту на кращих землях до загальної ціни виробництва, отже, все більше зменшує між ними різницю, яка утворює додатковий прибуток, відповідно ренту. Все більша й більша частина того, що раніше становило додатковий прибуток або ренту, входить в утворення середнього прибутку. Проте, весь капітал, затрачений на акр землі B , продовжує давати додатковий прибуток, хоч він зменшується разом із збільшенням маси капіталу недостатньої продуктивності і з збільшенням ступеня цієї недостатньої продуктивності. При зростаючому капіталі і дедалі більшому виробництві рента, одержувана з акра, зменшується тут абсолютно, а не тільки відносно, в порівнянні із зростаючим розміром затраченого капіталу, як у другому випадку.

Зникнути рента може тільки в тому випадку, коли індивідуальна середня ціна виробництва всього продукту на кращій землі *B* збігається з регулюючою ціною, отже, коли весь додатковий прибуток перших, більш продуктивних затрат капіталу ввійде в утворення середнього прибутку.

Крайньою межею зменшення ренти з акра є той пункт, коли вона зовсім зникає. Але ця межа настає не відразу після того, як додаткові затрати капіталу починають виробляти з недостатньою продуктивністю, а після того, як додаткова затрата капіталу з недостатньою продуктивністю набуває таких розмірів, що її вплив знищує більш високу продуктивність перших затрат капіталу, і продуктивність усього затраченого капіталу стає рівною продуктивності капіталу, вкладеного в землю *A*, а тому індивідуальна середня ціна квартера з землі *B* стає рівною індивідуальній середній ціні квартера з землі *A*.

Але і в цьому випадку регулююча ціна виробництва в 3 ф. ст. з квартера не змінилася б, хоч рента й зникла б. Тільки за цією межею ціна виробництва повинна була б підвищитися внаслідок збільшення або ступеня недостатньої продуктивності додаткового капіталу, або величини самого цього додаткового капіталу при тому самому ступені недостатньої продуктивності. Коли б, наприклад, у вищенаведеній таблиці на стор. 266 на тій самій землі вироблялося по 4 ф. ст. $2\frac{1}{2}$ квартера, а не $1\frac{1}{2}$ квартера, то ми мали б загалом 7 кварталів, вся ціна виробництва яких дорівнювала б 22 фунтам стерлінгів; квартал коштував би $3\frac{1}{7}$ фунта стерлінгів; тобто він коштував би на $\frac{1}{7}$ ф. ст. дорожче від загальної ціни виробництва, і остання повинна була б підвищитися.

Таким чином, ще довгий час можна було б затрачувати додатковий капітал з недостатньою і навіть весь час спадаючою продуктивністю, поки індивідуальна середня ціна квартера на кращих земельних ділянках не стане рівною загальній ціні виробництва, поки не зникне зовсім надлишок останньої над першою, а разом з тим і не зникнуть зовсім додатковий прибуток і рента.

Навіть і в цьому випадку із зникненням ренти з кращих земель індивідуальна середня ціна їх продукту тільки збіглася б із загальною ціною виробництва, отже, все ще не потрібне було б підвищення цієї останньої.

У вищенаведеному прикладі на кращій землі *B*, яка займає, проте, останнє місце в ряді кращих або таких, що дають ренту, земель, $3\frac{1}{2}$ квартера виробляються за допомогою капіталу в 5 ф. ст., що має додаткову продуктивність, і $2\frac{1}{2}$ квартера виробляються за допомогою капіталу в 10 ф. ст., що має недостат-

ню продуктивність, загалом виходить 6 кварталів, отже, $\frac{5}{12}$ цієї кількості виробляється за допомогою цих останніх частин капіталу, затрачених з недостатньою продуктивністю. І тільки в цьому пункті індивідуальна середня ціна виробництва 6 кварталів підвищується до 3 ф. ст. за квартал, отже, збігається із загальною ціною виробництва.

Але в умовах власності на землю останні $2\frac{1}{2}$ квартера не могли б бути вироблені таким способом по 3 ф. ст. за квартал, виключаючи той випадок, коли вони могли б бути вироблені на нових $2\frac{1}{2}$ акра землі А. Випадок, коли додатковий капітал виробляє вже тільки по загальній ціні виробництва, став би межею. При цьому додаткові затрати капіталу на такій землі припираються.

Справді, раз орендареві довелося після двох перших затрат капіталу заплатити $4\frac{1}{2}$ ф. ст. ренти, то він повинен продовжувати сплачувати її, і кожна затрата капіталу, яка виробила б квартал дорожче 3 ф. ст., викликала б скорочення його прибутку. Це перешкоджає, при недостатній продуктивності, вирівнюванню індивідуальної середньої ціни.

Візьмемо цей випадок у попередньому прикладі, коли ціна виробництва на землі А в 3 ф. ст. за квартал регулює ціну для землі В.

Капітал ф. ст.	Прибуток ф. ст.	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Ціна виробництва за кварт. ф. ст.	Продажна ціна		Додатковий прибуток ф. ст.	Втрата ф. ст.
					за кварт. ф. ст.	разом ф. ст.		
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	2	$1\frac{1}{2}$	3	6	3	—
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	2	3	$4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	—
5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	3	$4\frac{1}{2}$	—	$1\frac{1}{2}$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18	—	—	—	18	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$

Ціна виробництва $3\frac{1}{2}$ квартера при двох перших затратах капіталу теж становить для орендаря 3 ф. ст. за квартал, через те що йому доводиться сплачувати ренту в $4\frac{1}{2}$ ф. ст., причому різниця між його індивідуальною ціною виробництва і загальною ціною виробництва потрапляє таким чином не в його кишеню. Отже, надлишок ціни продукту двох перших затрат капіталу не може йому компенсувати дефіциту в ціні продуктів третьої і четвертої затрат капіталу.

$1\frac{1}{2}$ квартера від затрати капіталу 3) коштують фермерові, включаючи й прибуток, 6 фунтів стерлінгів; але при регулюючій ціні в 3 ф. ст. за квартал він може продати їх лише за $4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Отже, він втратив би не тільки весь прибуток, але зверх того $\frac{1}{2}$ ф. ст., або 10% затраченого капіталу в 5 фунтів стерлінгів. Його втрата в прибутку і капіталі при затраті капіталу 3) дорівнювала б $1\frac{1}{2}$ ф. ст., а при затраті капіталу 4) — 3 ф. ст., разом $4\frac{1}{2}$ ф. ст., рівно стільки, скільки становить рента від більш продуктивних затрат капіталу; індивідуальна ціна виробництва, яку маємо при цих більш продуктивних затратах, саме тому не може справити вирівнювального впливу на індивідуальну середню ціну виробництва всього продукту землі *B*, що надлишок її доводиться виплатити як ренту третій особі.

Якби для задоволення попиту довелося виробити додаткові $1\frac{1}{2}$ квартера за допомогою третьої затрати капіталу, то регулююча ринкова ціна повинна була б піднятися до 4 ф. ст. за квартал. Внаслідок такого подорожчання регулюючої ринкової ціни рента на землі *B* для першої і другої затрат капіталу підвищилася б, а земля *A* почала б давати ренту.

Отже, хоч диференціальна рента є лише формальне перетворення додаткового прибутку в ренту і хоч власність на землю дає тут власникові лише можливість перемістити додатковий прибуток з рук орендаря в свої, проте виявляється, що послідовна затрата капіталу на одну й ту саму земельну площу або, що зводиться до того самого, збільшення капіталу, затраченого на одній і тій самій земельній площі, при спадній нормі продуктивності капіталу і незмінній регулюючій ціні, значно швидше досягає межі, отже, досягає в дійсності більш чи менш штучної межі якраз внаслідок цього формального перетворення додаткового прибутку в земельну ренту, яке є наслідком земельної власності. Таким чином, підвищення загальної ціни виробництва, яке стає тут необхідним, коли межі для нього вужчі, ніж звичайно, не тільки є тут причиною підвищення диференціальної ренти, але само існування диференціальної ренти як такої є в той же час причиною того, що загальна ціна виробництва раніше і швидше підвищується, щоб таким чином забезпечити збільшену пропозицію продукту, яка стала необхідною.

Треба далі зауважити таке:

Додаткова затрата капіталу на землі *B* не могла б підвищити регулюючої ціни до 4 ф. ст., як у наведеному вище прикладі, якби земля *A* в результаті другої затрати капіталу доставляла додатковий продукт дешевше 4 ф. ст., або якби в конкуренції почала брати участь нова, гірша, ніж *A*, земля, ціна вироб-

ництва на якій хоч і вища від 3, але нижча від 4 фунтів стерлінгів. Таким чином, ми бачимо, що диференціальна рента I є базисом для диференціальної ренти II, разом з тим вони служать межею одна для одної, завдяки чому то робиться послідовна затрата капіталу на одній і тій самій земельній ділянці, то робиться затрата капіталу одна поряд другої на новій додатковій землі. Так само вони обмежують одна одну і в інших випадках, коли, наприклад, черга доходить до кращих земель.

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ
ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА ТАКОЖ
І З НАЙГІРШОЇ З ОБРОБЛЮВАНИХ ЗЕМЕЛЬ

Припустимо, що попит на хліб підвищується і що пропозиція може бути покрита лише за допомогою послідовних вкладень капіталу з недостатньою продуктивністю в землі, які дають ренту, або за допомогою додаткових вкладень капіталу, теж із спадною продуктивністю, в землю *A*, або за допомогою вкладень капіталу в нові землі гіршої якості, ніж земля *A*.

Візьмемо землю *B* як приклад земель, що дають ренту.

Додаткова затрата капіталу вимагає підвищення ринкової ціни вище 3 ф. ст. за квартал, які досі були регулюючою ціною виробництва, щоб на землі *B* можливе було додаткове виробництво 1 квартера (який може представляти тут 1 мільйон кварталів, як кожний акр — 1 мільйон акрів). На землях *C* і *D* і т. д., на землях з найвищою рентою, теж може бути одержаний додатковий продукт, але тільки при спадній додатковій продуктивній силі; однак припускається, що 1 квартал із землі *B* необхідний для задоволення попиту. Якщо цей один квартал можна дешевше виробити за допомогою додаткового капіталу на землі *B*, ніж за допомогою однакової затрати додаткового капіталу на землі *A* або на землі ще нижчої категорії—*A*₁, яка, наприклад, може виробити квартал лише за 4 ф. ст., тимчасом як додатковий капітал на землі *A* міг би виробити квартал уже за $3\frac{3}{4}$ ф. ст., то додатковий капітал, затрачений на землі *B*, став би регулювати ринкову ціну.

Земля *A*, як і раніше, виробила 1 квартал за 3 фунти стерлінгів. Земля *B* теж, як і раніше, виробила загалом $3\frac{1}{2}$ квартера, індивідуальна ціна виробництва яких становить разом 6 фунтів стерлінгів. Тепер, коли 6 на землі *B* стала потрібна добавка в 4 ф. ст. до ціни виробництва (включаючи й прибуток), щоб виробити один новий квартал, тимчасом як на землі *A* його можна виробити при такій добавці в $3\frac{3}{4}$ ф. ст., то, само

собою розуміється, він був би вироблений на землі *A*, а не на землі *B*. Але припустимо, що він може бути вироблений на землі *B* при добавці в $3\frac{1}{2}$ ф. ст. до ціни виробництва. В цьому випадку $3\frac{1}{2}$ ф. ст. стали б регулюючою ціною для всього виробництва. Тоді із землі *B* продавався б продукт в $4\frac{1}{2}$ квартера за $15\frac{3}{4}$ фунта стерлінгів. З цієї суми на ціну виробництва перших $3\frac{1}{2}$ квартера припадає 6 ф. ст. і на останній квартал — $3\frac{1}{2}$ ф. ст., разом $9\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Лишається додатковий прибуток для ренти = $6\frac{1}{4}$ ф. ст., тимчасом як раніше він дорівнював усього $4\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. У цьому випадку акр землі *A* теж дав би ренту в $\frac{1}{2}$ ф. ст., але ціну виробництва в $3\frac{1}{2}$ ф. ст. почала б регулювати не найгірша земля *A*, а порівняно краща земля *B*. При цьому, звичайно, припускається, що нова земля категорії *A*, будучи розташованою так само, як земля, що оброблялася досі, недоступна і що довелося б зробити другу затрату капіталу на вже оброблюваній ділянці *A*, але при більшій ціні виробництва, або довелося б вдатися до ще гіршої землі *A*₁. Як тільки послідовні затрати капіталу почнуть давати диференціальну ренту II, межі зростаючої ціни виробництва можуть регулюватися кращою землею, і гірша земля, базис диференціальної ренти I, може тоді теж давати ренту. Таким чином, беручи до уваги лише диференціальну ренту, всі оброблювані землі почали б тоді давати ренту. В такому випадку ми мали б дві наведені нижче таблиці, в яких під ціною виробництва розуміється сума авансованого капіталу плюс 20% прибутку, отже, на кожні $2\frac{1}{2}$ ф. ст. капіталу по $\frac{1}{2}$ ф. ст. прибутку, разом 3 фунти стерлінгів.

Категорія землі	Акри	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.
A.....	1	3	1	3	3	0	0
B.....	1	6	$3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C.....	1	6	$5\frac{1}{2}$	3	$16\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$
D.....	1	6	$7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$
Разом.....	4	21	$17\frac{1}{2}$	—	$52\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$	$31\frac{1}{2}$

Такий є стан речей до нової затрати капіталу [що відповідає ціні виробництва] в $3\frac{1}{2}$ ф. ст. на землі *B*, яка дає тільки 1 квартал. Після цієї затрати справа стоїть так:

Категорія землі	Акри	Ціна виробництва ф. ст.	Продукт кварт.	Продажна ціна ф. ст.	Продукт ф. ст.	Хлібна рента кварт.	Грошова рента ф. ст.
A.....	1	3	1	3 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{7}$	$\frac{1}{2}$
B.....	1	9 $\frac{1}{2}$	4 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	15 $\frac{3}{4}$	11 $\frac{1}{14}$	6 $\frac{1}{4}$
C.....	1	6	5 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	19 $\frac{1}{4}$	31 $\frac{1}{14}$	13 $\frac{1}{4}$
D.....	1	6	7 $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	26 $\frac{1}{4}$	54 $\frac{1}{14}$	20 $\frac{1}{4}$
Разом.....	4	24 $\frac{1}{2}$	18 $\frac{1}{2}$	—	64 $\frac{3}{4}$	11 $\frac{1}{2}$	40 $\frac{1}{4}$

{Це знову не зовсім вірно обчислено. Орендареві *B* виробництво цих 4 $\frac{1}{2}$ квартера обходиться, по-перше, в 9 $\frac{1}{2}$ ф. ст. ціни виробництва і, по-друге, в 4 $\frac{1}{2}$ ф. ст. ренти, разом в 14 фунтів стерлінгів; в середньому за квартал = 3 $\frac{1}{9}$ фунта стерлінгів. Ця середня ціна для всього його виробництва стає, таким чином, регулюючою ринковою ціною. Тому рента на землі *A* становила б $\frac{1}{9}$ ф. ст. замість $\frac{1}{2}$ ф. ст., а рента на землі *B* лишилася б, як і раніше, 4 $\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів; 4 $\frac{1}{2}$ квартера по 3 $\frac{1}{9}$ ф. ст. = 14 фунтам стерлінгів; якщо з цієї суми відняти 9 $\frac{1}{2}$ ф. ст. усієї ціни виробництва, то додатковий прибуток становив би 4 $\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Отже, незважаючи на те, що цифри повинні бути змінені, приклад показує, як за допомогою диференціальної ренти *II* відносно краща земля, яка вже дає ренту, може стати регулюючою ціною і завдяки цьому вся земля, в тому числі й та, що до того часу не давала ренти, може перетворитися в таку, що дає ренту.— *Ф. Е.*}

Хлібна рента повинна підвищитися, раз підвищується регулююча ціна виробництва хліба, тобто коли підвищується ціна виробництва квартера хліба на регулюючій землі, або регулююча затрата капіталу на одній із земель. Це все одно, як коли б усі землі стали менш родючими і виробляли б, наприклад, на кожні 2 $\frac{1}{2}$ ф. ст. нових затрат капіталу всього по $\frac{5}{7}$ квартера замість 1 квартера. Весь той надлишок хліба, який вони виробляють при тій самій затраті капіталу, перетворюється в додатковий продукт, в якому представлений додатковий прибуток, а тому й рента. Коли припустити, що норма прибутку лишається попередня, то фермер міг би कुшити на свій прибуток меншу кількість хліба. Норма прибутку може лишитися попередня, якщо заробітна плата не підвищиться,— або тому що її знизили до фізичного мінімуму, тобто нижче від нормальної вартості робочої сили,

або тому що порівняно дешевшими стали інші предмети споживання робітників, предмети, які доставляються промисловістю, або тому що робочий день подовжений чи став інтенсивнішим і внаслідок цього норма прибутку в неземлеробських галузях виробництва, яка регулює, проте, землеробський прибуток, лишилась попередня, коли не підвищилась; або тому що у землеробстві в порівнянні з промисловістю затрачується відносно більше постійного капіталу і менше змінного.

Отже, ми розглянули перший шлях виникнення ренти на землі A , — яка досі була найгіршою, — без того, щоб до обробітку була залучена ще гірша земля; а саме, виникнення ренти, завдяки різниці індивідуальної ціни виробництва на цій землі, яка досі була регулюючою, в порівнянні з тією новою, більш високою ціною виробництва, по якій останній додатковий капітал, затрачений з недостатньою продуктивною силою на порівняно кращій землі, доставляє необхідний додатковий продукт.

Якби додатковий продукт довелося виробити на землі A_1 , яка може доставити квартал лише за 4 ф. ст., то рента з акра на землі A підвищилася б до 1 фунта стерлінгів. Але в цьому разі земля A_1 пересунулася б на місце A , як найгірша з оброблюваних земель, а земля A вступила б як нижча ланка в ряд земель, що дають ренту. Диференціальна рента I змінилася б. Таким чином, цей випадок лежить за межами розглядуваної тут диференціальної ренти II, яка виникає з різної продуктивності послідовних затрат капіталу на одній і тій самій ділянці землі.

Але, крім цього, диференціальна рента на землі A може виникнути ще двояким способом.

В тому випадку, коли при незмінній ціні, — яка б вона не була, хоч би це була знижена в порівнянні з попередньою ціна, — додаткова затрата капіталу створює додаткову продуктивність, що *prima facie* * до певної межі завжди повинно мати місце якраз на найгіршій землі.

По-друге, в тому випадку, коли продуктивність послідовних затрат капіталу на землі A , навпаки, знижується.

В обох випадках припускається, що збільшення виробництва диктується станом попиту.

Але тут з точки зору диференціальної ренти виступає особливе утруднення в зв'язку з раніше введеним законом, згідно з яким загальну ціну виробництва для всієї продукції (або для всієї затрати капіталу) завжди визначає індивідуальна середня

* — насамперед. *Ред.*

ціна виробництва одного квартера. Адже для землі *A*, на протилежність кращим землям, ціна виробництва, яка обмежує для нових затрат капіталу вирівнювання індивідуальної ціни виробництва із загальною ціною виробництва, дана не іззовні. Бо якраз індивідуальна ціна виробництва на землі *A* і є та сама загальна ціна виробництва, яка регулює ринкову ціну.

Припустимо:

1) *При зростаючій продуктивній силі послідовних затрат капіталу* на 1 акрі землі *A*, авансувавши капітал в 5 ф. ст., що відповідає 6 ф. ст. ціни виробництва, можна виробити 3 замість 2 кварталів. Перша затрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. доставляє 1 квартал, друга — 2 квартали. В цьому випадку 6 ф. ст. усієї ціни виробництва дають 3 квартали, отже, квартал коштуватиме в середньому 2 фунти стерлінгів; таким чином, якщо 3 квартали будуть продані по 2 ф. ст., то земля *A*, як і раніше, не дасть ренти, але зміниться тільки основа диференціальної ренти II; регулюючою ціною виробництва стали 2 ф. ст. замість 3 фунтів стерлінгів; на найгіршій землі капітал в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. виробляє тепер у середньому $1\frac{1}{2}$ замість 1 квартера, і це тепер офіційна родючість для всіх земель більш високої якості при затраті в $2\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. З цього часу частина їх попереднього додаткового продукту входить в утворення їх необхідного продукту, подібно до того як частина їх попереднього додаткового прибутку — в утворення середнього прибутку.

Якщо, навпаки, зробити розрахунок таким самим способом, як він зроблений на кращих землях, де середній розрахунок нічого не змінює в абсолютній величині додаткової частини, тому що для них загальна ціна виробництва дана як межа затрати капіталу, то квартал від першої затрати капіталу коштує 3 ф. ст., а 2 квартали від другої затрати — всього по $1\frac{1}{2}$ фунта стерлінгів. Таким чином, на землі *A* виникла б хлібна рента в 1 квартал, або грошова рента в 3 ф. ст., але ці 3 квартали продавалися б по старій ціні — за 9 фунтів стерлінгів. Якби була зроблена третя затрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ ф. ст. з такою самою продуктивністю, як друга, то були б вироблені тепер загалом 5 кварталів при 9 ф. ст. ціни виробництва. Якби індивідуальна середня ціна виробництва на землі *A* лишилася регулюючою, то квартал довелось б тепер продавати по $1\frac{4}{5}$ фунта стерлінгів. Середня ціна знову знизилася б не внаслідок нового підвищення продуктивності третьої затрати капіталу, а лише внаслідок приєднання нової затрати капіталу з такою самою додатковою продуктивністю, як друга. Замість того щоб підвищити ренту, як це було б на землях, що дають ренту, послідовні затрати капіталу відносно вищої, але незмінної продуктивності, зроблені

на землі *A*, відповідно знизили б ціну виробництва, а разом з тим за інших рівних умов і диференціальну ренту на всіх інших категоріях землі. Навпаки, коли б перша затрата капіталу, яка виробляє 1 квартал за 3 ф. ст. ціни виробництва, лишилася регулюючою сама по собі, то 5 кварталів були б продані за 15 ф. ст., і диференціальна рента від пізніших затрат капіталу на землі *A* становила б 6 фунтів стерлінгів. Приєднання додаткового капіталу до акра землі *A*, в якій би формі воно не відбулося, було б у цьому випадку поліпшенням, і додатковий капітал зробив би продуктивнішою і первісну частину капіталу. Було б безглуздям твердити, що $\frac{1}{3}$ капіталу виробила 1 квартал, а інші $\frac{2}{3}$ виробили 4 квартали. 9 ф. ст. на акр все ж виробляли б 5 кварталів, тимчасом як 3 ф. ст. виробляють тільки 1 квартал. Чи виникла б тут рента, додатковий прибуток, чи ні,— це цілком залежало б від конкретних обставин. Нормально регулююча ціна виробництва повинна була б знизитися. Так буде при тій умові, коли цей поліпшений, а тому зв'язаний із збільшеними витратами обробіток має місце на землі *A* тільки через те, що він має місце і на порівняно кращих землях, тобто якщо відбудеться загальна революція в землеробстві; і якщо тепер іде мова про природну родючість землі *A*, то вже припускається, що на неї затрачено б або 9 ф. ст. замість 3 фунтів стерлінгів. Це особливо буває, коли обробляється за новим методом більша частина землі *A*, яка доставляє в даній країні основну масу продуктів. Але якби поліпшення охопило спочатку лише невелику частку площі *A*, то ця краще оброблювана частина почала б доставляти додатковий прибуток, що його землевласник, не гаючи часу, постарався б перетворити цілком або почасти в ренту і фіксувати як ренту. Таким чином, якби попит підвищувався разом з пропозицією, то поступово, в міру того, як земля *A* на всій своїй площі обробляється за новим методом, могла б утворитися рента на всій землі *A*, і результати додаткової продуктивності, цілком або почасти, залежно від умов ринку, були б конфісковані. Отже, вирівнювання ціни виробництва на землі *A* по середній ціні продукту, одержуваного із землі *A* при збільшенні затрат капіталу, могло б затримуватися фіксуванням у формі ренти того додаткового прибутку, який одержується від цієї збільшеної затрати капіталу. В цьому випадку знову, як ми це бачили раніше на кращих землях при спадній продуктивній силі додаткових капіталів, перетворення додаткового прибутку в земельну ренту, тобто втручання земельної власності, підвищило б ціну виробництва, так що диференціальна рента не була б просто наслідком різниць між індивідуальною і загальною цінами виробни-

цтва. Це перешкодило б збігові обох цін для землі A , тому що перешкодило б регулюванню ціни виробництва середньою ціною виробництва на землі A ; отже, воно вдержало б ціну виробництва на більш високому рівні, ніж це необхідно, і таким чином створило б ренту. Такий результат міг би скластися або вдержатися навіть при вільному ввозі хліба з-за кордону, тому що тій землі, яка, не даючи ренти, могла б витримати конкуренцію у вирощуванні хліба і в тому випадку, якщо ціна виробництва визначається іззовні, фермери тепер були б змушені дати інше призначення, наприклад відвести її під випас худоби, і таким чином вирощуванням хліба були б зайняті лише землі, що дають ренту, тобто лише землі, на яких індивідуальна середня ціна виробництва за квартал стоїть нижче від ціни виробництва, яка визначається іззовні. Загалом можна прийняти, що в даному випадку ціна виробництва знизиться, проте не до рівня середньої ціни, і стоятиме вище від нього, але нижче від ціни виробництва на гірше оброблюваній землі A , так що конкуренція нової землі A ставиться межа.

2) *При спадній продуктивній силі додаткових капіталів.*

Припустимо, що земля A_1 могла б виробити додатковий квартал лише за 4 ф. ст., а земля A — за $3\frac{3}{4}$, тобто дешевше, ніж A_1 , але на $\frac{3}{4}$ ф. ст. дорожче, ніж квартал, вироблений першою затратою капіталу на землі A . В цьому випадку сукупна ціна двох вироблених на землі A кварталів була б $= 6\frac{3}{4}$ фунта стерлінгів; отже, середня ціна за квартал $= 3\frac{3}{8}$ фунта стерлінгів. Ціна виробництва підвищилася б, але всього на $\frac{3}{8}$ ф. ст., тимчасом як коли б додатковий капітал був затрачений на новій землі, яка виробляє квартал за $3\frac{3}{4}$ ф. ст., вона підвищилася б ще на $\frac{3}{8}$ ф. ст., до $3\frac{3}{4}$ ф. ст., і цим було б викликано відповідне підвищення всіх інших диференціальних рент.

Ціна виробництва в $3\frac{3}{8}$ ф. ст. за квартал на землі A таким чином вирівнялася б по середній ціні виробництва на тій самій землі при збільшеній затраті капіталу і стала б регулюючою; отже, тут не виникло б ренти, тому що не було б додаткового прибутку.

Але якби цей квартал, вироблений другою затратою капіталу, був проданий за $3\frac{3}{4}$ ф. ст., то земля A дала б тепер ренту в $\frac{3}{4}$ ф. ст., і притому на всі акри землі A , на яких не було б зроблено додаткової затрати капіталу і які, отже, як і раніше, виробляють квартал за 3 фунти стерлінгів. Поки існують ще необроблені ділянки землі A , ціна могла б лише тимчасово підвищитися до $3\frac{3}{4}$ фунта стерлінгів. Конкуренція нових ділянок землі A вдержувала б ціну виробництва на 3 ф. ст., поки не була б вичерпана вся та земля A , сприятли-

ве положення якої дає можливість виробляти квартал дешевше, ніж за $3\frac{3}{4}$ фунта стерлінгів. Отже, доводиться робити це припущення, хоч коли один акр землі дає ренту, власник землі не віддасть фермерові іншого акра без ренти.

Знов-таки від більшого чи меншого поширення другої затрати капіталу на наявній землі *A* залежить, чи вирівняється ціна виробництва по середній ціні, чи регулюючою буде індивідуальна ціна виробництва при другій затраті капіталу в $3\frac{3}{4}$ фунта стерлінгів. Регулюючою ціною стають $3\frac{3}{4}$ ф. ст. тільки в тому випадку, коли землевласник встигне, поки не буде задоволений попит, фіксувати як ренту той додатковий прибуток, який одержувався б при ціні в $3\frac{3}{4}$ ф. ст. за квартал.

Про спадну продуктивність ґрунту при послідовних застосуваннях капіталу дивись у Лібіха ⁶⁷. Ми бачили, що послідовне зменшення додаткової продуктивної сили затрат капіталу весь час збільшує ренту з акра, при незмінній ціні виробництва, і що воно може привести до цього навіть при падаючій ціні виробництва.

Але взагалі треба зауважити таке.

З точки зору капіталістичного способу виробництва завжди має місце відносне подорожчання продуктів, якщо для одержання того самого продукту робиться затрата, якщо треба оплачувати щось таке, що раніше не оплачувалося. Бо під заміщенням капіталу, спожитого у виробництві, слід розуміти тільки заміщення вартостей, які представлені в певних засобах виробництва. Елементи природи, що входять у виробництво як агенти його, нічого не коштують,— ці елементи, хоч би яку роль вони відігравали у виробництві, входять в нього не як складові частини капіталу, а як дарова природна сила капіталу, тобто як дарова природна продуктивна сила праці, яка на базисі капіталістичного способу виробництва виступає, проте, подібно взагалі до всякої продуктивної сили, як продуктивна сила капіталу. Таким чином, якщо у виробництві бере участь така природна сила, яка первісно нічого не коштує, то вона не входить в розрахунок при визначенні ціни, поки продукт, що виготовляється за її допомогою, достатній для задоволення потреби. Але якщо з часом буде потрібно більше продукту, ніж можна виготовити за допомогою цієї природної сили, тобто якщо доведеться виробляти додатковий продукт без допомоги цієї природної сили, або з допомогою людини, людської праці, то в капітал увійде новий додатковий елемент. Отже, для одержання попереднього продукту буде зроблена відносно більша затрата ка-

піталу. За інших рівних умов відбудеться подорожчання виробництва.

(Із зошита з поміткою «Почато в середині лютого 1876 року». [Ф. Е.])

Диференціальна рента і рента як всього тільки процент на вкладений в землю капітал.

Так звані меліоративні роботи тривалого діяння, — які змінюють фізичні, почасти й хімічні властивості ґрунту за допомогою операцій, що коштують затрати капіталу, і які можуть розглядатися як вкладення капіталу в землю, — майже всі зводяться до того, щоб певній ділянці землі, ґрунтові в певному обмеженому місці надати таких властивостей, що їх інший ґрунт, в іншому місці, часто зовсім близько, має від природи. Поверхня одного масиву землі є рівною від природи, поверхню іншого — доводиться вирівнювати; один має природні стоки для води, інший потребує штучного дренажу; один від природи має глибокий орний горизонт, на іншому його треба поглибити штучно; один глинистий ґрунт від природи змішаний з належною кількістю піску, у іншого ще треба штучно створити належне відношення; один луг зрошується від природи або покривається мулом, на іншому цього доводиться досягати за допомогою праці, або, кажучи мовою буржуазної політичної економії, за допомогою капіталу.

Справді забавною є теорія, згідно з якою в цьому випадку на одній землі, відносні переваги якої штучно створені, рента є процент, а на іншій землі, яка має ці переваги від природи, не є процент *. (На ділі ж питання перекручується так, що раз в одному випадку рента дійсно збігається з процентом, її і в інших випадках, коли фактично цього немає, треба називати процентом, фальшиво зображати як процент.) Але після того як зроблена затрата капіталу, земля дає ренту не тому, що в неї вкладений капітал, а тому, що затрата капіталу перетворила землю в більш продуктивну сферу вкладень, ніж до цього. Припустимо, що вся земля певної країни потребує такої затрати капіталу; в такому разі кожна ділянка землі, на якій вона ще не була зроблена, має пройти цю стадію, і рента (процент, що його дає ділянка в даному випадку), яку дає земля, що вже поглинула таку затрату капіталу, так само є диференціальною рентою, як коли б ця земля від природи мала цю перевагу, а всій іншій землі доводилося б набувати її лише штучним способом.

* Див. цей том, частина II, стор. 157. Ред.

І ця рента, що зводиться до процента, стає чистою диференціальною рентою, як тільки затрачений капітал буде амортизований. Інакше вийшло б, що один і той самий капітал як капітал існує подвійно.

Одне з найзабавніших явищ полягає в тому, що всі противники Рікардо, які заперечують визначення вартості виключно працею, висувають проти пояснення диференціальної ренти різницею між землями ту обставину, що тут вартість визначається природою, а не працею; і в той же час приписують це визначення місцеположенню або — і в ще більшій мірі — навіть процентіві на капітал, вкладений в землю при її обробітку. Одна й та сама праця надає однакової вартості продуктові, виготовленому протягом даного часу; але обсяг або кількість цього продукту, а отже, і та частина вартості, яка припадає на відповідну частину цього продукту, залежить при даній кількості праці виключно від кількості продукту, а остання, в свою чергу, від продуктивності даної кількості праці, а не від абсолютної величини цієї кількості. Чи завдячує ця продуктивність своїм походженням природі, чи суспільству, це не має ніякого значення. Тільки в тому разі, коли вона сама коштує праці, отже, капіталу, вона в тій чи іншій мірі збільшує ціну виробництва, тоді як природа цього не робить.

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ АБСОЛЮТНА ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА

При аналізі диференціальної ренти ми виходили з припущення, що найгірша земля не дає земельної ренти або, висловлюючись загальніше, що земельну ренту дає тільки така земля, на якій індивідуальна ціна виробництва нижча за ціну виробництва, що регулює ринок, завдяки чому виникає додатковий прибуток, який перетворюється в ренту. Треба насамперед зауважити, що закон диференціальної ренти, як диференціальної ренти, зовсім не залежить від правильності або неправильності цього припущення.

Коли загальну ціну виробництва, яка регулює ринок, ми позначимо літерою P , то P для продукту найгіршої землі A збігається з індивідуальною ціною виробництва на цій землі; тобто ціна оплачує спожитий у виробництві постійний і змінний капітал плюс середній прибуток (= підприємницькому доходуві плюс процент).

Рента в цьому випадку дорівнює нулю. Індивідуальна ціна виробництва на найближчій за якістю землі категорії $B = P'$, і $P > P'$; тобто P оплачує більш ніж дійсну ціну виробництва продукту землі категорії B . Нехай тепер $P - P' = d$; тому d , надлишок P над P' , є той додатковий прибуток, що його одержує орендар землі категорії B . Це d перетворюється в ренту, яку доводиться сплачувати власникові землі. Нехай для землі третьої категорії C дійсною ціною виробництва буде P'' , і нехай $P - P'' = 2d$; отже, ці $2d$ перетворюються в ренту; цілком так само для землі четвертої категорії D індивідуальна ціна виробництва нехай буде P''' , а $P - P''' = 3d$, які перетворюються в земельну ренту, і т. д. Будемо вважати тепер помилковим припущення, що для землі категорії A рента = 0, а тому ціна її продукту = $P + 0$. Нехай, навпаки, і вона дає ренту = r . В цьому випадку ми мали б результат двоякого роду.

По-перше: ціна продукту землі категорії A не регулювалася б ціною виробництва на цій землі, а мала б у собі деякий надлишок над цією ціною, дорівнювала б $P + r$. Бо коли припускається нормальний хід капіталістичного виробництва, тобто коли припускається, що надлишок r , сплачуваний фермером земельному власникові, не становить відрахування ні із заробітної плати, ні із середнього прибутку на капітал, то фермер може сплачувати його лише завдяки тому, що його продукт продається дорожче від ціни виробництва, що він, значить, дав би йому додатковий прибуток, якби не доводилося віддавати цей надлишок у формі ренти земельному власникові. В такому разі регулююча ринкова ціна всього наявного на ринку продукту всіх категорій землі була б не тією ціною виробництва, яку дає капітал взагалі в усіх сферах виробництва, тобто не ціною, що дорівнює витратам плюс середній прибуток, а була б ціною виробництва плюс рента, $P + r$, а не P . Бо ціна продукту землі категорії A виражає взагалі межу регулюючої загальної ринкової ціни, тієї ціни, по якій може бути доставлений сукупний продукт, і остільки вона регулює ціну цього сукупного продукту.

Однак, *по-друге*, хоч загальна ціна продукту землі зазнала б у цьому випадку істотної модифікації, цим аж ніяк не був би знятий закон диференціальної ренти. Бо, коли ціна продукту землі A , а тим самим і загальна ринкова ціна $= P + r$, то ціна продукту земель B, C, D і т. д. теж була б $= P + r$. Але тому що для землі B $P - P' = d$, то $(P + r) - (P' + r)$ теж було б $= d$, а для землі C , у свою чергу, $P - P'' = (P + r) - (P'' + r)$ було б $= 2d$, як, нарешті, для землі D , $P - P''' = (P + r) - (P''' + r) = 3d$ і т. д. Отже, диференціальна рента залишилася б та сама і регулювалася б усе тим же законом, хоч рента містила б тепер у собі елемент, незалежний від цього закону, і одночасно з ціною продукту землі зазнала б загального підвищення. Звідси випливає, що як би не стояла справа з рентою найменш родючих категорій землі, від цього не тільки не залежить закон диференціальної ренти, але єдиний спосіб зрозуміти саму природу диференціальної ренти полягає в тому, щоб ренти землі категорії A прирівняти до нуля. Чи дійсно вона $= 0$ чи > 0 , однаково, оскільки мова йде про диференціальну ренту і в дійсності не береться до уваги.

Отже, закон диференціальної ренти не залежить від результату дальшого дослідження.

Тепер, коли спитати далі, на чому ґрунтується припущення, що продукт землі найгіршої категорії A не дає ренти, то відпо-

відь неминуче буде така: Коли ринкова ціна продукту землі, скажемо хліба, досягає такого рівня, що додатково авансований капітал, вкладений у землю *A*, оплачує звичайну ціну виробництва, тобто дає на капітал звичайний середній прибуток, то цієї умови досить для того, щоб у землю *A* вкладався додатковий капітал. Тобто для капіталіста досить цієї умови, щоб використати нормальним способом новий капітал, одержувати звичайний прибуток.

Тут слід зауважити, що і в цьому разі ринкова ціна повинна стояти вище, ніж ціна виробництва на землі *A*. Бо як тільки виникне додаткова пропозиція, то зміниться явно і співвідношення попиту і пропозиції. Раніше пропозиція була недостатня, тепер вона достатня. Отже, ціна повинна знизитися. Але щоб вона могла знизитися, для цього потрібно, щоб вона раніше стояла на вищому рівні, ніж ціна виробництва на землі *A*. Але нижча родючість новооброблюваної землі *A* приводить до того, що ціна не впаде знову до такого низького рівня, як у той час, коли ринок регулювала ціна виробництва продукту землі категорії *B*. Ціна виробництва на землі *A* створює межу не для тимчасового, а для відносно постійного підвищення ринкової ціни. — Навпаки, якщо новооброблювана земля родючіша, ніж земля *A*, яка була до того часу регулюючою, і, проте, її досить лише для покриття додаткового попиту, то ринкова ціна лишається незмінною. Дослідження питання, чи дає ренту нижча категорія землі, і в цьому випадку збігається з тим, яким ми зайняті тепер: і тут припущення, що земля *A* не дає ренти, пояснювалося б достатністю ринкової ціни якраз тільки для того, щоб капіталістичний фермер міг покрити нею застосований капітал плюс середній прибуток; коротше кажучи, таке припущення пояснювалося б тим, що ринкова ціна дає йому ціну виробництва його товару.

В усякому разі капіталістичний фермер, оскільки він повинен діяти як капіталіст, може за цих умов обробляти землю *A*. Отже, умова для нормального використання капіталу на землі *A* є в наявності. Але з тієї передумови, що капітал міг би бути вкладений фермером у землю *A* відповідно до середніх умов збільшення вартості капіталу, хоч він не міг би сплачувати ренту, аж ніяк не випливає висновок, що ця належна до категорії *A* земля буде негайно віддана в розпорядження орендаря. Та обставина, що орендар використовує свій капітал із звичайним прибутком, коли йому не доведеться сплачувати ренту, для земельного власника зовсім не є підставою даром віддавати свою землю орендареві і бути настільки філантропом у відношенні до цього свого партнера, щоб надавати йому *crédit gra-*

tuit *. Таке припущення означає абстрагування від земельної власності, знищення земельної власності, існування якої якраз і створює межу для затрати капіталу і для вільного застосування його до землі,— межу, яка аж ніяк не зникає від самого тільки міркування орендаря, що, коли б йому не довелося сплачувати ренту, тобто коли б він міг на практиці вважати земельну власність неіснуючою, рівень хлібних цін дав би йому змогу добути із свого капіталу за допомогою експлуатації землі *A* звичайний прибуток. Але монополія земельної власності, земельна власність як межа для капіталу, передбачається уже диференціальною рентою, бо без цього додатковий прибуток не перетворився б у земельну ренту і не дістався б земельному власникові замість орендаря. І земельна власність як межа продовжує існувати й там, де рента як диференціальна рента не існує, тобто на землі *A*. Якщо ми розглянемо випадки, коли в країні капіталістичного виробництва капітал може вкладатися в землю без сплати ренти, то ми побачимо, що всі вони передбачають, коли не юридичне, то фактичне знищення земельної власності, знищення, яке, однак, може відбутися лише за цілком певних і випадкових за своїм характером обставин.

По-перше, коли сам земельний власник — капіталіст, або сам капіталіст — земельний власник. Коли ринкова ціна піднялася досить для того, щоб на тій землі, яка є тепер землею *A*, можна було добути ціну виробництва, тобто замістити капітал плюс середній прибуток, то він може в цьому випадку *сам вести господарство* на своїй ділянці землі. Але чому? Тому що у відношенні до нього земельна власність не створює якоїсь межі для застосування його капіталу. Він може розпоряджатися землею просто як елементом природи і тому може керуватися виключно міркуваннями про використання свого капіталу, капіталістичними міркуваннями. Такі випадки трапляються на практиці, але тільки як винятки. Так само, як капіталістичний обробіток землі передбачає поділ функціонуючого капіталу і земельної власності, цілком так само він виключає, як правило, ведення господарства самим земельним власником. Останній сам веде господарство лише у рідких випадках. Коли збільшений попит на хліб вимагає обробітку більшої кількості землі *A*, ніж її є у власників, які самі ведуть господарство, тобто коли частина землі *A* повинна бути заоренована для того, щоб вона взагалі могла оброблятися, тоді зараз же відпадає гіпотетична відсутність** тієї межі, яку земельна власність створює для

* — даровий кредит. *Ред.*

** В оригіналі сказано: «зображення»; виправлено на підставі рукопису Маркса. *Ред.*

застосування капіталу. Постає абсурдна суперечність, коли виходять з відповідного капіталістичному способу виробництва відокремлення капіталу і землі, орендаря і земельного власника, а потім, навпаки, припускають, що, як правило, земельні власники самі ведуть господарство скрізь там, де капітал, при відсутності незалежної від нього земельної власності, яка протистоїть йому, не добував би з обробітку землі ніякої ренти. (Див. у А. Сміта місце про ренту з рудників, цитоване значно далі *.) Це знищення земельної власності має випадковий характер. Воно може відбутися і не відбутися.

По-друге: серед орендованих земель можуть бути такі окремі ділянки землі, які при даному рівні ринкових цін не дають ренти, отже, фактично здаються даром, але які земельний власник не вважає такими, тому що для нього існує загальна сума ренти з землі, яка здається в оренду, а не особливі ренти її окремих ділянок. В цьому випадку для фермера, оскільки беруться до уваги ті орендовані ділянки землі, які не дають ренти, земельна власність як межа застосування капіталу відпадає і до того ж відпадає в силу самого договору з земельним власником. Але він не сплачує ренти за ці ділянки тільки тому, що він сплачує ренту за землю, до якої вони становлять придаток. В цьому випадку передбачається якраз така комбінація, коли доводиться вдаватися до землі гіршої категорії А не як до самостійного, нового поля виробництва, з метою ліквідувати недостачу пропозиції, а як до такого, яке вклинюється в кращу землю. Випадок, який ми повинні дослідити, якраз той, коли доводиться самостійно вести господарство на ділянках землі А, отже, коли вони при наявності загальних передумов капіталістичного способу виробництва самостійно здаються в оренду.

По-третє: орендар може затратити додатковий капітал на свою попередню оренду, хоч при існуючих ринкових цінах одержуваний таким чином додатковий продукт доставляє йому лише ціну виробництва, дає звичайний прибуток, але не дає можливості сплачувати додаткову ренту. Таким чином, з однієї частини капіталу, вкладеного в землю, він сплачує земельну ренту, з другої — ні. Але як мало це припущення розв'язує проблему, видно ось з чого: коли ринкова ціна (а також родючість землі) дає йому можливість одержувати на додатковий капітал додатковий продукт, який, подібно до старого капіталу, дає йому крім ціни виробництва певний додатковий прибуток, то до закінчення строку договору про оренду він бере цей додатковий прибуток собі. Але чому? Тому що поки триває строк

---

* Див. цей том, частина II, стор. 310. Ред.

орендного договору, відпадає утворювана земельною власністю межа для застосування його капіталу до землі. Однак та звичайна обставина, що для забезпечення йому цього додаткового прибутку необхідно, щоб додаткова земля гіршої якості почала окремо оброблятися і окремо була здана в оренду, незаперечно доводить, що затрати додаткового капіталу на старій землі недостатні для забезпечення необхідної підвищеної пропозиції. Одне припущення виключає друге. Правда, тепер можна було б сказати: сама рента з найгіршої землі *A* є диференціальна рента в порівнянні або з землею, яка обробляється самим власником (але це буває лише як випадковий виняток), або з додатковою затратною капіталу на тих старих орендних ділянках, які не дають ренти. Але це, по-перше, була б така диференціальна рента, яка виникала б не з відмінності родючості різних земель і яка через це *не* передбачала б, що земля *A* не дає ренти і що продукт її продається по ціні виробництва. *A*, по-друге, дають або не дають ренту додаткові затрати капіталу на тій самій орендованій ділянці, так само зовсім не має ніякого значення для тієї обставини, що новооброблювана земля категорії *A* дає або не дає ренту, як, наприклад, для заснування нового самостійного промислового підприємства не має значення, чи вкладає інший фабрикант тієї ж галузі виробництва у процентні папери частину свого капіталу, яку він не може цілком використати у своєму підприємстві, або ж він робить деяке розширення свого підприємства, хоч це розширення не дає йому повного прибутку, але все ж дає більше, ніж процент. Це для нього справа другорядна. Навпаки, додаткові нові підприємства повинні давати середній прибуток і відкриваються з надією на середній прибуток. Звичайно, додаткові затрати капіталу на старих орендах і додатковий обробіток нової землі категорії *A* створюють межі. Межа, до якої на старій оренді може затрачуватися додатковий капітал за менш сприятливих умов виробництва, визначається конкуруючими новими затратами на землі *A*; з другого боку, рента, яку може давати земля цієї категорії, обмежується конкуруючими додатковими затратами капіталу на старих орендах.

Проте всі ці фальшиві викрути не розв'язують проблеми, яка в простій постановці така: припустимо, що ринкова ціна хліба (який в цьому дослідженні є для нас продуктом землі взагалі) достатня для того, щоб оброблялася частково і земля *A* і щоб капітал, затрачений на ці нові поля, виручив ціну виробництва продукту, тобто заміщення капіталу плюс середній прибуток. Отже, припустимо, що в наявності є умови для нормального застосування капіталу на землі категорії *A*. Чи досить цього?

Чи дійсно можна в такому разі затратити цей капітал? Чи, може, ринкова ціна повинна підвищитися настільки, щоб ренти давала і найгірша земля *A*? Тобто чи ставить монополія земельного власника таку межу затраті капіталу, якої не було б з чисто капіталістичної точки зору, коли б не існувало цієї монополії? Вже з умов поставленого питання випливає, що коли, наприклад, на старих орендах існують додаткові капіталовкладення, які при даній ринковій ціні не дають ніякої ренти, а дають лише середній прибуток, ця обставина аж ніяк не розв'язує питання, чи може в дійсності бути вкладений капітал в землю *A*, яка теж давала б середній прибуток, але не давала б ренти. Проте в цьому якраз і полягає питання. Що додаткові затрати капіталу, які не дають ренти, не задовольняють попиту, це доводиться необхідністю залучення до обробітку нової землі *A*. Якщо додатковий обробіток землі *A* має місце лише остільки, оскільки вона дає ренту, отже, надлишок над ціною виробництва, тоді можливі тільки два випадки. Або ринкова ціна повинна стояти на такому рівні, щоб навіть останні додаткові затрати капіталу на старих орендах давали додатковий прибуток, незалежно від того, чи буде останній привласнений орендарем чи земельним власником. Це підвищення ціни і цей додатковий прибуток від останньої додаткової затрати капіталу були б наслідком того, що земля *A* не може бути оброблена, якщо вона не дасть ренти. Бо коли б для обробітку було досить тільки ціни виробництва, самого тільки середнього прибутку, то ціна не підвищилася б до такої міри і конкуренція нових ділянок землі вже почалася б, як тільки вони стали б давати самі ці ціни виробництва. В такому разі з додатковими затратами капіталу на старих орендах, які не дають ренти, стали б конкурувати затрати капіталу на землі *A*, які теж не дають ренти. — Або ж останні затрати капіталу на старих орендах не дають ренти, але все ж ринкова ціна піднялась досить високо для того, щоб земля *A* почала оброблятися і давати ренту. В цьому випадку додаткова затрата капіталу, яка не дає ренти, можлива лише тому, що земля *A* не може оброблятися, поки ринкова ціна не дасть їй змогу давати ренту. Без останньої умови обробіток її почався б уже при більш низькому рівні ціни, і ті пізніші затрати капіталу на старих орендованих ділянках, які, для того щоб давати звичайний прибуток без ренти, вимагають високої ринкової ціни, не могли б мати місця. Адже і при високій ринковій ціні вони дають лише середній прибуток. Отже, при більш низькій ціні, яка при обробітку землі *A* стала б регулювати ціну виробництва на ній, вони не давали б цього прибутку, отже, при цьому припущенні взагалі не мог-

ли б бути зроблені. Звичайно, рента з землі *A* створила б таким чином диференціальну ренту, в порівнянні з цими затратами капіталу на старих орендованих ділянках, які не дають ренти. Але коли ділянки землі *A* створюють таку диференціальну ренту, це лише наслідок того, що вони взагалі недоступні для обробітки, якщо тільки не стануть давати ренту, тобто наслідок того, що виникає необхідність цієї ренти, яка сама по собі не зумовлюється різницями земель і яка створює межу для можливого застосування додаткових капіталів на старих орендах. В обох випадках рента із землі *A* була б не звичайним наслідком підвищення ціни хліба, а навпаки: та обставина, що найгірша земля повинна давати ренту для того, щоб її взагалі обробляли, була б причиною підвищення ціни хліба до такого пункту, коли з'явилася б можливість здійснити цю умову.

Диференціальна рента має ту особливість, що земельна власність тут лише просто вловлює той додатковий прибуток, який інакше захопив би *i*, за певних обставин, поки не закінчиться строк його орендного договору, дійсно захоплює орендар. Земельна власність є тут лише причиною перенесення виниклої без допомоги цієї власності (а скоріше внаслідок того, що ціна виробництва, яка регулює ринкову ціну, визначається конкуренцією) певної частини ціни товару, яка зводиться до додаткового прибутку, — причиною перенесення цієї частини ціни від однієї особи до іншої, від капіталіста до земельного власника. Але земельна власність тут не причина, якою *створюється* ця складова частина ціни або те підвищення ціни, що є передумовою цієї частини ціни. Навпаки, коли найгірша земля категорії *A* не може оброблятися, — хоч обробіток її приніс би ціну виробництва, — поки вона не дає певного надлишку над цією ціною виробництва, певної ренти, то земельна власність є причиною, яка створює *це* підвищення ціни. *Власність на землю сама створила ренту*. Справа нітрохи не змінюється від того, що, як у другому розглянутому випадку, рента, сплачувана тепер із землі *A*, виступає як диференціальна рента, в порівнянні з тими останніми додатковими затратами капіталу на старих орендах, які виручають лише ціну виробництва. Бо тільки та обставина, що земля *A* не може бути оброблена, поки регулююча ринкова ціна не підніметься так високо, що земля *A* буде спроможна давати ренту, — тільки ця обставина і є тут причиною підвищення ринкової ціни до пункту, на якому останні затрати капіталу на старих орендах виручають, правда, лише свою ціну виробництва, але таку ціну виробництва, яка в той же час дає ренту для землі *A*. Та обставина, що з останньої взагалі повинна сплачуватися рента, є тут причиною утворення

диференціальної ренти між землею *A* і останніми затратами капіталу на попередніх орендах.

Коли ми взагалі говоримо, що,— припускаючи регулювання хлібної ціни ціною виробництва,— земля категорії *A* не дає ренти, то ми маємо на увазі ренту в тому значенні цього слова, яке виражає сутність категорії. Коли фермер сплачує орендну плату, яка становить вирахування чи то з нормальної заробітної плати його робітників, чи то з його власного нормального середнього прибутку, то він не сплачує ніякої ренти, ніякої самостійної складової частини ціни товару, відмінної від заробітної плати і прибутку. Вже раніше ми зазначали, що на практиці це трапляється завжди. Коли заробітна плата сільськогосподарських робітників у даній країні взагалі нижча в порівнянні з нормальним середнім рівнем заробітної плати і тому вирахування із заробітної плати, певна частина заробітної плати входить, як загальне правило, до складу ренти, то в цьому відношенні не буде винятком і орендар найгіршої землі. В тій самій ціні виробництва, яка допускає обробіток найгіршої землі, ця низька заробітна плата вже є однією з складових статей, і тому продаж продукту по ціні виробництва не дає можливості орендареві цієї землі сплачувати ренту. Земельний власник може також здати свою землю в оренду якому-небудь робітникові, який готовий буде все або більшу частину того, що дає йому продажна ціна зверх заробітної плати, сплатити в формі ренти. Однак в усіх цих випадках зовсім не сплачується дійсна рента, хоч сплачується орендна плата. Але при існуванні відносин, що відповідають капіталістичному способу виробництва, рента і орендна плата повинні збігатися. А тут ми ї повинні дослідити якраз це нормальне відношення.

Якщо навіть розглянуті вище випадки, коли в межах капіталістичного способу виробництва можуть дійсно мати місце капіталовкладення в землю, які не дають ренти,— якщо навіть ці випадки нічого не дають для розв'язання нашої проблеми, то це менше дасть посилання на колоніальні відносини. Що робить колонію колонією,— ми говоримо тут лише про власне землеробські колонії,— то це не тільки маса незайманих родючих земель. Колоніями робить їх скоріше та обставина, що ці землі не привласнені, не підпорядковані земельній власності. Саме цим і визначається така колосальна відмінність між старими землями і колоніями, оскільки мова йде про землю: а саме, юридичною або фактичною відсутністю земельної власності, як справедливо відзначив Уейкфілд ³⁵⁾, і вже задовго до

³⁵⁾ Wakefield. «England and America». London, 1833. Пор. також «Капітал», кн. I, розд. XXV.

нього відкрили Мірабо-батько, фізіократ, та інші старі економісти. При цьому зовсім однаково, чи привласнюють колоністи землю просто, чи вони під виглядом номінальної ціни землі в дійсності сплачують державі всього лише мито за придбання юридичного титулу на землю. Не має значення також і те, що колоністи, які вже оселилися, є юридичними власниками землі. Земельна власність фактично не становить тут межі для застосування капіталу, а також праці без капіталу; захоплення частини землі вже осілими колоністами не виключає для нових пришельців можливості перетворити нову землю у сферу застосування їх капіталу або їх праці. Тому, коли доводиться досліджувати, яким чином земельна власність впливає на ціни продуктів землі і на ренту в тих випадках, коли ця власність обмежує землю як сферу для застосування капіталу, було б надзвичайно безглуздо посилатися на вільні буржуазні колонії, де немає ні капіталістичного способу виробництва в землеробстві, ні відповідної йому форми земельної власності, яка взагалі фактично тут ще не існує. Так робить, наприклад, Рікардо в розділі про земельну ренту⁶⁸. Напочатку він говорить, що має намір дослідити вплив, який справляє привласнення землі на вартість продуктів землі, і безпосередньо після цього бере як ілюстрацію колонії, причому припускає, що земля існує там у порівняно первісному стані і її експлуатація не обмежується монополією земельної власності.

Сама тільки юридична власність на землю не створює земельної ренти для власника. Але зате вона дає йому владу утримуватися від експлуатації своєї землі доти, поки економічні відносини не зроблять можливим таке використання її, яке дасть йому певний надлишок, незалежно від того, чи застосовується земля для власне землеробства, чи для інших виробничих цілей, як-от будівлі і т. д. Він не може збільшити або зменшити абсолютного розміру цього поля діяльності, але може змінити ту кількість землі, яка перебуває на ринку. Звідси, як це відзначав уже Фур'є, характерний факт, що в усіх цивілізованих країнах порівняно велика частина землі завжди пуста.

Отже, припускаючи такий випадок, коли попит вимагає обробітку нових земель, скажемо, менш родючих, ніж оброблювані до того часу,— чи стане земельний власник здавати ці землі в оренду даром тому, що ринкова ціна продукту землі піднялася досить високо, щоб затрата капіталу на цю землю давала орендареві ціну виробництва, а тим самим звичайний прибуток? Ні в якому разі. Затрата капіталу повинна дати земельному власникові ренту. Він здає в оренду лише при тій

умові, якщо йому буде сплачуватися орендна плата. Отже, ринкова ціна повинна піднятися вище від ціни виробництва, до $P + r$, щоб можна було сплачувати земельному власникові ренту. Через те що, згідно з припущенням, земельна власність без здачі землі в оренду нічого не дає, не має в економічному відношенні ніякої цінності, то невеликого підвищення ринкової ціни над ціною виробництва досить для того, щоб пустити в продаж нову землю найгіршої категорії.

Тепер постає таке питання: чи випливає з того, що найгірша земля дає земельну ренту, яка не може бути виведена з різної родючості, що ціна продукту землі неодмінно є монопольною ціною у звичайному значенні слова, або ціною, до складу якої входить рента в такій самій формі, як податок, з тією тільки різницею, що цей податок стягує земельний власник, а не держава? Що такий податок має свої певні економічні межі, це само собою розуміється. Він обмежується додатковими затратами капіталу на попередніх орендах, конкуренцією закордонних продуктів землі — передбачається вільний ввіз їх, — конкуренцією земельних власників між собою, нарешті, потребою і платоспроможністю споживачів. Але тут мова йде не про це. Мова йде про те, чи входить рента, сплачувана з найгіршої землі, в ціну її продукту, яка, згідно з припущенням, регулює загальну ринкову ціну, — чи входить вона таким же способом, як податок у ціну товару, оподаткованого ним, тобто як елемент, не залежний від вартості цього товару.

Це аж ніяк не неминучий висновок і робився він тільки тому, що досі не розуміли відмінності між вартістю товарів і їх ціною виробництва. Ми бачили, що ціна виробництва певного товару зовсім не тотожна з його вартістю, хоч ціни виробництва товарів, розглядувані в цілому, регулюються тільки їх сукупною вартістю і хоч рух цін виробництва окремих товарів, коли припустити всі інші умови незмінними, визначається виключно рухом їх вартостей. Ми показали, що ціна виробництва певного товару може бути вища або нижча від його вартості і лише як виняток збігається з його вартістю. Тому той факт, що продукти землі продаються вище від їх ціни виробництва, аж ніяк ще не доводить, що вони продаються вище від їх вартості; як той факт, що промислові товари продаються в середньому по їх ціні виробництва, аж ніяк не доводить, що вони продаються по своїй вартості. Можливо, що землеробські продукти продаються вище від їх ціни виробництва і нижче від їх вартості, як, з другого боку, багато промислових товарів приносять ціну виробництва тільки тому, що вони продаються вище від їх вартості.

нього відкрили Мірабо-батько, фізіократ, та інші старі економісти. При цьому зовсім однаково, чи привласнюють колоністи землю просто, чи вони під виглядом номінальної ціни землі в дійсності сплачують державі всього лише мито за придбання юридичного титулу на землю. Не має значення також і те, що колоністи, які вже оселилися, є юридичними власниками землі. Земельна власність фактично не становить тут межі для застосування капіталу, а також праці без капіталу; захоплення частини землі вже осілими колоністами не виключає для нових пришельців можливості перетворити нову землю у сферу застосування їх капіталу або їх праці. Тому, коли доводиться досліджувати, яким чином земельна власність впливає на ціни продуктів землі і на ренту в тих випадках, коли ця власність обмежує землю як сферу для застосування капіталу, було б надзвичайно безглуздо посилатися на вільні буржуазні колонії, де немає ні капіталістичного способу виробництва в землеробстві, ні відповідної йому форми земельної власності, яка взагалі фактично тут ще не існує. Так робить, наприклад, Рікардо в розділі про земельну ренту⁶⁸. Напочатку він говорить, що має памір дослідити вплив, який справляє привласнення землі на вартість продуктів землі, і безпосередньо після цього бере як ілюстрацію колонії, причому припускає, що земля існує там у порівняно первісному стані і її експлуатація не обмежується монополією земельної власності.

Сама тільки юридична власність на землю не створює земельної ренти для власника. Але зате вона дає йому владу утримуватися від експлуатації своєї землі доти, поки економічні відносини не зроблять можливим таке використання її, яке дасть йому певний надлишок, незалежно від того, чи застосовуватиметься земля для власне землеробства, чи для інших виробничих цілей, як-от будівлі і т. д. Він не може збільшити або зменшити абсолютного розміру цього поля діяльності, але може змінити ту кількість землі, яка перебуває на ринку. Звідси, як це відзначав уже Фур'є, характерний факт, що в усіх цивілізованих країнах порівняно велика частина землі завжди пустує.

Отже, припускаючи такий випадок, коли попит вимагає обробітку нових земель, скажемо, менш родючих, ніж оброблювані до того часу,— чи стане земельний власник здавати ці землі в оренду даром тому, що ринкова ціна продукту землі піднялася досить високо, щоб затрата капіталу на цю землю давала орендареві ціну виробництва, а тим самим звичайний прибуток? Ні в якому разі. Затрата капіталу повинна дати земельному власникові ренту. Він здає в оренду лише при тій

умові, якщо йому буде сплачуватися орендна плата. Отже, ринкова ціна повинна піднятися вище від ціни виробництва, до $P + r$, щоб можна було сплачувати земельному власникові ренту. Через те що, згідно з припущенням, земельна власність без здачі землі в оренду нічого не дає, не має в економічному відношенні ніякої цінності, то невеликого підвищення ринкової ціни над ціною виробництва досить для того, щоб пустити в продаж нову землю найгіршої категорії.

Тепер постає таке питання: чи випливає з того, що найгірша земля дає земельну ренту, яка не може бути виведена з різної родючості, що ціна продукту землі неодмінно є монопольною ціною у звичайному значенні слова, або ціною, до складу якої входить рента в такій самій формі, як податок, з тією тільки різницею, що цей податок стягує земельний власник, а не держава? Що такий податок має свої певні економічні межі, це само собою розуміється. Він обмежується додатковими затратами капіталу на попередніх орендах, конкуренцією закордонних продуктів землі — передбачається вільний ввіз їх, — конкуренцією земельних власників між собою, нарешті, потребою і платоспроможністю споживачів. Але тут мова йде не про це. Мова йде про те, чи входить рента, сплачувана з найгіршої землі, в ціну її продукту, яка, згідно з припущенням, регулює загальну ринкову ціну, — чи входить вона таким же способом, як податок у ціну товару, оподаткованого ним, тобто як елемент, не залежний від вартості цього товару.

Це аж ніяк не неминучий висновок і робився він тільки тому, що досі не розуміли відмінності між вартістю товарів і їх ціною виробництва. Ми бачили, що ціна виробництва певного товару зовсім не тотожна з його вартістю, хоч ціни виробництва товарів, розглядувані в цілому, регулюються тільки їх сукупною вартістю і хоч рух цін виробництва окремих товарів, коли припустити всі інші умови незмінними, визначається виключно рухом їх вартостей. Ми показали, що ціна виробництва певного товару може бути вища або нижча від його вартості і лише як виняток збігається з його вартістю. Тому той факт, що продукти землі продаються вище від їх ціни виробництва, аж ніяк ще не доводить, що вони продаються вище від їх вартості; як той факт, що промислові товари продаються в середньому по їх ціні виробництва, аж ніяк не доводить, що вони продаються по своїй вартості. Можливо, що землеробські продукти продаються вище від їх ціни виробництва і нижче від їх вартості, як, з другого боку, багато промислових товарів приносять ціну виробництва тільки тому, що вони продаються вище від їх вартості.

Відношення ціни виробництва певного товару до його вартості визначається виключно тим відношенням, в якому змінна частина капіталу, що виробив товар, стоїть до його постійної частини, або органічною будовою капіталу, яким вироблений товар. Якщо будова капіталу в певній сфері виробництва нижча, ніж будова середнього суспільного капіталу, тобто якщо відношення його змінної складової частини, затраченої на заробітну плату, до його постійної складової частини, затраченої на речові умови праці, вище, ніж для суспільного середнього капіталу, то вартість його продукту повинна стояти вище від його ціни виробництва. Тобто такий капітал, застосовуючи відносно більше живої праці, виробляє при однаковій експлуатації праці більше додаткової вартості, а тому більше прибутку, ніж рівновелика відповідна частина середнього суспільного капіталу. Тому вартість його продукту буде вища за ціну його виробництва, бо ця ціна виробництва дорівнює витратам капіталу плюс середній прибуток, а середній прибуток нижчий, ніж прибуток, вироблений у цьому товарі. Додаткова вартість, яка виробляється середнім суспільним капіталом, менша за додаткову вартість, яка виробляється капіталом цієї низької будови. Зворотнє виходить у тому випадку, коли капітал, вкладений у певну сферу виробництва, більш високої будови, ніж середній суспільний капітал. Вартість вироблених ним товарів нижча за їх ціну виробництва, що є звичайно характерним для продуктів найбільш розвинутих галузей промисловості.

Коли капітал у певній сфері виробництва має нижчу будову, ніж середній суспільний капітал, то це насамперед є лише іншим виразом того факту, що продуктивна сила суспільної праці в цій окремій сфері виробництва нижча від середнього рівня, тому що досягнутий ступінь продуктивної сили знаходить собі вираз у відносній перевазі постійної частини капіталу над змінною, або в постійному зменшенні тієї складової частини даного капіталу, яка затрачується на заробітну плату. Коли, навпаки, капітал у певній сфері виробництва має вищу будову, то це означає, що розвиток продуктивної сили перевищує середній рівень.

Липаючи осторонь власне художні роботи, розгляд яких по самій суті справи не стосується нашої теми, само собою, звичайно, розуміється, що різні сфери виробництва потребують відповідно до їх технічних особливостей різного відношення між постійним і змінним капіталом і що жива праця повинна займати в одних сферах більше місце, в інших — менше. Наприклад, у добувній промисловості, яку слід чітко відрізнити від землеробства, цілком відпадає сировий матеріал як елемент

постійного капіталу, та й допоміжний матеріал відіграє значну роль лише зрідка. В гірничій промисловості, однак, значну роль відіграє інша частина постійного капіталу — капітал основний. Але й тут прогрес виробництва вимірюється відносним зростанням постійного капіталу в порівнянні із змінним.

Коли будова капіталу у власне землеробстві нижча, ніж будова середнього суспільного капіталу, то це prima facie * є виразом того, що в країнах розвинутого виробництва землеробство не просунулось вперед у такій мірі, як обробна промисловість. Такий факт, лишаючи осторонь всі інші і почасти вирішальні економічні обставини, пояснюється вже більш раннім і швидким розвитком механіки і особливо її застосуванням у порівнянні з пізнішим і почасти зовсім недавнім розвитком хімії, геології та фізіології і особливо знов-таки в порівнянні з їх застосуванням до землеробства. А втім безсумнівний і давно відомий **) факт полягає в тому, що прогрес самого землеробства постійно виражається у відносному зростанні постійної частини капіталу в порівнянні із змінною. Чи нижча будова землеробського капіталу в певній країні капіталістичного виробництва, наприклад, в Англії, в порівнянні із середнім суспільним капіталом, — це питання, яке можна розв'язати лише статистично і яким детально займатися було б зайвим для нашої мети. Як би то не було, теоретично встановлено, що тільки при цьому припущенні вартість землеробських продуктів може бути вища за їх ціну виробництва, тобто, що додаткова вартість, вироблювана в землеробстві капіталом певної величини, або, що зводиться до того самого, додаткова праця (а значить, і застосовувана жива праця взагалі), яку він приводить в рух і яка підпорядкована йому, більша, ніж при рівновеликому капіталі середньої суспільної будови.

Отже, для тієї форми ренти, яку ми досліджуємо тут і яка може виникнути тільки при цьому припущенні, досить, коли ми це припущення зробимо. Де воно відпадає, там відпадає і відповідна йому форма ренти.

Однак один звичайний факт, що вартість землеробських продуктів вища від їх ціни виробництва, сам по собі ні в якій мірі недостатній для того, щоб пояснити існування земельної ренти, незалежної від різниці в родючості різних категорій землі або послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі, коротше, такої ренти, яка по суті відмінна від диференціальної ренти і яку ми можемо назвати через не *абсолютною рентою*.

* — насамперед *Ред.*

**) Див. Домбаль ⁶⁰ і Р. Джонс ⁷⁰.

Цілий ряд промислових продуктів має ту властивість, що їх вартість вища за їх ціну виробництва, і незважаючи на це вони не дають такого надлишку над середнім прибутком або такого додаткового прибутку, який міг би перетворитися в ренту. Навпаки. Існування і поняття ціни виробництва і загальної норми прибутку, яка передбачається нею, ґрунтуються на тому, що окремі товари продаються не по їх вартостях. Ціни виробництва виникають з вирівнювання товарних вартостей, яке після заміщення відповідних капітальних вартостей, спожитих у різних сферах виробництва, розподіляє всю додаткову вартість пропорціонально не до того, скільки її вироблено в окремих сферах виробництва і скільки її через це міститься в їх продуктах, а пропорціонально до величини авансованих капіталів. Тільки таким чином виникає середній прибуток і ціна виробництва товарів, характерним елементом якої є середній прибуток. Постійна тенденція капіталів — здійснювати з допомогою конкуренції це вирівнювання в розподілі додаткової вартості, створеної всім капіталом, і переборювати всі перешкоди цьому вирівнюванню. Звідси і тенденція їх допускати тільки такі додаткові прибутки, які за всяких обставин виникають не з різниці між вартостями і цінами виробництва товарів, а, навпаки, з різниці між загальною ціною виробництва, яка регулює ринок, і відмінними від неї індивідуальними цінами виробництва; такі додаткові прибутки, які утворюються через це не з різниці між двома різними сферами виробництва, а в межах кожної сфери виробництва; які, виходить, не зачіпають загальних цін виробництва, що складаються в різних сферах, тобто загальної норми прибутку, а, навпаки, припускають перетворення вартостей у ціни виробництва і припускають загальну норму прибутку. Однак, як показано раніше *, це припущення ґрунтується на постійній зміні пропорцій розподілу всього суспільного капіталу між різними сферами виробництва, на постійній імміграції і еміграції капіталів, на можливості переміщення їх з однієї сфери в іншу, коротше, на свободі пересування їх між цими різними сферами виробництва, як між відповідними вільними областями для застосування самостійних частин сукупного суспільного капіталу. При цьому припускається, що ніякі бар'єри, за винятком випадкових або тимчасових, не перешкоджають конкуренції капіталів зводити вартість до ціни виробництва в такій, наприклад, сфері виробництва, в якій вартість товарів вища за їх ціну виробництва або в якій виробляється додаткова вартість

---

* Див. цей том, частина I, стор. 200—201. *Ред.*

більша, ніж середній прибуток, і разом з тим розподіляти надлишкову додаткову вартість цієї сфери виробництва пропорціонально між усіма сферами, які експлуатуються капіталом. Але коли буває протилежне, коли капітал натрапляє на чужу силу, яку він може перебороти лише почасти або зовсім не може перебороти і яка обмежує його застосування в окремих сферах виробництва, допускає його лише на умовах, що цілком або почасти виключають згадане загальне вирівнювання додаткової вартості в середній прибуток, то, очевидно, в таких сферах виробництва завдяки перевищенню товарною вартістю ціни виробництва товарів виникає додатковий прибуток, який може перетворитися в ренту і як така відокремитися від прибутку. І ось як така чужа сила і перешкода для капіталу при його застосуванні до землі протистоїть земельна власність або капіталістові — земельний власник.

Земельна власність є тут бар'єром, який, коли не сплачується мито, тобто не стягується рента, не допускає ніякої нової затрати капіталу на необробленій до того часу або не зданій в оренду землі, хоч нова земля, що починає оброблятися, належить до тієї категорії землі, яка не дає диференціальної ренти і яка, коли б не існувало земельної власності, могла б оброблятися вже при деякому незначному підвищенні ринкової ціни, коли регулююча ринкова ціна давала б тому, хто обробляє цю найгіршу землю, лише його ціну виробництва. Тимчасом внаслідок межі, яка ставиться земельною власністю, ринкова ціна повинна підвищитися до такого пункту, коли земля може давати надлишок зверх ціни виробництва, тобто ренту. Але через те що, згідно з припущенням, вартість товарів, які виробляються землеробським капіталом, випає за їх ціну виробництва, то ця рента (за винятком того випадку, який буде зараз досліджений) становить надлишок вартості над ціною виробництва або частину цього надлишку. Чи дорівнює рента всій різниці між вартістю і ціною виробництва, чи тільки більшій або меншій частині цієї різниці, це цілком залежало б від співвідношення між попитом і пропозицією і від розміру нової площі, що починає оброблятися. Доти, поки рента не дорівнювала б надлишкові вартості землеробських продуктів над їх ціною виробництва, частина цього надлишку в усякому разі брала б участь у загальному вирівнюванні і пропорціональному розподілі всієї додаткової вартості між різними індивідуальними капіталами. Коли б рента дорівнювала надлишкові вартості над ціною виробництва, то вся ця частина, весь цей надлишок додаткової вартості над середнім прибутком не брав би участі в цьому вирівнюванні. Але чи дорівнює ця

абсолютна рента всьому надлишкові вартості над ціною виробництва, чи ж дорівнює лише частині його, і в тому і в другому випадку землеробські продукти продавалися б по монополійній ціні не тому, що їх ціна вища за їх вартість, а тому, що вона дорівнює їх вартості, або тому, що вона нижча за їх вартість, але вища за їх ціну виробництва. Їх монополійне становище полягало б у тому, що вони, на відміну від промислових продуктів, вартість яких вища від загальної ціни виробництва, не продавалися б по ціні виробництва. Через те що одна частина і вартості і ціни виробництва фактично є даною постійною величиною, — саме, витрати виробництва, спожитий у виробництві капітал, $= k$, — то різниця між ними міститься в іншій, змінній частині, в додатковій вартості, яка в ціні виробництва $= p$, прибуткові, тобто дорівнює сукупній додатковій вартості, яка в даному разі обчислюється на суспільний капітал і на кожний окремий капітал, як на його відповідну частину, але яка у вартості товару дорівнює дійсній додатковій вартості, створеній цим окремим капіталом, і становить складову частину вироблених ним товарних вартостей. Якщо вартість товару вища за його ціну виробництва, то ціна виробництва $= k + p$, вартість $= k + p + d$, так що $p + d =$ вміщеній у ньому додатковій вартості. Отже, різниця між вартістю і ціною виробництва $= d$, надлишкові додаткової вартості, виробленої цим капіталом, над тією додатковою вартістю, яка припадає йому відповідно до загальної норми прибутку. З цього випливає, що ціна землеробських продуктів може бути вища за їх ціну виробництва, не досягаючи розмірів їх вартості. З цього випливає далі, що до певного пункту може відбуватися тривале підвищення ціни землеробських продуктів, перше ніж їх ціна досягне рівня їх вартості. З цього випливає також, що тільки внаслідок монополії земельної власності надлишок вартості землеробських продуктів над їх ціною виробництва може стати моментом, який визначає їх загальну ринкову ціну. З цього випливає, нарешті, що в цьому випадку не подорожчання продукту є причиною ренти, а рента є причиною подорожчання продукту. Коли ціна продукту з одиниці площі найгіршої землі $= P + r$, то всі диференціальні ренти збільшуються відповідними доданками r , тому що, згідно з припущенням, регулюючою ринковою ціною стає $P + r$.

Якби середня будова неземлеробського суспільного капіталу була $= 85_c + 15_v$ і норма додаткової вартості $= 100\%$, то ціна виробництва була б $= 115$ одиницям. Якби будова землеробського капіталу була $= 75_c + 25_v$, то вартість продукту, при тій самій нормі додаткової вартості, і регулююча ринкова

ціна була $b = 125$ одиницям. Якби землеробський продукт зрівнявся з неземлеробським по середній ціні (для стислості ми припускаємо, що сукупні капітали в тій і другій галузі виробництва однакові), то вся додаткова вартість була $b = 40$, тобто 20% на капітал у 200 одиниць. Продукт як першого капіталу, так і другого продавався b за 120 одиниць. Отже, при вирівнюванні по цінах виробництва середні ринкові ціни неземлеробського продукту стояли b вище, а землеробського продукту нижче від їх вартості. Якби землеробські продукти продавалися по їх вартості, вони були b на 5 одиниць дорожчі, а промислові продукти по їх вартості, ніж після вирівнювання. Якщо ринкові умови не дають змоги продавати землеробські продукти по їх вартості, виручати весь надлишок над ціною виробництва, то результат займатиме середнє місце між двома крайніми пунктами; промислові продукти продаватимуться трохи вище від їх вартості, а землеробські продукти трохи вище від їх ціни виробництва.

Хоч земельна власність може роздути ціну землеробських продуктів вище від їх ціни виробництва, проте не від неї, а від загального стану ринку залежить, наскільки ринкова ціна, піднявшись над ціною виробництва, наближається до вартості i , значить, в якій мірі додаткова вартість, вироблена в землеробстві зверх даного середнього прибутку, або перетвориться в ренту, або ж візьме участь у загальному вирівнюванні додаткової вартості в середній прибуток. В усякому разі ця абсолютна рента, яка виникає з надлишку вартості над ціною виробництва, є просто частина землеробської додаткової вартості, перетворення цієї додаткової вартості в ренту, захоплення її земельним власником; цілком так само, як диференціальна рента виникає з перетворення додаткового прибутку в ренту, з захоплення додаткового прибутку земельною власністю при загальній регулюючій ціні виробництва. Ці дві форми ренти є єдино нормальні. Рента, крім цих форм, може ґрунтуватися лише на власне монопольній ціні, яка визначається не ціною виробництва і не вартістю товарів, а попитом і платоспроможністю покупців, і розгляд якої стосується вчення про конкуренцію, де досліджується дійсний рух ринкових цін.

Коли b вся земля певної країни, придатна для землеробства, була вже здана в оренду, — причому передбачається, як загальне явище, капіталістичний спосіб виробництва і нормальні відносини, — то не було b такої землі, що не дає ренти, але могли б існувати такі затрати капіталу, окремі частини капіталу, вкладеного в землю, які не дають ренти; тому що, оскільки земля здана в оренду, земельна власність, як абсолют-

на межа для необхідного застосування капіталу, перестас діяти. Як відносна межа, вона продовжує ще діяти і після цього остільки, оскільки перехід до земельного власника того капіталу, який долучений до землі, ставить тут перед орендарем дуже певні межі. Тільки в цьому випадку вся рента перетворилася б у диференціальну ренту, в диференціальну ренту, яка визначається не різницями в якості землі, а різницями між додатковими прибутками, що одержуються від останніх затрат капіталу на певній землі, і рентою, яка сплачувалася б за оренду землі найгіршого класу. Як абсолютна межа, земельна власність діє лише остільки, оскільки допущення до землі взагалі як до сфери застосування капіталу зумовлюється даниною земельному власникові. Оскільки це допущення сталося, останній уже не може поставити будь-яких абсолютних меж розмірам затрати капіталу на даній ділянці землі. Будівництву будинків взагалі ставиться межа земельною власністю третьої особи на ту ділянку, на якій повинен бути збудований будинок. Але оскільки ця земля орендована під будівництво будинків, від орендаря вже залежить, збудує він на ній високий чи низький будинок.

Коли б середня будова землеробського капіталу була такою, як будова середнього суспільного капіталу або вищою, то абсолютна рента — знов-таки в тільки що дослідженому значенні — відпала б; тобто відпала б рента, яка відрізняється як від диференціальної ренти, так і від ренти, що ґрунтується на власне монопольній ціні. Тоді вартість землеробського продукту не була б вища за його ціну виробництва і землеробський капітал не приводив би в рух більше праці, а значить, не реалізував би більше додаткової праці, ніж неземлеробський капітал. Те саме відбулося б у тому випадку, якби будова землеробського капіталу стала однаковою з будовою середнього суспільного капіталу в результаті прогресу землеробства.

На перший погляд здається суперечністю припускати, що, з одного боку, будова землеробського капіталу підвищується, отже, підвищується його постійна частина в порівнянні із зміною, а, з другого боку, ціна землеробського продукту повинна піднятися настільки високо, щоб нова і гірша, ніж попередня, земля могла давати ренту, яка в цьому випадку може виникнути лише з надлишку ринкової ціни над вартістю і ціною виробництва, коротше, лише з монопольної ціни продукту.

Тут треба розрізнати таке.

Розглядаючи утворення норми прибутку, ми насамперед бачили, що капітали, технічна будова яких однакова, тобто однакова кількість машин і сировини приводиться в рух одна-

ковою кількістю праці, можуть все ж мати різну будову внаслідок того, що постійні частини цих капіталів мають неоднакову вартість. Сировина або машини можуть бути в одному випадку дорожчі, ніж в іншому. Щоб привести в рух однакову масу праці (а це, згідно з припущенням, було б необхідно для переробки однакової маси сирового матеріалу), в одному випадку довелося б авансувати більший капітал, ніж в іншому, тому що, наприклад, з капіталом в 100 одиниць я не можу привести в рух однакової кількості праці, коли сировий матеріал, який доводиться оплачувати з цих самих 100, в одному випадку коштує 40, в іншому 20 одиниць. Але що технічна будова цих капіталів однакова, це негайно виявилось б, тільки-но ціна дорожчої сировини впаде до рівня дешевшої. Вартісне відношення між змінним і постійним капіталами стало б однаковим, хоч у технічному відношенні між застосованою живою працею і масою та характером застосованих умов праці не відбулося ніякої зміни. З другого боку, якщо розглядати справу виключно з точки зору вартісної будови, капітал нижчої органічної будови, внаслідок простого підвищення вартостей його постійних частин, може начебто піднятися на однаковий ступінь з капіталом вищої органічної будови. Візьмемо капітал $= 60_c + 40_v$,— тому що він застосовує багато машин і сирового матеріалу в порівнянні з живою працею,— і другий капітал $= 40_c + 60_v$,— тому що він застосовує багато живої праці (60%), мало машин (скажемо, 10%) і у відношенні до робочої сили невелику кількість сировини, до того ж дешевої (скажемо, 30%); внаслідок самого тільки підвищення вартості сирових і допоміжних матеріалів з 30 до 80 одиниць, будова могла б зрівнятися так, що в другому капіталі на 10 одиниць, представлених в машинах, припадало б 80 одиниць сировини і 60 одиниць робочої сили, тобто $90_c + 60_v$, що, виражене в процентах, теж було б $= 60_c + 40_v$, причому не відбулося б ніякої зміни в технічній будові. Отже, капітали однакової органічної будови можуть мати різну вартісну будову, і капітали однакової в процентах вартісної будови можуть займати різні ступені органічної будови, а тому служити виразом різних ступенів розвитку суспільної продуктивної сили праці. Значить, сама тільки та обставина, що за вартісною будовою землеробський капітал перебував би на загальному рівні, ще не доводила б того, що суспільна продуктивна сила праці досягла у нього того самого загального рівня. Вона могла б свідчити лише про те, що власний продукт цього капіталу, який знову утворює частину умов його виробництва, став дорожчий або що тепер доводиться привозити здалека допоміжні

матеріали, як, наприклад, добрива, які раніше були прямо під рукою, і т. п.

Але, лишаючи це осторонь, треба взяти до уваги своєрідний характер землеробства.

Припустимо, що машини, які заощаджують працю, хімічні допоміжні засоби і т. д. починають більш широко застосовуватися в землеробстві, що постійний капітал, отже, зростає технічно, тобто зростає не тільки щодо вартості, але й щодо маси, у відношенні до маси застосовуваної робочої сили; і в такому разі в землеробстві (як і в гірничій промисловості) справа полягає не тільки в суспільній, але також і в природній продуктивності праці, яка залежить від природних умов праці. Можливо, що збільшенням суспільної продуктивної сили в землеробстві лише компенсується, або навіть не повністю компенсується, зменшення природної сили — ця компенсація в усякому разі може справляти вплив лише протягом деякого часу, — так що, незважаючи на технічний прогрес, продукт не здешевлюється, а лише запобігається ще більше його подорожчання. Можливо також, що при зростаючій ціні хліба абсолютна маса продукту зменшується, тимчасом як відносний додатковий продукт зростає; саме це можливе при відносному збільшенні постійного капіталу, який складається головним чином з машин або худоби, причому доводиться заміщувати тільки зношування і при відповідному зменшенні змінної частини капіталу, яка затрачується на заробітну плату і яку раз у раз доводиться заміщувати з продукту пілком.

Але можливо також, що внаслідок прогресу землеробства стане потрібним лише помірне підвищення ринкової ціни над середньою для того, щоб могла піти в обробіток і в той же час давати ренту така земля гіршої якості, яка при нижчому рівні технічних допоміжних засобів потребувала б більшого підвищення ринкової ціни.

Та обставина, що, наприклад, у тваринництві, коли воно ведеться у великих розмірах, маса застосовуваної робочої сили дуже мала в порівнянні з постійним капіталом у вигляді самої худоби, могла б здаватися вирішальним аргументом проти того положення, що землеробський капітал, у процентному відношенні, приводить в рух робочої сили більше, ніж неземлеробський середній суспільний капітал. Але тут слід відзначити, що при розгляді ренти ми виходимо, як з визначальної, з тієї частини землеробського капіталу, яка виробляє основний рослиний продукт харчування, тобто для цивілізованих народів взагалі основний життєвий засіб. Уже А. Сміт показав, — і в цьому одна з його заслуг, — що в тваринництві і, взагалі,

в середньому, для всіх капіталів, вкладених в землю не для виробництва основних життєвих засобів, наприклад хліба, ціна визначається зовсім інакше. А саме, вона визначається тут так, що ціна продукту землі, яка, скажемо, як штучні луки, використовується для тваринництва, але яку з таким самим успіхом можна було б перетворити в орну землю певної якості,— ціна продукту повинна підвищитися настільки, щоб могла одержуватися така сама рента, як з орної землі такої самої якості; отже, рента з землі, на якій вирощується хліб, бере тут участь у визначенні ціни худоби, через що Рамсей правильно відзначив, що ціна худоби, таким чином, штучно підвищується рентою, цим економічним виразом земельної власності, отже, земельною власністю⁷¹.

«З розвитком землеробської культури площа природних пасовищ стає недостатньою для тваринництва, для задоволення попиту на м'ясо. Значну частину оброблюваної землі доводиться використовувати для вирощування і відгодівлі худоби, ціна якої через це повинна бути достатньою, щоб оплатити не тільки працю, застосовану в тваринництві, але також ренту і прибуток, які ця земля, будучи використана як рілля, могла б давати земельному власникові і орендареві. Худоба, вирощена на зовсім необроблених болотах, продається на даному ринку, відповідно до своєї ваги і якості, по тій же ціні, що й худоба, вирощена на найкультурніших землях. Власники таких заболочених ділянок користуються цим і підвищують ренту з своїх земель відповідно до ціни худоби» (A. Smith. [«An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.»] Vol. I, [London, 1776] book I, ch. XI [p. 185]).

Отже, і тут диференціальна рента, на відміну від хлібної ренти, говорить на користь порівняно гіршої землі.

Абсолютна рента пояснює деякі явища, які з першого погляду дають привід думати, що рента завдячує своїм існуванням монополійній ціні. Щоб бути ближче до прикладу, що його наводить А. Сміт, уявімо, наприклад, власника такого лісу, що росте без усякого втручання людини, отже, не як продукт лісівництва, скажемо, в Норвегії. Коли йому сплачується рента капіталістом, який займається вирубкою лісу, внаслідок того, наприклад, що на нього існує попит в Англії, або коли власник лісу сам як капіталіст провадить вирубку, то заготовлений ліс, крім прибутку на авансований капітал, дасть йому більшу або меншу ренту. У відношенні до цього чистого продукту природи це здається суто монополійною надбавкою. Але в дійсності капітал складається тут майже тільки із змінного капіталу, затрачуваного на працю, і тому він приводить в рух більшу кількість додаткової праці, ніж інший капітал однакової величини. Отже, у вартості заготовленого лісу міститься більший надлишок неоплаченої праці, або додаткової вартості, ніж

у продукті капіталів більш високої будови. Тому за лісоматеріали може виручатися середній прибуток, а значний надлишок у формі ренти може діставатися власникові лісу. Навпаки, при тій легкості, з якою може розширятися вирубка лісу, тобто при швидкості збільшення цього виробництва, доводиться припускати, що необхідне дуже значне збільшення попиту для того, щоб ціна лісоматеріалів зрівнялася з їх вартістю і таким чином власникові дістався б у формі ренти весь надлишок неоплаченої праці (понад ту її частину, яка дістається капіталістові як середній прибуток).

Ми припускали, що нова земля, яка починає оброблятися, щодо якості ще гірша, ніж та, яка оброблялася останнім часом як найгірша. Коли вона краща, вона дає диференціальну ренту. Але тут ми досліджуємо якраз той випадок, коли рента не виступає як диференціальна рента. Тут можливі тільки два випадки. Або нова земля, що починає оброблятися, гірша або ж вона такої самої якості, як остання з оброблюваних земель. Якщо вона гірша, то цей випадок ми вже дослідили. Таким чином, лишається ще дослідити тільки той випадок, коли вона такої самої якості.

З прогресом землеробства, як ми з'ясували це вже при дослідженні диференціальної ренти, заново може оброблятися однаково як земля такої самої якості і навіть кращої, так і земля гіршої якості.

По-перше, тому, що при диференціальній ренті (і при ренті взагалі, бо навіть при недиференціальній ренті завжди постає питання, чи дає змогу, з одного боку, родючість землі взагалі, а з другого боку, її місцеположення обробляти її так, щоб при регулюючій ринковій ціні одержувався прибуток і рента) діють у зворотному напрямі двоякого роду умови, які то взаємно паралізують одна одну, то беруть перевагу одна над одною. Підвищення ринкової ціни,— коли припустити, що витрати обробітку не знизилась, інакше кажучи, що завоювання технічного характеру не створюють нового моменту, який зумовлює розширення обробітку,— може привести до обробітку більш родючої землі, яка раніше через своє місцеположення виключалася з числа конкуруючих земель. Або ж для менш родючої землі це може настільки підвищити вигоди місцеположення, що ними компенсується менша продуктивність. Або, і без підвищення ринкової ціни, місцеположення завдяки поліпшенню засобів сполучення відкриє можливість кращим землям вступити в конкуренцію, що ми спостерігаємо у величезному масштабі в тих штатах Північної Америки, на території яких є прерії. Та й у країнах старої цивілізації це буває завжди,

хоч і не в такому масштабі, як у колоніях, де, як справедливо відзначив Уейкфілд, вирішальна роль належить місцеположенню⁷². Отже, по-перше, протилежні впливи місцеположення і родючості і, по-друге, мінливість фактора місцеположення, який завжди вирівнюється, зазнає постійних прогресивних змін, спрямованих до вирівнювання,— ось причини, чому знову вступають у конкуренцію з уже оброблюваними землями попеременно ділянки землі однакової, кращої і гіршої якості.

По-друге. З розвитком природничих наук і агрономії змінюється і родючість землі, бо змінюються засоби, за допомогою яких елементи ґрунту стають придатними для негайного використання. Так, у Франції і в східних графствах Англії легкі ґрунти, які раніше вважалися поганими, зовсім недавно піднялися до категорії першорядних (див. Пассі⁷³). З другого боку, ґрунт, що вважався поганим не за своїм хімічним складом, але ставив певні механіко-фізичні перешкоди обробіткові, перетворюється в добрий ґрунт, як тільки відкриваються засоби для подолання цих перешкод.

По-третє. В усіх країнах старої цивілізації старі історичні і традиційні відносини, наприклад у формі державних земель, обцинних земель і т. д., цілком випадково обмежують великі ділянки землі в обробітку, якому вони піддаються через це лише поступово. Послідовність, у якій вони піддаються обробіткові, не залежить ні від їх якості, ні від їх місцеположення, а лише від цілком зовнішніх обставин. Коли б ми простежили історію англійських обцинних земель, як вони поступово перетворювалися законами про огороджування⁷⁴ в приватну власність і оралися, то виявилось б, що не може бути нічого смішнішого, ніж те фантастичне уявлення, нібито вибором цієї послідовності керував який-небудь сучасний агрохімік, наприклад Лібіх, що він одні поля завдяки хімічним властивостям їх ґрунтів намічав під культуру, а інші виключав. В дійсності тут вирішальну роль відігравав скоріше випадок, що сприяв злодійству: можливість, що випадала великим лендлордам, привласнити ту чи іншу землю під більш-менш пристойним юридичним приводом.

По-четверте. Не кажучи про те, що досягнутий у кожний певний момент ступінь розвитку в зростанні населення і капіталу ставить розширенню землеробства певну, хоч і еластичну межу; не кажучи про вплив таких випадковостей, які тимчасово діють на ринкову ціну, як, наприклад, ряд сприятливих і несприятливих пір року,— просторове розширення землеробства залежить від загального стану ринку капіталів і стану справ у даній країні. Для того щоб додатковий капітал був

спрямований у землеробство, в періоди недостачі капіталів не досить тієї умови, що необроблена земля,— чи дає вона ренти, чи ні,— може дати орендареві середній прибуток. В періоди надлишку капіталу він спрямовується в землеробство,— навіть коли ринкова ціна не підвищиться,— були б тільки в усьому іншому здійсненні нормальні умови. Земля кращої якості, ніж оброблювана до того часу, насправді могла б бути виключена з конкуренції тільки через незручне місцеположення, або через непереборні досі межі, які роблять її недоступною для орендаря, або в силу чисто випадкових факторів. Тому ми повинні займатися тільки тими категоріями землі, які щодо якості однакові з останніми з оброблених земель. Але між новою землею і останньою з оброблених все ще лишається різниця витрат, які потрібні для того, щоб зробити першу придатною до обробітку, і від стану ринкових цін і відносин кредиту залежить, чи будуть вони зроблені, чи ні. Коли ця земля дійсно візьме участь у конкуренції, ринкова ціна за інших рівних умов знову знизиться до свого попереднього рівня, після чого новооброблювана земля даватиме таку саму ренту, як відповідна їй стара. Припущення, ніби вона не буде давати ренти, доводиться його прихильниками таким чином, що вони просто приймають те, що треба довести, а саме: що остання земля не дала ренти. Таким способом можна було б довести, що останні із збудованих будинків, крім самої плати за оренду будинку, не дають ніякої ренти, хоч і здаються внайми. Тимчасом факт такий, що вони дають ренту, ще не даючи вказаної плати, як тільки вони, часто протягом довгого часу, лишаються незайнятими. Подібно до того, як наступні затрати капіталу на певну ділянку землі можуть давати пропорціональний додатковий продукт, а тому й таку саму ренту, як перші,— цілком так само поля такої якості, як останні з оброблених, можуть при однакових витратах давати однаковий продукт. Інакше взагалі було б незрозуміло, яким чином можна було б поля однакової якості обробляти послідовно, а не всі разом, або ж, вірніше, не обробляти ні одного, щоб не викликати проти себе загальної конкуренції. Земельний власник завжди готовий добувати ренту, тобто одержувати щось даром; але щоб задовольнити його бажання, капітал потребує певних умов. Тому взаємна конкуренція між землями залежить не від того, що земельний власник хоче їх конкуренції, а від того, чи знайдесться капітал, який захоче на нових полях конкурувати з іншими.

Оскільки власне землеробська рента є просто монополююча ціна, остання може бути дуже незначною, як і абсолютна рента

може бути тут за нормальних умов дуже незначною, який би не був надлишок вартості продукту над його ціною виробництва. Отже, суть абсолютної ренти полягає ось у чому: рівновеликі капітали в різних сферах виробництва, при однаковій нормі додаткової вартості, або однаковій експлуатації праці, виробляють, залежно від різниць середньої будови, різні маси додаткової вартості. В промисловості ці різні маси додаткової вартості вирівнюються в середній прибуток і рівномірно розподіляються між окремими капіталами як відповідними частинами суспільного капіталу. Земельна власність, оскільки для виробництва — землеробства чи добування сировини — потрібна земля, гальмує це вирівнювання для капіталів, вкладених у землю, і вловлює певну частину додаткової вартості, яка інакше взяла б участь у процесі вирівнювання в загальну норму прибутку. В таких випадках рента становить частину вартості, точніше, додаткової вартості товарів, але частина ця дістається не класові капіталістів, що витиснув її з робітників, а земельним власникам, які відбирають її у капіталістів. При цьому передбачається, що землеробський капітал приводить в рух більше праці, ніж рівновелика частина неземлеробського капіталу. Наскільки велике це відхилення або чи існує воно взагалі, залежить від відносного розвитку землеробства в порівнянні з промисловістю. По суті справи ця різниця з прогресом землеробства повинна зменшуватися, коли пропорція, в якій змінна частина капіталу зменшується в порівнянні з постійною, не буде для промислового капіталу ще більша, ніж для землеробського.

Ця абсолютна рента відіграє ще більш значну роль у власне добувній промисловості, де один елемент постійного капіталу, сировий матеріал, цілком відпадає і де, — за винятком галузей, в яких частина, що складається з машин та іншого основного капіталу, дуже значна, — безумовно переважає найнижча будова капіталу. І якраз тут, де здається, що рента завдячує своїм походженням виключно монопольній ціні, потрібні виключно сприятливі ринкові відносини для того, щоб товари продавалися по їх вартості або щоб рента стала дорівнювати всьому надлишкові додаткової вартості товару над його ціною виробництва. Такий стан, наприклад, при ренті з рибних угідь, каменоломень, дикоростучих лісів і т. д.³⁷⁾

³⁷⁾ Рікардо розправляє з цим надто поверхово. Див. місце, спрямоване проти А. Сміта, про ренту з лісів у Норверії, «Principles», розд. II, на самому початку [D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London. 1821, p. 34—35].

РОЗДІЛ СОРОК ШОСТИЙ
**РЕНТА ЗА БУДІВЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ.
 РЕНТА З РУДНИКІВ. ЦІНА ЗЕМЛІ**

Скрізь, де існує взагалі рента, утворюється диференціальна рента і підлягає вона тим самим законам, що й землеробська диференціальна рента. Скрізь, де сили природи можуть бути монополізовані і забезпечують промисловцеві, який застосує їх, додатковий прибуток,— чи то буде водоспад, чи багатий рудник, чи багата на рибу вода, чи добре розташоване будівельне місце,— особа, що визнається в силу свого титулу на частину землі власником цих предметів природи, вловлює у функціонуючого капіталу цей додатковий прибуток у формі ренти. Щодо землі, призначуваної для будівельних цілей, то А. Сміт показав, яким чином рента з цієї землі, як і з інших неземлеробських ділянок, регулюється у своїй основі власне землеробською рентою (A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». London, 1776, book I, ch. XI, 2 and 3). Ця рента характеризується, по-перше, тим переважним впливом, що його тут на диференціальну ренту справляє місцеположення (воно дуже важливе, наприклад, при вирощуванні винограду і для будівельних ділянок у великих містах); по-друге, очевидно і цілковитою пасивністю власника, активність якого полягає (особливо щодо рудників) просто в експлуатації суспільного прогресу, в який власник нічого не привносить і в якому він нічим не ризикує,— хоч би у тій мірі, як промисловий капіталіст; і, нарешті, переважанням монопольної ціни в багатьох випадках, особливо у випадках найбезсоромнішої експлуатації бідності (тому що бідність — більш багате джерело для ренти з будинків, ніж рудники Потосі ⁷⁶ будь-коли були для Іспанії ³⁸⁾), і тією потворною владою, яку дає ця земельна власність, коли вона, будучи з'єднана в одних руках з промисловим капіталом, практично дає можливість промислому капіталові усувати із землі, як

³⁸⁾ Ленг, Ньюмен ⁷⁶.

місця для проживання, тих робітників, які вступають у боротьбу із-за заробітної плати³⁹⁾. Одна частина суспільства вимагає в цьому випадку від другої данини за право жити на землі, як і взагалі земельна власність включає право власників експлуатувати землю, її надра, повітря, а разом з тим все необхідне для збереження і розвитку життя. Будівельну ренту неодмінно підвищує не тільки зростання населення і зростаюча разом з ним потреба в житлах, але й зростання основного капіталу, який або долучається до землі або розміщений на ній, базується на ній, як усі промислові будівлі, залізниці, товарні склади, фабричні будинки, доки і т. д. Змішання плати за наймання, оскільки вона являє собою процент і амортизацію капіталу, вкладеного в будинок, з рентою просто за землю неможливе тут навіть при всьому доброму бажанні Кері, особливо в тих випадках, коли, як в Англії, земельний власник і будівельний спекулянт є зовсім різні особи. В цьому випадку слід брати до уваги два моменти: з одного боку, експлуатація землі з метою виробництва або добувної промисловості, з другого — земля являє собою простір, який потрібен як умова всякого виробництва і всякої людської діяльності. І в тому і в другому випадку земельна власність вимагає своєї данини. Попит на будівельні ділянки підвищує вартість землі як простору і основи, і в той же час завдяки цьому зростає попит на елементи землі, які служать будівельним матеріалом⁴⁰⁾.

В «Капіталі», кн. II, розд. XII, у свідченнях Едуарда Кепса, великого лондонського будівельного спекулянта, перед банківською комісією 1857 р. наводиться приклад того, яким чином у містах, що швидко розвиваються, особливо коли будівництво ведеться, як у Лондоні, фабричним способом, головним предметом будівельної спекуляції стає власне не будинок, а земельна рента⁷⁷⁾. Кепс говорить там, [В. А. 1857] № 5435:

«Я гадаю, що людина, яка хоче досягати успіхів, навряд чи може розраховувати, що вона буде досягати їх, ведучи тільки солідну справу (fair trade)... їй необхідно, крім того, будувати для спекуляції, і до того ж у великому масштабі; тому що підприємець добуває дуже мало прибутку із самих будинків, свій головний прибуток він добуває з підвищення земельної ренти. Нехай, наприклад, він орендує ділянку землі і сплачує за неї 300 ф. ст. на рік; коли він за старанно розробленим проектом збудує на цій ділянці будинки належної категорії, то йому, може, вдасться одержувати за це 400 або 450 ф. ст. на рік, і його прибуток у незрівнянній більшій мірі полягав би у збільшенні земельної ренти на 100 або 150 ф. ст.

³⁹⁾ Кроулінгтонський страйк. Енгельс. «Становище робітничого класу в Англії», стор. 307 [див. це видання, том 2, стор. 456—457].

⁴⁰⁾ «Настигання бруківок в Лондоні дало можливість власникам голих скель на узбережжі Шотландії добувати ренту з абсолютно некорисного до того часу кам'янистого ґрунту» (A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776, book I, ch. XI, p. 204—205).

на рік, ніж у прибутку від будівель, який він у багатьох випадках навряд чи навіть враховує».

При цьому не слід забувати, що після закінчення строку договору про оренду, який укладається щонайбільше на 99 років, земля з усіма будівлями на ній і з земельною рентою, яка за цей час звичайно підвищується більш ніж у два-три рази, повертається від будівельного спекулянта або його правонаступника до останнього спадкоємця первісного земельного власника.

Власне рента з рудників визначається цілком так само, як землеробська рента.

«Існують такі рудники, продукту яких ледве вистачає для того, щоб оплатити працю і компенсувати затрачений при їх розробці капітал разом із звичайним прибутком. Вони дають деякий прибуток підприємцеві, але не дають ренти земельному власникові. Вони можуть розроблятися з вигодою виключно тільки земельним власником, який, будучи сам підприємцем, одержує звичайний прибуток на затрачений ним капітал. Багато кам'яновугільних копалинь Шотландії розробляються таким саме способом і ніяким іншим способом не можуть розроблятися. Земельний власник нікому іншому не дозволив би експлуатувати їх без сплати ренти, а платити ренту ніхто не був би спроможний» (A. Smith. [«An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776] Book III, ch. XI [p. 207]).

Треба розрізнити, чи впливає рента з монопольної ціни, тому що незалежно від неї існує монопольна ціна продуктів або самої землі, або ж продукти продаються по монопольній ціні, тому що існує рента. Говорячи про монопольну ціну, ми взагалі маємо на увазі ту ціну, яка визначається тільки прагненням купити і платоспроможністю покупців, незалежно від ціни, що визначається як загальною ціною виробництва, так і вартістю продуктів. Виноградник, з винограду якого виробляється вино цілком виняткової якості, вино, яке взагалі може вироблятися лише в порівняно невеликій кількості, дає монопольну ціну. Внаслідок цієї монопольної ціни, надлишок якої над вартістю продукту визначається виключно багатством і смаками знатних споживачів вина, винороб міг би реалізувати значний додатковий прибуток. Цей додатковий прибуток, який впливає в даному разі з монопольної ціни, перетворюється в ренту і дістається в цій формі земельному власникові в силу його титулу на цю ділянку землі, яка має особливі властивості. Отже, тут ренту створює монопольна ціна. Навпаки, рента створила б монопольну ціну, коли б хліб продавався не тільки вище від ціни виробництва, але й вище від його вартості, внаслідок межі, яка ставиться земельною власністю безрентній затраті капіталу на необробленій землі. Що тільки титул власності певного числа осіб на землю дає

їм можливість привласнювати собі як данину частину додаткової праці суспільства, до того ж, в міру розвитку виробництва, привласнювати в постійно зростаючій мірі, — це маскується тією обставиною, що капіталізована рента, отже, саме ця капіталізована данина, виступає як ціна землі, і тому остання може продаватися подібно до всякого іншого предмета торгівлі. Через це покушчеві здається, що він дістав своє право на ренту не даром, не без праці, ризику і підприємницького духу капіталу, а сплатив за це відповідний еквівалент. Рента, як відзначено вже раніше, здається йому просто процентом на капітал, за який він купив землю і разом з нею право на ренту. Цілком так само рабовласникові, який купив негра, здається, що він придбав свою власність на негра не в силу існуючого інституту рабства як такого, а в силу купівлі і продажу товару. Але ж самий титул не породжується, а лише переноситься актом продажу. Титул повинен існувати до того, як стає можливим його продаж, і як один продаж, так і цілий ряд таких продажів та їх постійне повторення не можуть створити цього титулу. Що взагалі створило його, — так це виробничі відносини. Коли останні досягають такого пункту, де їм доводиться змінити свою оболонку, відпадає матеріальне джерело титулу і всіх операцій, які ґрунтувалися на ньому, джерело, що діставало економічне й історичне виправдання і виникло з процесу суспільного виробництва життя. З точки зору вищої економічної суспільної формації приватна власність окремих індивідуумів на землю буде вважатися в такій самій мірі безглуздою, як приватна власність однієї людини на іншу людину. Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власники землі. Вони лише її володільці, які користуються нею, і, як *boni patres familias* *, вони повинні залишити її поліпшеною наступним поколінням.

В дальшому дослідженні ціни землі ми лишаємо осторонь усі коливання конкуренції, всяку спекуляцію землею, а також дрібну земельну власність, при якій земля становить основне знаряддя виробників, так що вони змушені купувати її по будь-якій ціні.

I. Ціна землі може підвищитися, хоч рента не підвищується; а саме:

1) просто внаслідок зниження ставки процента, завдяки чому рента продається дорожче, а тому капіталізована рента, ціна землі, зростає:

* — добрі батьки сімей. Ред.

2) тому що зростає процент на капітал, долучений до землі.

II. Ціна землі може підвищитися тому, що збільшується рента.

Рента може збільшитися тому, що підвищується ціна продуктів землі, в такому випадку завжди підвищується норма диференціальної ренти, незалежно від того, чи буде рента з найгіршої з оброблюваних земель велика, мала, чи її зовсім не буде. Під нормою ми розуміємо відношення тієї частини додаткової вартості, яка перетворюється в ренту, до авансового капіталу, що виробляє продукт землі. Воно відміняє від відношення додаткового продукту до всього продукту, тому що останній містить у собі не весь авансований капітал, а саме не містить у собі того основного капіталу, який продовжує існувати поряд з продуктом. Зате тут мається на увазі, що на тих землях, які дають диференціальну ренту, зростаюча частина продукту перетворюється в надлишковий додатковий продукт. На найгіршій землі підвищення ціни землеробського продукту створює спочатку ренту, а звідси і ціну землі.

Але рента може збільшитися і в тому випадку, коли ціна землеробського продукту не підвищується. Остання може лишитися незмінною або навіть знизитися.

Коли вона лишається незмінною, то рента може зрости тому тільки (лишаючи осторонь монопольні ціни), що при рівновеликій затраті капіталу на старих землях починають оброблятися нові землі кращої якості, причому їх буде досить тільки для того, щоб покрити збільшений попит, так що регулююча ринкова ціна лишається незмінною. В цьому випадку ціна старих земель не підвищиться, але для заново введеної в сільськогосподарський оборот землі ціна підніметься вище від рівня ціни старої землі.

Або ж рента підвищиться тому, що при попередній родючості і попередній ринковій ціні зростає маса капіталу, який експлуатує землю. Тому, хоч рента у відношенні до авансового капіталу лишається та сама, її маса, наприклад, подвоїться, бо сам капітал подвоївся. Через те що не відбулося зниження ціни, то друга затрата капіталу дає, подібно до першої, додатковий прибуток, який після закінчення строку оренди теж перетворюється в ренту. Маса ренти тут збільшується тому, що збільшується маса капіталу, який виробляє ренту. Твердження, ніби різні послідовні затрати капіталу на одній і тій самій ділянці землі можуть виробити ренту лише при тій умові, коли продукт їх неоднаковий, і тому виникає диференціальна рента, рівнозначне твердженню, ніби, коли два капітали по 1 000 ф. ст. затрачені на двох полях, однакових щодо

родючості, то лише один з них може дати ренту, хоч обидва ці поля належать до тієї ж самої категорії землі, яка дає диференціальну ренту. (Отже, загальна маса ренти, вся рента даної країни, збільшується із зростанням маси затраченого капіталу без того, щоб ціна одиниці земельної площі чи норма ренти або навіть маса ренти на одиницю площі обов'язково зростала; в цьому випадку маса всієї ренти зростає з розширенням оброблюваної площі. Це може бути зв'язане навіть із зниженням ренти на окремих володіннях.) Інакше це твердження було б рівнозначне іншому твердженню, а саме, що затрата капіталу на двох різних ділянках землі, розташованих поруч, підлягає іншим законам, ніж послідовна затрата капіталу на одній і тій самій ділянці землі, тимчасом диференціальну ренту виводять якраз із тотожності закону в обох випадках, із збільшення продуктивності затрат капіталу як на одному й тому самому полі, так і на різних полях. Єдина модифікація, яка існує тут і якої не помічають, та, що послідовні затрати капіталу в їх застосуванні до просторово різних земель натрапляють на межу земельної власності, чого немає при послідовних затратах капіталу на одну й ту саму землю. Звідси і та протилежна дія, завдяки якій ці різні форми затрати на практиці взаємно обмежують одна одну. При цьому ніколи не проявляються відмінності капіталу. Коли будова капіталу лишається та сама, так само як і норма додаткової вартості, то норма прибутку лишається незмінною, так що при подвоєнні капіталу маса прибутку подвоюється. Так само при припущених відношеннях норма ренти лишається попередня. Коли капітал в 1 000 ф. ст. дає ренту в x , то капітал в 2 000 ф. ст. при припущених обставинах дає ренту в $2x$. Але коли взяти ренту у відношенні до площі землі, яка лишилася незмінною, бо, згідно з припущенням, подвоєний капітал працює на тому самому полі, то виявиться, що внаслідок збільшення маси ренти підвищився і її рівень. Той самий акр, який давав 2 ф. ст. ренти, дає тепер 4 фунти стерлінгів⁴¹⁾.

⁴¹⁾ Одна з заслуг Родбергуса, до значної праці якого про ренту⁷⁸ ми повернемося в книзі IV⁷⁹, полягає в тому, що він дослідив це питання. Він тільки впадає в помилку, по-перше, гадаючи, що для капіталу зростання прибутку завжди набирає такого виразу, начебто зріс і капітал, так що при збільшенні маси прибутку відношення лишається попереднє. Це, проте, невірно, бо при зміні будови капіталу норма прибутку, незважаючи на неміну експлуатацію праці, може підвищитись якраз тому, що відносна вартість постійної частини капіталу в порівнянні із змінною знизилась.— Він впадає в помилку, по-друге, трактуючи це відношення грошової ренти до кількісно визначеної ділянки землі, наприклад, до одного акра, як щось таке, що взагалі припускається класичною політичною економією в її дослідженнях про підвищення або зниження ренти. Це знову невірно. Вона завжди говорить про норму ренти, і оскільки вона розглядає останню в її натуральній формі, у відношенні до продукту, і оскільки вона розглядає ренту як грошову ренту,— у відношенні до авансованого капіталу, бо це — дійсно раціональні вирази.

Відношення частини додаткової вартості, грошової ренти,— тому що гроші є самостійний вираз вартості,— до землі само по собі безглузде й ірраціональне; тому що тут вимірюються одна одною непорівнянні величини: з одного боку, певна споживна вартість, ділянка землі в стільки-то квадратних футів, і вартість, точніше додаткова вартість,— з другого. В дійсності це є лише виразом того, що при даних відносинах власність на квадратні фути землі дає земельному власникові можливість уловлювати певну кількість неоплаченої праці, реалізованої капіталом, який риється на цих квадратних футах, як свиня в картоплі {тут в рукопису поставлено в дужках закреслене потім: Лібіх}. Але prima facie * цей вираз означає те саме, як коли б ми здумали говорити про відношення п'ятифунтової банкноти до діаметра землі. Проте до опосереднюючої ролі тих ірраціональних форм, в яких виступають і практично резюмуються певні економічні відносини, практичним носіям цих відносин в їх буденному житті нема ніякого діла, а тому що вони звикли обертатися в цих відносинах, то їх розум нітрохи не спотикається об них. В тому, що наскрізь суперечливе, для них нема абсолютно нічого таємничого. У формах прояву, позбавлених внутрішнього зв'язку і безглуздих, коли їх взяти ізольовано, вони так само почувають себе, як риба у воді. В цьому випадку справедливе те, що Гегель сказав про певні математичні формули: те, що звичайний людський розум вважає ірраціональним, є раціональне, а раціональне для нього є сама ірраціональність⁸⁰.

Отже, збільшення маси ренти, розглядуване у відношенні до самої площі землі, виражається цілком так само, як збільшення норми ренти; звідси утруднення, коли умов, які пояснили б один випадок, немає в другому випадку.

Але ціна землі може підвищитися навіть у тому випадку, коли ціна продукту землі знижується.

В цьому випадку диференціальна рента, а тому й ціна кращих земель може внаслідок дальшого диференціювання збільшитись. Або ж, коли цього немає, то при зрослій продуктивній силі праці ціна землеробського продукту може знизитись, але так, що це буде більш ніж компенсовано збільшенням виробництва. Припустимо, що квартал коштував 60 шилінгів. Якщо на тому самому акрі при попередньому капіталі будуть вироблені 2 квартали замість одного, і ціна квартала знизиться до 40 шил., то 2 квартали дадуть 80 шил., так що вартість продукту попереднього капіталу на тому самому акрі підвищиться на

* — насамперед. Ред.

одну третину, хоч ціна квартера знизилась на одну третину. При дослідженні диференціальної ренти було показано, як це можливо без того, щоб продукт продавався вище від його ціни виробництва або вартості. Насправді це здійснюється тільки двома способами. Або погана земля перестає конкурувати, але ціна кращої землі підвищується, коли диференціальна рента збільшується, отже, коли загальне поліпшення діє нерівномірно на різні землі. Або ж на найгіршій землі та сама ціна виробництва (і та сама вартість, якщо сплачується абсолютна рента) внаслідок підвищення продуктивності праці виражається в збільшеній масі продукту. Продукт представляє тепер ту саму вартість, що й раніше, але ціна його складових частин знизилась, тимчасом як число цих частин збільшилось. Це неможливо, коли застосовується той самий капітал, тому що в цьому випадку в якій завгодно масі продукту виражається все одна й та сама вартість. Але це можливо, коли затрачено додатковий капітал на гіпс, гуано і т. д., словом, на такі поліпшення, вплив яких триває багато років. Умова такого результату полягає в тому, що хоч ціна 1 квартера і знижується, проте не в тому відношенні, в якому збільшується число кварталів.

III. Ці різні умови підвищення ренти, а внаслідок цього і ціни землі можуть як взагалі, так і для окремих категорій землі, почасти конкурувати між собою, почасти виключати одна одну і можуть діяти лише поперемінно. Але з викладеного виходить, що з підвищення ціни землі не можна безпосередньо робити висновок, що рента підвищилась, і з підвищення ренти, яке завжди тягне за собою підвищення ціни землі, не можна безпосередньо робити висновок, що продукт землі збільшився ⁴²⁾.

Замість того щоб розглядати дійсні, природні причини виснаження землі,— причини, які зрештою внаслідок стану агрохімії за їх часів були невідомі всім економістам, що писали про диференціальну ренту,— замість цього вдавалися до того банального міркування, що, мовляв, не можна вкласти будь-яку кількість капіталу в просторово обмежену ділянку землі. Так, наприклад, журнал «Edinburgh Review» заперечував Річарду Джонсу, що не можна прогородувати всю Англію обробітком Сохо-скверу ⁸¹. Коли це розглядається як особлива невигода землеробства, то вірне якраз протилежне положення. В землеробстві можуть бути продуктивно вжиті послі-

⁴²⁾ Про падіння цін на землю при підвищенні ренти як про факт див. Пассі.

довні затрати капіталу, тому що земля сама діє як знаряддя виробництва, тоді як на фабриці, де земля є лише основою, місцем розташування, територіальною операційною базою, на фабриці цього нема або це має місце в дуже вузьких межах. Правда, можна концентрувати велике виробництво на маленькому в порівнянні з роздробленим ремеслом просторі, і велика індустрія саме так і робить. Але коли дано певний ступінь розвитку продуктивної сили, то завжди потрібен і певний простір, а будування вверх має також свої певні практичні межі. За цими межами розширення виробництва вимагає також розширення земельної площі. Основний капітал, затрачений на машини і т. п., не поліпшується внаслідок вживання, а, навпаки, зношується. Нові винаходи можуть і тут приводити до окремих поліпшень, але коли взяти даний ступінь розвитку продуктивної сили, то машина може тільки погіршуватись. При швидкому розвитку продуктивної сили всі старі машини повинні бути замінені більш вигідними, тобто повинні бути зовсім викинуті. Земля, навпаки, постійно поліпшується, якщо правильно поводитися з нею. Та перевага землі, що послідовні затрати капіталу можуть давати прибуток без усякої втрати попередніх затрат, ця перевага включає також можливість різної продуктивності послідовних затрат капіталу.

РОЗДІЛ СОРОК СЬОМИЙ ГЕНЕЗИС КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ

І. ВСТУПНІ УВАГИ

Треба з'ясувати собі, в чому власне полягає трудність трактування земельної ренти з точки зору сучасної політичної економії як теоретичного виразу капіталістичного способу виробництва. Цього ще не розуміє величезна кількість навіть новітніх письменників, про що свідчить всяка нова спроба пояснити земельну ренту «по-новому». Новизна в цих випадках майже завжди полягає в тому, що повертаються назад до точки зору, яка вже давно була подолана. Трудність полягає не в тому, щоб взагалі пояснити вироблюваний землеробським капіталом додатковий продукт і відповідну останньому додаткову вартість. Ні, це питання розв'язане аналізом додаткової вартості, створюваної всяким продуктивним капіталом, хоч би в яку сферу він був вкладений. Трудність полягає в тому, щоб показати, звідки після того, як додаткова вартість вирівнялася між різними капіталами в середній прибуток, у відповідну їх відносним величинам пропорціональну частку всієї додаткової вартості, виробленої всім суспільним капіталом в усіх сферах виробництва,— звідки після цього вирівнювання, після вже закінченого очевидного розподілу всієї додаткової вартості, що взагалі може бути розподілена, звідки ж береться ще та надлишкова частина цієї додаткової вартості, яку капітал, вкладений у землю, сплачує в формі земельної ренти земельному власникові. Цілком лишаючи осторонь практичні мотиви, що спонукали сучасних економістів як захисників промислового капіталу проти земельної власності до дослідження цього питання,— мотиви, які ми викладемо докладніше в розділі про історію земельної ренти,— це питання становило для них як для теоретиків вирішальний інтерес. Визнати, що своєю появою рента на капітал, вкладений у землеробство, завдячує особливій дії самої сфери застосування, властивостям, які притаманні земній корі як такій,— це значило б відмовитися від самого поняття

вартості, отже, відмовитися від усякої можливості наукового пізнання в цій галузі. Вже те просте спостереження, що рента сплачується з ціни продукту землі, — що має місце навіть у тому випадку, коли вона сплачується в натуральній формі, раз орендар виручає свою ціну виробництва, — показувало, наскільки безглуздим є пояснювати надлишок цієї ціни над звичайною ціною виробництва, отже, відносну дорожнечу землеробського продукту, надлишком природної продуктивності землеробства над продуктивністю інших галузей виробництва; бо, навпаки, чим продуктивніша праця, тим дешевші продукти праці, тому що тим більша буде маса споживних вартостей, в якій представлена та сама кількість праці, отже, та сама вартість.

Вся трудність аналізу ренти полягала, таким чином, в тому, щоб пояснити надлишок землеробського прибутку над середнім прибутком, пояснити не додаткову вартість, а властиву цій сфері виробництва надлишкову додаткову вартість, отже, знов-таки не «чистий продукт», а надлишок цього чистого продукту над чистим продуктом інших галузей виробництва. Сам середній прибуток є продукт, витвір процесу суспільного життя, що відбувається при цілком певних історичних виробничих відносинах, продукт, який передбачає, як ми бачили, дуже складні посередні ланки. Для того щоб взагалі можна було говорити про надлишок над середнім прибутком, необхідно, щоб сам цей середній прибуток з'явився як масштаб і — як це має місце при капіталістичному способі виробництва — як регулятор виробництва взагалі. Отже, при таких суспільних формах, де ще немає капіталу, який виконує ту функцію, що примушує до додаткової праці і привласнює в першу чергу собі всю додаткову вартість, отже, де капітал ще не підпорядкував собі суспільної праці або підпорядковує її лише спорядично, взагалі не може бути мови про ренту в сучасному значенні слова, про ренту як надлишок над середнім прибутком, тобто над пропорціональною часткою всякого індивідуального капіталу в додатковій вартості, виробленій усім суспільним капіталом. І коли, наприклад, п. Пассі (див. нижче) вже у відношенні до первісного ладу говорить про ренту як про надлишок над прибутком, як про надлишок над історично визначеною суспільною формою додаткової вартості, так що, за п. Пассі, ця форма могла б, мабуть, існувати й без суспільства, — то це свідчить лише про його наївність ⁸².

Для попередніх економістів, які взагалі лише починали аналіз капіталістичного способу виробництва, ще не розвинутого за їх часів, аналіз ренти або взагалі не становив ніяких труднощів або становив труднощі зовсім іншого роду. Петті, Кан-

тільйон, взагалі автори, що ближче стоять до епохи феодалізму, розглядають земельну ренту як нормальну форму додаткової вартості взагалі⁸³, тимчасом як прибуток для них ще невиразно зливається із заробітною платою або, щонайбільше, уявляється як та частина цієї додаткової вартості, яку капіталіст вирвав у земельного власника. Отже, вони виходять з такого стану, коли, по-перше, сільське населення становить ще значно переважаючу частину нації і коли, по-друге, земельний власник ще є тією особою, яка, користуючись монополією земельної власності, привласнює додаткову працю безпосередніх виробників у першу чергу, коли, виходить, земельна власність все ще виступає як основна умова виробництва. Для них ще не могло існувати такої постановки питання, яка, з точки зору капіталістичного способу виробництва, має на меті, навпаки, дослідити, яким чином земельна власність досягає того, що відбирає у капіталу частину виробленої ним (тобто видушеної з безпосередніх виробників) і первісно вже привласненої ним додаткової вартості.

У *фізіократів* труднощі вже іншого характеру. Як дійсно перші систематичні тлумачі капіталу, вони прагнули аналізувати природу додаткової вартості взагалі. Для них цей аналіз збігається з аналізом ренти, єдиної форми, в якій для них існує додаткова вартість. Тому капітал, що дає ренту, або землеробський капітал, для них є єдиний капітал, що виробляє додаткову вартість, і землеробська праця, яку він приводить в рух, є єдина праця, що дає додаткову вартість, а тому, що є цілком правильним з капіталістичної точки зору, єдина продуктивна праця. Визначальним вони цілком правильно вважають виробництво додаткової вартості. Їм, крім інших заслуг, про які мова буде в книзі IV⁸⁴, належить насамперед та велика заслуга, що від торгового капіталу, який функціонує тільки в сфері обігу, вони звернулись до продуктивного капіталу, на протилежність меркантилістській системі, яка через свій грубий реалізм була справжньою вульгарною політичною економією тієї епохи, перед практичними інтересами якої були витіснені цілком на задній план зачатки наукового аналізу у Петті та його послідовників. Між іншим, тут, при критиці меркантилістської системи, мова йде лише про її погляди на капітал і додаткову вартість. Уже раніше ми зазначали, що виробництво на світовий ринок і перетворення продукту в товар, а тому в гроші, монетарна система справедливо проголосила передумовою і умовою капіталістичного виробництва⁸⁵. В її продовженні, в меркантилістській системі, вирішальну роль відіграє вже не перетворення товарної вартості в гроші, а вироб-

ництво додаткової вартості,— але з беззмістовної [begriffslos] точки зору сфери обігу — і до того ж так, що ця додаткова вартість представлена в формі додаткових грошей, в позитивному сальдо торгового балансу. Разом з тим дійсно характерна для купців і фабрикантів того часу і адекватна тому періодові капіталістичного розвитку, який вони представляють, та обставина, що при перетворенні землеробських феодальних суспільств у промислові і при відповідній промисловій боротьбі націй на світовому ринку все залежить від прискореного розвитку капіталу, який досягається не так званим природним шляхом, а за допомогою примусових заходів. Далеко не одне й те саме, чи перетворюється національний капітал у промисловий поступово і повільно, чи це перетворення прискорюється в часі за допомогою податків, якими вони в формі заборонних мит оподатковували головним чином земельних власників, середніх і дрібних селян та ремісників, за допомогою прискореної експропріації самостійних безпосередніх виробників, за допомогою насильствено прискореного нагромадження і концентрації капіталів, коротше, за допомогою прискореного створення умов капіталістичного способу виробництва. Так само цим зумовлюється величезна різниця в капіталістичній і промисловій експлуатації природної національної продуктивної сили. Тому національний характер меркантилістської системи в устах її захисників — не просто фраза. Під приводом, ніби їх цікавить тільки багатство нації і ресурси держави, вони в дійсності проголошують інтереси класу капіталістів і збагачення взагалі кінцевою метою держави і проклямають буржуазне суспільство на протилежність старій неземній державі. Але в той же час була і свідомість того, що розвиток інтересів капіталу і класу капіталістів, капіталістичного виробництва, став базисом національної сили і національної переваги в сучасному суспільстві.

Далі, фізіократи мають рацію, що все виробництво додаткової вартості, а значить, і весь розвиток капіталу, розглядуваний з боку природної основи, дійсно ґрунтується на продуктивності землеробської праці. Коли люди взагалі неспроможні виробляти протягом одного робочого дня більше життєвих засобів, отже, у вузькому розумінні більше землеробських продуктів, ніж потрібно кожному працівникові для його власного відтворення, коли денної затрати всієї його робочої сили досить лише для того, щоб виробити життєві засоби, необхідні для його особистого споживання, то взагалі не може бути й мови ні про додатковий продукт, ні про додаткову вартість. Продуктивність землеробської праці, що перевищує індивіду-

альну потребу працівника, становить базис всякого суспільства, і насамперед базис капіталістичного виробництва, яке все зростаючу частину суспільства відриває від виробництва безпосередніх життєвих засобів і перетворює її, за висловом Стюарта, в «free hands» *, дає можливість розпоряджатися нею для експлуатації в інших сферах ⁸⁶.

Але що сказати про новітніх економістів, котрі, як Дер, Пассі та ін., в час занепаду всієї класичної політичної економії, скоріше в той час, коли вона була вже на смертному одрі, повторюють найпервісніші уявлення про природні умови додаткової праці і, значить, додаткової вартості взагалі і гадають, ніби вони цим дають щось нове й істотне про земельну ренту ⁸⁷, після того як ця земельна рента вже давним-давно досліджена як особлива форма і специфічна частина додаткової вартості? Для вульгарної політичної економії якраз характерно, що те, що на певному історичному ступені розвитку було нове, оригінальне, глибоке і обгрунтоване, вона повторює у такий час, коли воно є банальне, відстале і хибне. Вона показує тим самим, що вона навіть уявлення не має про проблеми, які цікавили класичну політичну економію. Вона плутає ці проблеми з питаннями, що могли ставитися лише на більш низькому ступені розвитку буржуазного суспільства. Так само стоїть справа і з її незмінно самовдоволеним переживанням фізіократичних положень про свободу торгівлі. Як би практично не цікавили ці положення ту чи іншу державу, вони давним-давно втратили всякий теоретичний інтерес.

При власне натуральному господарстві, коли землеробський продукт зовсім не входить у процес обігу або входить в нього лише дуже незначна частина цього продукту і лише порівняно незначна частка навіть тієї частини продукту, що являє собою доход земельного власника,— як, наприклад, у багатьох староримських латифундіях, так само як у маєтках Карла Великого, а також (див. Vinçard. «Histoire du travail») в більшій чи меншій мірі на протязі всього середньовіччя,— продукт і додатковий продукт великих маєтків складається зовсім не тільки з продуктів землеробської праці. Він охоплює також і продукти промислової праці. Домашня ремісничка і мануфактурна праця як побічне виробництво при землеробстві, що становить базис, є умовою того способу виробництва, на якому ґрунтується це натуральне господарство як у стародавній і середньовічній Європі, так — ще до нинішнього часу — і в індійській общині, де її традиційна організація ще не зруйно-

* — «вільні руки». Ред.

вана. Капіталістичний спосіб виробництва цілком знищує цей зв'язок; процес, який у великому масштабі спостерігався особливо в Англії протягом останньої третини XVIII століття. Уми, які вирости в більш або менш напівфеодальних суспільствах, Герреншванд наприклад, ще в кінці XVIII століття вбачають у цьому відокремленні землеробства і промисловості одчайдушно сміливу суспільну авантюру, неймовірно ризикований спосіб існування. І навіть у тих землеробських господарствах стародавнього світу, де виявляється найбільша аналогія з капіталістичним сільським господарством, в Карфагені і Римі, більше схожості з плантаторським господарством, ніж з формою, яка відповідає дійсно капіталістичному способу експлуатації ^{42а)}. Ми взагалі не знайдемо в стародавні часи в континентальній Італії приводу для формальної аналогії,— яка до того ж в усіх істотних пунктах постає як цілком облудна для кожного, хто зрозумів капіталістичний спосіб виробництва і хто не відкриває подібно до п. Моммзена ⁴³⁾ капіталістичного способу виробництва вже в усякому грошовому господарстві,— ми знайдемо її, мабуть, тільки в Сіцилії, бо остання існувала як землеробський данник Риму і тому землеробство в основному було націлене на експорт. Тут трапляються орендарі в сучасному значенні слова.

Неправильне розуміння природи ренти ґрунтується на тій обставині, що рента в натуральній формі перейшла з натурального господарства середніх віків, і в цілковитій суперечності з умовами капіталістичного способу виробництва в новітній час виступає почасти у вигляді церковної десятини, почасти як диковина, увічнена стародавніми договорами. Завдяки цьому здається, ніби рента виникає не з ціни землеробського продукту, а з маси продукту, отже, не з суспільних відносин, а із землі. Вже раніше ми показали, що, хоч додаткова вартість представлена в додатковому продукті, проте, навпаки, додатковий продукт у розумінні звичайного збільшення маси продукту не [завжди] представляє додаткову вартість. Він може представляти мінус вартості. Інакше бавовняна промисловість 1860 р. в порівнянні з 1840 р. повинна була б представляти величезну додаткову вартість, тимчасом як ціна пражі, нав-

^{42а)} А. Сміт позначає, що за його часів (та й для наших часів те лишається в силі у відношенні до плантаторського господарства в тропічних і субтропічних країнах) рента і прибуток ще не відокремились ⁴²⁾, бо земельний власник є в той же час і капіталіст, яким був, наприклад, Катон у своїх маєтках. Але це відокремлення — явраз передумова капіталістичного способу виробництва, самій суті якого взагалі суперечить такий базис, як рабство.

⁴³⁾ У своїй праці «Römische Geschichte» п. Моммзен вживає слово «капіталіст» зовсім не в розумінні сучасної політичної економії і сучасного суспільства, а в дусі популярного уявлення, яке все ще поширюється не в Англії або в Америці, а на континенті як стародавній пережиток зниклих відносин.

паки, знизилась. Внаслідок неврожаю протягом ряду років рента може колосально зрости, бо ціна хліба підвищується, хоч ця додаткова вартість представлена в абсолютно зменшеній масі пшениці, що подорожчала. Навпаки, внаслідок гарного врожаю протягом ряду років рента може знизитись, бо ціна падає, хоч знижена рента буде представлена в більшій масі порівняно дешевої пшениці. Тепер щодо продуктової ренти слід насамперед зауважити, що вона являє собою традицію, яка перейшла з віджилого способу виробництва і зникає, суперечливість якої з капіталістичним способом виробництва виявляється в тому, що вона сама собою зникла з приватних договорів і що там, де могло втрутитися законодавство, як у випадку з церковними десятинами в Англії, вона була насильствено зметена як безглуздя⁸⁹. Але, по-друге, там, де вона продовжує існувати на базисі капіталістичного способу виробництва, вона була і могла бути не чим іншим, як по-середньовічному замаскованим виразом грошової ренти. Нехай, наприклад, ціна квартера пшениці стоїть на рівні 40 шилінгів. Частина цього квартера повинна компенсувати вміщену в ньому заробітну плату, повинна бути продана, щоб вона могла бути авансована знову; другу частину треба продати для того, щоб сплатити частку податків, яка припадає на квартал. Там, де розвинувся капіталістичний спосіб виробництва, а з ним поділ суспільної праці, насіння і навіть частина добрив входять у відтворення як товари, отже, повинні бути куплені для заміщення; щоб добути грошей на це, знов-таки доводиться продати частину квартера. Оскільки ж їх в дійсності не доводиться купувати як товари, а навпаки, вони можуть бути повернуті з самого продукту *in natura* *, щоб знову ввійти як умови виробництва в його відтворення,— як це буває не тільки в землеробстві, але й у багатьох галузях виробництва, що виробляють постійний капітал,— то вони входять у рахунок, виражені як рахункові гроші, і віднімаються як складові частини витрат виробництва. Зношування машин і взагалі основного капіталу доводиться заміщати грішми. Нарешті, прибуток обчислюється на ці витрати, виражені в дійсних або рахункових грошах. Цей прибуток представлений у певній частці валового продукту, яка визначається його ціною. А решта становить ренту. Якщо продуктова рента, установлена договором, більша за цю решту, що визначається ціною, то це буде вже не рента, а вираховування з прибутку. Вже внаслідок самої цієї можливості продуктова рента, яка не узгоджується з ціною продукту,

---

* — в натуральній формі. Ред.

отже, може становити і більше і менше дійсної ренти, а тому може становити вирахування не тільки з прибутку, але й з тих складових частин, якими заміщується капітал,— уже з самої цієї причини така рента являє собою застарілу форму. В дійсності ця продуктова рента, оскільки вона є рентою не тільки за назвою, але й по суті, визначається виключно надлишком ціни продукту над його ціною виробництва. Справа тільки в тому, що ця змінна величина передбачається нею як постійна. А це зводиться до уявлення, яке нагадує добрі старі часи, що продукту *in natura* повинно бути досить для того, щоб, по-перше, прохарчувати робітників, далі, залишити капіталістичному орендареві більше продуктів харчування, ніж йому треба, і що надлишок над цим становить натуральну ренту. Цілком так само, як коли фабрикант виробляє 200 000 аршинів ситцю. Цього ситцю досить для того, щоб не тільки одягти робітників даного фабриканта і більше ніж одягти його дружину і все його потомство та його самого, але залишити, крім того, ситець на продаж і, нарешті, сплачувати ситцем величезну ренту. Все так просто! Варто тільки з 200 000 аршинів ситцю відняти ціну їх виробництва — і неодмінно залишиться надлишок ситцю як рента. Наприклад, з 200 000 аршинів ситцю відняти ціну їх виробництва в 10 000 ф. ст., не знаючи продажної ціни ситцю, із ситцю відняти гроші, із споживної вартості як такої відняти мінову вартість і потім визначити надлишок аршинів ситцю над фунтами стерлінгів,— це дійсно наївне уявлення. Це гірше, ніж квадратура кола, в основі якої все ж лежить уявлення про межу, за якою зливаються пряма лінія і крива. Але саме такий рецепт п. Пассі. Відніміть гроші із ситцю, раніш ніж у голові або в дійсності ситець перетворився в гроші! Надлишок становить ренту, яка стає нібито відчутною *naturaliter* * (див., наприклад, Карла Арнда ⁹⁰), а не завдяки «софістичній» чортівні! До цього безглуздя, до віднімання ціни виробництва з стількох-то шефелів пшениці, до віднімання грошової суми з міри об'єму зводиться вся реставрація натуральної ренти.

II. ВІДРОБІТКОВА РЕНТА

Якщо ми розглянемо земельну ренту в її найпростішій формі, у формі *відробіткової ренти*, коли безпосередній виробник одну частину тижня працює на землі, яка фактично належить йому, за допомогою знарядь виробництва (плуга, худоби та ін.), які належать йому фактично або юридично, а решту

* — натурально. Ред.

днів тижня працює даром у маєтку земельного власника, працює на земельного власника, то тут справа ще цілком ясна, рента і додаткова вартість тут тотожні. Рента, не прибуток,— ось та форма, в якій тут виражається неоплачена додаткова праця. В якій мірі працівник (self-sustaining serf) може одержати тут надлишок над необхідними засобами свого існування, тобто надлишок зверх того, що при капіталістичному способі виробництва ми назвали б заробітною платою, це залежить за інших рівних умов від того відношення, в якому його робочий час ділиться на робочий час для нього самого і панщинний робочий час для земельного власника. Отже, цей надлишок над найнеобхіднішими засобами існування, зародок того, що при капіталістичному способі виробництва є прибутком, тут цілком визначається висотою земельної ренти, яка в цьому випадку не тільки є безпосередньо неоплачена додаткова праця, але й виступає як така; неоплачена додаткова праця для «власника» умов виробництва, які тут тотожні з землею, а оскільки вони відмінні від неї, вони вважаються лише її належністю. Що продукту кріпака повинно бути тут досить для того, щоб, крім засобів його існування, замінити й умови його праці,— ця обставина лишається тією ж самою для всіх способів виробництва, тому що це результат не специфічної форми останніх, а природна умова всякої безперервної і продуктивної праці взагалі, всякого тривалого виробництва, яке завжди є одночасно і відтворення, а значить, відтворення і умов свого власного функціонування. Далі, ясно, що в усіх формах, при яких безпосередній працівник лишається «володільцем» засобів виробництва і умов праці, необхідних для виробництва засобів його власного існування, відношення власності повинне в той же час виступати як безпосереднє відношення панування і поневолення, отже, безпосередній виробник — як несвобідний; несвобода, яка від кріпосництва з панщинною працею може пом'якшуватися до простого оброчного зобов'язання. Згідно з припущенням, безпосередній виробник володіє тут своїми власними засобами виробництва, предметними умовами праці, необхідними для здійснення його праці і для виробництва засобів його існування; він самостійно зайнятий своїм землеробством, як і зв'язаною з ним сільською домашньою промисловістю. Ця самостійність не знімається тим, що, як, наприклад, в Індії, ці дрібні селяни об'єднані в більш-менш природно виролу виробничу общину, бо тут мова йде про самостійність тільки у відношенні до номінального земельного власника. За таких умов додаткову працю для номінального земельного власника можна видушити з них тільки позаекономічним примусом,

якої б форми не набрав останній⁴⁴). Дана форма тим і відрізняється від рабовласницького або плантаторського господарства, що раб працює за допомогою чужих умов виробництва і не самостійно. Отже, необхідні відносини особистої залежності, особиста несвобода в якій би то не було мірі і прикріплення до землі як придатка до неї, необхідна кріпосна залежність у справжньому розумінні цих слів. Коли не приватні земельні власники, а держава безпосередньо протистоїть безпосереднім виробникам, як це спостерігається в Азії, як земельний власник і разом з тим суверен, то рента і податок збігаються, або, вірніше, тоді не існує ніякого податку, який був би відмінний від цієї форми земельної ренти. За таких обставин відношення залежності може мати політично і економічно не більш сувору форму, ніж та, яка характеризує становище всіх підданих у відношенні до цієї держави. Держава тут — верховний власник землі. Суверенітет тут — земельна власність, сконцентрована в національному масштабі. Але зате в цьому випадку не існує ніякої приватної земельної власності, хоч існує як приватне, так і общинне володіння і користування землею.

Та специфічна економічна форма, в якій неоплачена додаткова праця виконується за безпосередніх виробників, визначає відношення панування і поневолення, яким воно виростає безпосередньо із самого виробництва, і, в свою чергу, справляє на останнє визначальний зворотний вплив. А на цьому ґрунтується вся структура економічного ладу [Gemeinwesen], який виростає з самих відносин виробництва, і разом з тим його специфічна політична структура. Безпосереднє відношення власників умов виробництва до безпосередніх виробників — відношення, всяка дана форма якого кожного разу природно відповідає певному ступеневі розвитку способу праці, а тому і суспільній продуктивній силі останньої, — ось у чому ми завжди розкриваємо найглибшу таємницю, приховану основу всього суспільного ладу, а значить, і політичної форми відносин суверенітету і залежності, коротше, всякої даної специфічної форми держави. Це не перешкоджає тому, що один і той самий економічний базис — один і той самий з боку основних умов — завдяки безконечно різноманітним емпіричним обставинам, природним умовам, расовим відносинам, діючим іззовні історичним впливам і т. д. — може показувати у своєму прояві безконечні варіації і градації, які можна зрозуміти лише за допомогою аналізу цих емпірично даних обставин.

⁴⁴) Після завоювання країни найближчим завданням для завойовників завжди ставало привласнення і людей. Пор. Ленге⁹¹. Див. також Мезер⁹².

Щодо відробіткової ренти, найбільш простої і первісної форми ренти, то очевидне одно: рента є тут первісною формою додаткової вартості і збігається з нею. Але збіг додаткової вартості з неоплаченою чужою працею не потребує тут аналізу, тому що він існує тут ще в своїй очевидній, відчутній формі, бо праця безпосереднього виробника на самого себе тут ще відокремлена в просторі і часі від його праці на земельного власника, і ця праця безпосередньо виступає в грубій формі примусової праці на іншого. Так само «властивість» землі давати ренту зводиться тут до відчутно розкритої таємниці, тому що до природи, яка дає ренту, належить і прикута до землі людська робоча сила і відношення власності, яке змушує власника робочої сили напружувати і витратити її зверх тієї міри, яка потрібна була б для задоволення його власних необхідних потреб. Рента прямо полягає у привласненні земельним власником цієї надлишкової затрати робочої сили, тому що безпосередній виробник не сплачує йому більше ніякої ренти. Тут, де не тільки тотожні додаткова вартість і рента, але й додаткова вартість ще відчутно має форму додаткової праці, цілком ясно виступають і природні умови або межі ренти, бо вони є природні умови і межі додаткової праці взагалі. Безпосередній виробник повинен 1) мати достатню робочу силу, і 2) природні умови його праці, тобто в першу чергу оброблювана земля, повинні бути досить сприятливі, словом, природна продуктивність його праці повинна бути достатньо велика для того, щоб у нього лишалась можливість виробляти надлишкову працю зверх праці, необхідної для задоволення його власних необхідних потреб. Ця можливість не створює ренти, її створює лише примус, що перетворює можливість у дійсність. Але сама можливість зв'язана із суб'єктивними і об'єктивними природними умовами. В цьому теж немає абсолютно нічого таємничого. Якщо робоча сила незначна і природні умови праці бідні, то і додаткова праця незначна, але в такому разі незначні, з одного боку, потреби виробників, з другого боку, відносно невелике число експлуататорів додаткової праці і, нарешті, невеликий додатковий продукт, в якому реалізується ця малопродуктивна додаткова праця на це відносно незначне число експлуатуючих власників.

Нарешті, при відробітковій ренті ясно само собою, що, за інших рівних умов, від відносних розмірів додаткової або панщинної праці цілком залежить, в якій мірі у безпосереднього виробника буде можливість поліпшувати своє становище, збагачуватися, виробляти певний надлишок зверх необхідних засобів існування, або, коли ми передбачаємо капіталістичний

спосіб виразу, чи буде у нього і в якій мірі можливість виробляти будь-який прибуток для себе самого, тобто надлишок над його заробітною платою, вироблюваною ним же самим. Рента тут нормальна, всепоглинаюча, так би мовити, легітимна форма додаткової праці; вона далека від того, щоб бути надлишком над прибутком, тобто в даному разі над яким-небудь іншим надлишком зверх заробітної плати; навпаки, тут не тільки розмір такого прибутку, але й саме його існування залежать, за інших рівних умов, від розміру ренти, тобто додаткової праці, примусово виконуваної для власника.

Деякі історики висловили своє здивування з приводу того, що, хоч безпосередній виробник не власник, а лише володілець, і вся його додаткова праця на ділі *de jure* * належить земельному власникові, за цих умов може взагалі відбуватися самостійне збільшення майна і, говорячи відносно, багатства у зобов'язаних відбувати панщину або кріпаків. Тимчасом ясно, що при тому примітивному і нерозвиненому стані, на якому ґрунтуються це суспільне виробниче відношення і відповідний йому спосіб виробництва, традиція повинна відігравати вирішальну роль. Ясно далі, що тут, як і скрізь, пануюча частина суспільства заінтересована в тому, щоб звести існуюче становище в закон і ті його обмеження, які дані звичаєм і традицією, фіксувати як законні обмеження. Це саме,— лишаючи все інше осторонь,— робиться зрештою само собою, оскільки постійне відтворення базису існуючого стану, відносин, що лежать в основі цього стану, набуває з часом урегульованої і впорядкованої форми, і ці регулярність та порядок самі є необхідний момент всякого способу виробництва, як тільки він повинен набути суспільної стійкості і незалежності від звичайного випадку або сваволі. Урегульованість і порядок є саме формою суспільного зміцнення даного способу виробництва і тому його відносної емансипації від просто випадку і просто сваволі. Він досягає цієї форми при застійному стані як процесу виробництва, так і відповідних йому суспільних відносин, шляхом звичайного відновлення їх відтворення. Коли форма проіснувала протягом певного часу, вона зміцнюється як звичай і традиція і, нарешті, санкціонується як позитивний закон. Через те що дана форма додаткової праці, панщинна праця, ґрунтується на нерозвиненості всіх суспільних продуктивних сил праці, на примітивності самого способу праці, то панщинна праця повинна, природно, відніматися у безпосереднього виробника незрівнянно меншу частку всієї праці, ніж при розви-

---

* — юридично. *Ред.*

нутих способах виробництва і особливо при капіталістичному виробництві. Припустимо, наприклад, що панщинна праця на земельного власника первісно становила два дні на тиждень. Ці два дні панщинної праці на тиждень, таким чином, твердо встановились, є постійною величиною, законно врегульованою усталеним або писаним правом. Але продуктивність решти днів тижня, якими може розпоряджатися сам безпосередній виробник, є величина змінна, яка неминуче розвивається в міру зростання його досвіду,— цілком так само, як нові потреби, які в нього виникають, цілком так само, як розширення ринку для його продукту, зростаюча забезпеченість використання цієї частини його робочої сили будуть заохочувати його до посиленого напруження робочої сили, причому не слід забувати, що застосування цієї робочої сили аж ніяк не обмежується землеробством, а включає і сільську домашню промисловість. Тут дана можливість певного економічного розвитку, розуміється, залежно від більш або менш сприятливих обставин, від природжених расових рис характеру і т. д.

III. ПРОДУКТОВА РЕНТА

Перетворення відробіткової ренти в продуктову ренту, якщо розглядати справу з економічної точки зору, нічого не змінює в суті земельної ренти. Суть її при тих формах, які ми розглядаємо тут, полягає в тому, що земельна рента є єдина пануюча і нормальна форма додаткової вартості або додаткової праці; а це, в свою чергу, виражається в тому, що вона являє собою єдину додаткову працю або єдиний додатковий продукт, що його безпосередній виробник, який володіє умовами праці, необхідними для його власного відтворення, повинен доставити власникові тієї умови праці, яка в цьому стані охоплює все, тобто власникові землі; і що, з другого боку, тільки земля і протистоїть йому як відокремлена у відношенні до нього і уособлена в земельному власникові умова праці, що перебуває в чужій власності. В якій би мірі продуктова рента не являла собою пануючу і найбільш розвинуту форму земельної ренти, вона все ж завжди в більшій або меншій мірі супроводиться залишками попередньої форми, тобто ренти, яка повинна доставлятися безпосередньо у вигляді праці, отже, панщинною працею, і при цьому однаково, чи є земельним власником приватна особа чи держава. Продуктова рента передбачає більш високу культуру виробництва у безпосереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства

взагалі; і відрізняється вона від попередньої форми тим, що додаткова праця повинна виконуватися вже не в її натуральному вигляді, а тому вже не під прямим наглядом і примусом земельного власника або його представника; навпаки, безпосередній виробник повинен виконувати її під свою власну відповідальність, підштовхуваний силою відносин замість безпосереднього примусу і постановою закону замість нагая. Додаткове виробництво, в розумінні виробництва зверх необхідних потреб безпосереднього виробника, і виробництво на полі виробництва, яке фактично йому самому належить, на ним самим експлуатованій землі, замість виробництва в панському маєтку біля і поза своїм господарством, як було раніше, тут стали вже само собою зрозумілим правилом. При цьому відношенні безпосередній виробник, застосовуючи свою праця, більш або менш розпоряджається всім своїм робочим часом, хоч частина цього робочого часу, первісно майже вся надлишкова частина його, як і раніше, даром належить земельному власникові, з тією тільки різницею, що останній уже одержує його безпосередньо не в його власній натуральній формі, а в натуральній формі того продукту, в якому цей час реалізується. Обтяжливі перерви, які залежно від регулювання панщинної праці є більшою або меншою перешкодою і зумовлюються роботою на земельного власника (пор. «Капітал», кн. I, розд. VIII, 2, «Ненаситна жадоба додаткової праці. Фабрикант і боярин»), відпадають там, де продуктова рента існує в чистому вигляді, або зводяться принаймні до нечисленних коротких перерв протягом року, коли поряд з продуктовою рентою зберігається певна панщинна повинність. Праця виробника на самого себе і його праця на земельного власника вже не відокремлюються відчутно в часі і просторі. Ця продуктова рента в її чистому вигляді, хоч її залишки можуть продержатися до більш розвинутих способів виробництва і виробничих відносин, як і раніше, передбачає натуральне господарство, тобто передбачає, що умови господарювання цілком або в переважній частині виробляються в самому господарстві, заміщуються і відтворюються безпосередньо з його валового продукту. Вона передбачає, далі, з'єднання сільської домашньої промисловості із землеробством; додатковий продукт, що утворює ренту, є продукт цієї з'єднаної землеробсько-промислової родинної праці, причому, як це часто спостерігалось в середні віки, в продуктову ренту можуть входити в більшій або меншій мірі промислові продукти або ж вона сплачується лише в формі власне землеробського продукту. При цій формі ренти, коли додаткова праця представлена в продуктивній ренті, рента може і не вичерпувати всієї надлиш-

кової праці сільської родини. Навпаки, виробникові дається тут, у порівнянні з відробітковою рентою, більший простір для того, щоб знайти час для надлишкової праці, продукт якої належить йому самому цілком так само, як продукт його праці, що задовольняє його найнеобхідніші потреби. Разом з цією формою виникнуть більші відмінності в господарському становищі окремих безпосередніх виробників. Принаймні, постає можливість цього і навіть можливість того, що цей безпосередній виробник здобуває засоби для того, щоб у свою чергу безпосередньо експлуатувати чужу працю. Однак це, оскільки ми розглядаємо чисту форму продуктової ренти, тут нас не стосується; як і взагалі, ми не можемо розглядати безкочечні різні комбінації, в яких різні форми ренти можуть сполучатися, перекручуватися і зливатися. Завдяки зв'язаній з певним характером продукту і самого виробництва формі продуктової ренти, завдяки необхідному при ній з'єднанню сільського господарства і домашньої промисловості, завдяки тому, що при ній селянська родина набуває майже цілком самодостатнього характеру внаслідок своєї незалежності від ринку, від змін виробництва і від історичного руху частини суспільства, яка стоїть поза нею, словом, завдяки характерові натурального господарства взагалі, ця форма якнайбільше придатна для того, щоб служити базисом застійних суспільських відносин, як це спостерігається, наприклад, в Азії. Тут, як і при більш ранній формі відробіткової ренти, земельна рента є нормальною формою додаткової вартості, а тому й додаткової праці, тобто всієї надлишкової праці, яку безпосередній виробник змушений даром, фактично, виходить, примусово, виконувати на власника найістотнішої умови його праці, на власника землі,— хоч цей примус уже не протистоїть йому в старій грубій формі. Прибуток,— коли ми, дозволивши собі хибну антиципацію, так назвемо ту частку надлишку праці безпосереднього виробника над необхідною працею, яку він привласнює сам собі,— так мало впливає на продуктову ренту, що скоріше він появляється за спиною останньої і знаходить свою природну межу в розмірі цієї ренти. Остання може досягати таких розмірів, при яких вона є серйозною загрозою відтворенню умов праці, самих засобів виробництва, робить більш або менш неможливим розширення виробництва і змушує безпосереднього виробника задовольнятися фізично необхідним мінімумом життєвих засобів. Так буває особливо в тому випадку, коли ця форма знаходить готовою і використовує торгова нація-завойовник, як, наприклад, англійці в Індії.

IV. ГРОШОВА РЕНТА

Під грошовою рентою ми розуміємо тут — на відміну від промислової або комерційної земельної ренти, яка ґрунтується на капіталістичному способі виробництва і являє собою тільки надлишок над середнім прибутком — земельну ренту, яка виникає з простого перетворення форми продуктової ренти, як і вона сама, в свою чергу, була лише перетвореною відробітковою рентою. Безпосередньому виробникові доводиться тут сплачувати своєму земельному власникові (чи то буде держава, чи приватна особа) замість продукту ціну продукту. Таким чином, уже не досить одержати надлишок продукту в його натуральній формі, цей надлишок необхідно перетворити з натуральної форми в грошову форму. Хоч безпосередній виробник, як і раніше, продовжує виробляти сам, принаймні найбільшу частину своїх засобів існування, проте частина його продукту повинна тепер бути перетворена в товар, вироблена як товар. Отже, характер усього способу виробництва більш або менш змінюється. Він втрачає свою незалежність, свою відірваність від зв'язку з суспільством. Відношення витрат виробництва, до яких тепер входять у більшій або меншій мірі грошові затрати, набуває вирішального значення; в усякому разі набуває вирішального значення надлишок тієї частини валового продукту, яку треба перетворити в гроші, над тією частиною, яка повинна послужити, з одного боку, знов як засіб відтворення, з другого боку, як безпосередній засіб існування. Проте базис цього роду ренти, хоч він і йде тут назустріч своєму розкладові, все ще лишається той самий, як при продуктивій ренті, що становить вихідний пункт. Безпосередній виробник, як і раніше, є спадковим або взагалі традиційним володільцем землі, що повинен віддавати земельному власникові як власникові найістотнішої умови його виробництва надлишкову примусову працю, тобто неоплачену, виконувану без еквівалента працю в формі додаткового продукту, перетвореного в гроші. Власність на умови праці, відмінні від землі, землеробські знаряддя та іншу рухомість, спочатку фактично, а потім і юридично перетворюється у власність безпосередніх виробників уже при попередніх формах, і тим більше доводиться припускати це для такої форми, як грошова рента. Перетворення продуктової ренти у грошову ренту, яке відбувається спочатку спорадично, а потім все більше й більше в національному масштабі, передбачає вже більш значний розвиток торгівлі, міської промисловості, взагалі товарного виробництва, а з ним і грошового обігу. Воно передбачає далі ринкову ціну

продуктів і те, що вони продаються більш-менш близько до своєї вартості, чого може і не бути при попередніх формах. На сході Європи ми можемо ще почасти й тепер спостерігати процес цього перетворення. Наскільки це нездійсненне без певного розвитку суспільної продуктивної сили праці, свідчать зроблені за римських імператорів різні невдалі спроби цього перетворення і повернення до натуральної ренти після того, як хотіли перетворити в грошову ренту хоч би ту частину натуральної ренти, яка стягувалась як державний податок. Про цю саму трудність переходу свідчать, наприклад, фальсифікація і злиття грошової ренти із залишками її попередніх форм напередодні революції у Франції.

Грошова рента як перетворена форма продуктової ренти, і на протилежність їй, є остання форма і в той же час форма розкладу того роду земельної ренти, який ми розглядали до цього часу, а саме земельної ренти як нормальної форми додаткової вартості і неоплаченої додаткової праці, яку доводиться віддавати власникові умов виробництва. У своїй чистій формі ця рента, як і відробіткова рента і продуктова рента, не становить якого-небудь надлишку над прибутком. За своїм поняттям вона поглинає останній. Оскільки прибуток виникає фактично лише як особлива частина надлишкової праці поряд з рентою, грошова рента, як і рента в її попередніх формах, все ще лишається нормальною межею цього ембріонального прибутку, який може розвиватися лише з появою можливості експлуатації або своєї власної надлишкової праці, або чужої надлишкової праці, яка здійснюється після виконання додаткової праці, втіленої в грошовій ренті. Якщо прибуток дійсно виникає поряд з цією рентою, то не прибуток є межею ренти, а, навпаки, рента є межею прибутку. Але, як уже сказано, грошова рента є в той же час форма розкладу розглядуваної досі земельної ренти, що збігається *prima facie* * з додатковою вартістю і додатковою працею, земельної ренти як нормальної і пануючої форми додаткової вартості.

У своєму дальшому розвитку грошова рента неодмінно приводить,— лишаючи осторонь усі проміжні форми, як, наприклад, форму дрібноселянських орендарів,— або до перетворення землі у вільну селянську власність, або до форми капіталістичного способу виробництва, до ренти, сплачуваної капіталістичним орендарем.

При грошовій ренті традиційне звичаєво-правове відношення між залежним безпосереднім виробником, що володіє частиною

* — насамперед. *Ред.*

землі і обробляє її, і земельним власником неминуче перетворюється в договірне, чисто грошове відношення, яке визначається точними нормами позитивного закону. Тому оброблювач-володілець фактично стає звичайним орендарем. Це перетворення, при наявності інших сприятливих загальних відносин виробництва, з одного боку, використовується для того, щоб поступово експропріювати старих селян-володільців і замінити їх капіталістичним орендарем; з другого боку, воно веде до того, що колишній володілець викупає своє оброчне зобов'язання і перетворюється в незалежного селянина з повною власністю на оброблювану ним землю. Далі, перетворення натуральної ренти в грошову не тільки неодмінно супроводиться утворенням класу неімущих поденників, які наймаються за гроші, але йому навіть передують утворення такого класу. Протягом періоду їх виникнення, коли цей новий клас проявляється лише спорадично, у краще поставлених селянських господарств, зобов'язаних сплачувати оброк [rentpflichtigen], неминуче розвивається звичай експлуатувати за свій рахунок сільських найманих робітників,— цілком так само, як уже в епоху феодалізму більш заможні залежні селяни, в свою чергу, тримали кріпаків. Таким чином у них складається мало-помалу можливість нагромаджувати певне майно і самим перетворитися в майбутніх капіталістів. Серед самих колишніх володільців землі, які самі її обробляли, виникає таким чином розсадник капіталістичних орендарів, розвиток яких залежить від загального розвитку капіталістичного виробництва поза межами сільського господарства і які роздвігають з особливою швидкістю, коли їм сприяють, як у XVI столітті в Англії, особливо вдалі обставини на зразок тодішнього зростаючого знецінення грошей, що збагачувало їх при традиційних довгострокових орендних договорах за рахунок земельних власників.

Далі: коли рента набирає форми грошової ренти і разом з тим відношення між селянином, що сплачує ренту, і земельним власником набирає форми договірного відношення — перетворення, можливе взагалі лише при вже даному відносно високому рівні розвитку світового ринку, торгівлі і промисловості,— необхідно починається і здача землі в оренду капіталістам, які до того часу стояли далеко від землеробства і які тепер переносять у село і в сільське господарство нажитий у місті капітал і капіталістичний спосіб ведення господарства, що вже розвинувся в містах, виробництво продукту тільки як товару і тільки як засобу для привласнення додаткової вартості. Загальним правилом ця форма може стати лише в країнах, які при

переході від феодального до капіталістичного способу виробництва панували на світовому ринку. З появою капіталістичного орендаря між земельним власником і дійсно працюючим землеробом розриваються всі відносини, які виникли з попереднього способу виробництва на селі. Орендар стає дійсним командиром цих сільськогосподарських робітників і дійсним експлуататором їх додаткової праці, тимчасом як земельний власник стоїть тепер у прямому відношенні, а саме просто грошовому і договірному відношенні, тільки до цього капіталістичного орендаря. Разом з тим зазнає перетворення і природа ренти,— не тільки фактично і випадково, як почасти спостерігалось вже при попередніх формах, але нормально, в її визнаній і пануючій формі. Від нормальної форми додаткової вартості і додаткової праці вона зводиться до надлишку цієї додаткової праці над тією її частиною, яка привласнюється у формі прибутку експлуатуючим капіталістом; так само як він же тепер безпосередньо добуває всю додаткову працю,— прибуток і надлишок над прибутком,— захоплює його в формі всього додаткового продукту і перетворює в гроші. Як ренту він віддає земельному власникові тепер тільки надлишкову частину цієї додаткової вартості, яку він, завдяки своєму капіталові, добув безпосередньою експлуатацією сільських робітників. Багато чи мало він віддає земельному власникові, це визначається в середньому, як межа, тим середнім прибутком, що його капітал дає у неземлеробських сферах виробництва, і регульованими ним неземлеробськими цінами виробництва. Отже, з нормальної форми додаткової вартості і додаткової праці рента тепер перетворилася в характерний для цієї окремої сфери виробництва, для землеробської сфери, надлишок над тією частиною додаткової праці, на яку капітал претендує як на частину, що з самого початку і нормально належить йому. Замість ренти нормальною формою додаткової вартості став тепер прибуток, і рента має тепер значення лише відокремленої при особливих обставинах форми не додаткової вартості взагалі, а певного її відгалуження, додаткового прибутку. Немає потреби довше спинятися на тому, як цьому перетворенню відповідає поступове перетворення в самому способі виробництва. Це видно вже з того, що нормальним для цього капіталістичного орендаря є виробництво землеробського продукту як товару і що, коли раніше в товар перетворювався тільки надлишок над його засобами існування, то тепер відносно тільки зовсім мізерна частка цих товарів безпосередньо перетворюється в засоби існування для нього. Вже не земля, а капітал безпосередньо підпорядковує тепер собі і своїй продуктивності землеробську працю.

Середній прибуток і регульована ним ціна виробництва утворюються поза землеробством як таким, у сфері міської торгівлі і промисловості. Прибуток оброчного селянина не бере участі у вирівнюванні прибутків, тому що його відношення до земельного власника не є капіталістичне відношення. Оскільки він одержує прибуток, тобто реалізує — чи власною працею, чи експлуатацією чужої праці — надлишок над необхідними засобами свого існування, це відбувається поза нормальним відношенням і за інших рівних умов висота цього прибутку не визначає ренти, а, навпаки, сам він визначається рентою як своєю межею. Висока норма прибутку в середні віки завдячує своєю висотою не тільки низькій будові капіталу, в якому переважає змінний, затрачуваний на заробітну плату елемент. Вона завдячує своєю висотою практикованому на селі шахрайству, привласненню частини ренти земельного власника і доходу підвладного йому населення. Якщо в середні віки місто експлуатується селом політично скрізь, де феодалізм не був зламаний винятковим розвитком міст, як в Італії, то місто скрізь і без винятків експлуатує село економічно своїми монопольними цінами, своєю системою податків, своїм цеховим ладом, своїм прямим купецьким обманом і своїм лихварством.

Можна було б уявити собі, що звичайний факт вступу капіталістичного орендаря в сільськогосподарське виробництво є доказом того, що ціна землеробських продуктів, з яких в тій чи іншій формі споконвіку сплачувалася рента, повинна б стояти вище від цін виробництва в промисловості принаймні в епоху цього вступу, — або тому, що вона досягла рівня монопольної ціни, або ж тому, що вона підвищилась до рівня вартості землеробських продуктів, а їх вартість дійсно вища за ціну виробництва, регульовану середнім прибутком. Тому що в протилежному разі капіталістичний орендар при тих цінах землеробських продуктів, які він застав, не міг би спочатку реалізувати з ціни цих продуктів середній прибуток, а потім з тієї самої ціни сплатити ще в формі ренти надлишок над цим прибутком. З цього можна було б зробити висновок, що загальна норма прибутку, яку капіталістичний орендар має на увазі, укладаючи договір із земельним власником, утворилася без включення ренти і тому, починаючи відігравати регулюючу роль в сільському господарстві, знаходить цей надлишок готовим і сплачує його земельному власникові. Таким традиційним способом пояснює собі справу, наприклад, п. Родбертус⁹³. Але:

По-перше. Це проникнення капіталу в землеробство як

самостійної і провідної сили відбувається не разом і не скрізь, а поступово і в окремих галузях виробництва. Він захоплює спочатку не власне землеробство, а такі галузі виробництва, як тваринництво, особливо вівчарство, основний продукт якого, вовна, при піднесенні промисловості дає на перших порах постійний надлишок ринкової ціни над ціною виробництва, що вирівнюється лише пізніше. Так було в Англії в XVI столітті.

По-друге. Тому що це капіталістичне виробництво спочатку виступає лише спорадично, то нічого не можна заперечити проти припущення, що воно спочатку оволодіває лише такими комплексами земель, які внаслідок своєї особливої родючості або внаслідок особливо сприятливого місцеположення можуть загалом давати диференціальну ренту.

По-третьє. Припустимо навіть, що при появі цього способу виробництва, який передбачає фактично зростання питомої ваги міського попиту, ціни землеробського продукту були вищі за ціну виробництва, як це без сумніву було, наприклад, в останню третину XVII століття в Англії,— навіть і в цьому випадку, раз цей спосіб виробництва до певної міри вийде з простого підпорядкування землеробства капіталові і як тільки відбудеться неодмінно зв'язане з його розвитком поліпшення в землеробстві і зниження витрат виробництва, це перевищення цін землеробського продукту над цінами виробництва вирівнюється завдяки відомій реакції — зниженню цін на землеробські продукти, як це було в першій половині XVIII століття в Англії.

Отже, цим традиційним способом неможливо пояснити ренту як надлишок над середнім прибутком. При яких би історично даних умовах не виступила рента вперше,— оскільки вона пустила коріння, вона може мати місце лише при раніше зазначених сучасних умовах.

На закінчення, говорячи про перетворення продуктової ренти в грошову ренту, слід ще зауважити, що при цій останній стає істотним моментом капіталізована рента, ціна землі, а значить, її відчужуваність і відчуження, і що завдяки цьому не тільки колишні оброчні селяни можуть перетворитися в незалежних селян-власників, але й міські та інші грошовиті люди можуть купувати ділянки землі з тією метою, щоб здавати їх селянам або капіталістам і користуватися рентою як формою процента на свій таким способом вжитий капітал; що, значить, і ця обставина сприяє перетворенню попереднього способу експлуатації, відношення між власником і дійсним землеробом, а також самої ренти.

V. ЗДОЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО І СЕЛЯНСЬКА ПАРЦЕЛЯРНА ВЛАСНІСТЬ

Тут ми підійшли до кінця ряду ступенів розвитку земельної ренти.

В усіх цих формах земельної ренти — відробіткова рента, продуктова рента, грошова рента (як просто перетворена форма продуктової ренти) — завжди передбачається, що платник ренти є дійсним землеробом і володільцем землі, неоплачена додаткова праця якого безпосередньо йде власникові землі. Навіть при останній формі, при грошовій ренті, — оскільки вона виступає в чистому вигляді, тобто як просто перетворена форма продуктової ренти, — це не тільки можливо, але й дійсно так буває.

Як перехідну форму від первісної форми ренти до капіталістичної ренти можна розглядати *Metairie-System*, або систему здольного господарства, при якій землероб (орендар), крім праці (власної або чужої), дає частину продуктивного капіталу, а земельний власник, крім землі, — всю іншу частину цього капіталу (наприклад, худобу), і продукт ділиться в певних, різних для різних країн пропорціях між здольщиком і земельним власником. З одного боку, в орендаря тут немає достатнього капіталу для цілком капіталістичного господарювання. З другого боку, та частка, яку одержує тут земельний власник, не має чистої форми ренти. Фактично в ній може міститися процент на авансований земельним власником капітал і надлишкова рента. Вона може фактично також і поглинути всю додаткову працю орендаря або ж лишити йому більшу або меншу частину цієї додаткової праці. Але істотне полягає в тому, що рента тут уже не виступає як нормальна форма додаткової вартості взагалі. З одного боку, здольщик, чи застосовує він тільки власну, чи, може, й чужу працю, претендує на певну частину продукту не тому, що він працівник, а тому, що він володілець частини знарядь праці, капіталіст сам для себе. З другого боку, земельний власник претендує на свою пайку не тільки в силу власності на землю, але й як особа, що дала в позику капітал ^{44а}).

Залишок старої общинної власності на землю, який зберігся після переходу до самостійного селянського господарства, наприклад в Польщі і Румунії, став там приводом для того, щоб здійснити перехід до нижчих форм земельної ренти. Частина землі належить окремим селянам і обробляється ними самостійно. Друга обробляється спільно і дає додатковий продукт, який служить почасти для покриття видатків общини,

^{44а}) Пор. Бюре, Токвіль, Сімонді ⁹⁴.

почасти як резерв на випадок неврожайів і т. д. Ці дві останні частини додаткового продукту, а кінець кінцем і весь додатковий продукт разом із землею, на якій він виростає, мало-помалу узурпуються державними чиновниками і приватними особами, і первісно вільні селяни — земельні власники, для яких зберігається повинність спільного обробітку цієї землі, перетворюються таким чином у зобов'язаних виконувати панщину або зобов'язаних сплачувати продуктову ренту, тимчасом як узурпатори общинної землі перетворюються у власників не тільки узурпованої общинної землі, але й самих селянських ділянок.

Тут нам немає потреби докладніше спинятись на власне рабовласницькому господарстві (яке теж проходить ряд ступенів — від патріархальної системи, розрахованої переважно на власне споживання, до власне плантаторської системи, що працює на світовий ринок) і на поміщицькому господарстві, в якому земельний власник веде обробіток за власний рахунок, володіє всіма знаряддями виробництва і експлуатує працю батраків, — невільних або вільних, оплачуваних натурою або грошми. Земельний власник і власник знарядь виробництва, а тому й безпосередній експлуататор робітників, що належать до числа цих елементів виробництва, тут збігаються. Так само збігаються рента і прибуток, відособлення різних форм додаткової вартості не має місця. Власник усіх знарядь виробництва, до яких належить земля, а при первісній формі рабства і самі безпосередні виробники, прямо видушує з працівників всю додаткову працю, яка тут представлена в додатковому продукті. Там, де панують капіталістичні уявлення, як на американських плантаціях, вся ця додаткова вартість розглядається як прибуток; там, де не існує самого капіталістичного способу виробництва і куди ще не перенесений відповідний йому спосіб уявлення з капіталістичних країн, вона вважається рентою. В усякому разі ця форма не становить ніяких труднощів. Доход земельного власника, хоч би яку назву давали йому, привласнюваний ним наявний додатковий продукт є тут тією нормальною і пануючою формою, в якій безпосередньо привласнюється вся неоплачена додаткова праця, і земельна власність становить базис цього привласнення.

Далі *парцелярна власність*. Селянин тут одночасно і вільний власник своєї землі, яка є основним засобом його виробництва, необхідним полем застосування його праці і капіталу. При цій формі не сплачується ніякої орендної плати, отже, рента не висгунає як відособлена форма додаткової вартості, хоч у країнах, де взагалі дістав розвиток капіталістичний

спосіб виробництва, вона при порівнянні з іншими галузями виробництва виступає як додатковий прибуток, але такий додатковий прибуток, що, як взагалі вся виручка від праці, дістається селянинові.

Ця форма земельної власності передбачає, що, як і при попередніх, більш давніх формах земельної власності, сільське населення чисельно значно переважає над міським, що, отже, хоч капіталістичний спосіб виробництва взагалі і панує, але відносно він розвинутий слабо, а тому і в інших галузях виробництва концентрація капіталу рухається у вузьких межах, переважає розпорощення капіталів. По суті справи самі виробники, селяни, повинні споживати тут переважну частку сільськогосподарського продукту як безпосередній засіб існування, і тільки надлишок над цією часткою може як товар входити в торгівлю з містами. Як би не регулювалась тут середня ринкова ціна землеробського продукту, диференціальна рента, надлишкова частина ціни товарів з кращих або краще розташованих земель, очевидно, повинна існувати тут так само, як при капіталістичному способі виробництва. Навіть у тих випадках, коли ця форма існує на такому ступені суспільного розвитку, коли ще взагалі не розвинулась загальна ринкова ціна, існує ця диференціальна рента; вона тоді виступає як надлишковий додатковий продукт. Але потрапляє вона в кишеню того селянина, праця якого здійснюється при більш сприятливих природних умовах. Якраз при цій формі, де ціна землі входить елементом у фактичні витрати виробництва для селянина, чи тому, що з дальшим розвитком цієї форми земля дістається при поділі спадщини замість певної грошової вартості, чи тому, що при постійних переходах усїєї власності або частини її сам землероб купує землю, причому гроші він добуває здебільшого під іпотеку; де, виходить, ціна землі, що являє собою не що інше, як капіталізовану ренту, є елемент, що припускається заздалегідь, і де через це здається, що рента існує незалежно від будь-яких відмінностей у родючості і місцеположенні землі,— якраз при цій формі доводиться загалом припускати, що абсолютної ренти не існує і що, значить, найгірша земля не дає ніякої ренти; тому, що абсолютна рента або передбачає, що реалізується надлишок вартості продукту над його ціною виробництва, або передбачає надлишкову монопольну ціну, яка перевищує вартість продукту. Але оскільки сільське господарство ведеться тут головним чином заради безпосередніх засобів існування і оскільки земля становить для більшості населення необхідне поле застосування його праці і капіталу, то регулююча ринкова ціна продукту лише за виняткових об-

ставин досягне розмірів його вартості; а вартість ця внаслідок переважання елемента живої праці буде, як правило, вища за ціну виробництва, хоч цей надлишок вартості над ціною виробництва обмежується, в свою чергу, тим, що в країнах переважачого парцелярного господарства і неземлеробський капітал має низьку будову. Межею експлуатації для парцелярного селянина не є, з одного боку, ні середній прибуток на капітал, оскільки сам цей селянин є дрібним капіталістом, ні необхідність ренти, з другого боку, оскільки сам він є земельним власником. Абсолютною межею для нього як для дрібного капіталіста є лише заробітна плата, яку він, після вирахування власне витрат, сплачує сам собі. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він оброблятиме свою землю,— часто аж доти, коли покривається лише фізичний мінімум заробітної плати. Щодо нього як земельного власника, то для нього відпадає межа, яку кладе власність, що може проявитися лише у відношенні до відособленого від неї капіталу (включаючи і працю), перешкоджаючи його застосуванню. Звичайно, процент на ціну землі, який до того ж звичайно доводиться сплачувати третій особі, іпотечному кредиторіві, є межею. Але цей процент може сплачуватися якраз з тієї частини додаткової праці, яка при капіталістичних відносинах утворила б прибуток. Отже, рента, антиципована в ціні землі і сплачуваному на останню проценті, не може бути чимсь іншим, як лише частиною капіталізованої додаткової праці селянина, надлишку над працею, необхідною для його існування, хоч ця додаткова праця не реалізується в частині вартості товару, яка дорівнює всьому середньому прибуткові, і тим більше в надлишку над реалізованою в середньому прибутку додатковою працею, в додатковому прибутку. Рента може бути вирахуванням із середнього прибутку або навіть єдиною частиною його, яка і реалізується. Отже, для того щоб селянин, який володіє парцелюю, обробляв свою землю або купив землю для обробітку, немає потреби в тому, щоб, як це має місце при нормальному капіталістичному способі виробництва, ринкова ціна землеробського продукту піднялась настільки високо, щоб дати йому середній прибуток, а тим більше надлишок над цим середнім прибутком, фіксований у формі ренти. Отже, немає необхідності в тому, щоб ринкова ціна підвищилась до рівня вартості чи до рівня ціни виробництва продукту парцелярного селянина. Тут — одна з причин того, що в країнах з переважачою парцелярною власністю ціна на хліб стоїть нижче, ніж у країнах з капіталістичним способом виробництва. Частина додаткової праці селян, які працюють при найбільш несприят-

ливих умовах, відається суспільству даром і не бере участі в регулюванні цін виробництва або в утворенні вартості взагалі. Отже, така низька ціна є наслідок бідності виробників, а ні в якому разі не результат продуктивності їх праці.

Ця форма вільної парцелярної власності селян, що ведуть самостійно своє господарство, як переважаюча, нормальна форма, з одного боку, становить економічну основу суспільства за кращих часів класичної давнини, з другого боку, ми зустрічаємо її в сучасних народів як одну з форм, що виникають з розкладу феодальної земельної власності. Такими є йомени в Англії, селянський стан у Швеції, французьке і західнонімецьке селянство. Про колонії ми тут не говоримо, тому що незалежний селянин розвивається там за інших умов.

Вільна власність селян, які ведуть самостійно своє господарство, є очевидно найнормальніша форма земельної власності для дрібного виробництва, тобто для такого способу виробництва, в якому володіння землею є умова належності працівникові продукту його праці і в якому землероб, вільний власник або підданий, виробляє завжди сам собі засоби до життя незалежно, як відособлений працівник із своєю родиною. Власність на землю так само необхідна для повного розвитку цього способу виробництва, як власність на інструмент для вільного розвитку ремісничого виробництва. Вона становить тут базис для розвитку особистої самостійності. Вона є необхідним перехідним ступенем для розвитку самого землеробства. Причини, через які ця власність гине, розкривають її межі. Вони такі: знищення сільської домашньої промисловості, що становить нормальне доповнення до неї, внаслідок розвитку великої промисловості; поступове збіднення і виснаження ґрунту в умовах дрібного виробництва; узурпація великими земельними власниками общинної власності, яка скрізь становить друге доповнення парцелярного господарства і тільки й дає йому можливість тримати худобу; конкуренція великого сільського господарства, чи ведеться воно як плантаторське господарство, чи як капіталістичне. Її загибелі сприяють також, як це було в Англії в першій половині XVIII століття, поліпшення в землеробстві, які приводять, з одного боку, до зниження цін землеробських продуктів, а з другого боку, потребують збільшення затрат і більш значних речових умов виробництва.

Дрібна земельна власність по самій своїй природі виключає розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, тваринництво у великих розмірах, прогресивне застосування науки.

Лихварство і система податків повинні вести її всюди до

загибелі. Вживання капіталу на купівлю землі відбирає цей капітал від агрикультури. Безконечне розпорощення засобів виробництва і відособлення самих виробників. Безмірне марнування людської сили. Прогресивне погіршення умов виробництва і подорожчання засобів виробництва — неминучий закон дрібної власності. Для цього способу виробництва врожайні роки — лихо ⁴⁵⁾.

Одна із специфічних вад дрібного землеробства там, де воно зв'язане з вільною власністю на землю, походить з того, що землероб затрачує капітал на купівлю землі. (Те саме стосується і до перехідної форми, при якій великий землевласник затрачує капітал, по-перше, на купівлю землі і, по-друге, на те, щоб як її орендар господарювати на ній.) При тій рухомості, якої набуває тут земля як простий товар, зростає число мінливих володільців нею ⁴⁶⁾, так що для кожного нового покоління, з кожним поділом спадщини, земля, з точки зору селянина, знову виступає як капітальна затрата, тобто стає купленою ним землею. Ціна землі становить тут переважаючий елемент індивідуальних непродуктивних витрат виробництва або витрат виробництва продукту індивідуальних виробників.

Ціна землі є не що інше, як капіталізована і тому антиципована рента. Коли землеробство ведеться по-капіталістичному, так що земельний власник одержує тільки ренти, а орендар нічого не платить за землю, крім цієї щорічної ренти, то ясно, що хоч капітал, затрачений самим земельним власником на купівлю землі, є для нього капіталом, що дає проценти, він все ж не має нічого спільного з капіталом, затраченим на саме землеробство. Він не становить елемента ні функціонуючого в землеробстві основного, ні оборотного капіталу ⁴⁷⁾, навпаки, він тільки дає покупцеві титул на одержання щорічної ренти, але не має абсолютно ніякого відношення до виробництва цієї ренти. Адже покупець землі віддає капітал якраз тому, хто продає землю, і взамін продавець відмовляється від своєї власності на землю. Отже, як капітал покупця цей капітал уже не існує; у покупця його вже немає; отже, він не належить до того

⁴⁵⁾ Див. у Туна тронну промову французького короля ⁶⁶⁾.

⁴⁶⁾ Див. Муньє і Рюбішон ⁶⁶⁾.

⁴⁷⁾ Пан д-р Н. Магон («Extensiv oder Intensiv?») {інших даних про цю брошуру Маркс не наводить} виходить з хибного припущення тих, з ким він бореться. Він припускає, що капітал, який затрачується на купівлю землі, є «Anlagekapital», і потім починає спорити про відповідні визначення понять Anlagekapital і Betriebskapital, тобто основний капітал і оборотний капітал. Його цілком школярські уявлення про капітал взагалі — простими, зрештою, для нееконومیста внаслідок стану німецької «науки про народне господарство» — приховують від нього, що цей капітал не є ні основний, ні оборотний капітал; так само, як капітал, який хто-небудь затрачує на біржі на купівлю акцій або державних цінних паперів і який для цієї людини становить вкладення капіталу, в дійсності не «вкладається» в яку-небудь галузь виробництва.

капіталу, який яким-небудь способом можна було б вкласти в саму землю. Дорого чи дешево покупець купив землю, чи одержав її даром,— це нічого не змінює ні в тому капіталі, який орендар затрачує на ведення господарства, ні в ренті, а впливає лише на те, чи виступає рента для нього як процент, чи ні, відповідно, чи виступає вона як високий, чи як низький процент.

Візьмемо, наприклад, рабовласницьке господарство. Ціна, сплачувана тут за раба, є не що інше, як антиципована і капіталізована додаткова вартість або прибуток, що з часом буде вичерпаний з нього. Але капітал, сплачений під час купівлі раба, не входить до складу того капіталу, за допомогою якого з раба добувається прибуток, додаткова праця. Навпаки. Це — капітал, відчужений рабовласником, вирахування з того капіталу, яким він розпоряджається в дійсному виробництві. Він перестав існувати для рабовласника,— цілком так само, як капітал, затрачений на купівлю землі, перестав існувати для землеробства. Це найкраще доводиться тим, що він знову почне існувати для рабовласника або власника землі лише в тому випадку, коли вони знову продадуть раба або землю. Але тоді цей капітал перестає існувати для цього покупця. Через те що він купив раба, він ще не в змозі зразу експлуатувати раба. Цю можливість дасть йому лише дальший капітал, який буде вкладений ним у саме рабовласницьке господарство.

Один і той самий капітал не існує подвійно: і в руках продавця і в руках покупця землі. З рук покупця він переходить в руки продавця, і цим справа закінчена. У покупця тепер немає капіталу, але у нього є зате ділянка землі. Та обставина, що ренту, одержувану від дійсного застосування капіталу до цієї ділянки землі, новий земельний власник вважає тепер процентом на капітал, що його він не вклав у землю, а затратив на придбання землі, абсолютно нічого не змінює в економічній природі фактора землі,— як та обставина, що хто-небудь сплатив 1000 ф. ст. за трипроцентні консолі, не має ніякого відношення до того капіталу, з доходу якого сплачуються проценти по державній позиці.

Гроші, затрачені на купівлю землі, як і гроші, витрачені на купівлю державних цінних паперів, є в дійсності капітал лише *в собі*, як всяка сума вартості на базисі капіталістичного способу виробництва є капітал в собі, потенціальний капітал. Щоб сплачувється за землю, як і за державні цінні папери, як і за інший купований товар,— це певна сума грошей. Вона капітал в собі; тому що вона може бути перетворена в капітал. Від того вжитку, який продавець зробить з одержаних ним гро-

шей, залежить, чи перетворяться вони дійсно в капітал, чи ні. Для покупця вони вже не можуть функціонувати як капітал, — подібно до всяких інших грошей, які ним остаточно витрачені. В його розрахунках вони фігурують для нього як капітал, що дає проценти, бо доход, одержуваний як рента із землі або процент по державній позиції, обчислюється ним як процент на гроші, яких купувала йому купівля права на цей доход. Він може реалізувати їх як капітал тільки за допомогою перепродажу. Але тоді інший, новий покупець опиниться в такому самому становищі, в якому був перший, і ніякими переміщеннями з рук в руки затрачені таким чином гроші не можуть перетворитися в дійсний капітал для того, хто їх затратив.

При дрібній земельній власності ще більше посилюється та ілюзія, ніби сама земля має вартість і тому входить як капітал в ціну виробництва продукту, подібно до машини або сирового матеріалу. Але ми бачили, що рента, а тому й капіталізована рента, ціна землі, тільки в двох випадках може брати участь у визначенні ціни землеробського продукту. По-перше, коли внаслідок будови землеробського капіталу, — капіталу, який не має нічого спільного з капіталом, затраченим на купівлю землі, — вартість землеробського продукту вища за його ціну виробництва, і відносини ринку дають власникові землі можливість використати цю різницю. По-друге, коли має місце монополярна ціна. І те і друге найрідше трапляється при парцелярному господарстві і дрібній земельній власності, тому що якраз тут виробництво в дуже великій мірі служить для задоволення потреб самого землероба і відбувається незалежно від регулювання загальною нормою прибутку. Навіть у тих випадках, коли парцелярне господарство ведеться на орендованій землі, орендна плата тут у незрівнянно більшій мірі, ніж при будь-яких інших відносинах, містить у собі частину прибутку і навіть вирахування із заробітної плати; в такому разі це — рента лише номінально, це не рента як самостійна категорія на протилежність заробітній платі і прибуткові.

Отже, затрата грошового капіталу на купівлю землі зовсім не являє собою вкладення землеробського капіталу. Навпаки, вона означає відповідне зменшення того капіталу, яким можуть розпоряджатися у своїй сфері виробництва дрібні селяни. Вона зменшує відповідно розмір їх засобів виробництва і тому звужує економічну базу відтворення. Вона підкоряє дрібногоселянина лихварству, тому що в цій галузі взагалі рідше трапляються справжні кредитні відносини. Вона становить перешкоду землеробству також і в тому випадку, коли її роблять

великі господарства. Вона дійсно суперечить капіталістичному способу виробництва, для якого в цілому не має значення заборгованість земельного власника, однаково, чи одержав він свою ділянку землі у спадщину, чи купив її. Чи сам він забирає ренту, чи повинен, у свою чергу, віддати її іпотечному кредиторіві,— це само по собі нічого не змінює у господарюванні в орендованому маєтку.

Ми бачили, що при даній земельній ренті ціна землі регулюється ставкою процента. Коли остання низька, то ціна землі висока, і навпаки. Отже, при нормальних умовах висока ціна землі і низька ставка процента повинні б іти рука в руку, так що, якби селянин внаслідок низької ставки процента дорого заплатив за землю, то ця сама найнижча ставка процента повинна була б забезпечити йому на сприятливих умовах у кредит капітал для ведення господарства. В дійсності при пануванні парцелярної власності справа стоїть інакше. Насамперед, до селян не стосуються загальні закони кредиту, бо вони передбачають, що виробник є капіталістом. По-друге, там, де переважає парцелярна власність — про колонії тут немає мови — і парцелярний селянин становить основу нації, утворення капіталу, тобто суспільне відтворення, порівняно слабе і ще слабіше утворення позичкового грошового капіталу в раніше викладеному розумінні. Воно передбачає концентрацію і існування класу багатих бездільних капіталістів (Массі⁹⁷). По-третє, в тому разі, де власність на землю становить життєву умову для більшої частини виробників і необхідну сферу для застосування їх капіталу, ціна землі підвищується незалежно від ставки процента, а часто разом з нею в силу перевищення попиту на земельну власність над пропозицією. За землю, яка продається парцелями, часто одержують тут далеко вищу ціну, ніж при продажу великими масивами, бо тут число дрібних покупців величезне, а число великих покупців мале («чорні банди»⁹⁸, Рюбішон⁹⁹; Ньюмен¹⁰⁰). З усіх цих причин тут ціна землі підвищується при відносно високій ставці процента. Відносно низькому процентові, що його селянин дістає тут з капіталу, затраченого на купівлю землі (Муньє¹⁰¹), на протилежному боці тут відповідає висока лихварська процентна ставка, яку сам селянин повинен сплачувати іпотечному кредиторіві. Ірландська система виявляє те саме, тільки в іншій формі.

Тому ціна землі, цей елемент, сам по собі чужий виробництву, може досягати тут такої висоти, що виробництво стає неможливим (Домбаль).

Та обставина, що ціна землі відіграє таку роль, що купів-

ля і продаж землі, обіг землі як товару, розвивається до таких масштабів, практично є наслідком розвитку капіталістичного способу виробництва, при якому товар стає загальною формою всіх продуктів і всіх засобів виробництва. З другого боку, ці явища розвиваються тільки там, де капіталістичний спосіб виробництва набув лише обмеженого розвитку і не розкрив усіх своїх особливостей; бо ці явища ґрунтуються саме на тому, що землеробство вже не підпорядковане — або ще не підпорядковане — капіталістичному способу виробництва, а підпорядковане способу виробництва, який залишився від загиблих форм суспільства. Отже, шкідливі сторони капіталістичного способу виробництва з його залежністю виробника від грошової ціни його продукту збігаються тут із шкодою, що виникає від недостатнього розвитку капіталістичного способу виробництва. Селянин стає купцем і промисловцем без тих умов, за яких він міг би виробляти свій продукт як товар.

Конфлікт між ціною землі як елементом витрат виробництва для виробника і неелементом ціни виробництва продукту (навіть коли рента бере визначальну участь в утворенні ціни землеробського продукту, такої участі аж ніяк не бере капіталізована рента, яка авансується на 20 і більше років) є лише одна з форм, в яких взагалі виражається суперечність між приватною власністю на землю і раціональним землеробством, нормальним суспільним користуванням землею. Але, з другого боку, приватна власність на землю, отже, експропріація землі у безпосередніх виробників — приватна власність одних, яка має на увазі відсутність власності на землю в інших, — є основа капіталістичного способу виробництва.

Тут, при дрібному землеробстві, ціна землі, ця форма приватної власності на землю і результат такої власності, виступає сама як обмеження виробництва. При великому землеробстві і при великій земельній власності, яка ґрунтується на капіталістичному способі господарства, власність теж є обмеженням, бо вона зв'язує фермера у продуктивних затратах капіталу, що дають вигоду кінець кінцем не йому, а земельному власникові. При обох формах замість свідомого раціонального обробітку землі, як загальної вічної власності, невідчужуваної умови існування і відтворення людських поколінь, що постійно змінюють одно одне, виступає експлуатація і марнування сил землі (не кажучи вже про те, що експлуатація ставиться в залежність не від досягнутого суспільством рівня розвитку, а від випадкових неоднакових обставин окремих виробників). При дрібній власності це буває від недостачі засобів і знань, необхідних для застосування суспільної продуктивної сили

праці. При великій власності — внаслідок експлуатації цих засобів для якомога швидшого збагачення орендарів і власників. І в тому і в другому випадку — внаслідок залежності від ринкової ціни.

Вся критика дрібної земельної власності кінець кінцем зводиться до критики приватної власності як межі і перешкоди для землеробства. До цього ж зводиться і вся протилежна критика великої земельної власності. Звичайно, ми тут для обох випадків лишаємо осторонь побічні політичні міркування. Ця межа і ця перешкода, яку всяка приватна власність на землю чинить землеробському виробництву і раціональному обробіткові, збереженню і поліпшенню самого ґрунту, розвивається і тут і там тільки в різних формах, і в суперечках про ці специфічні форми лиха забувається його основна причина.

Дрібна земельна власність передбачає, що величезна більшість населення живе в селах, що переважає не суспільна, а ізольована праця; що, значить, при цьому виключаються різноманітність і розвиток відтворення, тобто і матеріальних, і духовних умов його, виключаються умови раціональної культури. З другого боку, велика земельна власність скорочує сільське населення до постійно знижуваного мінімуму і протиставить йому все зростаюче промислове населення, яке концентрується у великих містах; тим самим створюються умови, що викликають непоправну бреш у процесі суспільного обміну речовин, диктованого природними законами життя, внаслідок чого сила ґрунту марно розтрачується, а ця марна розтрата за допомогою торгівлі поширюється далеко за межі власної країни (Лібих¹⁰²).

Коли дрібна земельна власність створює клас варварів, який наполовину стоїть поза суспільством, який поєднує в собі всю грубість первісних суспільних форм з усіма стражданнями і всіма злидними цивілізованих країн, то велика земельна власність підризає робочу силу в тій останній галузі, в якій знаходить притулок її природна енергія і в якій вона зберігається як резервний фонд для відродження життєвої сили націй — в самому селі. Велика промисловість і підприємницьке ведення великого землеробства діють рука в руку. Коли первісно вони розрізняються тим, що перша виснажує і руйнує більше робочу силу, а значить, природну силу людини, тимчасом як друге більш безпосередньо спустошує і розоряє природну силу землі, то пізніше, з ходом розвитку, вони подають одне одному руку: підприємницька система і на селі виснажує робітника, а промисловість і торгівля, в свою чергу, створюють для землеробства засоби виснаження ґрунту.

ВІДДІЛ СЬОМИЙ

ДОХОДИ ТА ЇХ ДЖЕРЕЛА

РОЗДІЛ СОРОК ВОСЬМИЙ
ТРИЄДИНА ФОРМУЛАI⁴⁸⁾

Капітал — прибуток (підприємницький дохід плюс процент), земля — земельна рента, праця — заробітна плата: ось триєдина формула, яка охоплює всі таємниці суспільного процесу виробництва.

Далі, оскільки процент, як це показано раніше *, виступає як специфічний, характерний продукт капіталу, а підприємницький дохід на протилежність процентові — як незалежна від капіталу заробітна плата, то зазначена триєдина формула точніше зводиться до такої:

Капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата; в цій формулі прибуток, форма додаткової вартості, яка специфічно характеризує капіталістичний спосіб виробництва, благополучно усувається.

При ближчому розгляді цієї економічної триєдиності ми знаходимо таке:

По-перше, мними джерела багатства, яким можна розпоряджатися щороку, належать до цілком різних сфер і не мають ні найменшої схожості між собою. Вони відносяться одне до одного приблизно так само, як нотаріальні мита, буряки і музика.

Капітал, земля, праця! Але капітал — це не річ, а певне, суспільне, належне певній історичній формації суспільства виробниче відношення, яке представлено в речі і надає цій речі специфічного суспільного характеру. Капітал — це не просто

⁴⁸⁾ Дальші три уривки знаходяться в різних місцях рукопису відділу. VI.—
Ф. Е.

* Див. цей том, частина I, розділ XXIII. Ред.

сума матеріальних і вироблених засобів виробництва. Капітал— це перетворені в капітал засоби виробництва, які самі по собі так само мало є капіталом, як золото або срібло самі по собі — грішми. Монополізовані певною частиною суспільства засоби виробництва, відособлені у відношенні до живої робочої сили продукти і умови приведення в дію самої цієї робочої сили, — ось що в силу цієї протилежності персоніфікується в капіталі. Не тільки продукти робітників, що перетворилися в самостійні сили, продукти як поневолювачі і покупці своїх виробників, але також і суспільні сили і майбутня... {?нерозбірливо} * форма цієї праці протистоять їм як властивості їх продукту. Отже, ми маємо тут певну, на перший погляд дуже містичну, суспільну форму одного з факторів суспільного процесу виробництва, що історично склався.

А тепер поряд з цим земля, неорганічна природа як така, «*rudis indigestaque moles*»¹⁰³, тобто в усій її первозданності. Вартість — це праця. Тому земля не може створити додаткової вартості. Абсолютна родючість ґрунту не приводить до чогонебудь іншого, крім як до того, що певна кількість праці дає певний, зумовлюваний природною родючістю ґрунту, продукт. Різниця в родючості ґрунту приводить до того, що одні й ті самі кількості праці і капіталу, отже, одна й та сама вартість, виражаються в різних кількостях землеробських продуктів; отже, ці продукти мають різні індивідуальні вартості. Вирівнювання цих індивідуальних вартостей в ринкові вартості приводить до того, що

«переваги більш родючих земель у порівнянні з менш родючими... переходять від землероба або споживача до земельного власника» (D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». [London, 1821, p. 62]).

І, нарешті, як «третій у союзі»¹⁰⁴ фігурує простий привид — праця [«*die Arbeit*»], яка є не що інше, як абстракція, і як така взагалі не існує або, коли ми візьмемо... {нерозбірливо} ** — продуктивна діяльність людини взагалі, за допомогою якої вона здійснює обмін речовин з природою, не тільки позбавлена всякої суспільної форми і певного характеру, але яка виступає просто в її природному бутті, незалежно від суспільства, відірвано від будь-яких суспільств і, як вираз життя і утвердження життя, спільна ще для несупільної людини і людини, що набула будь-якого суспільного визначення.

* Пізніше розшифрування рукопису в цьому місці читається так: «суспільні сили їх праці і усупільнена форма цієї праці» («*die gesellschaftlichen Kräfte und zusammenhängende Form dieser Arbeit*»). Ред.

** Пізніше розшифрування рукопису в цьому місці читається так: «якщо ми візьмемо те, що під цим приховується» («*wenn wir das Gemeinte nehmen*»). Ред.

II

Капітал — процент; земельна власність, приватна власність на землю, і саме сучасна, відповідна капіталістичному способу виробництва, — рента; наймана праця — заробітна плата. Отже, в цій формі повинен бути зв'язок між джерелами доходу. Як капітал, так і наймана праця і земельна власність є історично визначені суспільні форми, одна — праці, друга — монополізованої землі, і до того ж обидві є форми, що відповідають капіталові і належать одній і тій самій економічній суспільній формації.

Перше, що впадає в очі в цій формулі, полягає в тому, що поряд з капіталом, поряд з цією формою одного елемента виробництва, притаманною певному способу виробництва, певній історичній структурі суспільного процесу виробництва, поряд з елементом виробництва, який злився з певною суспільною формою і представлений у ній, безпосередньо ставляться: земля — з одного боку, праця — з другого, два елементи реального процесу праці, які в цій речовій формі є спільними для всіх способів виробництва, є речовими елементами всякого процесу виробництва і не мають ніякого відношення до його суспільної форми.

По-друге. В формулі: «капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата» капітал, земля, праця відповідно виступають як джерела процента (замість прибутку), земельної ренти і заробітної плати, що є їх продуктами, плодами; перші — основа, другі — наслідок, перші — причина, другі — результат; до того ж кожне окреме джерело відноситься до свого продукту, як до чогось виділеного і виробленого ним. Всі три види доходів, процент (замість прибутку), рента, заробітна плата, є три частини вартості продукту, отже, взагалі частини вартості, або, в грошовому виразі, певні грошові частини, частини ціни. Хоч формула: капітал — процент є найбеззмістовніша формула капіталу, але все ж це — його формула. Але яким чином земля може створити вартість, тобто суспільно визначену кількість праці та ще саме ту особливу частину вартості її власних продуктів, яка становить ренту? Земля служить фактором виробництва певної споживної вартості, певного матеріального продукту, наприклад пшениці. Але вона не має ніякого відношення до виробництва *вартості пшениці*. Оскільки в пшениці представлена вартість, пшениця розглядається лише як певна кількість уречевленої суспільної праці, цілком незалежно від особливої речовини, в якій представлена ця праця, або від особливої споживної вартості цієї речовини.

Це не суперечить тому, що 1) за інших рівних умов дешевизна або дорожнеча пшениці залежить від продуктивності землі. Продуктивність землеробської праці зв'язана з природними умовами, і залежно від продуктивності останніх одна й та сама кількість праці буває представлена в більшій або меншій кількості продуктів, споживних вартостей. Яка велика кількість праці, представлена в одному шefeldі, це залежить від того, яку кількість шefeldів дає дана кількість праці. Від продуктивності землі тут залежить, в яких кількостях продукту представлена вартість; але ця вартість дана незалежно від такого розподілу. Вартість представлена в споживній вартості; а споживна вартість є умова створення вартості; але нерозумно робити протиставлення там, де на одному боці стоїть споживна вартість, земля, а на другому боці — вартість, і до того ж ще особлива частина вартості. 2) {Тут рукопис уривається.}

III

Вульгарна політична економія в дійсності не робить нічого іншого, як тільки по-доктринерському тлумачить, систематизує і виправдує уявлення агентів буржуазного виробництва, оплутаних відносинами цього виробництва. Тому нас не може дивувати та обставина, що якраз маючи справу з відчуженою формою прояву економічних відносин, в якій вони *prima facie** набирають безглуздового характеру і повні суперечностей, — а коли б форма прояву і суть речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайва, — що саме тут вульгарна політична економія почуває себе зовсім як дома і що ці відносини уявляються їй тим більше само собою зрозумілими, чим більш прихований в них внутрішній зв'язок, хоч для буденного уявлення вони здаються звичними. Тому вона аніскільки не розуміє, що триєдність, з якої вона виходить: земля — рента, капітал — процент, праця — заробітна плата або ціна праці, є *prima facie* три неможливих компоненти. Перш за все перед нами споживна вартість, *земля*, яка не має вартості, і мінова вартість, *рента*: таким чином суспільне відношення, взяте як річ, поставлено у відношення пропорціональності до природи; тобто виходить, що в певне відношення одна до одної ставляться дві непорівнянні величини. Потім *капітал* — *процент*. Якщо під капіталом розуміється певна сума вартості, самостійно представлена в грошах, то *prima facie* є безглуздом те, що вартість є більшою

* — насамперед. Ред.

вартістю, ніж вона варта. Якраз у формулі «капітал — процент» відпадає всяке опосереднення, і капітал зводиться до своєї найзагальнішої, але тому й не пояснимої із себе самої і абсурдної формули. Саме тому вульгарний економіст і віддає перевагу формулі «капітал — процент», з таємничою властивістю вартості не дорівнювати собі самій, перед формулою «капітал — прибуток», що остання вже ближче підходить до дійсного капіталістичного відношення. А потім, усвідомлюючи, що 4 не є 5 і тому 100 талерів не можуть бути 110 талерами, вульгарний економіст шукає порятунку від капіталу як вартості в речовій субстанції капіталу, в його споживній вартості як умові виробництва, в машинах, сировому матеріалі і т. д. Таким чином, замість незрозумілого першого відношення, при якому $4 = 5$, знову виводять зовсім недоладне відношення між споживною вартістю, річчю, з одного боку, і певним суспільним виробничим відношенням, додатковою вартістю, з другого боку, як і у випадку з земельною власністю. Як тільки вульгарний економіст доходить до цих недоладностей, йому все стає ясним, він уже не відчуває потреби міркувати далі. Бо він дійшов якраз до «раціонального» в буржуазному уявленні. Нарешті, *праця — заробітна плата*, ціна праці, як показано в «Капіталі», кн. I, є вираз, який *prima facie* суперечить поняттю вартості, так само як і поняттю ціни, яка взагалі сама є лише певний вираз вартості¹⁰⁵; «ціна праці» так само ірраціональна, як і «жовтий логарифм». Але якраз саме цим найбільше і задовольняється вульгарний економіст, тому що він тут дійшов до глибокого погляду буржуа, який вважає, що він платить гроші за працю, і тому що саме суперечність формули поняттю вартості знімає з нього обов'язок збагнути останню.

Ми⁴⁹⁾ бачили, що капіталістичний процес виробництва є історично визначена форма суспільного процесу виробництва взагалі. Цей останній є одночасно і процес виробництва матеріальних умов існування людського життя, і процес виробництва, що відбувається в специфічних історико-економічних відносинах виробництва, і відтворення самих виробничих відносин, а тим самим, і носіїв цього процесу, матеріальних умов їх існування і взаємин їх відносин, тобто певної суспільно-економічної форми останніх. Бо сукупність цих відносин, в яких носії цього виробництва перебувають до природи і один до одного і при яких вони виробляють, — ця сукупність якраз

⁴⁹⁾ Початок розділу XLVIII за рукописом. [Ф. Е.]

і є суспільство, розглядуване з точки зору його економічної структури. Капіталістичний процес виробництва, подібно до всіх його попередників, відбувається в певних матеріальних умовах, які, однак, є в той же час носіями певних суспільних відносин, в які вступають індивідууми в процесі відтворення свого життя. Як ті умови, так і ці відносини є, з одного боку, передумовами, з другого боку — результатами і продуктами капіталістичного процесу виробництва; вони виробляються і відтворюються останнім. Далі ми бачили: капітал, — а капіталіст є лише персоніфікований капітал і функціонує в процесі виробництва лише як носій капіталу — отже, капітал викачує у відповідному йому суспільному процесі виробництва з безпосередніх виробників, або робітників, певну кількість додаткової праці, яку він одержує без еквівалента і яка по своїй суті завжди лишається примусовою працею, хоч би вона і здавалася результатом вільної договірної угоди. Ця додаткова праця виражається в додатковій вартості, і ця додаткова вартість існує в додатковому продукті. Додаткова праця взагалі, як праця понад міру даних потреб, завжди повинна існувати. Але при капіталістичній, як і при рабовласницькій системі і т. д., вона має тільки антагоністичну форму і доповнюється цілковитим безділлям певної частини суспільства. Певна кількість додаткової праці потрібна для страхового фонду від різного роду випадковостей для забезпечення необхідного, відповідного розвитку потреб і зростання населення прогресивного розширення процесу відтворення, що з капіталістичної точки зору називається нагромадженням. Одна з цивілізаторських сторін капіталу полягає в тому, що він примушує до цієї додаткової праці таким способом і при таких умовах, які для розвитку продуктивних сил, суспільних відносин і для створення елементів вищої нової форми [höhere Neubildung] вигідніші, ніж при попередніх формах рабства, кріпосництва і т. д. Він приводить таким чином, з одного боку, до ступеня, на якому відпадають примус і монополізація суспільного розвитку (включаючи сюди його матеріальні і інтелектуальні вигоди) однією частиною суспільства за рахунок другої; з другого боку, цей ступінь створює матеріальні засоби і зародок для відносин, які при більш високій формі суспільства дадуть можливість поєднати цю додаткову працю з більш значним обмеженням часу, присвяченого матеріальній праці взагалі. Тому що залежно від розвитку продуктивної сили праці додаткова праця може бути велика при загальній невеликій тривалості робочого дня і відносно мала при загальній великій тривалості робочого дня. Якщо необхідний робочий час = 3 годинам і додаткова праця = 3 годинам, то весь робочий день =

= 6 годинам і норма додаткової праці = 100%. Якщо необхідна праця = 9 годинам і додаткова праця = 3 годинам, то весь робочий день = 12 годинам, а норма додаткової праці = тільки $33\frac{1}{3}\%$. Таким чином, від продуктивності праці залежить, скільки споживної вартості виробляється протягом певного часу, а значить, також і протягом певного додаткового робочого часу. Таким чином, дійсне багатство суспільства і можливість постійного розширення процесу його відтворення залежить не від тривалості додаткової праці, а від її продуктивності і від більшого чи меншого забезпечення тих умов виробництва, при яких вона відбувається. Царство свободи починається в дійсності лише там, де припиняється робота, диктована нуждою і зовнішньою доцільністю, отже, по природі речей воно лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва. Як первісна людина, щоб задовольняти свої потреби, щоб зберігати і відтворювати своє життя, мусить боротися з природою, так мусить боротися і цивілізована людина, мусить в усіх суспільних формах і при всіх можливих способах виробництва. З розвитком людини розширюється це царство природної необхідності, тому що розширюються його потреби; але в той же час розширюються і продуктивні сили, які служать для їх задоволення. Свобода в цій сфері може полягати лише в тому, що колективна людина, асоційовані виробники раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільний контроль, замість того щоб він панував над ними як сліпа сила; здійснюють його з найменшою затратою сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй. Та проте це все ж лишається царством необхідності. По той бік його починається розвиток людських сил, який є самоціллю, справжнє царство свободи, яке, однак, може розцвісти лише на цьому царстві необхідності, як на своєму базисі. Скорочення робочого дня — основна умова.

Ця додаткова вартість або цей додатковий продукт розподіляється в капіталістичному суспільстві між капіталістами, — коли ми залишимо осторонь випадкові коливання розподілу і розглядатимемо його регулюючий закон, його нормуючі межі, — як дивіденд пропорціонально тій частці, яка належить кожному в суспільному капіталі. В цьому вигляді додаткова вартість виступає як середній прибуток, що дістається капіталові, середній прибуток, який, в свою чергу, поділяється на підприємницький дохід і процент і який в формі цих двох категорій може дістатися різного роду капіталістам. Це привласнення і розподіл додаткової вартості, відповідно додаткового продукту, капіталом має, однак, свою межу в земельній власності. Як

функціонуючий капіталіст викачує з робітника додаткову працю, а тим самим у формі прибутку додаткову вартість і додатковий продукт, так земельний власник, згідно з раніш викладеними законами, в свою чергу, викачує у капіталіста частину цієї додаткової вартості або додаткового продукту в формі ренти.

Отже, коли ми говоримо тут про прибуток як про частку додаткової вартості, що дістається капіталові, то ми маємо на увазі середній прибуток (що дорівнює підприємницькому доходу плюс процент), який уже обмежений в своєму розмірі відрахуванням ренти з усього прибутку (своєю масою тотожного з усією додатковою вартістю); тобто припускається відрахування ренти. Отже, прибуток на капітал (підприємницький дохід плюс процент) і земельна рента є не що інше, як особливі складові частини додаткової вартості, категорії, в яких остання стає різною залежно від того, чи дістається вона капіталові, чи земельній власності, що, однак, нічого не змінює в її суті. Складені разом, прибуток на капітал і земельна рента утворюють суму суспільної додаткової вартості. Капітал викачує додаткову працю, представлена в додатковій вартості і додатковому продукті, безпосередньо з робітників. Отже, в цьому розумінні він може розглядатися як виробник додаткової вартості. Земельна власність не має ніякого відношення до дійсного процесу виробництва. Її роль обмежується тим, що вона переміщає частину виробленої додаткової вартості з кишені капіталу в свою власну. Проте земельний власник відіграє роль в капіталістичному процесі виробництва не тільки завдяки тому тисненню, яке він справляє на капітал, і також не просто тому, що велика земельна власність є передумовою і умовою капіталістичного виробництва, бо вона є передумовою і умовою експропріації умов праці у працівників, але особливо тому, що земельний власник виступає як персоніфікація однієї з найістотніших умов виробництва.

Нарешті, робітник, як власник і продавець своєї особистої робочої сили, під назвою заробітної плати одержує частину продукту, де представлена частина його праці, яку ми називаємо необхідною працею, тобто працею, необхідною для збереження і відтворення цієї робочої сили, які б не були умови цього збереження і відтворення: бідніші чи багатші, сприятливіші чи несприятливіші.

Хоч би якими непорівнянними взагалі здавалися ці відношення, в них є одно спільне: капітал з року в рік дає капіталістові прибуток, земля земельному власникові — земельну ренту, і робоча сила, — при нормальних умовах і поки вона застосовується, — дає заробітну плату робітникові. Ці три частини що-

року вироблюваної сукупної вартості і відповідні їм частини щороку вироблюваного сукупного продукту можуть, — нагромадження ми лишаємо тут поки що осторонь, — щороку споживатися їх відповідними власниками без того, щоб вичерпалося джерело їх відтворення. Вони виступають як призначені для щорічного споживання плоди багатолітнього дерева або, вірніше, трьох дерев; вони утворюють річний доход трьох класів: капіталіста, земельного власника і робітника, доходи, які розподіляються функціонуючим капіталістом, тому що він безпосередньо викачує додаткову працю і застосовує працю взагалі. Таким чином, капіталістові його капітал, земельному власникові його земля і робітникові його робоча сила або, скоріше, сама його праця (тому що він дійсно продає робочу силу тільки як таку, що себе проявляє, і ціна робочої сили, як показано раніше, на базисі капіталістичного способу виробництва необхідно уявляється йому ціною праці) уявляються трьома різними джерелами їх специфічних доходів: прибутку, земельної ренти і заробітної плати. Вони і дійсно є такими в тому розумінні, що капітал для капіталіста — постійно діючий насос для викачування додаткової праці, земля для земельного власника — постійно діючий магніт для притягання частини тієї додаткової вартості, яку викачав капітал, і, нарешті, праця — постійно відновлювана умова і постійно відновлюваний засіб для того, щоб у формі заробітної плати здобувати частину створеної робітником вартості, а значить, вимірювану цією частиною вартості частину суспільного продукту — необхідні життєві засоби. Вони є, далі, такими в тому розумінні, що капітал фіксує частину вартості, а тому і продукту річної праці, в формі прибутку, земельна власність — другу частину в формі ренти і наймана праця — третю частину в формі заробітної плати, і якраз внаслідок цього перетворення ці частини стають доходами капіталіста, земельного власника і робітника, не створюючи, однак, самої субстанції, яка перетворюється в ці різні категорії. Навпаки, розподіл передбачає наявність цієї субстанції, тобто сукупної вартості річного продукту, яка є не що інше, як уречевлена суспільна праця. Однак агентам виробництва, носіям різних функцій процесу виробництва справа уявляється не в цій, а, навпаки, в перекрученій формі. Чому це відбувається, ми побачимо з дальшого ходу дослідження. Цим агентам виробництва капітал, земельна власність і праця уявляються трьома різними, незалежними джерелами, з яких, як таких, походять три різні складові частини щороку вироблюваної вартості, а значить, і продукту, в якому вона існує, з яких, отже, походять не тільки різні форми цієї вартості, що дістаються у вигляді

доходів окремим факторам суспільного процесу виробництва, але й сама ця вартість, а тим самим і субстанція цих форм доходу.

{Тут у рукопису не вистачає аркуша in folio* .}

... Диференціальна рента зв'язана з відносною родючістю земель, отже, з властивостями, які виникають з ґрунту як такого. Але оскільки вона, по-перше, ґрунтується на різниці індивідуальних вартостей продуктів різних категорій землі, це є лише те визначення, яке ми тільки що згадали; оскільки вона, по-друге, ґрунтується на відмінній від цих індивідуальних вартостей регулюючій загальній ринковій вартості, це буде суспільний закон, що здійснюється через конкуренцію, який не має ніякого відношення ні до землі, ні до різних ступенів її родючості.

Може здатися, що принаймні в формулі «праця — заробітна плата» виражене раціональне відношення. Але цього тут немає так само, як у формулі «земля — земельна рента». Оскільки праця утворює вартість і представлена у вартості товарів, вона не має ніякого відношення до розподілу цієї вартості між різними категоріями. Оскільки ж вона має специфічно суспільний характер найманої праці, вона не утворює вартості. Взагалі вже раніше було показано, що заробітна плата, або ціна праці, є лише ірраціональний вираз вартості або ціни робочої сили; і певні суспільні умови, при яких продається ця робоча сила, не мають ніякого відношення до праці, як до загального фактора виробництва. Праця уречевлюється і в тій складовій частині вартості товару, яка як заробітна плата утворює ціну робочої сили; вона створює цю частину цілком так само, як інші частини продукту; але вона уречевлюється в цій частині не більше і не інакше, ніж у частинах, які утворюють ренту або прибуток. І взагалі оскільки праця нами фіксується, як творець вартості, ми розглядаємо її не в її конкретній формі, як умову виробництва, а в її суспільній визначеності, яка відмінна від суспільної визначеності найманої праці.

Навіть вираз «капітал — прибуток» тут неправильний. Якщо капітал береться в тому єдиному відношенні, в якому він виробляє додаткову вартість, а саме в тому його відношенні до робітника, в якому він видушує додаткову працю примусом, здійснюваним щодо робочої сили, тобто щодо найманого робітника, то ця додаткова вартість міститься у собі крім прибутку (підприємницький дохід плюс процент) і ренту, коротше, всю нерозділену додаткову вартість. Тут, навпаки, капітал як джерело доходу ставиться у відношення тільки до тієї частини, яка

* — форматом в 1/2 друкованого аркуша. Ред.

дістається капіталістові. А це не додаткова вартість, яку він взагалі здобуває, а лише та її частина, яку він здобуває для капіталіста. Всякий зв'язок відпадає ще більше, якщо ця формула перетворюється в таку: «капітал — процент».

Коли спочатку ми розглядали різницю трьох джерел, то тепер ми бачимо, що їх продукти, їх витвори, доходи, навпаки, всі належать до однієї і тієї самої сфери, до сфери вартості. Проте ця різниця вирівнюється тим (це відношення між не тільки непорівнянними величинами, але й між цілком різними речами, які не мають ніякого відношення одна до одної і є непорівнянними), що капітал, подібно до землі і праці, береться в дійсності просто в його речовій субстанції, отже, просто як вироблений засіб виробництва, причому абстрагуються від нього як від відношення до робітника і як від вартості.

По-третє. В цьому розумінні, отже, формула: «капітал — процент (прибуток), земля — рента, праця — заробітна плата» являє собою однаковий симетричний незбіг своїх частин. В дійсності, раз наймана праця уявляється не як суспільно визначена форма праці, а всяка праця по своїй природі уявляється найманою працею (так уявляє собі справу той, хто облутаний капіталістичними виробничими відносинами), то і певні, специфічні суспільні форми, яких набирають речові умови праці — вироблені засоби виробництва і земля — у відношенні до найманої праці (як і, навпаки, з свого боку вони передбачають найману працю), — прямо збігаються з речовим буттям цих умов праці, або з тим виглядом, який вони взагалі мають в дійсному процесі праці, незалежно від кожної його конкретної, історично визначеної суспільної форми і навіть незалежно від *будь-якої* суспільної форми. Відчужена від праці, усамостійнена щодо неї і тим самим перетворена форма умов праці, в якій таким чином вироблені засоби виробництва перетворюються в капітал, а земля — в монополізовану землю, земельну власність, ця належна певному історичному періодові форма збігається через те з буттям і функцією вироблених засобів виробництва і землі в процесі виробництва взагалі. Ці засоби виробництва виявляються капіталом самі по собі, з природи; капітал виявляється просто «економічним найменуванням» цих засобів виробництва; і земля виявляється сама по собі, з природи, землею, монополізованою певною кількістю земельних власників. Як при капіталі і капіталісті, — який в дійсності є не що інше, як персоналізований капітал, — продукти стають самостійною силою у відношенні до виробників, так і в особі земельного власника персоналізується земля, яка теж стає на дичи і як самостійна сила вимагає свої частки у виробленому з її допомогою продук-

ті; так що не земля одержує належну їй частину продукту для відновлення і підвищення її продуктивності, а замість неї земельний власник одержує частку цього продукту її для розтринькування і шахрайства. Ясно, що капітал передбачає працю як найману працю. Але не менш ясно, що коли виходити з праці як найманої праці, так що збіг праці взагалі з найманою працею здається само собою зрозумілим, то капітал і монополізована земля повинні також уявлятися природною формою умов праці у відношенні до праці взагалі. Капітал уявляється тепер природною формою засобів праці, а тому чисто речовою властивістю, що виникає з їх функцій у процесі праці взагалі. Таким чином капітал і вироблений засіб виробництва стають тотожними виразами. Цілком так само тотожними виразами стають земля взагалі і земля, монополізована приватною власністю: Через те засоби праці як такі, засоби праці, які є капіталом з природи, стають джерелом прибутку, а земля як така — джерелом ренти.

Праця як така в її простій визначеності як доцільна продуктивна діяльність ставиться у відношення до засобів виробництва не в їх суспільній визначеності форми, а в їх речовій субстанції, до засобів виробництва як до матеріалу і засобу праці, що відрізняються між собою теж лише речово як споживні вартості: земля — як невироблений засіб праці, решта — як вироблені засоби праці. Отже, якщо праця збігається з найманою працею, то та певна суспільна форма, в якій умови праці протистоять тепер праці, в свою чергу, збігається з їх речовим буттям. В такому разі засоби праці як такі є капітал, і земля як така є земельна власність. Тоді формальна самостійність цих умов праці у відношенні до праці, та особлива форма цієї самостійності, яку вони мають у відношенні до найманої праці, виявляється властивістю, невіддільною від них як від речей, як від матеріальних умов виробництва, виявляється характером, що необхідно належить їм, іманентно властивим їм просто як елементам виробництва. Їх зумовлений певною історичною епохою суспільний характер в капіталістичному процесі виробництва виявляється їх речовим, природним і, так би мовити, споконвіку природженим характером їх як елементів процесу виробництва. В такому разі повинно здаватися, що відповідна участь, яку земля як первісне поле докладання праці, як царство сил природи, як знайдений готовим арсенал усіх предметів праці, і друга відповідна участь, яку вироблені засоби виробництва (знаряддя, сирові матеріали і т. д.) беруть у процесі виробництва взагалі, знаходять собі вираз у відповідних частках, що дістаються їм як капіталові і земельній власності, — тоб-

то їх соціальним представникам, — у формі прибутку (процента) і ренти, подібно до того, як для робітника та участь, яку його праця бере в процесі виробництва, виражається в заробітній платі. Таким чином здається, ніби рента, прибуток, заробітна плата породжуються тією роллю, яку земля, вироблені засоби виробництва і праця відіграють у простому процесі праці, навіть коли б ми розглядали цей процес праці як процес, що відбувається просто між людиною і природою, і абстрагувались від усякої історичної визначеності. Це знов те саме, тільки в іншій формі, коли кажуть: продукт, в якому представлена праця найманого робітника на себе самого, представлена його виручка, його доход, — це тільки заробітна плата, та частина вартості (а тому й суспільного продукту, вимірюваного цією вартістю), яка представляє його заробітну плату. Отже, якщо наймана праця збігається з працею взагалі, то й заробітна плата збігається з продуктом праці, і та частина вартості, яка представлена заробітною платою, збігається з вартістю, взагалі створеною працею. Але завдяки цьому й інші частини вартості, прибуток і рента, так само самостійно протиставляються заробітній платі і, в свою чергу, повинні виникати з власних джерел, специфічно відмінних і незалежних від праці; вони повинні виникати із співдіючих елементів виробництва, власникам яких вони дістаються, отже, прибуток — із засобів виробництва, речових елементів капіталу, а рента із землі або природи, представленої земельним власником (Рюшер ¹⁰⁶).

Через те із джерел доходу в тому розумінні, що капітал притягує в формі прибутку до капіталіста частину тієї додаткової вартості, яку він здобуває з праці, монополія на землю притягує до земельного власника другу частину у формі ренти, а праця дає робітникові у формі заробітної плати останню частину вартості, яка ще лишилась, — із джерел, за допомогою яких одна частина вартості перетворюється в форму прибутку, друга в форму ренти і третя в форму заробітної плати, — земельна власність, капітал і наймана праця перетворюються в дійсні джерела, з яких виникають самі ці частини вартості і ті відповідні частини продукту, в яких існують або на які можуть бути обмінені ці частини вартості, в джерела, з яких кінець кінцем виникає сама вартість продукту ⁵⁰).

Вже при розгляді найпростіших категорій капіталістичного способу виробництва, і навіть товарного виробництва, товару

⁵⁰) «Заробітна плата, прибуток і рента є три первісні джерела всякого доходу, так само як і всякої мінової вартості» (А. Сміт) ¹⁰⁷. «Таким чином причини матеріального виробництва є в той же час джерела всіх існуючих первинних доходів» (Storch [*Cours d'Economie Politique etc.*]. St.-Petersbourg, 1815], t. I, p. 259).

і грошей, ми відзначили містифікуючий характер, що перетворює суспільні відносини, для яких речові елементи багатства при виробництві служать носіями, у властивості самих цих речей (товар), і, що ще яскравіше, перетворює саме виробниче відношення у річ (гроші). Всі суспільні форми, оскільки справа доходить до товарного виробництва і грошового обігу, беруть участь у цьому викривленні. Але при капіталістичному способі виробництва і при капіталі, який становить його панівну категорію, його визначальне виробниче відношення, цей зачарований і перекручений світ дістає незрівнянно більший розвиток. Якщо ми розглядатимемо капітал насамперед у безпосередньому процесі виробництва — як силу, що викачує додаткову працю, — то це відношення ще дуже просте; і дійсний зв'язок ще прямо нав'язується носіям цього процесу, самим капіталістам, і ще усвідомлюється ними. Це переконливо доводиться упертою боротьбою із-за меж робочого дня. Але навіть у цій неопосередненій сфері — сфері безпосереднього процесу між працею і капіталом — справа не є такою простою. З розвитком відносної додаткової вартості при власне специфічно капіталістичному способі виробництва, що розвиває суспільні продуктивні сили праці, ці продуктивні сили і суспільні зв'язки праці в безпосередньому процесі праці здаються перенесеними з праці на капітал. Завдяки цьому капітал уже стає дуже таємничою істотою, тому що всі суспільні продуктивні сили праці уявляються належними йому, а не праці як такій, і виникаючими з його власних надр. А потім втручається процес обігу, в обмін речовин і в зміну форм якого втягуються всі частини капіталу, навіть землеробського капіталу, в тій самій мірі, як розвивається специфічний капіталістичний спосіб виробництва. Це — сфера, в якій відносини первісного виробництва вартості відступають цілком на задній план. Уже в безпосередньому процесі виробництва капіталіст в той же час діє як товаровиробник, як керівник товарного виробництва. Через те цей процес виробництва зовсім не уявляється йому просто процесом виробництва додаткової вартості. Але яка б не була та додаткова вартість, яку капітал у безпосередньому процесі виробництва викачує і втілює в товарах, вартість і додаткова вартість, що містяться в товарах, повинні реалізуватися лише в процесі обігу. І справа уявляється так, ніби вартість, яка заміщує вартості, авансовані на виробництво, і особливо додаткова вартість, яка міститься в товарах, не просто реалізуються в обігу, але виникають з нього; цю ілюзію особливо зміцнюють дві обставини: по-перше, прибуток при відчуженні, залежний від обману, хитрості, знання справи, сприт-

ності і тисячі ринкових кон'юктур; потім та обставина, що тут поряд з робочим часом виступає другий визначальний елемент, час обігу. Хоч він функціонує тільки як негативна межа утворення вартості і додаткової вартості, але виходить така зовнішня видимість, нібито він — така ж позитивна причина їх утворення, як сама праця, і нібито він привносить визначення, що походить з природи капіталу і є незалежне від праці. В «Капіталі», кн. II, нам, природно, довелося подавати цю сферу обігу лише в її відношенні до певних форм, які вона породжує, вказувати на дальший розвиток форм капіталу, що відбувається в цій сфері. Але в дійсності ця сфера є сфера конкуренції, в якій, коли розглядати кожний окремий випадок, панує випадковість, в якій, отже, внутрішній закон, що прокладає собі шлях через ці випадковості і регулює їх, стає видимим лише тоді, коли вони охоплюються у великих масах, і в якій він лишається через те невидимим і незрозумілим для самих окремих агентів виробництва. Але, далі: дійсний процес виробництва, як єдність безпосереднього процесу виробництва і процесу обігу, породжує все нові форми, в яких все більше губиться нитка внутрішнього зв'язку, відносини виробництва все більше набувають самостійного існування у відношенні одне до одного, а складові частини вартості заоктаєніваються в самостійні одна у відношенні до другої форми.

Як ми бачили, перетворення додаткової вартості в прибуток визначається як процесом обігу, так і процесом виробництва. Додаткова вартість у формі прибутку відноситься вже не до затраченої на працю частини капіталу, з якої вона виникає, а до всього капіталу. Норма прибутку регулюється власними законами, які допускають і навіть зумовлюють її зміну, при незмінній нормі додаткової вартості. Це все більше й більше приховує справжню природу додаткової вартості, а тому й дійсний механізм капіталу. В ще більшій мірі відбувається це внаслідок перетворення прибутку в середній прибуток і вартостей в ціни виробництва, в регулюючі середні ринкових цін. Тут вторгається складний суспільний процес — процес вирівнювання капіталів, який відриває відносні середні ціни товарів від їх вартостей, і середні прибутки в різних сферах виробництва (зовсім не говорячи вже про індивідуальні затрати капіталу в кожній окремій сфері виробництва) від дійсної експлуатації праці окремими капіталами. Тут не тільки так здається, але і дійсно середня ціна товарів відмінна від їх вартості, отже, від реалізованої в них праці, і середній прибуток окремого капіталу відмінний від додаткової вартості, яку цей капітал здобув із зайнятих ним робітників. Вартість товарів проявляється

безпосередньо лише в тому впливі, який зміни продуктивної сили праці справляють на зниження і підвищення цін виробництва, на їх рух, а не на їх кінцеві межі. Здається, що прибуток визначається безпосередньою експлуатацією праці лише побічно, остільки саме, оскільки остання дозволяє капіталістові при наявності регулюючих ринкових цін, які здаються незалежними від цієї експлуатації, реалізувати прибуток, що відхиляється від середнього прибутку. Що ж до нормальних середніх прибутків, то вони здаються іманентними капіталові, незалежними від експлуатації; здається, що ненормальна експлуатація, а також середня експлуатація при винятково сприятливих умовах зумовлюють лише відхилення від середнього прибутку, а не самий середній прибуток. Поділ прибутку на підприємницький дохід і процент (не кажучи вже про втручання торговельного і грошево-торгового прибутку, які основані на обігу і здаються виникаючими цілком з обігу, а не з процесу самого виробництва) завершує відособлення форми додаткової вартості, закріплення її форми у відношенні до її субстанції, її суті. Одна частина прибутку, на протилежність другій, цілком відривається від капіталістичного відношення як такого і виступає як виникаюча не з функції експлуатації найманої праці, а з найманої праці самого капіталіста. На протилежність цьому, процент здається виникаючим незалежно від найманої праці робітника і від власної праці капіталіста, а з капіталу як свого власного незалежного джерела. Якщо первісно, на поверхні обігу, капітал здавався капіталом-фетишем, вартістю, що породжує вартість, то тепер, у вигляді капіталу, що дає проценти, він виступає в найбільш відчуженій і найбільш своєрідній формі. А тому формула: «капітал — процент», як третя ланка в формулах «земля — рента» і «праця — заробітна плата», далеко послідовніша, ніж формула «капітал — прибуток», тому що в прибутку все ще зберігається спогад про його походження, який в проценті не тільки зник, але фіксований у формі, протилежній цьому походженню.

Нарешті, поряд з капіталом як самостійним джерелом додаткової вартості виступає земельна власність, як межа середнього прибутку і як фактор, що передає частину додаткової вартості такому класові, який сам не працює, не експлуатує робітників безпосередньо і не може вдаватися, за прикладом капіталу, що дає проценти, в моральні повчальні міркування, наприклад, про ризик і жертви при позичанні капіталу. Через те що тут частина додаткової вартості здається зв'язаною безпосередньо не з суспільними відносинами, а з елементом природи, землею, то форма відособлення і закріплення різних частин додаткової

вартості одна у відношенні до другої завершується, внутрішній зв'язок остаточно розривається, і її джерела цілком маскуються саме взаємним відособленням відносин виробництва, які зв'язуються з різними речовими елементами процесу виробництва.

В формулі: «капітал — прибуток» або, ще краще, «капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата», в цій економічній триєдиності, що зображає зв'язок складових частин вартості і багатства взагалі з його джерелами, виявляється завершеною містифікація капіталістичного способу виробництва, уречевлення суспільних відносин, безпосереднє зрощування речових відносин виробництва з їх історично-суспільною визначеністю: утворився заворожений, перекручений і на голову поставлений світ, в якому monsieur le Capital* і madame la Terre** як соціальні характери в той же час безпосередньо, як просто речі, справляють свій шабаш. Велика заслуга класичної політичної економії полягає в тому, що вона зруйнувала цю облудну зовнішню видимість і ілюзію, це відособлення і закріплення різних суспільних елементів багатства у відношенні одне до одного, цю персоніфікацію речей і уречевлення виробничих відносин, цю релігію повсякденного життя, — тим, що вона звела процент до частини прибутку і ренту до надлишку над середнім прибутком, так що обидві зливаються воедино в додатковій вартості; тим, що вона зобразила процес обігу як просту метаморфозу форм і, нарешті, звела в безпосередньому процесі виробництва вартість і додаткову вартість товарів до праці. Проте навіть кращі з її представників, — та інакше воно й бути не може при буржуазній точці зору, — в більшій чи меншій мірі лишаються оплутаними тим світом видимості, який вони критично зруйнували, і тому в більшій чи меншій мірі впадають у непослідовність, половинчатість і нерозв'язні суперечності. Так само природно, з другого боку, що дійсні агенти виробництва почувають себе цілком як дома серед цих відчужених та ірраціональних форм: капітал — процент, земля — рента, праця — заробітна плата, бо вони рухаються в цих формах зовнішньої видимості і постійно мають справу з ними. Не менш природно через це, що вульгарна політична економія, яка є не що інше, як дидактичне, більш чи менш доктринерське тлумачення звичайних уявлень дійсних агентів виробництва, і яка лише вносить певний раціональний порядок в ці уявлення, що вона саме в цій триєдиності, в якій стерто всякий внутрішній зв'язок, знаходить

* — пан капітал. Ред.

** — пані земля. Ред.

природний, поставлений поза всякими сумнівами базис для свого пустого самовдоволення. В той же час ця формула відповідає інтересам пануючих класів, тому що вона проklamус і зводить в догму природну необхідність і вічне виправдання джерел їхнього доходу.

Описуючи, як виробничі відносини уречевлюються і стають самостійними у відношенні до агентів виробництва, ми не спинаємось на тому, яким чином ці взаємозв'язки, завдяки світовому ринкові, його кон'юктурі, рухові ринкових цін, кредиту, циклам промисловості і торгівлі, чергуванню фаз процвітання і кризи, уявляються агентам виробництва як непереборні, стихійно пануючі над ними закони природи і проявляються у відношенні до них як сліпа необхідність. Не спинаємось тому, що дійсний рух конкуренції лежить поза нашим планом і тому, що ми маємо на меті показати внутрішню організацію капіталістичного способу виробництва лише в його, так би мовити, ідеально середньому типі.

В попередніх суспільних формах ця економічна містифікація виступає переважно у відношенні до грошей і капіталу, що дає проценти. По самій природі справи, вона виключена, поперше, там, де переважає виробництво заради споживної вартості, для безпосереднього власного споживання; по-друге, там, де, як в античну епоху і в середні віки, рабство або кріпосництво утворюють широку основу суспільного виробництва: панування умов виробництва над виробниками замасковується тут відносинами панування і поневолення, які виступають і видимі як безпосередні рушійні пружини виробничого процесу. У первісних общинах, в яких панує первісний комунізм, і навіть в античних міських общинах сама община з її умовами виступає як базис виробництва, а відтворення общини — як кінцева мета виробництва. Навіть у середньовічних цехах ні капітал, ні праця не є незв'язаними, навпаки, їх відносини визначаються корпоративним устроєм, відносинами, які з цим устроєм зв'язані, і уявленнями про професіональний обов'язок, рівень майстерності і т. д., які відповідають цим відносинам. Тільки при капіталістичному способі виробництва... *

---

* Тут рукопис обривається Ред.

РОЗДІЛ СОРОК ДЕВ'ЯТИЙ ДО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСУ ВИРОБНИЦТВА

В дослідженні, яке ми маємо тепер зробити, можна абстрагуватися від відмінності між ціною виробництва і вартістю, тому що ця відмінність взагалі відпадає, якщо, як в даному випадку, розглядати вартість сукупного річного продукту праці, тобто продукту сукупного суспільного капіталу.

Прибуток (підприємницький дохід плюс процент) і рента є не що інше, як своєрідні форми, яких набирають окремі частини додаткової вартості товарів. Величина додаткової вартості є межею загальної величини частин, на які вона може розпадатися. Середній прибуток плюс рента дорівнює через те додатковій вартості. Можливо, що частина вміщеної в товарах додаткової праці, а тому і додаткової вартості, не входить прямо у вирівнювання середнього прибутку, так що частина товарної вартості взагалі не дістає виразу в ціні відповідного товару. Але, по-перше, це компенсується або тим, що норма прибутку зростає, коли товар, проданий нижче від його вартості, утворює елемент постійного капіталу, або тим, що прибуток і рента представлені в більшому продукті, коли товар, проданий нижче від його вартості, входить як предмет особистого споживання в ту частину вартості, яка споживається як дохід. А, по-друге, ці відхилення ціни від вартості в середньому взаємно знищуються. В усякому разі, якщо навіть частина додаткової вартості, що не дістала виразу в ціні товару, виявляється втраченою для ціноутворення, сума середнього прибутку плюс рента в своїй нормальній формі ніколи не може бути більша за всю додаткову вартість, хоч і може бути менша за неї. Її нормальна форма передбачає заробітну плату, що відповідає вартості робочої сили. Навіть монополюна рента, оскільки вона не є відрахуванням із заробітної плати, отже, не утворює особливої категорії, посередньо завжди неминуче утворює частину додаткової вартості; якщо вона і не утворює надлишку ціни над ціною вироб-

ництва того самого товару, складовою частиною якого є (як при диференціальній ренті), або якщо вона і не утворює надлишкової додаткової вартості того самого товару, складовою частиною якого вона служить, над частиною його власної додаткової вартості, вимірюваної середнім прибутком (як при абсолютній ренті), то все ж вона утворює частину додаткової вартості інших товарів, тобто товарів, обмінюваних на цей товар, що має монополісну ціну. — Сума середнього прибутку плюс земельна рента ніколи не може перевищувати величини, частинами якої є ці прибуток і рента і яка вже дана до цього поділу. Тому для нашого дослідження однаково, чи реалізується в ціні товарів уся додаткова вартість товарів, тобто вся вміщена в товарах додаткова праця, чи ні. Додаткова праця вже тому не реалізується цілком, що при постійній зміні кількості праці, суспільно необхідної для виробництва даного товару, — зміні, що впливає з постійної зміни продуктивної сили праці, — частина товарів завжди виробляється при ненормальних умовах, а тому їх доводиться продавати нижче від їх індивідуальної вартості. В усякому разі, прибуток плюс рента дорівнюють усій реалізованій додатковій вартості (додатковій праці), і для дослідження, про яке тут іде мова, реалізовану додаткову вартість можна вважати такою, що дорівнює всій додатковій вартості, бо прибуток і рента є реалізована додаткова вартість, отже, та додаткова вартість, яка взагалі входить у ціну товарів, отже, практично вся та додаткова вартість, яка становить складову частину цієї ціни.

З другого боку, заробітна плата, яка становить третю своєрідну форму доходу, завжди дорівнює змінній складовій частині капіталу, тобто тій складовій частині, яка затрачується не на засоби праці, а на купівлю живої робочої сили, на оплату робітників. (Праця, оплачувана при витрачанні доходу, оплачується із коштів на заробітну плату, з прибутку або ренти і тому не становить частини вартості тих товарів, якими вона оплачується. Отже, вона не береться до уваги при аналізі вартості товарів і складових частин, на які вона розпадається.) Вартість змінного капіталу, а значить, і ціна праці відтворюється в частині уречевленого робочого дня робітників, у тій частині товарної вартості, в якій робітник відтворює вартість своєї власної робочої сили, або ціну своєї праці. Весь робочий день робітника розпадається на дві частини. Одна частина та, протягом якої він виконує кількість праці, необхідну для відтворення вартості його власних життєвих засобів: оплачена частина всієї його праці, тобто та частина, яка необхідна для його власного збереження і відтворення. Інша частина робочого

дня, вся надлишкова кількість праці, яку він виконує зверх праці, реалізованої у вартості його заробітної плати, є додаткова праця, неоплачена праця, виражена в додатковій вартості всієї його товарної продукції (і тому в надлишковій кількості товару), в додатковій вартості, яка, в свою чергу, розпадається на частини з різними найменуваннями — на прибуток (підприємницький дохід плюс процент) і ренту.

Таким чином, частина сукупної вартості товарів, у якій реалізується вся праця робітників, долучувана протягом одного дня або одного року, вартість сукупного річного продукту, яку створює ця праця, розпадається на вартість заробітної плати, прибутку і ренти. Бо вся ця праця розпадається на необхідну працю, за допомогою якої робітник створює ту частину вартості продукту, якою він сам оплачується, тобто заробітну плату, і на неоплачену додаткову працю, за допомогою якої він створює ту частину вартості продукту, яка представляє додаткову вартість і пізніше розпадається на прибуток і ренту. Крім цієї праці, робітник не виконує ніякої іншої праці, і крім вартості продукту, яка набирає форми заробітної плати, прибутку, ренти, він не створює ніякої вартості. Вартість річного продукту, в якій виражається праця, новоодолучена ним протягом року, дорівнює заробітній платі, або вартості змінного капіталу, плюс додаткова вартість, яка, в свою чергу, розпадається на форми прибутку і ренти.

Таким чином, частина сукупної вартості річного продукту, створювана робітником протягом року, виражається в річній сумі вартості трьох доходів: вартості заробітної плати, прибутку і ренти. Очевидно тому, що в створюваній за рік вартості продукту вартість постійної частини капіталу не відтворюється, бо заробітна плата дорівнює лише вартості змінної частини капіталу, авансованої на виробництво, а рента і прибуток дорівнюють лише додатковій вартості, створеному надлишкові вартості над всією вартістю авансованого капіталу, яка дорівнює вартості постійного капіталу плюс вартість змінного капіталу.

Щодо того утруднення, яке треба розв'язати тут, не має ніякого значення та обставина, що частина додаткової вартості, перетвореної в форму прибутку і ренти, не споживається як дохід, а служить для нагромадження. Та її частина, яка зберігається як фонд нагромадження, служить для утворення нового, додаткового капіталу, але не для заміщення старого капіталу, — ні тієї складової частини його, яка була витрачена на робочу силу, ні складової частини, яка була витрачена на засоби праці. Отже, заради спрощення тут можна прийняти, що

доходи цілком пішли на особисте споживання. Це утруднення двоякого роду. З одного боку, вартість річного продукту, у вигляді якого споживаються ці доходи, — заробітна плата, прибуток, рента — містить у собі певну частину вартості, яка дорівнює вартості постійної частини капіталу, що ввійшла в нього. Вона містить у собі цю частину вартості, крім тієї частини вартості, яка зводиться до заробітної плати, і тієї частини, яка розкладається на прибуток і ренту. Отже, вартість річного продукту = заробітній платі + прибуток + рента + C , причому C представляє постійну частину його вартості. Як же вироблена за рік вартість, що дорівнює лише заробітній платі + прибуток + рента, може купити продукт, вартість якого = (заробітній платі + прибуток + рента) + C ? Як вироблена за рік вартість може купити продукт, що має більшу вартість, ніж вона сама?

З другого боку, якщо ми залишимо осторонь ту частину постійного капіталу, яка не ввійшла в продукт і яка через те, хоч і з зменшеною вартістю, продовжує існувати і після річного періоду виробництва товарів, якщо ми, таким чином, на час абстрагуємось від застосованого, але не спожитого основного капіталу, то виявиться, що постійна частина авансованого капіталу в формі сирових і допоміжних матеріалів цілком увійшла в новий продукт, тоді як одна частина засобів праці спожита цілком, а друга — лише частково, тобто у виробництві була спожита тільки частина вартості останніх. Вся ця спожита у виробництві частина постійного капіталу повинна бути замінена *in natura* *. Коли припустити, що всі інші умови, особливо продуктивна сила праці, не змінились, для її заміщення потрібна буде та сама кількість праці, що й раніше, тобто вона повинна бути замінена рівновеликою вартістю. В противному разі саме відтворення не може відбуватися в попередньому масштабі. Але хто повинен виконувати ці роботи і хто їх виконує?

Щодо першого утруднення — хто повинен оплатити вміщену в продукті постійну частину вартості і чим — то припускається, що вартість постійного капіталу, спожитого у виробництві, знову з'являється як частина вартості продукту. Це не суперечить передумовам другого утруднення, тому що вже в «Капіталі», кн. I, розд. V «Процес праці і процес збільшення вартості» було показано, яким чином за допомогою простого одлучення нової праці, яка хоч і не відтворює старої вартості, а створює лише додаток до неї, створює лише додаткову вартість, одночасно зберігається в продукті і стара вартість; але в той же

* — в натуральній формі. *Ред.*

час було показано, що це досягається не остільки, оскільки праця виробляє вартість, тобто є працею взагалі, а оскільки вона функціонує як певна продуктивна праця. Таким чином, не потрібно додаткової праці для того, щоб зберегти вартість постійної частини в тому продукті, на який витрачається доход, тобто вся створена протягом року вартість. Але, звичайно, потрібна нова додаткова праця для того, щоб замінити постійний капітал, вартість і споживна вартість якого були спожиті в минулому році; без такого заміщення відтворення взагалі неможливе.

Вся новодолучена праця представлена в новоствореній протягом року вартості, яка, в свою чергу, цілком перетворюється в три види доходу: заробітну плату, прибуток і ренту. Отже, з одного боку, не залишається надлишкової суспільної праці для заміщення спожитого постійного капіталу, який має бути відновлений почасти *in natura* і за вартістю, почасти тільки за вартістю (оскільки мова йде просто про зношування основного капіталу). З другого боку, вартість, що створена річною працею і розпадається на заробітну плату, прибуток і ренту, і в цих формах має бути витрачена, здається недостатньою для того, щоб оплатити або купити постійну частину капіталу, яка повинна міститися в продукті зверх новоствореної вартості.

Ми бачимо, що поставлена тут проблема вже розв'язана при дослідженні відтворення всього суспільного капіталу («Капітал», кн. II, відділ III). Тут ми вертаємось до цього предмета насамперед тому, що там додаткова вартість ще не була розкрита в її формах доходу: прибуток (підприємницький доход плюс процент) і рента, — а тому й не могла бути розглянута в цих формах; потім також і з тієї причини, що якраз з аналізом форми заробітної плати, прибутку і ренти зв'язана неймовірна помилка всієї політичної економії, починаючи від А. Сміта.

Ми поділили там весь капітал на два великі підрозділи: підрозділ I, який виробляє засоби виробництва, і підрозділ II, який виробляє предмети індивідуального споживання. Та обставина, що деякі продукти можуть так само служити для індивідуального споживання, як і засобами виробництва (кінь, зерно і т. д.), аж ніяк не заперечує абсолютної правильності цього поділу. Він справді не гіпотеза, а лише вираз факту. Візьмемо річний продукт якої-небудь країни. Частина цього продукту, яка б не була її здатність служити засобом виробництва, входить в індивідуальне споживання. Це — продукт, на який витрачається заробітна плата, прибуток і рента. Продукт цей є продуктом певного підрозділу суспільного капіталу. Можливо, що цей самий капітал виробляє і продукти, належні до

підрозділу I. Оскільки це так, то продуктивно споживані продукти підрозділу I доставляються не тією частиною цього капіталу, яка спожита на продукт підрозділу II, на такий продукт, який дійсно припадає на індивідуальне споживання. Весь продукт підрозділу II, який входить в індивідуальне споживання і на який через те витрачається дохід, представляє буття спожитого на нього капіталу плюс вироблений надлишок. Таким чином, це — продукт капіталу, вкладеного тільки у виробництво предметів споживання. І таким самим чином підрозділ I річного продукту, який служить як засіб відтворення — як сировий матеріал і знаряддя праці — яка б не була взагалі здатність цього продукту *naturaliter* * служити як предмет споживання, є продуктом капіталу, вкладеного виключно у виробництво засобів виробництва. Незрівнянно більша частина продуктів, що утворюють постійний капітал, перебуває і речево в такій формі, в якій вони не можуть увійти в індивідуальне споживання. Оскільки ж частина продуктів могла б увійти в індивідуальне споживання, оскільки, наприклад, селянин міг би з'їсти своє насіннєве зерно або зарізати для свого індивідуального споживання свою робочу худобу, то вже в силу самої економічної необхідності селянин змушений поводитися з цією частиною продуктів так, як коли б вона існувала в формі, не придатній для споживання.

Як уже сказано, при розгляді обох підрозділів ми абстрагуємось від основної частини постійного капіталу, яка продовжує існувати *in natura* і за своєю вартістю, незалежно від річного продукту обох підрозділів.

У підрозділі II, на продукти якого витрачаються заробітна плата, прибуток і рента, коротше кажучи, витрачаються доходи, продукт за своєю вартістю, в свою чергу, складається з трьох складових частин. Одна складова частина дорівнює вартості спожитої у виробництві постійної частини капіталу; друга складова частина дорівнює вартості тієї авансованої на виробництво змінної частини капіталу, яка затрачена на заробітну плату; нарешті, третя складова частина дорівнює виробленій додатковій вартості, тобто = прибуткові + рента. Перша складова частина продукту підрозділу II, вартість постійної частини капіталу, не може бути спожита ні капіталістами, ні робітниками підрозділу II, ні земельними власниками. Вона не становить якої б то не було частини їх доходу, але повинна бути заміщена *in natura*, а щоб це могло статися, вона повинна бути продана. Навпаки, інші дві складові частини цього продукту

* — натурально. Ред.

дорівнюють вартості вироблених у цьому підрозділі доходів = заробітній платі + прибуток + рента.

У підрозділі I продукт складається за формою з таких самих складових частин. Але та частина, яка становить тут доход, — заробітна плата + прибуток + рента, коротше, змінна частина капіталу + додаткова вартість, — споживається тут не в натуральній формі продуктів цього підрозділу I, а в формі продуктів підрозділу II. Отже, вартість доходів підрозділу I повинна бути спожита у вигляді тієї частини продукту підрозділу II, яка становить постійний капітал цього підрозділу, що має бути заміщений. Частина продукту підрозділу II, яка повинна замінити постійний капітал цього підрозділу, споживається в її натуральній формі робітниками, капіталістами і земельними власниками підрозділу I. Вони витрачають свої доходи на цей продукт підрозділу II. З другого боку, продукт підрозділу I, оскільки він представляє доход підрозділу I, продуктивно споживається підрозділом II, постійний капітал якого він заміщує *in natura*. Нарешті, спожита постійна частина капіталу підрозділу I заміщується власними продуктами цього підрозділу, які складаються якраз із засобів праці, сирових і допоміжних матеріалів і т. д., заміщується почасти за допомогою обміну капіталістів підрозділу I між собою, а почасти тим, що деякі з цих капіталістів можуть безпосередньо застосувати свій власний продукт знову як засоби виробництва.

Візьмемо попередню схему («Капітал», кн. II, розд. XX, II) простого відтворення¹⁰⁸:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I.} \quad 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II.} \quad 2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000 \end{array} \right\} = 9\,000$$

Згідно з цим, у підрозділі II виробниками і земельними власниками споживається як доход $500_v + 500_m = 1\,000$; лишається замінити $2\,000_c$. Ці $2\,000_c$ споживаються робітниками, капіталістамп і одержувачами ренти підрозділу I, доход яких = $1\,000_v + 1\,000_m = 2\,000$. Продукт підрозділу II споживається як доход підрозділом I, а доход підрозділу I, представлений у продукті, який не можна спожити (індивідуально), споживається як постійний капітал підрозділом II. Отже, лишається дати звіт відносно $4\,000_c$ підрозділу I. Вони заміщуються з власного продукту підрозділу I = $6\,000$ або, вірніше, = $6\,000 - 2\,000$, тому що ці $2\,000$ вже перетворені в постійний капітал для підрозділу II. Слід зауважити, що цифри, звичайно, взяті довільно, а тому і відношення між вартістю доходу підрозділу I і вартістю постійного капіталу підрозділу II здається довільним.

Проте очевидно, що коли процес відтворення відбувається нормально і при незмінних інших умовах, отже, лишаючи осторонь нагромадження, то сума вартості заробітної плати, прибутку і ренти підрозділу I повинна дорівнювати вартості постійної частини капіталу підрозділу II. В протилежному разі або підрозділ II не зможе замінити свій постійний капітал, або в підрозділу I не буде можливості перетворити свій доход з неспоживної в споживну форму.

Таким чином, вартість річного товарного продукту, цілком так само як і вартість товарного продукту окремої затрати капіталу і вартість кожного окремого товару, розпадається на дві складові частини: на *A* — частину, що заміщує вартість авансованого постійного капіталу, і на *B*, частину, яка в формі доходу виступає як заробітна плата, прибуток і рента. Остання складова частина вартості, *B*, остільки являє собою протилежність першій, *A*, оскільки *A*, за інших рівних умов, 1) ніколи не набирає форми доходу, 2) постійно повертається назад у формі капіталу, а саме постійного капіталу. Проте і *B*, в свою чергу, в собі самій містить протилежність. Прибуток і рента мають те спільне із заробітною платою, що всі три є формами доходу. Незважаючи на це, вони істотно відрізняються тим, що в прибутку і ренті представлена додаткова вартість, тобто неоплачена праця, а в заробітній платі — оплачена праця. Частина вартості продукту, яка представляє затрачену заробітну плату, тобто заміщує заробітну плату, і яка при нашому припущенні, що відтворення відбувається в тому самому масштабі і за тих самих умов, знову перетворюється в заробітну плату, — ця частина повертається назад насамперед як змінний капітал, як складова частина капіталу, який повинен бути знову авансований на відтворення. Ця складова частина функціонує двояким чином. Вона існує спочатку в формі капіталу і обмінюється як такий на робочу силу. В руках робітника вона перетворюється в доход, який він здобуває з продажу своєї робочої сили, як доход обмінюється на життєві засоби і споживається. Цей подвійний процес проявляється при посередництві грошового обігу. Змінний капітал авансується грошми, виплачується у вигляді заробітної плати. Це — його перша функція як капіталу. Він обмінюється на робочу силу і перетворюється у прояв цієї робочої сили, в працю. Такий є процес для капіталіста. Але, по-друге, на ці гроші робітники купують частину свого товарного продукту, вимірювану цими грошми, і споживають її як доход. Якщо ми абстрагуємось від грошового обігу, то частина продукту робітника перебуває в руках капіталіста в формі наявного капіталу. Цю частину він авансує як капітал, дає її

робітникові за нову робочу силу, тоді як робітник споживає її як дохід безпосередньо або за допомогою обміну її на інші товари. Таким чином, частина вартості продукту, призначена процесом відтворення для того, щоб перетворитися в заробітну плату, в дохід для робітників, насамперед припливає назад в руки капіталіста в формі капіталу, точніше, змінного капіталу. Та обставина, що вона припливає назад у цій формі, є істотною умовою постійно відновлюваного відтворення праці як найманої праці, засобів виробництва як капіталу і самого процесу виробництва як капіталістичного процесу виробництва.

Щоб не заплутувати справу, створюючи даремні утруднення, треба відрізнити валову виручку і чисту виручку від валового доходу і чистого доходу.

Валова виручка, або валовий продукт, є весь відтворений продукт. Лішаючи осторонь застосовану, але неспожиту частину основного капіталу, вартість валової виручки, або валового продукту, дорівнює вартості авансованого і спожитого у виробництві капіталу, постійного і змінного, плюс додаткова вартість, яка розпадається на прибуток і рента. Або, коли розглядати продукт не окремого капіталу, а сукупного суспільного капіталу, валова виручка дорівнює речовим елементам, що утворюють постійний і змінний капітал, плюс речові елементи додаткового продукту, в яких представлені прибуток і рента.

Валовий дохід є та частина вартості і вимірювана нею частина валового продукту [Bruttoprodukts oder Rohprodukts], яка залишається після відрахування частини вартості і вимірюваної нею частини всього виробленого продукту, яка заміщує вкладений на виробництво і спожитий в ньому постійний капітал. Валовий дохід дорівнює, отже, заробітній платі (або тій частині продукту, яка призначена перетворитися знову в дохід робітника) + прибуток + рента. А чистий дохід є додаткова вартість, отже — додатковий продукт, який лишається після відрахування заробітної плати і який являє собою реалізовану капіталом додаткову вартість, що має бути поділена з земельним власником, і вимірюваний нею додатковий продукт.

Ми бачили, що вартість кожного окремого товару і вартість всього товарного продукту кожного окремого капіталу розпадається на дві частини: одну, яка просто заміщує постійний капітал, і другу, яка, — хоч деяка частка її і повертається назад як змінний капітал, отже, повертається назад теж у формі капіталу, — все ж призначена на те, щоб цілком перетворитися у валовий дохід і набрати форми заробітної плати, прибутку і ренти, сума яких становить валовий дохід. Ми бачили далі,

що те саме спостерігається і щодо вартості сукупного річного суспільного продукту. Різниця між продуктом окремого капіталіста і суспільним продуктом полягає лише ось у чому: з точки зору окремого капіталіста чистий дохід відрізняється від валового доходу, бо останній містить у собі заробітну плату, а перший виключає її. Коли ж розглядати дохід усього суспільства, то національний дохід складається із заробітної плати плюс прибуток, плюс рента, тобто з валового доходу. А втім, і це є тільки абстракцією, тому що все суспільство, при капіталістичному виробництві, стає на капіталістичну точку зору і вважає чистим доходом тільки дохід, який розпадається на прибуток і ренту.

Навпаки, фантазія, як, наприклад, у п. Сея, нібито вся виручка, весь валовий продукт зводиться для нації до чистої виручки або не відрізняється від неї, отже, нібито ця різниця, з національної точки зору, перестає існувати, — ця фантазія є лише необхідний і крайній вираз абсурдної догми, що проходить через усю політичну економію від часів А. Сміта, ніби вся вартість товарів кінець кінцем розпадається на доходи: заробітну плату, прибуток і ренту⁵¹⁾.

Певна річ, легко зрозуміти, коли мова йде про кожного окремого капіталіста, що частина його продукту повинна знову перетворитися в капітал (навіть лишаючи осторонь розширене відтворення або нагромадження), і притому не тільки в змінний капітал, призначення якого, в свою чергу, знову перетворитися в дохід для робітника, тобто у форму доходу, але і в постійний капітал, який ніколи не може перетворитися в дохід. Найпростіше спостереження процесу виробництва робить це очевидним. Труднощі починаються лише тоді, коли процес виробництва розглядається загалом і в цілому. Вартість усієї частини продукту, що споживається як дохід у формі заробітної плати, прибутку і ренти (причому цілком однаково, чи то буде індивідуальне, чи продуктивне споживання), дійсно повністю, як показує аналіз, покривається сумою вартості, складеної

⁵¹⁾ Рікардо робить таке дуже влучне зауваження відносно пустоголового Сея: «Ось що говорить п. Сей про чистий і валовий продукт: «Вся вироблена вартість становить валовий продукт; та сама вартість після відрахування з неї витрат виробництва становить чистий продукт» (т. II, стор. 491)¹⁰⁹. Таким чином, чистий продукт не може існувати, тому що витрати виробництва, за п. Сеєм, складаються з ренти, заробітної плати і прибутку. На стор. 508 він говорить: «Вартість продукту, вартість продуктивних послуг, вартість витрат виробництва — все це схожі вартості, якщо справа полишається на природний перебіг речей». Відніміть від цілого ціле, і у вас нічого не залишиться» (Ricardo, «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1821, ch. XXXII, p. 512, note). А втім, як ми побачимо далі, і Рікардо ніде не спростував помилкового аналізу ціни товарів у Сміта, саме розкладу цієї ціни на суму вартостей доходів. Рікардо не задумується над помилковістю цього аналізу і в своєму аналізі приймає його за вірний остільки, оскільки він «абстрагується» від постійної частини вартості товарів. Час від часу він повертається до того самого способу уявлення.

із заробітної плати плюс прибуток, плюс рента, тобто всією вартістю трьох доходів, хоч вартість цієї частини продукту цілком так само, як і тієї, що не входить в доход, містить у собі частину вартості = C , яка дорівнює вартості вміщеного в цих частинах постійного капіталу, отже, *prima facie* * не може вичерпуватися вартістю доходу. Ця обставина, яка є, з одного боку, практично безспірним фактом, з другого боку, такою ж безспірною теоретичною суперечністю, становить трудність, якої найлегше уникнути, твердячи, що товарна вартість тільки на позір, з точки зору окремого капіталіста, має в собі якусь іншу частину вартості, відмінну від існуючої в формі доходу. Фраза: «доход для одного стає капіталом для другого» звільняє від необхідності будь-якого дальшого роздумування. Якщо вартість всього продукту може бути спожита як доход, то яким же чином стає можливим при цьому заміщення старого капіталу; і яким чином вартість продукту кожного індивідуального капіталу може дорівнювати сумі вартості трьох доходів плюс C , постійний капітал, а вся сума вартості продуктів усіх капіталів дорівнювати сумі вартості трьох доходів плюс 0,— все це, звичайно, виступає при цьому як нерозв'язна загадка і тому все це можна пояснити тим, що такий аналіз взагалі не може збагнути прості елементи ціни; більше того, він обертається в порочному колі і вдовольняється тим, що відсуває розв'язання завдання до безконечності. Таким чином, те, що виступає як постійний капітал, може бути розкладене на заробітну плату, прибуток, ренту, а товарні вартості, в яких представлені заробітна плата, прибуток, рента, в свою чергу, визначаються заробітною платою, прибутком, рентою, і так далі до безконечності ⁵²⁾.

В корені хибна догма, ніби вартість товарів кінець кінцем може бути розкладена на заробітну плату + прибуток + рента, дістає ще й такий вираз, ніби споживач кінець кінцем

* — явно. *Ред.*

⁵²⁾ «В усякому суспільстві ціна кожного товару кінець кінцем зводиться до якої-небудь однієї з частин або ж до всіх їх трьох разом» (тобто заробітної плати, прибутку, ренти) «...Мабуть, до цих трьох частин можна було б додати якусь четверту частину, необхідну для заміщення капіталу орендаря, тобто для відшкодування зношування його робочої худоби та інших знарядь землеробства. Але треба вважати до уваги, що ціна всякого знаряддя в цьому господарстві, наприклад робочого коня, сама складається з тих самих трьох частин: ренти в землі, на якій коня було виходувано, праці, затраченої на догляд за ним і утримання його, і прибутку орендаря, який авансував як цю ренту, так і заробітну плату за цю працю. Тому, хоч ціна хліба і має оплачувати ціну і утримання коня, проте *поена* ціна його розпадається, безпосередньо або кінець кінцем, на ті самі три частини: ренту, працю» (слід сказати: заробітну плату) «і прибуток» (*A. Smith. [An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations]. Vol. I, London, 1776, p. 60—61*). Ми покажемо пізніше, що А. Сміт сам відчуває всю суперечливість і недостатність цього викрутку, бо це тільки викрут, коли він відсилає нас від Понтія до Пілата, ніде не показуючи нам тієї дійсної затрати капіталу, при якій ціна продукту кінець кінцем без остачі розпадається на ці три частини.

повинен оплатити всю вартість сукупного продукту; або ще — ніби грошовий обіг між виробниками і споживачами кінець кінцем повинен дорівнювати грошовому обігові між самими виробниками (Тук¹¹⁰); положення, які так само невірні, як і те основне положення, на яке вони спираються.

Труднощі, які приводять до цього помилкового і prima facie абсурдного аналізу, в коротких рисах такі:

1) Нерозуміння основного відношення між постійним і змінним капіталом, а тому і природи додаткової вартості, а разом з тим і всього базису капіталістичного способу виробництва. Вартість кожного окремого продукту капіталу, кожного одиничного товару містить у собі частину вартості = постійному капіталові, частину вартості = змінному капіталові (перетвореному в заробітну плату для робітників) і частину вартості = додатковій вартості (що пізніше розпадається на прибуток і ренту). Яким же чином можливо, щоб робітник на свою заробітну плату, капіталіст на свій прибуток, земельний власник на свою ренту могли купити товари, з яких кожний містить у собі не тільки одну з цих складових частин, але всі три, і яким чином можливо, щоб сума вартості заробітної плати, прибутку і ренти, отже, трьох джерел доходу, разом взятих, могла купити товари, що становлять все споживання одержувачів цих доходів, товари, які, крім цих трьох складових частин вартості, містять у собі ще одну складову частину вартості, а саме постійний капітал? Як можна на вартість із трьох частин купити вартість з чотирьох частин?⁵³

⁵³) Прудон висловлює свою нездатність зрозуміти це такою обмеженою формулою: робітник не може викупити свій власний продукт, тому що в нього входить процент, який долучається до собівартості продукту¹¹¹. Але ось як повчав його п. Ежен Форкад: «Коли б заперечення Прудона було правильне, воно стосувалося б не тільки прибутків з капіталу, але знищило б саму можливість існування промисловості. Якщо робітник змушений платити 100 за рік, за яку він одержав всього лише 80, якщо заробітна плата спроможна викупити в продукті лише вартість, вкладену в нього нею самою, то це рівнозначне твердженню, що робітник не може нічого викупити, що заробітна плата нічого не може оплатити. Справді в собівартості завжди міститься щось більше, ніж заробітна плата робітника, а в пролажній ціні щось більше, ніж прибуток підприємця, наприклад, ціна сирового матеріалу, часто сплачена за кордоном... Прудон забув про безперервне зростання національного капіталу; він забув, що це зростання проявляє себе для всіх працівників, як для підприємців, так і для робітників» («Revue des deux Mondes», 1848, t. XXIV, p. 998—999). Ми маємо тут перед собою зразок оптимізму буржуазного недоумства в найбільш відповідній йому мудрій формі. По-перше, п. Форкад гадає, що робітник не міг би жити, коли б не одержував, крім вартості, яку виробляє, більш високої вартості, тоді як насправді, навпаки, капіталістичний спосіб виробництва був би неможливий, коли б робітник дійсно одержував вартість, яку він виробляє. По-друге, він цілком правильно узагальнює те утруднення, яке Прудон виставив у такій обмеженій формі. Ціна товарів містить у собі надлишок не тільки над заробітною платою, але також і над прибутком, а саме постійну частину вартості. Таким чином, і капіталіст, згідно з міркуванням Прудона, не міг би викупити товари на свій прибуток. Як же розв'яже Форкад загадку? Безглуздою фразою про зростання капіталу. Отже, постійне зростання капіталу повинне, між іншим, проявляти себе також і в тому, що аналіз товарної ціни, неможливий для економіста при капіталі в 100, робиться зайвим при капіталі в 10 000. Що сказали б про хіміка, який на питання: чим пояснюється, що в землеробському продукті міститься більше вуглецю, ніж

Аналіз цього ми дали в «Капіталі», кн. II, відділ III.

2) Нерозуміння того, як і чому праця, долучаючи нову вартість, зберігає стару вартість в новій формі, не виробляючи цієї останньої вартості знову.

3) Нерозуміння загального зв'язку процесу відтворення, як він (зв'язок) виступає не щодо окремого капіталу, а щодо сукупного капіталу; нерозуміння утруднення, що полягає в тому, яким чином продукт, в якому реалізується заробітна плата і додаткова вартість, тобто вся вартість, створена всією новодолученою протягом року працею, може заміщувати свою постійну частину вартості і ще в той же час зводитися до вартості, обмеженої доходами; яким чином, далі, спожитий при виробництві постійний капітал може бути речево і за вартістю заміщений новим, незважаючи на те, що вся сума новодолученої праці реалізується лише в заробітній платі і в додатковій вартості і вичерпно представлена в сумі вартості обох. Головне утруднення якраз і полягає в цьому, в аналізі відтворення і відношення його різних складових частин з боку як їх речового характеру, так і відношень їх вартості.

4) Але сюди долучається далі утруднення, яке ще посилюється, як тільки різні складові частини додаткової вартості виступають у формі самостійних у відношенні один до одного доходів. Утруднення це полягає в тому, що сталі визначення доходу і капіталу взаємно обмінюються і міняються місцями, так що, з точки зору окремого капіталіста, здаються лише відносними визначеннями, які, проте, зникають при розгляді всього процесу виробництва. Наприклад, доход робітників і капіталістів підрозділу I, що виробляє постійний капітал, заміщує і речево і щодо вартості постійний капітал капіталістів підрозділу II, що виробляє предмети споживання. Таким чином, можна обминути утруднення за допомогою такого уявлення: те, що для одного — доход, для другого — капітал, а тому ці визначення не мають ніякого відношення до дійсного відособлення складових частин вартості товару. Далі, товари, кінець кінцем призначені для того, щоб утворити речові елементи, на які витрачається доход, тобто предмети споживання, наприклад, вовняна пряжа, сукно, проходять на протязі року різні ступені. На одному ступені вони утворюють частину постійного капіталу, на другому — вони споживаються індивідуально, отже, цілком входять в доход. Можна, отже, разом з

у самому ґрунті? — відповідь би: це пояснюється постійним зростанням землеробського виробництва. Благонамрене бажання бачити в буржуазному світі найкращий з усіх можливих світів заміняє у вульгарній політичній економії всяку необхідність любові до істини і прагнення до наукового дослідження.

А. Смітом уявити собі, що постійний капітал є лише мнимий елемент товарної вартості, який зникає в загальному зв'язку. Таким самим чином відбувається, далі, обмін змінного капіталу на доход. Робітник купує на свою заробітну плату частину товарів, яка становить його доход. Цим самим він у той же час заміщує для капіталіста грошову форму змінного капіталу. Нарешті, частина продуктів, що утворюють постійний капітал, заміщується або *in natura* або за допомогою обміну між самими виробниками постійного капіталу, — процес, до якого споживачі не мають ніякого відношення. Коли це випускають з уваги, то виникає хибне уявлення, що доход споживачів заміщує весь продукт, отже, і постійну частину вартості.

5) Крім тієї плутанини, яку вносить перетворення вартостей в ціни виробництва, виникає й інша внаслідок перетворення додаткової вартості в різні особливі форми доходу, що є самостійними одна у відношенні до одної і належать до різних елементів виробництва внаслідок перетворення її в прибуток і ренту. Забувають, що вартості товарів є основою і що розпад цієї товарної вартості на особливі складові частини і дальший розвиток цих складових частин вартості у форми доходу, їх перетворення у відношення різних власників різних факторів виробництва до цих окремих складових частин вартості, їх розподіл між цими власниками відповідно до певних категорій і титулів, абсолютно нічого не змінює в самому визначенні вартості і в законі визначення вартості. Так само мало змінюється закон вартості внаслідок тієї обставини, що вирівнювання прибутку, тобто розподіл всієї додаткової вартості між різними капіталами, і перешкоди, які почасти (в абсолютній ренті) ставляться земельною власністю на шляху до цього вирівнювання, зумовлюють відхилення регулюючих середніх цін товарів від їх індивідуальних вартостей. Це справляє вплив знов-таки тільки на величину долучення додаткової вартості до цін різних товарів, але не знімає самої додаткової вартості і сукупної вартості товарів як джерела цих різних складових частин ціни.

Тут перед нами *quid pro quo* *, яке ми розглядаємо в наступному розділі і яке неминуче зв'язане з ілюзією, ніби вартість виникає із своїх власних складових частин. Зокрема, різні складові частини вартості товару набувають в доходах самостійних форм, і як такі доходи їх відносять до окремих речових елементів виробництва як до їх джерел, замість того щоб віднести їх, як до їх джерела, до вартості товару. Вони дійсно відносяться до згаданих особливих джерел, але не як складові

* — змішування понять (буквально: приймати одне за друге). *Ред.*

частини вартості, а як доходи, як складові частини вартості, що дістаються певним категоріям агентів виробництва: робітників, капіталістів, земельному власникові. Проте можна уявити, що ці складові частини вартості не виникають від розкладу товарної вартості, а, навпаки, лише утворюють її шляхом сполучення; отоді й виходить чудове порочне коло: вартість товарів виникає із суми вартості заробітної плати, прибутку, ренти, а вартість заробітної плати, прибутку, ренти, в свою чергу, визначається вартістю товарів, і т. д. ⁵⁴⁾

При нормальному стані відтворення тільки частина ново-доданої праці вживається на виробництво і, значить, на заміщення постійного капіталу; а саме, якраз та частина, яка заміщує постійний капітал, витрачений для виробництва предметів споживання, речових елементів доходу. Це вирівнюється тим, що зазначена постійна частина не коштує підрозділові II додаткової праці. Але постійний капітал, який (коли розглядати весь процес відтворення, в який, отже, включене і вищезазначене вирівнювання підрозділів I і II) не є продукт ново-доданої праці, хоч цей продукт неможливо було б виробити без неї,— цей постійний капітал зазнає під час процесу відтворення, у речовому відношенні, випадковостей і небезпек, які можуть його зменшити. (Далі, коли розглядати його з боку

⁵⁴⁾ «Оборотний капітал, затрачений на матеріали, сировину і готові вироби, сам складається з товарів, необхідна ціна яких складена з тих самих елементів, так що залічувати до частину оборотного капіталу до елементів необхідної ціни при розгляді всієї сукупності товарів країни значило б допустити подвійний рахунок» (*Storch*. «Cours d'Economie Politique etc.», Т. II, [St.-Petersbourg, 1815] p. 140). Під цими елементами оборотного капіталу Шторх розуміє (основний — це тільки змінена форма оборотного) постійну частину вартості. «Правда, що заробітна плата робітника, так само як і та частина прибутку підприємця, яка складається із заробітних плат, якщо розглядати їх як частину вартості існування, в свою чергу, складаються з товарів, що куплені по ринковій ціні і теж містять у собі заробітні плати, ренти на капіталі, земельні ренти і підприємницькі прибутки... це міркування слугують лише для того, щоб довести неможливість розкласти необхідну ціну на її найпростіші елементи» (там же, примітка). В своїй праці «*Considérations sur la nature du revenu national*» (Paris, 1824) Шторх у полеміці з Сеем, правда, розуміє всю нісенітність, до якої приводить помилковий аналіз товарної вартості, який розкладає її тільки на доходи, і правильно оцінює все безглуздя цих висновків — з точки зору не окремих капіталістів, а нації,— але сам він не робить ні кроку вперед в аналізі необхідної ціни, відносно якої він заявляє в своїй праці «*Cours...*», що необхідну ціну не можна розкласти на її дійсні елементи, не відсуваючи в минулому русі вперед розв'язання завдання до безконечності. «Ясно, що вартість річного продукту розпадається почасти на капіталі, почасти на буттях і що конча з цих частин вартості річного продукту регулярно купує продукти, яких потребує нація як для збереження свого капіталу, так і для оновлення свого фонду споживання («*Considérations sur la nature du revenu national*», Paris, 1824] p. 134—135)... Чи може вона (селянська сім'я, що живе в своїй праці) жити в своїх коморах і хлівах, проїдати свій насінний фонд і призначений для худоби корм, одягатися в шкури своєї робочої худоби, користуватися своїми землеробськими знаряддями для розпаги? Згідно з тезою п. Сее, довелося б відповісти позитивно на всі ці питання (стор. 135—136)... Коли визнати, що дохід нації дорівнює її валовому продуктові, тобто, що з цього продукту не потрібно відраховувати ніякого капіталу, то довелося б також визнати, що нація може непродуктивно витратити всю вартість свого річного продукту, не завдавши найменшої шкоди своєму майбутньому доходу» (стор. 147). Продукти, які становлять капітал нації, не можуть споживатися» (стор. 150).

вартості, то і в цьому відношенні він може знецінитися внаслідок зміни в продуктивній силі праці; однак це стосується лише окремих капіталістів.) Відповідно до цього частина прибутку, отже, додаткової вартості, а тому і додаткової праці, в якій (коли розглядати її з точки зору вартості) представлена лише новодолучена праця, служить страховим фондом. При цьому справа нітрохи не змінюється від того, чи управляє цим страховим фондом страхове товариство як окремим підприємством, чи ні. Це — єдина частина доходу, яка не споживається як дохід і не служить обов'язково фондом нагромадження. Чи служить вона фактично фондом нагромадження, чи тільки покриває прогалини відтворення, це залежить від випадку. Це також єдина частина додаткової вартості і додаткового продукту, а значить, і додаткової праці, яка поряд з частиною, що служить для нагромадження, отже, для розширення процесу відтворення, повинна буде існувати і після знищення капіталістичного способу виробництва. Звичайно, це передбачає, що частина, регулярно споживана безпосередніми виробниками, не буде обмежена її теперішнім мінімальним рівнем. За винятком додаткової праці на тих, що через свій вік це не можуть або вже не можуть брати участь у виробництві, відпадає яка б то не було праця на утримання тих, хто не працює. Якщо звернутися до первісного періоду історії людського суспільства, то ми побачимо, що тут нема ще вироблених засобів виробництва, отже, нема постійного капіталу, вартість якого входить у продукт і який при відтворенні в тому самому масштабі повинен замінюватися *in natura* з продукту в розмірі, що визначається його вартістю. Але тут природа безпосередньо дає життєві засоби і спочатку немає потреби їх виробляти. Тому вона залишає дикунові, якому доводиться задовольняти лише невеликі потреби, час не на те, щоб використати ще не існуючі засоби виробництва для нового виробництва, а на те, щоб, крім праці, якої коштує привласнення існуючих у природі життєвих засобів, затрачувати працю на перетворення інших продуктів природи в засоби виробництва: лук, кам'яний ніж, човен і т. д. Цей процес, коли розглядати його тільки з речового боку, в дикуна цілком відповідає зворотному перетворенню додаткової праці в новий капітал. У процесі нагромадження постійно відбувається перетворення такого продукту надлишкової праці в капітал; і та обставина, що всякий новий капітал походить з прибутку, ренти або інших форм доходу, тобто з додаткової праці, веде до помилкового уявлення, ніби вся вартість товарів виникає з доходу. Це зворотне перетворення прибутку в капітал при ретельнішому аналізі показує, що додаткова праця, — яка

завжди виступає у формі доходу,— служить не для збереження або відтворення попередньої капітальної вартості, а, оскільки вона не споживається як дохід, для створення нового додаткового капіталу.

Все утруднення впливає з того, що вся новодолучена праця, оскільки створена нею вартість не зводиться до заробітної плати, виступає як прибуток, який розуміється тут як форма додаткової вартості взагалі, тобто як вартість, яка нічого не коштувала капіталістові і яка через те, звичайно, не повинна заміщувати йому нічого авансованого, ніякого капіталу. Тому така вартість існує в формі незайнятого, додаткового багатства, коротше, з точки зору окремого капіталіста, в формі його доходу. Але цю новостворену вартість однаково можна спожити як продуктивно, так і індивідуально, однаково і як капітал, і як дохід. Вона частково вже за своєю натуральною формою повинна бути спожита продуктивно. Таким чином, ясно, що праця, долучувана щороку, створює як капітал, так і дохід; щоби виявляється в процесі нагромадження. Але частина робочої сили, затрачена на виробництво нового капіталу (отже, за аналогією, та частина робочого дня, яку дикун вживає не на те, щоб привласнювати продукти харчування, а на те, щоб виготовляти знаряддя, за допомогою якого він привласнює продукти харчування), стає невидимою тому, що весь продукт додаткової праці виступає насамперед у формі прибутку,— визначення, яке в дійсності не має нічого спільного з самим цим додатковим продуктом, а стосується тільки приватного відношення капіталіста до інкасованої ним додаткової вартості. В дійсності додаткова вартість, створювана робітником, розпадається на дохід і капітал, тобто на предмети споживання і додаткові засоби виробництва. Але попередній постійний капітал, що залишився від минулого року (крім тієї частини, яка пошкоджена і, значить, *pro tanto* * знищена, отже, оскільки попередній капітал не повинен бути відтворений,— а такі порушення процесу відтворення підпадають під страхування), розглядуваний з боку його вартості, не відтворюється за допомогою новодолученої праці.

Ми бачимо, далі, що частина новодолученої праці постійно поглинається в процесі відтворення і заміщення спожитого постійного капіталу, хоч ця новодолучена праця розпадається тільки на доходи: заробітну плату, прибуток і ренту. Але при цьому випускається з уваги, 1) що частина вартості продукту цієї праці *не є* продукт цієї новодолученої праці, а є постійний капітал, що вже існував і був спожитий; що через це та частина

---

* — відповідно. *Ред.*

продукту, в якій представлена ця частина вартості, теж не перетворюється в дохід, а заміщує *in natura* засоби виробництва цього постійного капіталу; 2) що частина вартості, яка дійсно представляє цю новодолучену працю, не споживається *in natura* як дохід, а заміщує постійний капітал в іншій сфері, де він набирає такої натуральної форми, в якій може бути спожитий як дохід, але яка, в свою чергу, знов-таки не є виключно продуктом новодолученої праці.

Поки відтворення відбувається в незмінному масштабі, кожний спожитий елемент постійного капіталу повинен заміщуватися *in natura* за допомогою нового екземпляра відповідного роду, якщо не тієї самої кількості і форми, то такої самої дієздатності. Якщо продуктивна сила праці лишається попередня, то це натуральне заміщення буде в той же час і заміщенням тієї вартості, яку постійний капітал мав у своїй попередній формі. Якщо ж продуктивна сила праці збільшується так, що ті самі речові елементи можна відтворити меншою працею, то менша частина вартості продукту може цілком замінити *in natura* постійну частину. Надлишок може в такому разі послужити для утворення нового додаткового капіталу, або можна буде більшій частині продукту надати форми предметів споживання, або ж зменшити додаткову працю. Навпаки, якщо продуктивна сила праці зменшиться, то на заміщення попереднього капіталу потрібна буде значніша частина продукту; додатковий продукт зменшиться.

Зворотне перетворення прибутку або взагалі будь-якої форми додаткової вартості в капітал показує, — коли ми абстрагуємось від історично визначеної економічної форми і розглядатимемо це перетворення просто як утворення нових засобів виробництва, — що все ще зберігається те становище, коли робітник, крім праці, спрямованої на придбання безпосередніх життєвих засобів, затрачує працю на виробництво засобів виробництва. Перетворення прибутку в капітал означає не що інше, як застосування частини надлишкової праці на утворення нових, додаткових засобів виробництва. Що це відбувається в формі перетворення прибутку в капітал, означає лише, що не робітник, а капіталіст розпоряджається надлишковою працею. Що ця надлишкова праця повинна спочатку пройти стадію, в якій вона виступає як дохід (в той час як, наприклад, у дикуна вона виступає як надлишкова праця, безпосередньо спрямована на виробництво засобів виробництва), означає лише, що ця праця або її продукт привласнюється тим, хто не працює. Але щб в дійсності перетворюється в капітал, — це не прибуток як такий. Перетворення додаткової вартості в капітал означає

лише, що додаткова вартість і додатковий продукт не споживаються капіталістом як дохід, індивідуально. Щоб дійсно перетворюється таким чином — це вартість, уречевлена праця, або продукт, в якому безпосередньо представлена ця вартість або на який вона обмінюється після попереднього перетворення в гроші. І тоді, коли прибуток перетворюється в капітал, не ця певна форма додаткової вартості, не прибуток становить джерело нового капіталу. Додаткова вартість при цьому тільки перетворюється з однієї форми в другу. Але не це перетворення форми робить її капіталом. Як капітал тепер функціонує товар і його вартість. Але та обставина, що вартість товару не оплачена, — а тільки внаслідок цього вона і стає додатковою вартістю, — не має ніякого значення для уречевлення праці, для самої вартості.

Непорозуміння виражається в різних формах. Наприклад, в тому, що товари, з яких складається постійний капітал, також містять у собі елементи заробітної плати, прибутку і ренти. Або: те, що представляє для одного дохід, для другого представляє капітал, і тому це — просто суб'єктивні відносини. Так, пряжа прядильника містить у собі частину вартості, яка представляє для нього прибуток. Отже, ткач, купуючи пряжу, реалізує прибуток прядильника, для нього ж самого ця пряжа — лише частина його постійного капіталу.

Крім того, що вже раніше було сказано про відношення доходу і капіталу, слід зауважити: те, щоб, розглядуване як вартість, входить з пряжею як складова частина в капітал ткача — це вартість пряжі. Яким чином частини цієї вартості розподіляються для самого прядильника на капітал і дохід, інакше кажучи, на оплачену і неоплачену працю, — це зовсім не має значення для визначення вартості самого товару (якщо абстрагуватися від змін, зумовлених середнім прибутком). Однак тут криється ще уявлення, ніби прибуток, взагалі додаткова вартість, є надлишок над вартістю товару, який утворюється лише завдяки надбавці, взаємному обдурюванню, прибутку від відчуження. Якщо оплачується ціна виробництва або навіть вартість товару, то оплачуються, звичайно, і складові частини вартості товару, які для його продавця виступають у формі доходу. Про монополюльні ціни тут, звичайно, немає мови.

По-друге, цілком вірно, що складові частини товарів, з яких складається постійний капітал, можуть бути зведені, подібно до всякої іншої товарної вартості, до частин вартості, які для виробників і власників засобів виробництва розпадаються на заробітну плату, прибуток і ренту. Це є лише капіталістична форма виразу того факту, що всяка товарна вартість є лише міра

вміщеної в товарі суспільно необхідної праці. Але вже в «Капіталі», кн. I було показано, що це нітрохи не перешкоджає розпадові товарного продукту всякого капіталу на окремі частини, з яких одна представляє виключно постійну частину капіталу, друга — змінну частину капіталу і третя — тільки додаткову вартість.

Шторх висловлює і думку багатьох інших, коли говорить:

«Продукти, що становлять національний дохід і продаються, слід розглядати в політичній економії з двох різних точок зору: як вартості у відношенні до індивідуумів і як блага у відношенні до нації; тому що дохід нації визначається не так, як дохід окремого індивідуума, за його вартістю, а за його корисністю або за тими потребами, які він може задовольнити» («*Considérations sur la nature du revenu national*». Paris, 1824, p. 19).

По-перше, це хибна абстракція розглядати націю, спосіб виробництва якої оснований на вартості, яка, далі, організована капіталістично, як цілісний організм [Gesamtkörper], що працює тільки для задоволення національних потреб.

По-друге, після знищення капіталістичного способу виробництва, але при збереженні суспільного виробництва визначення вартості лишається пануючим у тому розумінні, що регулювання робочого часу і розподіл суспільної праці між різними групами виробництва, нарешті, охоплюючи все це бухгалтерія стають важливіші, ніж будь-коли.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТИЙ

ВИДИМІСТЬ, СТВОРЮВАНА КОНКУРЕНЦІЄЮ

Уже було показано, що вартість товарів, або регульована всією їх вартістю ціна виробництва, розпадається на:

1) Ту частину вартості, яка заміщує постійний капітал або представляє минулу працю, спожиту в формі засобів виробництва при виготовленні товару; інакше кажучи, вартість або ціну засобів виробництва, що ввійшли в процес виробництва товару. Тут ми маємо завжди на увазі не окремий товар, а товарний капітал, тобто ту форму, в якій представлений продукт капіталу за певний відрізок часу, наприклад за рік; окремий товар становить лише елемент товарного капіталу, і вартість його розпадається на ті самі складові частини, що й вартість товарного капіталу.

2) Ту частину вартості, яка становить змінний капітал, що вимірює собою дохід робітника і перетворюється для останнього в його заробітну плату, яку робітник, отже, відтворив у цій змінній частині вартості капіталу; коротше, частину вартості, в якій представлена оплачена частина праці, новодолученої у виробництві товару до першої, постійної частини вартості.

3) Додаткову вартість, тобто ту частину вартості товарного продукту, в якій представлена неоплачена, або додаткова, праця. Ця остання частина вартості набирає, в свою чергу, самостійних форм, які в той же час є формами доходу: форми прибутку на капітал (процент на капітал як такий і підприємницький дохід з капіталу як функціонуючого капіталу) і форми земельної ренти, що дістається власникові землі, яка бере участь у процесі виробництва. Складові частини 2) і 3), тобто та складова частина вартості, яка завжди набирає форми доходу — у вигляді заробітної плати (звичайно, лише після того, як остання попереду пройшла через форму змінного капіталу), прибутку і ренти — відрізняється від постійної складової частини 1) тим, що до неї зводиться вся та вартість, в якій уречевлюється

праця, новодолучена до цієї постійної частини, до засобів виробництва товару. Коли ж лишити осторонь постійну частину вартості, то буде вірним твердження, що вартість товару, оскільки вона, таким чином, представляє новодолучену працю, завжди розкладається на три частини, що утворюють три форми доходу, — на заробітну плату, прибуток і ренту ⁵⁵⁾, відповідні величини вартості яких, тобто ті відповідні частки, що їх ці величини становлять від усієї вартості, визначаються різними, специфічними, виведеними вище законами. Але було б неправильним зворотне твердження, що вартість заробітної плати, прибуток і рента становлять самостійні, конституюючі елементи вартості, шляхом сполучення яких виникає, — якщо лишити осторонь постійну складову частину, — вартість товару; інакше кажучи, неправильним було б твердження, що вони становлять компонуючі складові частини товарної вартості або ціни виробництва ⁵⁶⁾.

Не важко побачити, в чому тут різниця.

Нехай вартість продукту капіталу, що дорівнює 500, буде $400_c + 100_v + 150_m = 650$; 150_m розпадається, в свою чергу, на 75 одиниць прибутку + 75 одиниць ренти. Припустимо, далі, для того, щоб уникнути непотрібних труднощів, що це капітал середній за будовою, так що його ціна виробництва збігається з його вартістю; збіг, що завжди має місце, раз продукт цього окремого капіталу розглядається як продукт частини сукупного капіталу, яка відповідає його величині.

Тут заробітна плата, вимірювана змінним капіталом, становить 20% авансованого капіталу; додаткова вартість, обчислена на весь капітал, 30%, а саме 15% прибутку і 15% ренти. Вся та складова частина вартості товару, в якій уречевлена новодолучена праця, дорівнює $100_v + 150_m = 250$. Величина її не зале-

⁵⁵⁾ При розпаді вартості, долученої до постійної частини капіталу, на заробітну плату, прибуток і земельну ренту виходять, само собою розуміється, частини вартості. Їх можна, звичайно, уявити собі існуючими безпосередньо в продукті, в якому представлена ця вартість, тобто безпосередньо в продукті, який виробили робітники і капіталісти даної окремої сфери виробництва, наприклад прядильної промисловості, отже, в прядні. Однак в дійсності вони представлені в цьому продукті не більше і не менше, ніж у якому-небудь іншому товарі, ніж у якій-небудь іншій складовій частині речового багатства тієї самої вартості. Адже на практиці заробітна плата сплачується гіршими, тобто в чистому виразі вартості; те саме вірне щодо процента і ренти. І справді, для капіталіста перетворення його продукту в чистий вираз вартості має велике значення; воно вже передбачається при самому розподілі. Чи перетворюються ці вартості назад у той самий продукт, у той самий товар, з виробництва якого вони виникли, чи купує робітник назад частину безпосередньо виробленого ним продукту, чи ж він купує продукт іншої і якісно відмінної праці — все це не має відношення до розглядуваного питання. Пан Родбертус виявляє цілком даремне старання в цьому питанні.

⁵⁶⁾ «Досить зауважити, що те саме загальне правило, яке регулює вартість сировини і промислових товарів, застосовне також і до металів; їх вартість залежить не від норми прибутку, не від норми заробітної плати і не від ренти, вилученої за рудники, а від усієї кількості праці, необхідної для того, щоб добути метал і доставити його на ринок» (Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». London, 1821, ch. III, p. 77).

жить від того, що вона розпадається на заробітну плату, прибуток і ренту. Співвідношення цих останніх частин показує нам, що робоча сила, оплачена сотнею, скажемо, фунтів стерлінгів, доставила кількість праці, яка виражається в сумі грошей, що дорівнює 250 фунтам стерлінгів. Ми бачимо звідси, що робітник виконав додаткової праці в $1\frac{1}{2}$ раза більше, ніж праці для самого себе. Якщо робочий день = 10 годинам, то він працював 4 години на себе і 6 годин на капіталіста. Отже, праця робітників, оплачених 100 ф. ст., виражається в грошовій вартості 250 фунтів стерлінгів. За винятком цієї вартості в 250 ф. ст. нічого не доводиться ділити між робітником і капіталістом, між капіталістом і земельним власником. Така вся вартість, ново-додолучена до вартості засобів виробництва, що дорівнює 400. Тому вироблена вказаним способом і визначувана кількістю уречевленої в ній праці товарна вартість в 250 становить межу тих дивідендів, які робітник, капіталіст і земельний власник можуть здобути з цієї вартості у формі доходів: заробітної плати, прибутку і ренти.

Нехай капітал з тією самою органічною будовою, тобто з тим самим відношенням між застосованою живою робочою силою і приведеним в рух постійним капіталом, мусить платити 150 ф. ст. замість 100 ф. ст. за ту саму робочу силу, яка приводить в рух постійний капітал, що дорівнює 400; нехай, далі, додаткова вартість розпадеться також в новій пропорції на прибуток і ренту. Оскільки припускається, що тепер змінний капітал в 150 ф. ст. приводить в рух ту саму масу праці, яка раніше приводилась в рух капіталом в 100 ф. ст., то нововироблена вартість була б, як і раніш, = 250 і вартість всього продукту, як і раніш, = 650, але ми мали б тоді $400_c + 150_v + 100_m$; і ці 100_m розпадалися б, скажемо, на 45 одиниць прибутку і 55 одиниць ренти. Пропорція, в якій вся нововироблена вартість розподіляється тепер між заробітною платою, прибутком і рентою, була б зовсім інша; зовсім іншою була б також величина всього авансованого капіталу, хоч він приводить в рух ту саму сукупну масу праці, що й раніше. Заробітна плата становила б $27\frac{3}{11}\%$, прибуток — $8\frac{3}{11}\%$, рента — 10% авансованого капіталу; отже, вся додаткова вартість становила б трохи більше 18%.

Внаслідок підвищення заробітної плати змінилася б величина неоплаченої частини всієї праці, а тим самим і величина додаткової вартості. При десятигодинному робочому дні робітникові доводилося б тепер 6 годин працювати на себе і тільки 4 години на капіталіста. Змінилося б також відношення між прибутком і рентою; зменшена додаткова вартість ділилася б

між капіталістом і земельним власником в новій пропорції. Нарешті, внаслідок того, що вартість постійного капіталу лишилася незмінною, а вартість авансованого змінного капіталу зросла, зменшена додаткова вартість виражалася б у ще більш зниженій нормі валового прибутку, причому під останньою ми розуміємо тут відношення всієї додаткової вартості до всього авансованого капіталу.

Зміна в вартості заробітної плати, в нормі прибутку і нормі ренти, яке б не було діяння законів, що регулюють взаємовідношення цих частин, може відбуватися лише в межах, що визначаються величиною новоствореної товарної вартості = 250 одиницям. Виняток мав би місце лише в тому разі, коли б рента ґрунтувалась на монопольній ціні. Це нітрохи не змінило б закону, а тільки ускладнило б дослідження. Бо коли б ми в цьому випадку стали розглядати тільки самий продукт, то зміна виявилася б лише в розподілі додаткової вартості; а коли б ми стали розглядати відносну вартість цього продукту в порівнянні з іншими товарами, то ми виявили б лише ту різницю, що частина додаткової вартості останніх переноситься на цей специфічний товар.

Повторюємо коротко:

Вартість продукту	Нова вартість	Норма додаткової вартості	Норма валового прибутку
Перший випадок: $400_c + 100_v + 150_m = 650 \dots\dots$	250	150%	30%
Другий випадок: $400_c + 150_v + 100_m = 650 \dots\dots$	250	$66\frac{2}{3}\%$	$18\frac{2}{11}\%$

Насамперед додаткова вартість знизилась на одну третину своєї попередньої величини, з 150 до 100. Норма прибутку знизилась трохи більше, ніж на одну третину, з 30% до 18%, тому що зменшена додаткова вартість обчислюється тепер на зростий авансований сукупний капітал. Але й вона впала далеко не в тому відношенні, як норма додаткової вартості. Ця остання з $\frac{150}{100}$ впала до $\frac{100}{150}$, тобто з 150% до $66\frac{2}{3}\%$, в той час як норма прибутку знизилася тільки з $\frac{150}{500}$ до $\frac{100}{550}$, або з 30% до $18\frac{2}{11}\%$. Таким чином, норма прибутку падає відносно більше, ніж маса додаткової вартості, але менше, ніж норма додаткової вартості. Далі, ми бачимо, що вартості, як і маси продуктів, лишаються незмінними, якщо застосовується та сама кількість

праці, хоч авансований капітал внаслідок збільшення його змінної складової частини збільшився. Це зростання авансованого капіталу відбилося б, звичайно, дуже відчутно на капіталістові, який починає нове підприємство. Але з точки зору відтворення в цілому зростання змінного капіталу означає лише одно,— що більша частина вартості, новоствореної за допомогою новодолученої праці, перетворюється в заробітну плату і, значить, насамперед у змінний капітал, замість того щоб перетворюватися в додаткову вартість і додатковий продукт. Отже, вартість продукту лишається незмінною, тому що вона обмежена, з одного боку, постійною капітальною вартістю = 400, з другого боку — цифрою 250, якою представлена новодолучена праця. Але обидві ці величини лишилися незмінними. Новий продукт, оскільки він сам знову входить у постійний капітал, представляє в даній величині вартості ту саму, що й раніше, масу споживної вартості; отже, та сама маса елементів постійного капіталу зберігає ту саму вартість. Інакше стояла б справа в тому випадку, коли б заробітна плата підвищилася не тому, що робітникові стали давати більшу частку вартості продукту його власної праці, але коли б він став одержувати більшу частку вартості продукту своєї власної праці тому, що впала продуктивність праці. Тоді вся вартість, в якій виражається та сама кількість праці—оплаченої і неоплаченої — лишилася б незмінною; але маса продукту, в якій представлена ця кількість праці, зменшилася б і, отже, зросла б ціна кожної відповідної частини продукту, тому що кожна така частина представляє тепер більшу кількість праці. Підвищена заробітна плата в 150 одиниць представляла б не більше продукту, ніж попередня заробітна плата в 100; знижена додаткова вартість в 100 одиниць представляла б лише $\frac{2}{3}$ того продукту, $66\frac{2}{3}\%$ тієї маси споживних вартостей, яка раніше виражалася в 100. В цьому випадку подорожчав би і постійний капітал, оскільки в нього входить цей продукт. Але це не було б наслідком підвищення заробітної плати,— а, навпаки, підвищення заробітної плати було б наслідком подорожчання товарів і наслідком зниженої продуктивності тієї самої кількості праці. Тут виникає ілюзія, ніби підвищення заробітної плати здорожило продукт; в дійсності підвищення це є не причиною, а результатом зміни вартості товарів внаслідок зниження продуктивності праці.

Якщо, навпаки, при інших рівних умовах, коли, отже, попередня кількість затраченої праці була б представлена, як і раніше, в 250 одиницях, підвищилася або впала б вартість засобів виробництва, застосованих працею, то і вартість тієї

самої маси продукту підвищилася б або впала на ту саму величину. $450_c + 100_v + 150_m$ становить вартість продукту = 700, тоді як $350_c + 100_v + 150_m$ дає для вартості тієї самої маси продукту лише 600, замість попередніх 650 одиниць. Отже, коли зростає або зменшується авансований капітал, що приводиться в рух тією самою кількістю праці, тоді, при інших рівних умовах, збільшується або падає вартість продукту, — раз збільшення або зменшення авансованого капіталу відбувається внаслідок зміни величини вартості постійної частини капіталу. Навпаки, вона не змінюється, якщо збільшення або зменшення авансованого капіталу викликано зміною величини вартості змінної частини капіталу при незмінній продуктивній силі праці. Збільшення або зменшення вартості постійного капіталу не компенсується ніяким протилежним рухом. Збільшення ж або зменшення вартості змінного капіталу при незмінній продуктивності праці компенсується зворотним рухом додаткової вартості, так що вартість змінного капіталу плюс додаткова вартість, тобто вартість, новодолучена працею до засобів виробництва і новостворена в продукті, лишається незмінною.

Навпаки, якщо збільшення або зменшення вартості змінного капіталу чи заробітної плати є наслідок подорожчання або зниження ціни товарів, тобто наслідок зменшення або збільшення продуктивності праці, застосованої при даному вкладенні капіталу, то це відіб'ється на вартості продукту. Але підвищення або зниження заробітної плати є тут не причиною, а тільки наслідком.

Коли б, навпаки, у вищеведеному прикладі, при незмінному постійному капіталі = 400_c , зміна $100_v + 150_m$ в $150_v + 100_m$, тобто зростання змінного капіталу було наслідком зниження продуктивної сили праці не в даній галузі виробництва, наприклад у бавовняній, а, скажемо, в землеробстві, яке доставляє робітникові продукти харчування, — отже, було результатом подорожчання цих продуктів харчування, то вартість її продукту не змінилася б. Вартість в 650 одиниць тепер, як і раніше, була б представлена в тій самій масі бавовняної пряжі.

З вищевикладеного випливає, далі, таке: якщо завдяки економії і т. п. зменшуються затрати постійного капіталу в тих галузях виробництва, продукти яких входять у споживання робітника, то це в такій самій мірі, як і безпосереднє зростання продуктивності самої затрачуваної праці, може привести до зменшення заробітної плати, тому що здешевлює життєві засоби робітника, — може привести, отже, до підвищення додаткової вартості; так що норма прибутку зросла б тут з двох причин: по-перше, тому що зменшується вартість постійного капіталу і,

по-друге, тому що збільшується додаткова вартість. Розглядаючи перетворення додаткової вартості в прибуток, ми припускали, що заробітна плата не знижується, а лишається постійною, тому що там ми повинні були дослідити коливання норми прибутку, незалежно від зміни норми додаткової вартості. Крім того, вияснені нами там закони мають загальний характер, вони застосовні також і до тих капіталовкладень, продукти яких не входять в споживання робітника, зміна вартості продукту яких, отже, не справляє впливу на заробітну плату.

Таким чином, відособлення і розклад вартості, яка щороку знову долучається до засобів виробництва або до постійного капіталу за допомогою новозастосовуваної праці, — відособлення цієї новоствореної вартості і розклад її на різні форми доходу: на заробітну плату, прибуток і ренту, нітрохи не змінює межі самої вартості, тієї суми вартості, яка розподіляється між цими різними категоріями; цілком так само, як зміна відношення між цими окремими частинами не може змінити їх суми, цієї даної величини вартості. Дане число 100 лишається завжди тим самим, чи розкладемо ми його на $50 + 50$, чи на $20 + 70 + 10$, чи на $40 + 30 + 30$. Та частина вартості продукту, яка розпадається на ці доходи, як і постійна частина вартості капіталу, визначається вартістю товарів, тобто кількістю праці, уречевленої в них у кожному даному випадку. Таким чином, по-перше, дана маса товарної вартості, яка розподіляється між заробітною платою, прибутком і рентою, — дана, отже, абсолютна межа суми окремих частин вартості цих товарів. По-друге, щодо самих окремих категорій, то їх середні і регулюючі межі також дані. Заробітна плата утворює базис такого їх обмеження. Вона, з одного боку, регулюється природним законом; її мінімальна межа дана фізичним мінімумом життєвих засобів, необхідних робітникові для збереження і відтворення своєї робочої сили, — дана, отже, певною кількістю товарів. Вартість цих товарів визначається робочим часом, що потрібний для їх відтворення, і, тим самим, тією частиною праці, новоодолучуваної до засобів виробництва, або тією частиною кожного робочого дня, яку робітник вживає для виробництва і відтворення еквівалента вартості цих необхідних життєвих засобів. Якщо, наприклад, середня вартість його життєвих засобів за день дорівнює 6 годинам середньої праці, то він повинен в середньому працювати на себе 6 годин на день. Дійсна вартість його робочої сили відхиляється від цього фізичного мінімуму; вона буває різна залежно від клімату і рівня суспільного розвитку; вона

залежить не тільки від фізичних, але й від історично розвинутих суспільних потреб, які стають другою природою. Але в кожній країні і в кожний даний період ця регулююча середня заробітна плата є даною величиною. Таким чином, вартість усіх інших доходів дістає межу. Вона завжди дорівнює вартості, в якій втілюється весь робочий день (який тут збігається з середнім робочим днем, тому що він охоплює всю масу праці, приведену в рух сукупним суспільним капіталом), мінус та частина його, яка втілюється в заробітній платі. Її межа, отже, дана межею тієї вартості, в якій виражається неоплачена праця, тобто кількістю цієї неоплаченої праці. Якщо та частина робочого дня, яку робітник затрачує на відтворення вартості своєї заробітної плати, знаходить свою крайню межу в фізичному мінімумі заробітної плати, то друга частина робочого дня — та, в якій представлена додаткова праця, а значить, і та частина вартості, яка виражає собою додаткову вартість, — знаходить свою межу в фізично можливому максимумі робочого дня, тобто в тій сукупній кількості щоденного робочого часу, яку робітник взагалі може дати при умові збереження і відтворення своєї робочої сили. Оскільки в цьому дослідженні мова йде про розподіл тієї вартості, в якій представлена вся праця, новодолучувана протягом року, то робочий день може розглядатися тут як величина постійна, і припускається як така, незалежно від того, багато чи мало він відхилився від свого фізично можливого максимуму. Абсолютна межа тієї частини вартості, яка утворює додаткову вартість і розпадається на прибуток і земельну ренту, таким чином, дана; вона визначається величиною неоплаченої частини робочого дня, що лишається після відрахування оплаченої його частини, отже, тією частиною вартості всього продукту, в якій ця додаткова праця втілюється. Якщо ми назвемо, як я це зробив, прибутком додаткову вартість, обмежену цими границями і обчислену на весь авансований капітал, то прибуток цей, розглядуваний з боку його абсолютної величини, дорівнює додатковій вартості, і, значить, межі його визначені так само закономірно, як і межі цієї останньої. Але висота норми прибутку також є величина, замкнута в певні межі, що визначаються вартістю товарів. Вона є відношення сукупної додаткової вартості до сукупного суспільного капіталу, авансованого на виробництво. Якщо цей капітал = 500 (скажемо, мільйонів), а додаткова вартість = 100, то 20% становлять абсолютну межу норми прибутку. Розподіл суспільного прибутку відповідно до цієї норми між капіталами, вкладеними в різні сфери виробництва, створює ціни виробництва, які відхиляються від вартостей товарів і є дійсно регулюючими середніми

ринковими цінами. Але відхилення це не знімає ні визначення цін вартостями, ні закономірних меж прибутку. Якщо вартість товару дорівнює спожитому при його виробництві капіталові k плюс вміщена в ньому додаткова вартість, то ціна виробництва товару дорівнює спожитому при його виробництві капіталові k плюс додаткова вартість, яка припадає йому відповідно до загальної норми прибутку, наприклад 20% на капітал, авансований для виробництва цього товару, як на дійсно спожитий, так і просто застосований капітал. Але ця надбавка в 20% сама визначається додатковою вартістю, створеною сукупним суспільним капіталом, і її відношенням до вартості капіталу; саме тому вона становить 20%, а не 10% або 100%. Таким чином, перетворення вартостей в ціни виробництва не знімає меж прибутку, а тільки змінює розподіл останнього між різними окремими капіталами, з яких складається суспільний капітал, — розподіляє його між ними рівномірно, пропорціонально до тієї частки, яку кожний з них становить у відношенні до сукупного капіталу. Ринкові ціни піднімаються вище і падають нижче від цієї регулюючої ціни виробництва, але такі коливання взаємно знищуються. Якщо розглянути дані про ціни за тривалий період, усунувши ті випадки, коли внаслідок зміни продуктивної сили праці змінюється дійсна вартість товарів, а також ті випадки, коли процес виробництва порушується якими-небудь природними або суспільними лихами, то ми будемо вражені насамперед відносно вузькими межами відхилень і потім регулярністю, з якою такі відхилення урівноважуються. Ми побачимо тут те панування регулюючих середніх, яке Кетле відзначив для суспільних явищ¹¹². Якщо вирівнювання товарних вартостей в ціни виробництва не натрапляє ні на які перешкоди, то рента зводиться до диференціальної ренти, тобто обмежується вирівнюванням тих надприбутків, які регулююча ціна виробництва доставила б певній частині капіталістів і які тепер привласнює земельний власник. Отже, тут рента знаходить свою певну межу вартості в тих відхиленнях індивідуальних норм прибутку, які викликаються регулюванням цін виробництва через загальну норму прибутку. Якщо земельна власність ставить перешкоди вирівнюванню товарних вартостей в ціни виробництва і привласнює собі абсолютну ренту, то ця остання обмежена надлишком вартості землеробських продуктів над їх ціною виробництва, отже, надлишком вміщеної в них додаткової вартості зверх прибутку, що припадає на долю капіталів відповідно до загальної норми прибутку. Ця різниця утворює тут межу ренти, яка знов-таки становить лише певну частину даної і вміщеної в товарах додаткової вартості.

Нарешті, коли б вирівнювання додаткової вартості в середній прибуток зустріло в різних сферах виробництва перешкоду у вигляді штучних або природних монополій, і зокрема у вигляді монополії земельної власності, так що стала б можливою монопольна ціна, що перевищує ціну виробництва і вартість товарів, на які поширюється дія монополії, все ж межі, що визначаються вартістю товарів, цим не були б зняті. Монопольна ціна певних товарів лише перенесла б частину прибутку виробників інших товарів на товари з монопольною ціною. Посередньо виникло б місцеве порушення в розподілі додаткової вартості між різними сферами виробництва, але таке порушення лишило б межу самої додаткової вартості незмінною. Коли б товар з такою монопольною ціною входив у число необхідних предметів споживання робітника, він підвищив би заробітну плату і тим самим знизив би додаткову вартість, якщо робітників, як і раніше, виплачували б всю вартість його робочої сили. Такий товар міг би знизити заробітну плату нижче від вартості робочої сили, але лише оскільки заробітна плата перевищує межу свого фізичного мінімуму. Тут монопольна ціна сплачувалася б шляхом відрахування з реальної заробітної плати (тобто із суми споживних вартостей, одержуваних робітником завдяки даній кількості праці) і з прибутку інших капіталістів. Межі, в яких монопольна ціна може порушити нормальне регулювання товарних цін, були б твердо визначені і піддавалися б точному врахуванню.

Отже, подібно до того, як розподіл вартості товарів, яка знову долучена і взагалі розкладається на доходи, знаходить свої дані і регулюючі межі у співвідношенні між необхідною і додатковою працею, заробітною платою і додатковою вартістю, цілком так само і поділ самої додаткової вартості на прибуток і земельну ренту знаходить свої межі в законах, що регулюють вирівнювання норм прибутку. Щодо поділу прибутку на процент і підприємницький дохід, то межі їх обох, разом взятих, утворює середній прибуток. Він дає ту певну величину вартості, в межах якої цей поділ повинен відбутися і тільки й може відбутися. Певна пропорція, в якій відбувається поділ, тут має випадковий характер, тобто визначається виключно відносинами конкуренції. В той час як в інших випадках рівновага пошиту і пропозиції знищує відхилення ринкових цін від регулюючих їх середніх цін, тобто знищує вплив конкуренції, тут вона є єдино визначальною. Але чому? Тому що один і той самий фактор виробництва, капітал, повинен розподілити додаткову вартість, яка йому припадає, між двома володільцями цього самого фактора виробництва. Але та обставина, що тут немає певної зако-

номірної межі для поділу середнього прибутку, не знімає меж останнього, як частини товарної вартості,— так само, як межа прибутку підприємства не зачіпається тим фактом, що два його компаньйони з якихось зовнішніх обставин ділять між собою цей прибуток не порівну.

Якщо, таким чином, та частина товарної вартості, в якій представлена праця, новодолучена до вартості засобів виробництва, розпадається на різні частини, що набувають потім у вигляді доходів самостійних у відношенні одна до одної форм, то звідси ще аж ніяк не випливає, що заробітну плату, прибуток і ренту треба розглядати як конститууючі елементи, із сполучення, або суми яких виникає регулююча ціна («natural price», «prix nécessaire» *) самих товарів; таким чином, не товарна вартість — після відрахування з неї постійної частини вартості — була б первісною єдністю, що розпадається на зазначені три частини, а, навпаки, ціна кожної з цих трьох частин визначалася б самостійно, і лише із складання цих трьох незалежних величин виходила б ціна товару. В дійсності вартість товару є величина, наперед дана, це є сукупність всієї суми вартості заробітної плати, прибутку і ренти, хоч би які були відносні величини цих останніх. При зазначеному ж хибному розумінні заробітна плата, прибуток і рента є три самостійні величини вартості, сукупна величина яких створює, обмежує і визначає величину товарної вартості.

Насамперед ясно, що коли б заробітна плата, прибуток і рента конституювали ціну товарів, то це в однаковій мірі повинно було б відноситися як до постійної частини товарної вартості, так і до другої її частини, в якій представлені змінний капітал і додаткова вартість. Отже, ця постійна частина може бути при цьому залишена без уваги, тому що вартість товарів, з яких вона складається, так само зводилася б до суми вартості заробітної плати, прибутку і ренти. Як уже було показано, цей погляд заперечує навіть саме існування такої постійної частини вартості.

Ясно, далі, що тут відпадає всяке поняття вартості. Лишається тільки уявлення ціни в тому розумінні, що власникам робочої сили, капіталу і землі сплачується певна сума грошей. Але що таке гроші? Гроші — не річ, а певна форма вартості, значить, вони знов-таки передбачають вартість. Отже, нехай певна кількість золота або срібла сплачується за ці елементи виробництва або прирівнюється до цієї кількості в думці. Але ж золото і срібло (а «освічений» економіст пишається тим, що він це

* — «природна ціна», «необхідна ціна». Ред.

збагнув) самі є товарами, як усякі інші товари. Отже, ціна золота і срібла також визначається заробітною платою, прибутком і рентою. Таким чином, ми не можемо заробітну плату, прибуток і ренту визначати тим, що вони прирівнюються до певної кількості золота і срібла, тому що вартість цього золота і срібла, в якій вони повинні бути оцінені, як у своєму еквіваленті, повинна раніше бути оцінена якраз ними, незалежно від золота і срібла, тобто незалежно від вартості всякого товару, що сама якраз є продукт зазначених трьох факторів. Таким чином, сказати, ніби вартість заробітної плати, прибутку і ренти полягає в тому, що вони дорівнюють певній кількості золота і срібла, значило б лише сказати, що вони дорівнюють певній кількості заробітної плати, прибутку і ренти.

Візьмемо насамперед заробітну плату. Бо, і дотримуючись цієї точки зору, слід виходити з праці. Як же визначається регулююча ціна заробітної плати, та ціна, навколо якої коливаються її ринкові ціни?

Скажемо, попитом і пропозицією робочої сили. Але про який попит на робочу силу іде тут мова? Про попит капіталу. Отже, попит на працю рівнозначний пропозиції капіталу. Щоб говорити про пропозицію капіталу, ми повинні знати насамперед, що таке капітал. З чого складається капітал? Візьмемо найпростіший його прояв: з грошей і товарів. Але гроші лише форма товару. Значить, з товарів. Але вартість товарів, за припущенням, визначається, в першу чергу, ціною праці, яка їх виробляє, заробітною платою. Заробітна плата є тут передумовою і розглядається як елемент, що конституює ціну товарів. Виходить, ця ціна повинна бути визначена відношенням пропозиції праці до капіталу. Ціна самого капіталу дорівнює ціні товарів, з яких він складається. Попит капіталу на працю дорівнює пропозиції капіталу. А пропозиція капіталу дорівнює пропозиції суми товарів даної ціни, а ця ціна, в першу чергу, регулюється ціною праці, і ціна праці знов-таки дорівнює тій частині товарної ціни, з якої складається змінний капітал, що виплачується робітникові в обмін на його працю; а ціна товарів, з яких складається цей змінний капітал, в першу чергу, визначається знов-таки ціною праці; бо ціна товарів визначається ціною заробітної плати, прибутку і ренти. Отже, для того щоб визначити заробітну плату, ми не можемо виходити з капіталу як з передумови, бо вартість самого капіталу визначається при участі заробітної плати.

Крім того, залучення до справи конкуренції нітрохи не допомагає нам. Конкуренція змушує ринкові ціни праці підвищуватися або падати. Але припустимо, що попит і пропозиція

праці взаємно покриваються. Чим тоді буде визначатися заробітна плата? Конкуренцією. Але ж ми якраз припустили, що конкуренція перестала діяти, що завдяки рівновазі її обох протилежно спрямованих сил вона перестає справляти вплив. Адже ми якраз хочемо знайти природну ціну заробітної плати, тобто не ту ціну праці, яка регулюється конкуренцією, а ту, яка, навпаки, регулює її.

Не лишається нічого іншого, як визначити необхідну ціну праці необхідними життєвими засобами робітника. Але ці життєві засоби являють собою товари, що мають ціну. Отже, ціна праці визначається ціною необхідних життєвих засобів, а ціна життєвих засобів, як і всіх інших товарів, визначається в першу чергу ціною праці. Отже, ціна праці, що визначається ціною життєвих засобів, визначається ціною праці. Ціна праці визначає саму себе. Інакше кажучи, ми не знаємо, чим визначається ціна праці. Праця має тут взагалі ціну, тому що вона розглядається як товар. Отже, щоб говорити про ціну праці, ми повинні знати, що таке взагалі ціна. Але що таке ціна взагалі, ми цим шляхом якраз і не дізнаємось.

Але припустимо, що таким утішливим способом ми визначили необхідну ціну праці. Як же стоїть справа з середнім прибутком, з прибутком кожного капіталу, який при нормальних умовах утворює другий елемент ціни товару. Середній прибуток повинен визначатися середньою нормою прибутку; а як визначається ця остання? Конкуренцією між капіталістами? Але конкуренція вже передбачає існування прибутку. Вона передбачає різні норми прибутку, а значить, і різні прибутки в тих самих або різних галузях виробництва. Конкуренція може впливати на норму прибутку лише остільки, оскільки вона впливає на ціни товарів. Конкуренція може досягти лише того, що виробники в межах однієї і тієї самої сфери виробництва будуть продавати свої товари по однакових цінах, а в межах різних галузей виробництва — по цінах, що дають їм однаковий прибуток, однаковою пропорціональну надбавку до ціни товару, вже визначеної частково заробітною платою. Конкуренція може через це лише вирівнювати різниці в нормі прибутку. Для того щоб можна було вирівняти неоднакові норми прибутку, прибуток як елемент товарної ціни повинен уже бути в наявності. Конкуренція його не створює. Вона підвищує або знижує його, але не створює того рівня, який встановлюється, як тільки рівність дійсно настала. І коли ми говоримо про необхідну норму прибутку, ми хочемо взяти якраз цю норму прибутку, яка не залежить від руху конкуренції, а, з свого боку, регулює конкуренцію. Середня норма прибутку появляється при рівновазі

сил конкуруючих між собою капіталістів. Конкуренція може створити цю рівновагу, але не ту норму прибутку, яка виступає при цій рівновазі. Чому, коли така рівновага досягнута, загальна норма прибутку = 10% або 20% або 100%? Внаслідок конкуренції? Але, якраз навпаки, конкуренція усунула причини, що викликали відхилення від 10% або 20% або 100%. Вона привела до товарної ціни, при якій кожний капітал дає однаковий прибуток пропорціонально до своєї величини. Але величина самого цього прибутку незалежна від конкуренції. Остання лише все знов і знов приводить всі відхилення до даної величини. Одна людина конкурує з іншими, і конкуренція змушує її продавати свої товари по тій самій ціні, як і ці інші. Але чому ж ця ціна становить 10 або 20 або 100 одиниць?

Виходить, не лишається нічого іншого, як пояснювати норму прибутку, а тому і прибуток, як незбагненим чином визначувану надбавку до ціни товару, яка до цього пункту визначалась заробітною платою. Ця норма прибутку повинна бути даною величиною — ось єдине, що говорить нам конкуренція. Але це ми знали й раніше, коли ми говорили про загальну норму прибутку, про «необхідну ціну» прибутку.

Зовсім немає потреби знову простежувати цей безплідний хід міркувань в застосуванні до земельної ренти. І без того ясно, що, проведений скільки-небудь послідовно, він зумовлює лише те, що прибуток і рента здаються просто надбавкою до ціни товарів, яка визначається цілком незбагненими законами, визначається, в першу чергу, заробітною платою. Коротше, конкуренція повинна пояснити всі нісенітниці економістів, тимчасом як економісти, навпаки, повинні були б пояснити конкуренцію.

Коли лишити осторонь ту фантазію, ніби прибуток і рента, як складові частини ціни, створюються обігом, тобто виникають з продажу, — хоч обіг не може дати нічого такого, що йому самому не було попереду дане, — то справа зводиться просто ось до чого:

Нехай ціна товару, що визначається заробітною платою, = 100 одиницям; норма прибутку становить 10% на заробітну плату і рента 15% на заробітну плату. Тоді ціна товару, що визначається сумою заробітної плати, прибутку і ренти, = 125 одиницям. Ці 25 одиниць надбавки не можуть виникнути з продажу товару. Тому що всі, хто продає один одному товари, продають за 125 одиниць те, що кожному з них коштувало 100 одиниць заробітної плати; результат виходить той самий, як коли б всі вони продавали по 100. Отже, ця операція повинна бути розглянута незалежно від процесу обігу.

Їколи троє ділять самий товар, який тепер коштує 125,— а справа нітрохи не зміниться, якщо капіталіст спочатку продасть товар за 125 одиниць, а потім виплатить робітникові 100, собі самому 10 і одержувачеві земельної ренти 15,— то робітник одержує $\frac{4}{5} = 100$ одиницям вартості і продукту. Капіталіст одержує $\frac{2}{25}$ вартості і продукту, а одержувач земельної ренти — $\frac{3}{25}$. Продавши за 125 одиниць замість 100, капіталіст віддає робітникові лише $\frac{4}{5}$ того продукту, в якому представлена праця робітника. Отже, результат вийшов би той самий, коли б він дав робітникові 80, затримавши 20, з яких 8 припало б йому і 12 одержувачеві земельної ренти. Він тоді продав би товар по його вартості, тому що в дійсності надбавки до ціни є підвищення, незалежні від вартості товару, яка при зробленому вище припущенні визначається вартістю заробітної плати. Таким чином, кружним шляхом це звелось б до того, що, при даному уявленні, слова «заробітна плата», 100, означають вартість продукту, тобто суму грошей, в якій представлена ця певна кількість праці, але що вартість ця все-таки відмінна від реальної заробітної плати і, значить, лишає деякий надлишок. Тільки цей надлишок уловлюється шляхом номінальної надбавки до ціни. Отже, коли б заробітна плата була 110 замість 100, то прибуток мав би бути $= 11$, і земельна рента $= 16\frac{1}{2}$, виходить, ціна товару $= 137\frac{1}{2}$. Відношення лишилося б при цьому без зміни. Але тому що ділення здійснювалося б завжди шляхом номінальної надбавки певних процентів до заробітної плати, то ціна підвищувалася б і падала б разом із заробітною платою. Заробітна плата спочатку прирівнюється тут до вартості товару і потім знову відокремлюється від неї. В дійсності ж справа зводиться — кружним ірраціональним шляхом — до того, що вартість товару визначається кількістю вміщеної в ньому праці, вартість заробітної плати — ціною необхідних життєвих засобів, а надлишок вартості над заробітною платою утворює прибуток і ренту.

Розпад вартості товарів після відрахування вартості спожитих при їх виробництві засобів виробництва; розпад цієї даної суми вартості, визначеної кількістю праці, уречевленої в товарному продукті, на три складові частини, що набирають потім як заробітна плата, прибуток і земельна рента вигляду самостійних, незалежних одна від одної форм доходу,— цей розпад виступає на поверхні капіталістичного виробництва, а значить, і в уявленнях захоплених нею агентів останнього, в цілком перевернутому вигляді.

Нехай вся вартість якого-небудь товару $= 300$, з яких 200 становлять вартість спожитих при його виготовленні засобів

виробництва, або елементів постійного капіталу. Отже, лишаються 100 одиниць як сума нової вартості, долученої до цього товару в процесі його виробництва. Ця нова вартість в 100 одиниць являє собою всю ту суму, яка може бути поділена між трьома формами доходу. Якщо заробітна плата = x , прибуток = y , земельна рента = z , то в розглядуваному випадку сума $x + y + z$ завжди дорівнюватиме 100. Але в уявленні промисловців, купців і банкірів, як і в уявленні вульгарних економістів, це відбувається зовсім не так. Для них не вартість товару після відрахування вартості спожитих на його виготовлення засобів виробництва дана рівною 100, які розпадаються потім на x , y і z . Навпаки, для них ціна товару складається просто з величин вартості заробітної плати, прибутку і ренти, які визначаються незалежно від вартості товару і одна від одної, так що x , y і z дані і визначені кожне самостійно і лише із суми цих величин, яка може бути менша і більша за 100, виходить величина вартості товару як результат складення цих складових частин, що утворюють його вартість. Таке *quid pro quo** неминуче внаслідок цілого ряду причин:

По-перше, складові частини вартості товару протистоять одна одній як самостійні доходи, що відносяться як такі до трьох цілком відмінних один від одного факторів виробництва: праці, капіталу і землі, внаслідок чого здається, що вони виникають з цих останніх. Власність на робочу силу, капітал і землю є причина того, що ці різні складові частини вартості товарів припадають відповідним власникам і тому перетворюються для них у доходи. Але вартість не виникає з перетворення чого-небудь в дохід, вона повинна бути вже в наявності, раніш ніж перетворитися в дохід, набрати цього вигляду. Зворотна видимість зміцнюється тим більше, що визначення відносної величини цих трьох частин у відношенні одна до одної відбувається за різнорідними законами, зв'язок яких із самою вартістю товарів і обмеження яких вартістю аж ніяк не виявляється на поверхні.

По-друге, як ми вже бачили**, загальне підвищення або зниження заробітної плати, викликаючи за інших рівних умов рух загальної норми прибутку в протилежному напрямі, змінює ціни виробництва різних товарів, підвищує одні з них і знижує інші залежно від середньої будови капіталу в відповідних сферах виробництва. Таким чином, тут, принаймні в деяких галузях виробництва, досвід дійсно показує, що середня ціна товару підвищується внаслідок підвищення заробітної плати і

* — змішування понять (буквально: приймати одне за друге). Ред.

** Див. цей том, частина I, стор. 204—208. Ред.

знижується внаслідок її зниження. Але «досвід» не показує, що незалежна від заробітної плати вартість товарів приховано регулює ці зміни. Якщо, навпаки, підвищення заробітної плати є локальним, якщо воно відбувається лише в окремих галузях виробництва під впливом особливих умов, то може мати місце відповідне номінальне підвищення цін цих товарів. Таке підвищення відносної вартості одних товарів у порівнянні з іншими, для яких заробітна плата лишається незмінною, є тоді лише реакцією проти місцевого порушення рівномірності в розподілі додаткової вартості між різними сферами виробництва, засобом вирівнювання окремих норм прибутку в загальну норму. «Досвід», який тут здобувається, знову такий, що ціна визначається заробітною платою. Отже, досвід в обох випадках показує одно,— що заробітна плата визначає товарні ціни. Чого досвід не показує,— це прихованої причини цієї залежності. Далі: середня ціна праці, тобто вартість робочої сили, визначається ціною виробництва необхідних життєвих засобів. Якщо підвищується або знижується друга, то підвищується або знижується і перша. Досвід виявляє тут знов-таки лише існування зв'язку між заробітною платою і ціною товарів; але причина може виступати як наслідок, а наслідок як причина, що й має місце при русі ринкових цін, де підвищення заробітної плати вище за середню відповідає зв'язаному з періодом розквіту підвищенню ринкових цін вище від цін виробництва, а наступне потім падіння заробітної плати нижче за середню відповідає падінню ринкових цін нижче від цін виробництва. Якщо лишити осторонь коливальний рух ринкових цін, то залежності цін виробництва від вартості товарів мав би відповідати в безпосередньому досвіді *prima facie** той факт, що при підвищенні заробітної плати знижується норма прибутку і навпаки. Але ми вже бачили**, що норма прибутку може визначатися змінами в вартості постійного капіталу, незалежними від змін заробітної плати; так що заробітна плата і норма прибутку можуть змінюватись не в протилежному, а в одному і тому самому напрямі, можуть одночасно підвищуватись або падати. Коли б норма прибутку безпосередньо збігалася з нормою додаткової вартості, це було б неможливо. Так само при підвищенні заробітної плати, викликаною зростанням цін на життєві засоби, норма прибутку може лишитись незмінною або навіть підвищитись внаслідок більшої інтенсивності праці або подовження робочого дня. Всі ці дані досвіду підтверджують ілюзію, викликану самотійною, перекрученою формою

---

* — насамперед. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 110—126. *Ред.*

складових частин вартості, ніби сама заробітна плата або заробітна плата разом з прибутком визначають вартість товарів. Якщо взагалі така ілюзія має місце у відношенні до заробітної плати, якщо здається, ніби ціна праці збігається з вартістю, виробленою працею, то у відношенні до прибутку і ренти це зрозуміло само собою. Їх ціни, тобто їх грошові вирази, повинні в цьому випадку регулюватися незалежно від праці і створеної нею вартості.

По-третє, припустимо, що вартості або тільки на погляд незалежні від них ціни виробництва в безпосередньому досвіді завжди збігаються з ринковими цінами товарів, замість того щоб проявлятися лише як регулюючі середні ціни за допомогою постійної компенсації безперервних коливань ринкових цін. Припустимо, далі, що відтворення відбувається завжди при одних і тих самих незмінних умовах, так що продуктивність праці в усіх елементах капіталу лишається постійною. Припустимо, нарешті, що та частина вартості товарного продукту, яка в кожній сфері виробництва утворюється шляхом долучення до вартості засобів виробництва нової кількості праці, отже, нової вартості, — розпадається в незмінній пропорції на заробітну плату, прибуток і ренту, так що дійсно виплачена заробітна плата, фактично реалізований прибуток і фактична рента завжди безпосередньо збігаються: з вартістю робочої сили, з тією частиною всієї додаткової вартості, яка в силу середньої норми прибутку припадає кожній самостійно функціонуючій частині всього капіталу і з межами, в які *normaliter* * поставлена земельна рента на даному базисі. Припустимо, одним словом, що розподіл виробленої суспільством вартості і регулювання цін виробництва відбувається на капіталістичному базисі, але з усуненням конкуренції.

Таким чином, при цих припущеннях, коли вартість товарів була б і проявлялася б як величина постійна; коли частина вартості товарного продукту, яка розпадається на доходи, лишалася б постійною величиною і саме такою і уявлялася б; коли, нарешті, ця дана і постійна частина вартості розпадалася б на заробітну плату, прибуток і ренту завжди в незмінній пропорції,— навіть при таких припущеннях дійсний рух неминуче повинен був би виступати в перекрученому вигляді: не як розпад наперед даної величини вартості на три частини, що прибирають форму незалежних один від одного доходів, а, навпаки, як утворення цієї вартості із суми незалежних, самостійно визначуваних кожний сам по собі, складаючих її елементів

---

* — нормально. Ред.

заробітної плати, прибутку і земельної ренти. Така видимість виникла б неминуче, тому що в дійсному русі окремих капіталів і їх товарних продуктів не вартість товару передбачається як дана при розпаді її на складові частини, а, навпаки, складові частини, на які вона розпадається, функціонують як передумова вартості товарів. Насамперед окремому капіталістові, як ми вже бачили, витрати виробництва товару здаються величиною даною і в дійсній ціні виробництва завжди виступають як така величина. Але витрати виробництва дорівнюють вартості постійного капіталу, авансованих засобів виробництва, плюс вартість робочої сили, яка, проте, уявляється агентом виробництва в ірраціональній формі ціни праці, так що заробітна плата уявляється в той же час доходом робітника. Середня ціна праці є величина дана, тому що вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для її відтворення. Що ж до тієї частини вартості товарів, яка становить заробітну плату, то вона породжується не тим, що прибирає цю форму заробітної плати, не тим, що капіталіст авансує робітникові в формі заробітної плати його частку в його власному продукті, а тим, що робітник виробляє еквівалент, відповідний його заробітній платі, тобто протягом певної частини своєї щоденної або річної праці виробляє вартість, яка міститься в ціні його робочої сили. Але заробітна плата встановлюється договором раніше, ніж вироблено відповідний їй еквівалент вартості. Як елемент ціни, величина якого дана раніше, ніж вироблено товар і товарну вартість, як складова частина витрат виробництва, заробітна плата виступає не як частина всієї вартості товару, яка виділилася в самостійну форму від сукупної вартості товару, а, навпаки, як величина дана, яка наперед визначає собою цю сукупну вартість, тобто виступає як фактор, що утворює вартість і ціну. Роль, аналогічну тій, яку заробітна плата відіграє у витратах виробництва товару, середній прибуток відіграє в ціні його виробництва, бо ціна виробництва дорівнює витратам виробництва плюс середній прибуток на авансований капітал. Цей середній прибуток входить практично в уявлення і розрахунки самого капіталіста як регулюючий елемент,— і не тільки в тому розумінні, що він визначає собою перенесення капіталу з однієї сфери застосування в іншу, але і взагалі при всяких купівлях і договорах, що охоплюють процес відтворення за більш-менш тривалий період. Але оскільки це так, середній прибуток є наперед даною величиною і дійсно не залежить від вартості і додаткової вартості, створюваної в кожній даній галузі виробництва, тим більше при кожному окремому вкладенні капіталу в межах

кожної такої галузі. Середній прибуток у своєму зовнішньому прояві здається не результатом розщеплення вартості, а, навпаки, величиною, незалежною від вартості товарного продукту, наперед даною в процесі виробництва товарів і визначаючою саму середню ціну товарів, тобто фактором, що утворює вартість. При цьому додаткова вартість внаслідок розпаду її різних частин на цілком незалежні одна від одної форми виступає в ще більш конкретній формі як передумова утворення вартості товарів. Частина середнього прибутку в формі процента самостійно протиставиться функціуючому капіталістові як елемент, що передував виробництву товарів та їх вартості. Як би не коливалась величина процента, вона проте в кожний момент і для кожного капіталіста є величина дана, яка для нього, окремого капіталіста, входить до складу витрат виробництва вироблених ним товарів. Таку саму роль для землеробського капіталіста відіграє земельна рента в формі, встановленій договором орендної плати, а для інших підприємців — у формі плати за оренду виробничої площі. Через те що ці частини, на які розпадається додаткова вартість, для кожного окремого капіталіста є даними елементами його витрат виробництва, то здається, ніби вони, навпаки, утворюють додаткову вартість, утворюють одну частину товарної ціни, подібно до того, як заробітна плата утворює її другу частину. Таємниця, внаслідок якої ці продукти розкладу товарної вартості завжди здаються передумовами утворення вартості, полягає просто в тому, що капіталістичний спосіб виробництва, як і всякий інший, безперервно відтворює не тільки матеріальний продукт, але й суспільні економічні відносини, економічні визначеності форми його утворення. Тому результат цього процесу виробництва так само незмінно набирає вигляду його передумов, як його передумови — вигляду його результату. І якраз це безперервне відтворення тих самих відносин антиципується окремим капіталістом як само собою зрозумілий, цілком безсумнівний факт. Поки продовжує існувати капіталістичне виробництво як таке, одна частина новоодолученої праці постійно перетворюється в заробітну плату, друга — в прибуток (процент і підприємницький дохід), третя — в ренту. При укладенні договорів між власниками різних факторів виробництва це є передумовою, і ця передумова правильна, як би не коливались в кожному окремому випадку відносні величини. Та певна форма, в якій протистоять одна одній частини вартості, є передумовою, тому що вона постійно відтворюється, і вона постійно відтворюється, тому що є незмінною передумовою.

А втім, досвід і спостереження показують також, що, роз-

глядувані з боку їх величини, ринкові ціни, у впливі яких капіталіст дійсно бачить єдине визначення вартості,— що ці ринкові ціни аж ніяк не залежать від зазначених антиципацій, аж ніяк не узгоджуються з тим, високі чи низькі процент або рента, передбачені договором. Але ринкові ціни постійні лише в зміні, і їх середня за більш чи менш тривалий період якраз і дає відповідні середні величини заробітної плати, прибутку і ренти, як величини постійні і, значить, кінець кінцем пануючі над ринковими цінами.

З другого боку, дуже простою здається така думка: якщо заробітна плата, прибуток і рента утворюють вартість, тому що вони здаються передумовами виробництва вартості і для окремого капіталіста входять як передумови у витрати виробництва і ціну виробництва, то вартість утворюється і постійною частиною капіталу, вартість якої входить у виробництво кожного товару як величина дана. Але постійна частина капіталу є не що інше, як сума товарів і, значить, товарних вартостей. Виходить, таким чином, банальна гавтологія, що товарна вартість утворює товарну вартість і є причина її.

Однак коли б капіталіст мав який-небудь інтерес в тому, щоб поміркувати над цим питанням,— а його міркування як капіталіста визначаються виключно його інтересами і своєкорисливими мотивами,— то досвід зараз же покаже йому, що продукт, вироблюваний ним самим, входить в інші сфери виробництва як постійна частина капіталу, і продукти інших сфер виробництва входять як постійна частина капіталу в його продукт. Через те що для нього, оскільки мова йде про його нову продукцію, новоутворена вартість складається, видимо, з величин заробітної плати, прибутку і ренти,— то це уявлення переноситься ним також і на постійну частину, яка складається з продукції інших капіталістів; таким чином, ціна постійної частини капіталу, а разом з тим і вся вартість товарів, зводиться, правда, способом, в якому не можна розібратися остаточно, кінець кінцем до суми вартості, яка виходить від складання самостійних, регульованих різними законами, виникаючих з різних джерел факторів вартості: заробітної плати, прибутку і ренти.

По-четверте. Чи продаються товари по їх вартості, чи ні, для окремого капіталіста цілком байдуже, отже, для нього цілком байдуже саме визначення вартості. Визначення вартості вже з самого початку є щось, що відбувається за його спиною в силу незалежних від нього умов, тому що не вартості товарів, а відмінні від них ціни виробництва утворюють регулюючі середні ціни в кожній галузі виробництва. Визначення вартості

як таке цікавить окремого капіталіста і служить для нього і для капіталу в кожній сфері виробництва визначальним моментом лише остільки, оскільки зменшення або збільшення кількості праці, потрібної для виробництва товарів при зростанні або падінні продуктивної сили праці, в першому випадку дає йому можливість одержати при існуючих ринкових цінах надприбуток, а в другому — примушує його підвищувати ціни товарів, тому що тепер на кожну одиницю продукту, або на кожний окремий товар, припадає більше заробітної плати, більше постійного капіталу, а значить, більша сума процента. Визначення вартості цікавить його лише остільки, оскільки воно підвищує або знижує для нього самого витрати виробництва товару, оскільки воно, отже, ставить його у виняткове становище.

Навпаки, заробітна плата, процент і рента уявляються йому межами, що регулюють не тільки ту ціну, по якій він може реалізувати частину прибутку, — підприємницький доход, — що припадає йому, як функціонуючому капіталістові, але по якій він взагалі повинен продавати товари, щоб можливе було продовження процесу відтворення. Для нього цілком однаково, чи реалізує він, чи ні при продажу вартість і додаткову вартість, вміщену в товарі, якщо тільки він при даній ціні добуває звичайний або більш ніж звичайний підприємницький доход зверх витрат виробництва, індивідуально даних для нього величиною заробітної плати, процента і ренти. Через те, якщо лишити осторонь постійну частину капіталу, то заробітна плата, процент і рента уявляються йому обмежувачами, а тому творчими, визначальними елементами товарної ціни. Якщо йому вдасться, наприклад, знизити заробітну плату нижче від вартості робочої сили, тобто нижче від її нормальної висоти, одержати капітал за знижений процент і сплачувати орендну плату нижче від нормального рівня ренти, то для нього цілком однаково, чи буде він продавати товар нижче від його вартості, навіть нижче від загальної ціни виробництва, тобто, чи буде віддавати даром частину вміщеної в товарі додаткової праці. Це стосується і постійної частини капіталу. Якщо, наприклад, промисловець може купити сировий матеріал нижче від його ціни виробництва, то це гарантує його від збитку навіть і в тому випадку, коли йому доводиться, в свою чергу, продавати цей матеріал в готовому продукті нижче від ціни виробництва. Його підприємницький доход може лишитися незмінним і навіть зрости, якщо тільки лишається незмінним або зростає надлишок товарної ціни над тими її елементами, які повинні бути оплачені, заміщені еквівалентом. Але крім вартості засо-

бів виробництва, які входять у виробництво його товарів як дані елементи ціни, якраз заробітна плата, процент і рента є тими обмежувачими і регулюючими елементами ціни, які теж входять у це виробництво. Тому вони уявляються йому елементами, що визначають ціну товарів. З цієї точки зору здається, нібито підприємницький дохід визначається або тим надлишком, який є в ринковій ціні, залежній від випадкових умов конкуренції, над іманентною вартістю товарів, яка визначається вищезазначеними елементами ціни; або ж, оскільки сам підприємницький дохід справляє визначальний вплив на ринкові ціни, він сам здається, в свою чергу, залежним від конкуренції між продавцями і покупцями.

Як у конкуренції між окремими капіталістами, так і в конкуренції на світовому ринку дані і наперед припущені величини заробітної плати, процента і ренти входять в розрахунки як величини постійні і регулюючі, — постійні не в тому розумінні, що величини ці не змінюються, а в тому, що вони в кожному окремому випадку дані і утворюють постійну межу для ринкових цін, які безперервно коливаються. Так, наприклад, при конкуренції на світовому ринку йдеться виключно про те, чи можна при даній заробітній платі, даному проценті і даній ренті продати товар по даній загальній ринковій ціні або нижче за неї з вигодою, тобто реалізуючи при цьому відповідний підприємницький дохід. Якщо в одній країні заробітна плата і ціна землі низькі, а процент на капітал, навпаки, високий, бо капіталістичний спосіб виробництва тут взагалі не досить розвинутий, в той час як в іншій країні заробітна плата і ціна землі номінально високі, а процент на капітал низький, то капіталіст у першій країні застосовує більше праці і землі, в другій — порівняно більше капіталу. При врахуванні того, наскільки можлива конкуренція між обома цими капіталістами, ці фактори входять як визначальні елементи. Таким чином, досвід показує тут теоретично, а своєкорисливі розрахунки капіталіста показують практично, що ціни товарів визначаються заробітною платою, процентом і рентою, ціною праці, капіталу і землі і що ці елементи ціни дійсно є регулюючими факторами ціноутворення.

Само собою розуміється, при цьому завжди лишається один елемент, який є не передумовою, а результатом ринкової ціни товарів, — саме надлишок над витратами виробництва [Kostpreis], що утворюються шляхом складання зазначених вище елементів — заробітної плати, процента і ренти. Уявляється, ніби цей четвертий елемент визначається в кожному окремому випадку конкуренцією, а в середньому окремих випадків — серед-

нім прибутком, який знов-таки регулюється тією самою конкurenцією, але тільки за більш тривалий період.

По-н'яте. На базисі капіталістичного способу виробництва розпад вартості, в якій представлена новодолучена праця, на доходи у формі заробітної плати, прибутку і земельної ренти стає настільки само собою зрозумілим, що цей метод застосовується навіть там, де зовсім відсутні самі умови існування цих форм доходу (ми не говоримо вже про минулі історичні періоди, звідки ми наводили приклади при дослідженні земельної ренти). Це значить, що під дані форми доходу підводиться все шляхом аналогії.

Якщо незалежний працівник — візьмомо дрібного селянина, тому що тут застосовні всі три форми доходу, — працює на самого себе і продає свій власний продукт, то він розглядається, по-перше, як свій власний роботодавець (капіталіст), який застосовує самого себе як робітника; потім як свій власний земельний власник, який застосовує самого себе як орендаря. Як робітником він виплачує собі заробітну плату, як капіталіст він привласнює собі прибуток, як земельному власникові платить собі ренту. Коли припустити, що капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини є загальним суспільним базисом, то таке припущення буде правильним остільки, оскільки незалежний виробник не своїй праці, а своїй власності на засоби виробництва, — що вже цілком набрали тут форми капіталу, — завдячує тим, що він спроможний привласнити свою власну додаткову працю. І далі, оскільки він виробляє свій продукт як товар і, таким чином, залежить від його ціни (а коли навіть цього й нема, то ціна все ж може бути врахована), маса додаткової праці, якою він може скористатися, залежить не від її власної величини, а від загальної норми прибутку; цілком так само деякий надлишок над часткою додаткової вартості, яка визначається загальною нормою прибутку, залежить знов-таки не від кількості затраченої ним праці, але може бути привласнений ним лише в силу того, що він — власник землі. Через те що подібного роду форма виробництва, яка не відповідає капіталістичному способу виробництва, може бути підведена — і до певної міри не без підстави — під капіталістичні форми доходу, то тим сильніше зміцнюється ілюзія, що капіталістичні відносини є природними відносинами всякого способу виробництва.

Якщо звести заробітну плату до її загальної основи, тобто до тієї частини продукту власної праці, яка входить в індивідуальне споживання робітника; якщо звільнити цю частку від капіталістичних обмежень і розширити її до того обсягу спо-

живання, який, з одного боку, допускається наявною продуктивною силою суспільства (тобто суспільною продуктивною силою власної праці робітника як дійсно суспільної праці) і якого, з другого боку, вимагає повний розвиток індивідуальності; якщо далі звести додаткову працю і додатковий продукт до тієї міри, яка при умовах виробництва в даному суспільстві необхідна, з одного боку, для утворення страхового і резервного фонду, з другого боку, для безперервного розширення відтворення в мірі, яка визначається суспільною потребою; якщо, нарешті, включити в № 1 необхідну працю, і в № 2 — додаткову працю, ту кількість праці, яку працездатні члени суспільства постійно повинні затрачувати на користь ще або вже непрацездатних його членів, тобто якщо зняти з заробітної плати, як і з додаткової вартості, з необхідної праці, як і з додаткової, специфічно капіталістичний характер, то залишаться вже не ці форми, а лише їх основи, спільні всім суспільним способам виробництва.

А втім, такого роду підведення було властиве і попереднім пануючим способам виробництва, наприклад феодальному. Виробничі відносини, що зовсім не відповідають йому, що стоять цілком поза ним, підводились під феодальні відносини, наприклад, в Англії *tenures in common socage* * (на протилежність *tenures on knight's service* **), які включали тільки грошові зобов'язання і лише за назвою були феодальними.

---

* — селянське тримання землі. *Ред.*

** — рицарському триманню. *Ред.*

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ПЕРШИЙ

ВІДНОСИНИ РОЗПОДІЛУ І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ

Таким чином, вартість, щороку долучувана знов за допомогою знов долучуваної праці,— а значить, і частина річного продукту, в якій представлена ця вартість і яка може бути виділена з валової вартості продукту,— розпадається на три частини, що набирають форм трьох різних доходів, форм, які виражають одну частину цієї вартості, як таку, що належить або дістається власникові робочої сили, другу — власникові капіталу, а третю — володільцеві земельної власності. Отже, це — відносини або форми розподілу, тому що вони виражають ті відносини, в яких вся нововироблена вартість розподіляється між володільцями різних факторів виробництва.

Згідно із звичайним поглядом, ці відносини розподілу є природними відносинами, відносинами, що випливають з природи всякого суспільного виробництва, із законів людського виробництва взагалі. Звичайно, не можна заперечувати, що докапіталістичні суспільства виявляють інші способи розподілу, але ці останні тлумачаться як нерозвинуті, недосконалі і замасковані, як такі, що не досягли свого найбільш чистого виразу і вищої форми, як інакше забарвлені різновидності цих природних відносин розподілу.

В такому уявленні правильне лише одно: в будь-якому суспільному виробництві (наприклад, у індійських общинах, що природно склалися, або в комунізмі перуанців, який розвинувся більш штучно) завжди може бути проведена різниця між тією частиною праці, продукт якої входить у безпосереднє індивідуальне споживання виробників та членів їх сім'ї і, — залишаючи осторонь частину, що йде на продуктивне споживання, — другою частиною праці, яка завжди є додаткова праця, продукт якої завжди служить задоволенню загальних суспільних потреб, як би не розподілявся цей додатковий продукт і хто б не функціонував як представник цих суспільних потреб.

Отже, тотожність різних способів розподілу зводиться лише до того, що вони тотожні, коли ми абстрагуємось від їх відмінностей і специфічних форм і фіксуємо увагу тільки на їх єдності у протилежність відмінностям.

Розум, більш розвинений, більш критичний, визнає ^{56a)} правду, характер відносин розподілу, як характер, що історично розвивається, але з тим більшою упертістю тримається за незмінний, впливаючий з людської природи, отже; незалежний від усякого історичного розвитку характер самих виробничих відносин.

Навпаки, науковий аналіз капіталістичного способу виробництва доводить, що це спосіб виробництва особливого роду, який має специфічну історичну визначеність, що він, як і всякий інший певний спосіб виробництва, передбачає даний ступінь суспільних продуктивних сил і форм їх розвитку, як свою історичну умову, — умову, яка сама є історичний результат і продукт попереднього процесу і з якої, як своєї даної основи, виходить новий спосіб виробництва; що відповідні цьому специфічному, історично визначеному способу виробництва виробничі відносини, — відносини, в які вступають люди у своєму суспільному життєвому процесі, у виробництві свого суспільного життя, — мають специфічний, історичний і минаючий характер; що, нарешті, умови розподілу, по суті своїй тотожні з умовами виробництва, становлять зворотний бік цих останніх, так що і ті і другі мають однаково той самий історично минаючий характер.

При розгляді відносин розподілу виходять в першу чергу з того мнимого факту, що річний продукт розподіляється як заробітна плата, прибуток і земельна рента. Але виражений таким чином цей факт невірний. Продукт розподіляється, з одного боку, на капітал, з другого боку, на доходи. Один з цих доходів, власне заробітна плата, постійно набирає тільки форми доходу, доходу робітника, після того як він до цього протистояв тому самому робітникові в *формі капіталу*. Той факт, що вироблені умови праці і продукти праці протиставляються взагалі як капітал безпосереднім виробникам, уже наперед передбачає певний суспільний характер речових умов праці у відношенні до робітників і тим самим певне відношення їх до власників умов праці і одної до одної в самому виробництві. Перетворення цих умов праці в капітал передбачає, в свою чергу, експропріацію землі у безпосередніх виробників і тим самим певну форму земельної власності.

^{56a)} J. Stuart Mill. «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy». London, 1844 [Essay II, p. 47—74].

Коли б одна частина продукту не перетворювалася в капітал, то друга не набирала б форми заробітної плати, прибутку і ренти.

З другого боку, якщо капіталістичний спосіб виробництва передбачає цю певну суспільну форму умов виробництва, то він безперервно відтворює її. Він не тільки виробляє матеріальні продукти, але й безперервно відтворює і ті виробничі відносини, при яких ці продукти виробляються, відтворює тим самим і відповідні відносини розподілу.

Можна, звичайно, сказати, що капітал (в який включається і земельна власність як його протилежність) сам уже передбачає розподіл: експропріацію у працівника умов його праці, концентрацію цих умов в руках меншості індивідуумів, виключну власність на землю для інших індивідуумів, — одним словом, всі ті відносини, які були досліджені у розділі про первісне нагромадження («Капітал», кн. I, розд. XXIV). Але цей розподіл зовсім відмінний від того, що розуміють під відносинами розподілу, коли цим останнім, на протилежність виробничим відносинам, приписують історичний характер. При цьому мають на увазі різні права на частку продукту, призначену для індивідуального споживання. Навпаки, ці відносини розподілу є основою особливих суспільних функцій, що припадають в межах самого виробничого відношення певним його агентам на протилежність безпосереднім виробникам. Вони надають самим умовам виробництва та їх представникам специфічної суспільної якості. Вони визначають весь характер і весь рух виробництва.

Дві характерні риси з самого початку відрізняють капіталістичний спосіб виробництва.

По-перше, він виробляє свої продукти як товари. Не самий факт виробництва товарів відрізняє його від інших способів виробництва, а та обставина, що для його продуктів їх буття як товарів є пануючою і визначальною рисою. Це означає насамперед те, що сам робітник виступає лише як продавець товару, а тому як вільний найманий робітник, а значить, праця взагалі виступає як наймана праця. Після всього того, що було з'ясовано нами досі, зайве знов показувати, як відношення капіталу до найманої праці визначає весь характер даного способу виробництва. Головні агенти самого цього способу виробництва, капіталіст і найманий робітник як такі, самі є лише втіленнями, персоніфікаціями капіталу і найманої праці; це — певні суспільні характери, що їх накладає на індивідуумів суспільний процес виробництва; продукт цих певних суспільних виробничих відносин.

Характер 1) продукту як товару і 2) товару як продукту капіталу вже включає всі відносини обігу, тобто певний суспільний процес, що його повинні проробити продукти і в якому вони набирають певних суспільних рис, у той же час він включає такі ж самі певні відносини агентів виробництва, якими визначається використання їх продукту з метою збільшення вартості і його зворотне перетворення в життєві засоби або в засоби виробництва. Але навіть лишаючи це осторонь, із зазначених вище двох характерних особливостей продукту як товару або товару як капіталістично виробленого товару впливає все визначення вартості і регулювання вартістю всього виробництва. В цій цілком специфічній формі вартості праця має значення, з одного боку, тільки як суспільна праця; з другого боку, розподіл цієї суспільної праці та взаємне доповнення її продуктів праці, обмін речовин між продуктами цієї праці, її підпорядкування суспільному механізмові і включення в цей останній — все це полишено випадковим прагненням окремих капіталістичних виробників, прагненням, що взаємно знищуються. Оскільки ці останні протистоять один одному лише як товаровласники, причому кожний намагається продати свій товар якомога дорожче (і в регулюванні самого виробництва діють, як здається, виключно за своєю сваволею), то внутрішній закон пробиває собі шлях тільки за допомогою їх конкуренції, їх взаємного тиснення один на одного, завдяки якому взаємно знищуються відхилення. Лише як внутрішній закон, що протистоїть окремим агентам, як сліпий закон природи виступає тут закон вартості і прокладає шлях суспільній рівновазі виробництва серед його випадкових коливань.

Далі, вже в товарі і ще більшою мірою в товарі як продукт капіталу, наявні уречевлення суспільних визначень виробництва і суб'єктивізація матеріальних основ виробництва, які характеризують весь капіталістичний спосіб виробництва.

Друге, що становить специфічну відмінність капіталістичного способу виробництва, — це виробництво додаткової вартості як пряма мета і визначальний мотив виробництва. Капітал виробляє головним чином капітал і досягає цього лише остільки, оскільки виробляє додаткову вартість. При дослідженні відносної додаткової вартості і, далі, перетворення додаткової вартості в прибуток ми бачили, як на цьому ґрунтуються характерний для капіталістичного періоду спосіб виробництва, — особлива форма розвитку суспільних продуктивних сил праці, які набирають, однак, у відношенні до робітника, характеру самостійних сил капіталу і тому перебувають у прямій суперечності з власним його, робітника, розвитком. Виробництво заради

вартості і додаткової вартості передбачає, як показали наші дальші дослідження, постійно діючу тенденцію до скорочення робочого часу, необхідного для виробництва товару, тобто до зменшення вартості товару нижче від існуючої в даний момент суспільної середньої. Прагнення звести витрати виробництва до їх мінімуму стає найсильнішою підоймою підвищення суспільної продуктивної сили праці, яке, однак, тут здається лише безперервним підвищенням продуктивної сили капіталу.

Та влада, яку здобуває капіталіст як уособлення капіталу в безпосередньому процесі виробництва, та суспільна функція, яку він виконує як керівник і володар виробництва, істотно відмінні від влади на базисі виробництва за допомогою рабів, кріпаків і т. д.

В той час як на базисі капіталістичного виробництва масі безпосередніх виробників протистоїть суспільний характер їх виробництва у формі строго регулюючої влади і побудованого як закінчена ієрархія суспільного механізму процесу праці,— причому, однак, цією владою носії її користуються лише як уособлення умов праці на протилежність самій праці, а не як політичні або теократичні володарі, як це було при більш ранніх формах виробництва, — серед самих носіїв цієї влади, серед самих капіталістів, які протистоять один одному лише як товаровласники, панує цілковита анархія, в межах якої суспільний зв'язок виробництва владно дає про себе знати індивідуальній сваволі тільки як всесильний закон природи.

Тільки внаслідок того, що дані як передумова праця у формі найманої праці і засоби виробництва в формі капіталу,— отже, тільки внаслідок такого специфічно суспільного характеру цих двох основних факторів виробництва,— частина вартості (продукту) виступає як додаткова вартість, а ця додаткова вартість — як прибуток (рента), доход капіталіста, додаткове багатство, що перебуває в його розпорядженні і належить йому. Але тільки тому, що частина вартості виступає таким чином, як його *прибуток*, додаткові засоби виробництва, що призначені для розширеного відтворення і становлять частину прибутку капіталіста, виступають як новий додатковий капітал, і процес розширеного відтворення взагалі — як процес капіталістичного нагромадження.

Хоч форма праці як найманої праці має вирішальне значення для характеру всього процесу і для специфічного способу самого виробництва; проте визначення вартості впливає не з найманої праці. При визначенні вартості мова йде про суспільний робочий час взагалі, про кількість праці, якою взагалі може розпоряджатися суспільство і часткою поглинення якої

різними продуктами відповідно визначається їх суспільна питома вага. Та певна форма, в якій суспільний робочий час проявляється у вартості товарів як фактор, що визначає останню, зв'язана, звичайно, з формою праці як найманої праці і відповідною формою засобів виробництва як капіталу остільки, оскільки лише на цьому базисі товарне виробництво стає загальною формою виробництва.

Розглянемо, однак, самі так звані відносини розподілу. Заробітна плата передбачає найману працю, прибуток — капітал. Ці певні форми розподілу передбачають, отже, певні суспільні риси умов виробництва і певні суспільні відносини агентів виробництва. Певне відношення розподілу є, отже, лише вираз історично визначеного відношення виробництва.

А тепер візьмемо прибуток. Ця певна форма додаткової вартості є передумова того, що творення нових засобів виробництва відбувається у формі капіталістичного виробництва; отже, це є відношення, що панує над відтворенням, хоч окремому капіталістові і здається, що він власне міг би проісти весь свій прибуток як доход. Він натрапляє, однак, при цьому на межі, які постають перед ним у формі страхового і резервного фонду, закону конкуренції і т. д. і практично доводять йому, що прибуток не є просто категорія розподілу продукту, призначеного для індивідуального споживання. Далі, весь капіталістичний процес виробництва регулюється за допомогою ціни продуктів. Але регулюючі ціни виробництва, в свою чергу, регулюються вирівнюванням норм прибутку і відповідним йому розподілом капіталу між різними суспільними сферами виробництва. Таким чином, прибуток є тут головним фактором не розподілу продукту, а самого його виробництва, фактором розподілу капіталів і самої праці між різними сферами виробництва. Поділ прибутку на підприємницький доход і процент виступає як поділ одного і того самого доходу. Але він породжується насамперед розвитком капіталу як вартості самозростаючої, створюючої додаткову вартість, — розвитком цієї певної суспільної форми пануючого процесу виробництва. Він розвиває із себе кредит і кредитні установи, і тим самим відповідну форму виробництва. Процент і подібні до процента уявні форми розподілу входять в ціну як визначальні виробничі моменти.

Щодо земельної ренти, то могло б здатися, що вона є чисто розподільною формою, бо земельна власність як така не виконує в самому процесі виробництва ніякої — принаймні ніякої нормальної — функції. Але та обставина, що 1) рента обмежується надлишком над середнім прибутком, 2) що земельний власник з керівника і володаря процесу виробництва, а значить, і всього

суспільного життєвого процесу, зводиться до ролі простого здавача землі в оренду, земельного лихваря, простого одержувача ренти,— обставина ця є специфічно історичним результатом капіталістичного способу виробництва. Те, що земля набула форми земельної власності, служить історичною передумовою цього способу виробництва. Та обставина, що земельна власність набирає форм, які допускають капіталістичний спосіб ведення сільського господарства, є продуктом специфічного характеру цього способу виробництва. Доход земельного власника і при інших формах суспільства можна назвати рентою. Але він істотно відмінний від ренти, якою вона є при цьому способі виробництва.

Отже, так звані відносини розподілу відповідають історично визначеним, специфічно суспільним формам процесу виробництва і тим відносинам, у які вступають між собою люди в процесі відтворення свого людського життя, і виникають з цих форм і відносин. Історичний характер цих відносин розподілу є історичний характер виробничих відносин, тільки один бік яких вони виражають. Капіталістичний розподіл відмінний від тих форм розподілу, які виникають з інших способів виробництва, і кожна форма розподілу зникає разом з певною формою виробництва, якій вона відповідає і з якої походить.

Той погляд, який розглядає історично лише відносини розподілу, але не відносини виробництва, з одного боку, є лише погляд ще боязкої критики буржуазної політичної економії, критики, що зароджується. З другого ж боку, він оснований на змішанні і ототожненні суспільного процесу виробництва з простим процесом праці, що його повинна виконувати і штучно ізольована людина без усякої суспільної допомоги. Оскільки процес праці є лише процес між людиною і природою,— його прості елементи лишаються однаковими для всіх суспільних форм розвитку. Але кожна певна історична форма цього процесу розвиває далі матеріальні основи і суспільні форми його. Досягши певного ступеня зрілості, дана історична форма скидається і звільняє місце для вищої форми. Настання такої кризи виявляється в розширенні і поглибленні суперечностей і протилежностей між відносинами розподілу,— а значить, і певною історичною формою відповідних їм відносин виробництва — з одного боку, і продуктивними силами, продуктивною спроможністю та розвитком її факторів — з другого боку. Тоді вибухає конфлікт між матеріальним розвитком виробництва і його суспільною формою 57).

57) Див. працю про Competition and Cooperation (1832?) 113.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДРУГИЙ

КЛАСИ

Власники самої тільки робочої сили, власники капіталу і земельні власники, відповідними джерелами доходів яких є заробітна плата, прибуток і земельна рента, отже, наймані робітники, капіталісти і земельні власники становлять три великі класи сучасного суспільства, що базується на капіталістичному способі виробництва.

В Англії сучасне суспільство, з погляду його економічної структури, досягло безперечно найбільш широкого, найбільш класичного розвитку. Проте і тут вказаний класовий поділ не виступає ще в чистому вигляді. Навіть і тут середні і перехідні ступені скрізь затемнюють суворі межі між класами (правда, на селі незрівнянно менше, ніж у містах). А втім це не має значення для нашого дослідження. Ми бачили, що постійна тенденція і закон розвитку капіталістичного способу виробництва полягає в тому, що засоби виробництва все більше й більше відокремлюються від праці, що розпоршені засоби виробництва все більше концентруються у великі групи, що, таким чином, праця перетворюється в найману працю, а засоби виробництва — в капітал. І цій тенденції відповідає, з другого боку, самостійне відокремлення земельної власності від капіталу і праці⁵⁸⁾, тобто перетворення всякої земельної власності в форму земельної власності, відповідну капіталістичному способу виробництва.

Найближче питання, на яке ми повинні відповісти, таке: що являє собою клас,— причому відповідь ця вийде сама собою, якщо ми відповімо на інше питання: завдяки чому наймані

⁵⁸⁾ Ф. Ліст правильно зауважує: «Перевага самодостатнього господарства у великих маєтках свідчить тільки про недостатній розвиток цивілізації, засобів сполучення, вітчизняної промисловості і багатих міст. Тим-то ми й знаходимо його повсюди в Росії, Польщі, Угорщині, Мекленбурзі. Раніше воно переважало і в Англії; з розвитком торгівлі і промисловості його місце заступає утворення господарств і оренда» («Die Ackerverfassung die Zwergwirtschaft und die Auswanderung». [Stuttgart und Tübingen] 1842, S. 10).

робітники, капіталісти і земельні власники утворюють три великі суспільні класи?

На перший погляд, це — тотожність доходів і джерел доходу. Перед нами три великі суспільні групи, компоненти яких — що становлять їх індивідууми — живуть відповідно з заробітної плати, прибутку і земельної ренти, живуть використанням своєї робочої сили, свого капіталу і своєї земельної власності.

Але з цієї точки зору, лікарі і чиновники, наприклад, утворили б два класи, тому що вони належать до двох різних суспільних груп, причому члени кожної з цих двох груп одержують свої доходи з одного і того самого джерела. Те саме було б вірно і щодо безконечної роздробленості інтересів і становищ, створюваної поділом суспільної праці серед робітників, як і серед капіталістів та земельних власників, — останні діляться, наприклад, на власників виноградників, орної землі, лісів, рудників, рибних угідь.

{Тут рукопис обривається.}

Ф. Е Н Г Е Л Ь С

ДОПОВНЕННЯ ДО ТРЕТЬОГО ТОМА
«КАПІТАЛУ»¹¹⁴

Написано Ф. Енгельсом у травні —
червні 1895 р.

Вступ і перша стаття вперше опу-
бліковані в журналі «Die Neue Zeit»,
Vd. I, № 1, 1895—1896. Стаття
друга вперше опублікована російською
мовою в журналі «Большевик»
№ 23—24, 1932 р.

Друкується за рукописом, звіренням з
текстом журналу «Die Neue Zeit»

Переклад з німецької

З того часу як третій том «Капіталу» віддано на суд громадської думки, він уже багато разів зазнавав найрізноманітніших тлумачень. Іншого не можна було й чекати. При його виданні моїм завданням було насамперед підготувати якомога більш автентичний текст, передати нові результати досліджень Маркса по можливості його ж власними словами, обмежити моє особисте втручання лише абсолютно необхідним, причому і в таких випадках не лишати в читача найменшого сумніву в тому, хто з ним говорить. Це осуджувалось; висловлювалась думка, що я повинен був перетворити матеріал, що був у моєму розпорядженні, в систематично опрацьовану книгу, *en faire un livre*, як кажуть французи, інакше кажучи — автентичність тексту принести в жертву зручності читача. Але я не так розумів своє завдання. На таку переробку я не мав найменшого права: така людина, як Маркс, має повне право на те, щоб бути вислуханою особисто і передати потомству свої наукові відкриття в оригінальному власному викладі. Далі, у мене не було найменшого бажання поводитися на свій розсуд із спадщиною такої видатної людини; я б це вважав порушенням довір'я. І, по-третє, це було б цілком даремною річчю. Взагалі недоцільно чим-небудь поступитися для людей, які не можуть або не хочуть читати, для тих, які вже у відношенні до першого тома затратили більше зусиль на його неправильне тлумачення, ніж це було потрібно для того, щоб його правильно зрозуміти. А для тих, хто прагне до дійсного розуміння, найважливішим був саме оригінал; для них моя переробка в кращому разі мала б цінність коментаря, і до того ж коментаря

до чогось ненадрукованого і недоступного. При першій же полеміці, однак, довелося б звернутись до оригінального тексту, а при другій і третій — видання його *in extenso* * стало б неминучим.

Такого роду полеміка цілком природна щодо праці, яка дає так багато нового, і притому лише в формі побіжно накресленої першої обробки, місцями не позбавленої прогалин. Саме тут моє втручання може бути дійсно корисним для усунення труднощів у розумінні, для того щоб висунути на перший план найбільш важливі моменти, значення яких у тексті не досить сильно підкреслено, або зробити деякі найважливіші доповнення до написаного в 1865 р. тексту під кутом зору стану речей у 1895 році. І дійсно, вже тепер є два такі пункти, коротке в'яснення яких мені здається необхідним.

---

* — в повному обсязі, *Ред.*

I

ЗАКОН ВАРТОСТІ І НОРМА ПРИБУТКУ

Слід було сподіватися, що розв'язання позірної суперечності між обома цими факторами так само й після опублікування Марксового тексту приведе до суперечок, як вони мали місце і до його опублікування. Дехто чекав справжнього чуда і вважає себе розчарованим, побачивши замість сподіваного жонглерства просте, раціональне і прозаїчно тверезе розв'язання суперечності. Звичайно, більш за всіх приємно розчарований уже відомий нам знаменитий Лоріа. Він знайшов, нарешті, архімедову точку опори, завдяки якій навіть пігмей його калібру може підняти і висадити в повітря міцно споруджену гігантську будову, створену Марксом. Як,— вигукує він з обуренням,— оце й є розв'язання? Та тут чистісінька містифікація! Економісти, коли вони говорять про вартість, мають на увазі таку вартість, яка фактично встановлюється в обміні.

«А займатися вартістю, по якій товари не тільки не продаються, але й не можуть продаватися (*ne possono vendersi mai*), цього не робив ще, та й ніколи не зробить жоден економіст, що зберіг хоч сліди здорового розуму... Коли Маркс твердить, що вартість, по якій товари *ніколи* не продаються, визначається пропорціонально до вміщеної в них праці, хіба не повторює він — тільки в оберненій формі — положення правдивих економістів, що вартість, по якій товари продаються, не перебуває в пропорції з затраченою на них працею?.. Нітрохи не допомагає і твердження Маркса, що, незважаючи на відхилення окремих цін від окремих вартостей, сума цін всіх товарів завжди збігається з їх сукупною вартістю або з кількістю праці, вміщеної в сукупній масі товарів. Адже оскільки вартість є не що інше, як відношення, в якому один товар обмінюється на інший, то вже саме поняття сукупної вартості є абсурд, безглузддя... *contradictio in adjecto* *».

На самому початку свого твору Маркс, мовляв, заявляє, що обмін може прирівнювати два товари тільки тому, що в них міститься однакова кількість однорідного елемента, а саме одна-

* — суперечність у визначенні. Ред.

кова кількість праці. Тепер же він урочисто відрікається від самого себе, твердячи, що товари обмінюються не пропорційно до вміщених у них кількостей праці, а в зовсім іншій пропорції.

«Чи видано, щоб коли-небудь доходили до такого абсурду, зазнавали такого теоретичного банкрутства? Чи чинилося коли-небудь наукове самогубство з більшою помпою і урочистістю?» («Nuova Antologia»¹¹⁵, Рим, третя серія, том LV, 1 лютого 1895 р., стор. 477—478, 479).

Як бачите, наш Лорія в нестямі від радості. Хіба він не був правий, третируючи Маркса, як такого ж, як і він сам, звичайного шарлатана? Чи не хочете полюбуватися — Маркс знущається над своїм читачем цілком так само, як Лорія; він задовольняється містифікаціями, точнісінько як найнікчемніший італійський професор політичної економії. Але в той час як цей Дулькамара¹¹⁶ може собі дозволити це, тому що він володіє своїм ремеслом, незграбний житель півночі Маркс на кожному кроці потрапляє в прикре становище, говорить нісенітниці, абсурд, так що кінець кінцем йому лишається тільки урочисто покінчити з собою.

Не будемо поки що торкатися твердження, що товари ніколи не продавались і не можуть продаватися по їх вартості. Спинимось тут лише на запевненні пана Лорія, що

«вартість є не що інше, як відношення, в якому один товар обмінюється на інший, і що через це вже саме поняття сукупної вартості товарів є абсурд, безглуздя і т. д.»

Таким чином, відношення, в якому два товари обмінюються, — їх вартість — є щось цілком випадкове, що пристало до товарів іззовні і може мати сьогодні одну величину, а завтра іншу. Чи обмінюється центнер пшениці на один грам, чи на один кілограм золота, це ані в найменшій мірі не залежить від умов, внутрішньо властивих цій пшениці або цьому золоту, а залежить від цілком чужих їм обом обставин. Бо в іншому випадку ці умови повинні були б мати значення і в обміні, панувати над ним загалом і в цілому і мати самостійне існування незалежно від обміну, так що можна було б говорити і про сукупну вартість товарів. Але знаменитий Лорія твердить, що це безглуздя. В якому б відношенні не обмінювались два товари, це і є їх вартість — от і все. Таким чином, вартість ідентична з ціною, і кожний товар має стільки вартостей, скільки він може мати цін. Ціна ж визначається попитом і пропозицією, а хто ще продовжує ставити питання, чекаючи відповіді, — той дурень.

Але тут є маленька заковика. При нормальному стані попит і пропозиція взаємно покриваються. Поділимо всі наявні товари світу на дві половини — групу попиту і рівну їй величиною

групу пропозиції. Припустимо, далі, що ціна кожної групи = = 1 000 млрд. марок, франків, фунтів стерлінгів або яких-небудь інших грошових одиниць. Це дасть в сумі за елементарним підрахунком ціну або вартість в 2 000 мільярдів. Безглуздя, абсурд! — вигукує п. Лоріа. Обидві групи разом можуть становити ціну в 2 000 млрд., але з вартістю справа стоїть інакше. Коли ми говоримо: ціна, то $1\ 000 + 1\ 000 = 2\ 000$; а коли ми говоримо: вартість, то $1\ 000 + 1\ 000 = 0$. Так стоїть справа, принаймні в даному випадку, де мова йде про сукупність усіх товарів. Бо тут товар кожного з двох власників коштує 1 000 млрд., тому що кожний з них хоче і може дати цю суму за товар другого. Коли ж ми скупчимо всі товари обох в руках третьої особи, то у першій не буде ніякої вартості, у другій теж, а в третьої і поготів: в результаті ні у кого не буде нічого. І ми знову захоплені вищістю нашого південного Каліостро, який так розправився з поняттям вартості, що від нього не лишилось найменшого сліду. Ось достойне завершення вульгарної політичної економії ¹⁾.

¹⁾ Цей самий «славою своєю відомий» пан (кажучи словами Гейне) трохи пініше був змушений відповісти на мою передмову до третього тома, а саме після того, як вона з'явилась італійською мовою в першому номері «Rassegna» за 1895 рік. Відповідь надрукована в «Riforma Sociale» ¹¹⁷ від 25 лютого 1895 року. Осипавши мене спочатку неминучими в нього і саме тому подвійно огидними похвалами, він заявляє, що й не думав приписувати собі заслуг Маркса в галузі матеріалістичного пояснення історії. Він, мовляв, визнав їх ще в 1885 р.—якось мимохідь у журнальній статейці. Але зате тим упертіше він умовчує про це там, де про це треба говорити, а саме у своїй книзі на цю тему, де Маркс агадується тільки на стор. 129, та й то в питанні про дрібну земельну власність у Франції. А тепер він відважно заявляє, що Маркс зовсім не є творцем цієї теорії; якщо вона не була намальована в загальних рисах ще Аристотелем, то безперечно, що Гаррінгтон прокламував її вже в 1658 р., і вона була знову розвинута потім цілою плеядою істориків, політиків, юристів і економістів задовго до Маркса. Та чого тільки не вичитаєш з французького видання твору Лоріа! Коротше кажучи, Маркс — закінчений плагиатор. Після того як я перешкодив йому далі хизуватися за допомогою запозичень з Маркса, він сміливо заявляє, що й Маркс цілком так само прикрашався чужим пір'ям, як і він. З інших моїх заперечень Лоріа відповідає лише на сказане з приводу його твердження, ніби Маркс ніколи і не думав писати другого, а тим більше третього тома «Капіталу». «І тепер Енгельс відповідає мені, з триумфом вказуючи на другий і третій томи... Чудово! А я такий радіий цим томам, яким я завдячую такою величезною розумовою втіхою, що ніколи ще мені не була так приємна перемога, як приємна ця поразка, коли це дійсно можна вважати поразкою. Але чи це справді поразка? Чи справді вірно, що Маркс написав з метою опублікування цю масу не зв'язаних між собою заміток, які Енгельс зібрав з таких благоговійним? Чи можна дійсно допустити, що Маркс... мав намір цими сторінками завершити свій твір і свою систему? Чи вірно, що Маркс опублікував би цей розділ про середню норму прибутку, де багато років тому обіцяне розв'язання зводиться до безвідрадної містифікації, до найвульгарнішої гри словами? Щонайменше дозволено усумніватися в цьому... Це доводить, як мені здається, що Маркс після видання своєї блискучої (splendido) книги не мав на думці дати її продовження або ж хотів поліпшити завершення цієї колосальної праці своїм спадкоємцем, не несучи за це особистої відповідальності».

Так написано на стор. 267. Найпрезирливіший відзив Гейне про його німецьку філістерську публіку міститься в словах: «Автор зникає кінець кінцем до своєї публіки, нібито вона розумна істота» ¹¹⁸. За кого ж має вважати свою публіку знаменитий Лоріа?

На закінчення — нова порція похвал силхється на мою нещасну голову. При цьому наш Сганарель ¹¹⁹ уподібнюється Валааму, який прийшов проклинати, але уста якого проти його волі розсипають «слова благословення і любові» ¹²⁰. Як відомо, Валаам відзначався тим, що їздив на ослиці, яка була розумніша за свого сідока. Цього разу, очевидно, Валаам залишив свою ослицю дома.

В браунівському «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik»¹²¹ (Берлін, том VII, 1894 р.) Вернер Зомбарт дає в цілому вдалий виклад контурів системи Маркса. Це перший випадок, коли німецькому університетському професорові вдається прочитати в творах Маркса загалом і в цілому те, що Маркс дійсно сказав, коли такий професор заявляє, що критика системи Маркса має полягати не в спростуванні її,—

«цим нехай займаються політичні кар'єристи»,

— а тільки в дальшому її розвитку. Звичайно, і Зомбарт займається нашою темою. Він досліджує питання, яке значення має вартість в системі Маркса, і приходять до таких висновків: вартість не проявляється в міновому відношенні капіталістично вироблених товарів; вона не живе у свідомості агентів капіталістичного виробництва; вартість — не емпіричний, а мислений, логічний факт; поняття вартості в її матеріальній визначеності є у Маркса не що інше, як економічний вираз того факту, що суспільна продуктивна сила праці є основа господарського буття; за капіталістичного ладу господарства закон вартості панує над економічними явищами кінцем кінцем і для цього господарського ладу в найзагальнішому вигляді означає таке: вартість товарів є специфічно-історична форма, в якій здійснюється визначальне діяння продуктивної сили праці, яка кінцем кінцем панує над усіма економічними явищами. Так говорить Зомбарт; з приводу такого розуміння значення закону вартості для капіталістичної форми виробництва немає підстав твердити, що воно невірне. Але в той же час воно здається мені взятим надто загально, йому можна надати більш певного, більш точного формулювання; воно, на мою думку, ні в якій мірі не вичерпує всього значення закону вартості на тих ступенях економічного розвитку суспільства, які підпорядковані пануванню цього закону.

В браунівському «Sozialpolitisches Centralblatt»¹²² від 25 лютого 1895 р., № 22, надрукована також чудова стаття Конрада Шмідта про III том «Капіталу». Особливо слід відзначити наявний тут показ того, як виведенням середньої норми прибутку з додаткової вартості Маркс уперше дає відповідь на питання, яке досі навіть не ставилося економістами: як визначається висота цієї середньої норми прибутку і чому вона досягає, скажемо, 10% або 15%, а не 50% або 100%? З того часу як ми знаємо, що додаткова вартість, привласнена насамперед промисловими капіталістами, є єдиним і виключним джерелом, з якого виникає прибуток і земельна рента, це питання розв'язується само собою. Ця частина статті Шмідта безпосередньо написана

для економістів à la Лорія, коли б тільки не було даремною працею намагатися відкрити очі тим, хто не хоче бачити.

У Шмідта також є формальні міркування з приводу закону вартості. Він називає його науковою *гіпотезою*, висунутою для пояснення фактичного процесу обміну, *гіпотезою*, яка виправдала себе як необхідний теоретичний вихідний пункт, що пояснює навіть явища конкурентних цін, які начебто цілком суперечать їй; без закону вартості, на його думку, неможливе будь-яке теоретичне розуміння економічного механізму капіталістичної дійсності. А в одному приватному листі, який він мені дозволив цитувати, Шмідт прямо оголошує закон вартості в межах капіталістичної форми виробництва фікцією, хоч і теоретично необхідною¹²³. Але це розуміння, на мою думку, зовсім невірне. Закон вартості і для капіталістичного виробництва має далеко більше і більш певне значення, ніж значення простої гіпотези, не кажучи вже про фікцію, хоч би й необхідну.

Як Зомбарт, так і Шмідт, — знаменитого Лорія я згадую при цьому лише мимохідь як забавний екземпляр вульгарної політичної економії, — не звертають належної уваги на те, що тут мова йде не тільки про чисто логічний процес, а й про історичний процес і пояснює його відбиття в мисленні, про логічне простежування його внутрішніх зв'язків.

Вирішальне місце з цього приводу є у Маркса в «Капіталі», кн. III, 1, стор. 154*:

«Вся трудність виникає через те, що товари обмінюються не просто як *товари*, а як *продукти капіталів*, які претендують на пропорціональну їх величині або — при рівності їх величин — на рівну участь у сукупній масі додаткової вартості».

Для ілюстрації цієї різниці припускається спочатку, що робітники володіють засобами виробництва, працюють в середньому однаковий час і з однаковою інтенсивністю і безпосередньо обмінюють свої продукти між собою. При таких умовах два робітники долучали б своєю одноденною працею до свого продукту однакову кількість нової вартості, але продукт кожного з них міг би мати різну вартість залежно від кількості праці, вже раніше втіленої в засобах виробництва. Ця остання частина вартості становила б постійний капітал капіталістичного господарства; частина новодолученої вартості, витрачена на життєві засоби робітників, відповідала б змінному капіталові, а частина нової вартості, що лишається зверх того, становила б додаткову вартість, яка в даному випадку належала б самим робітникам. Отже, два робітники, після відрахування

* Див. цей том, частина I, стор. 179—180. Ред.

заміщення лише авансованої ними «постійної» частини вартості, одержали б рівні за величиною вартості; однак відношення частини, що представляє додаткову вартість, до вартості засобів виробництва,— що відповідало б капіталістичній нормі прибутку,— було б у обох різне. Але через те що кожний з них при обміні одержує заміщення вартості його засобів виробництва, то це було б цілком однаковою обставиною.

«Тому обмін товарів по їх вартостях або приблизно по їх вартостях вимагає значно нижчого ступеня, ніж обмін по цінах виробництва, для якого конче потрібен високий ступінь капіталістичного розвитку... Таким чином, незалежно від підпорядкування цін та їх руху законові вартості, цілком правильним буде розглядати вартості товарів не тільки теоретично, але й історично, як *præius* * цін виробництва. Це стосується таких суспільних умов, коли працівникові належать засоби виробництва; таким є становище, як у старому, так і в сучасному світі, селянина, що живе з власної праці і володіє землею, і ремісника. Це відповідає і тій висловленій нами раніше думці, що розвиток продуктів у товари виникає внаслідок обміну між різними общинами, а не між членами тієї самої общини. Сказане стосується як цього первісного становища, так і пізніших суспільних відносин, основаних на рабстві і кріпацтві, а також цехової організації ремесла, поки засоби виробництва, закріплені в кожній галузі виробництва, тільки з трудом можуть бути перенесені з однієї сфери в іншу, і тому різні сфери виробництва відносяться одна до одної до певної міри так само, як різні країни або комуністичні общини» (Маркс. «Капітал», кн. III, I, стор. 155—156) **.

Коли б Марксові вдалося ще раз переробити третій том, то він, безперечно, розвинув би це місце значно докладніше. У своєму ж теперішньому вигляді воно дає лише начерк того, що слід було б сказати в даному питанні. Тому спинимось на ньому трохи докладніше.

Всі ми знаємо, що на перших ступенях суспільного життя продукти споживаються самими виробниками і що ці виробники стихійно об'єднані в більш чи менш комуністично організовані общини; що обмін надлишків цих продуктів, з якого починається перетворення продуктів у товари, виникає пізніше, причому спочатку він відбувається лише між окремими різноплеменними общинами і тільки потім виникає і всередині общин, істотно сприяючи їх розкладові на більші або менші сімейні групи. Але і після цього розкладу глави сімей, які провадять між собою

* — попереднє. *Ред.*

** Див. цей том, частина I, стор. 181, 182. *Ред.*

обмін, залишаються трудящими селянами, що виробляють майже все необхідне для задоволення всіх своїх потреб у власному господарстві за допомогою своєї сім'ї, і тільки незначну частину необхідних предметів вони вимінюють на стороні за надлишок продукту своєї праці. Сім'я займається не тільки землеробством і скотарством, але й переробляє також їх продукти в готові предмети споживання, місцями навіть меле ще зерно на ручному млині, пече хліб, пряде, фарбує, виготовляє льняні і вовняні тканини, дубить шкури, споруджує і ремонтує дерев'яні будівлі, виготовляє інструменти і знаряддя праці, нерідко виконує столярні і ковальські роботи, так що така сім'я або сімейна група в основному веде натуральне господарство.

Небагато чого такій сім'ї доводиться одержувати в обмін або купувати в інших, і воно, навіть аж до початку ХІХ століття в Німеччині, складалося переважно з предметів ремісничого виробництва, тобто з таких речей, спосіб виготовлення яких був добре відомий селянинові, але яких він не виробляв сам або тому, що важко було дістати сировину, або ж тому, що куповані вироби були значно дешевші або кращі. Отже, середньовічному селянинові було досить точно відомо, скільки робочого часу треба на виготовлення предметів, одержуваних ним в обмін. Сільський коваль і стельмах працювали на його очах, так само як і кравець або швець, які в нас на Рейні ще в дні моєї юності ходили з однієї селянської хати в іншу і шили з саморобних тканин і шкір одяг і взуття. Як селянин, так і ті, в яких він купував, були самі працівниками: обмінювані предмети були продуктами їх особистої праці. Що затрачували вони при виготовленні цих предметів? Працю — і тільки працю: на заміщення знарядь праці, на виробництво сировини, на її оброблення вони затрачували тільки свою власну робочу силу; чи могли вони через це обмінювати ці свої продукти на продукти інших виробників інакше, ніж пропорціонально до затраченої праці? Робочий час, затрачений на ці продукти, був не тільки єдиним придатним мірилом у них для кількісного визначення величин, що підлягають обмінові, але всяке інше мірило було зовсім немислиме. Чи можна припустити, що селяни і ремісники були такі дурні, щоб обмінювати продукт 10-годинної праці одного на продукт годинної праці іншого? Для всього періоду селянського натурального господарства можливий був тільки такий обмін, при якому обмінювані кількості товарів вимірювались все більше й більше кількістю втіленої в них праці. З моменту проникнення грошей в це господарство тенденція до відповідності з законом вартості (*nota bene* * — в формулюван-

* — запам'ятаймо добре. Ред.

ні Маркса!) стає, з одного боку, ще виразнішою, але з другого — вона вже починає порушуватись внаслідок втручання лихварського капіталу і фіскальної системи, і ті періоди, за які ціни в середньому майже наближаються до вартості, стають уже більш тривалими.

Те саме стосується обміну продуктів селян на продукти міських ремісників. Спочатку обмін відбувається безпосередньо, без участі купця, в базарні дні в містах, де селянин продає свої продукти і робить покупки. І тут цілком так само селянинові відомі умови праці ремісника, а останній знає умови селянської праці. Він сам ще до певної міри селянин, він має не тільки город, але дуже часто клопоть поля, одну-дві корови, свиней, свійську птицю і т. д. Таким чином, за середньовіччя люди були спроможні досить точно підрахувати один у одного витрати виробництва щодо сировини, допоміжних матеріалів, робочого часу — принаймні, оскільки справа торкалась предметів повсякденного вжитку.

Але як же при цьому обміні за кількістю затраченої праці визначалась ця кількість, хоч би посередньо і відносно, для продуктів, які вимагають затрати праці протягом тривалого часу, з нерегулярними перервами і невизначеним обсягом продукції, наприклад для хліба і худоби, і при цьому людьми, які не вміють рахувати? Очевидно, лише шляхом тривалого процесу наближення зигзагами, часто в п'ятках, навпомацки, причому, як і завжди, лише гіркий досвід навчав людей. Необхідність для кожного загалом і в цілому виручити свої витрати сприяла в кожному окремому випадку знаходженню правильного шляху, а обмежена кількість видів предметів, що надходили в обмін поряд з незмінними — нерідко протягом багатьох століть — характером їх виробництва, полегшували це завдання. Доказом того, що для приблизно точного встановлення відносної величини вартості цих продуктів зовсім не потрібно було надто багато часу, є уже самий той факт, що такий товар, як худоба, для якої, внаслідок тривалості періоду виробництва окремої її штуки, це визначення здається найбільш трудним, був першим досить загально визнаним грошовим товаром. А для цього необхідно було, щоб вартість худоби, її мінове відношення до цілого ряду інших товарів, досягла фіксації, відносно незвичайної і такої, яка безсуперечно визнається на території численних племен. І люди того часу, як скотарі, так і ті, хто в них купував, напевно були досить розсудливі для того, щоб при обміні не віддавати без еквівалента затрачений ними робочий час. Навпаки, чим ближче до первісного періоду товарного виробництва перебуває той чи інший народ, — наприк-

лад росіяни і східні народи, — тим більше часу і досі витрачають вони на те, щоб шляхом довгого, упертого торгу повністю оплатити робочий час, вжитий на виробництво продукту.

Виходячи з цього визначення вартості робочим часом, все товарне виробництво, — а разом з тим і різноманітні відносини, в яких проявляються різні сторони закону вартості, — розвивається так, як це викладено в першому відділі першого тома «Капіталу»; виходить, зокрема, розвиваються й умови, при яких тільки праця і є творцем вартості. Притому ці умови прокладають собі шлях, не будучи усвідомленими людьми, і лише шляхом трудних теоретичних досліджень вони можуть бути абстраговані з повсякденної практики; отже, ці умови діють подібно до законів природи, що неминуче впливає, як довів Маркс, з природи товарного виробництва. Найважливішим і вирішальним кроком вперед був перехід до металічних грошей, але в результаті цього переходу і визначення вартості робочим часом уже перестало видимим чином виступати на поверхні товарного обміну. З точки зору практики вирішальним мірилом вартості стали гроші, і це тим більше, чим різноманітніші ставали товари, що служили предметами торгівлі, чим в більшій мірі вони припливали з віддалених країн і, отже, чим менше можна було врахувати необхідний для виготовлення цих товарів робочий час. До того ж і самі гроші спочатку здебільшого припливали з чужих країв; але навіть і в тому випадку, коли благородні метали добувалися в даній країні, селяни і ремісники почасти не були спроможні навіть приблизно визначити затрат часу на їх добування працею, з другого ж боку, у них самих під впливом звички рахувати на гроші значно затемнювалось уявлення про властивість праці як мірила вартості; в народній свідомості гроші почали служити представником абсолютної вартості.

Словом, закон вартості Маркса має силу всюди, — оскільки взагалі мають силу економічні закони, — для всього періоду простого товарного виробництва, отже, до того часу, коли останнє зазнає модифікації внаслідок виникнення капіталістичної форми виробництва. До цього моменту ціни тяжіють до визначених, за законом Маркса, вартостей і коливаються навколо них так, що чим повніше розвивається просте товарне виробництво, тим більше середні ціни за тривалі періоди, не переривані зовнішніми насильними порушеннями, збігаються з вартостями з точністю до величини, якою можна знехтувати. Таким чином, закон вартості Маркса має економічно загальну силу для періоду, що триває від початку обміну, який перетворив продукти в товари, і аж до XV століття нашого літочислен-

ня. А початок обміну товарів відноситься до того часу, що пере-
дує будь-якій писаній історії і сягає вглиб віків у Єгипті що-
найменше за дві з половиною, а може й за п'ять тисяч років,
у Вавілонії ж за чотири-шість тисяч років до нашого літо-
числення. Таким чином, закон вартості панував протягом пе-
ріоду в п'ять-сім тисяч років. І ось після цього полюбуйтеся
глибокодумністю п. Лорія, який називає вартість, що мала за-
гальне і безпосереднє значення протягом усього цього часу,
вартістю, по якій товари ніколи не продавались і не можуть
продаватися і дослідженням якої ніколи не займатиметься ні
один економіст, що має хоч краплину здорового розуму.

Поки що ми не говорили про купця. Ми могли лишати без
уваги його втручання досі, коли ми переходимо до перетворен-
ня простого товарного виробництва в капіталістичне товарне
виробництво. Купець був революціонізуючим елементом цього
суспільства, де раніше все було незмінне, незмінне, так би
мовити, спадково; де селянин не тільки свій наділ, але й своє
становище вільного власника, вільного або залежного обро-
чника чи кріпака, а міський ремісник своє ремесло і цехові
привілеї діставали в спадщину і майже невідчужувано; крім
того, кожний з них діставав у спадщину свою клієнтуру, свій
ринок збуту, так само як і вироблену з юних літ майстерність
в успадкованій професії. І ось у цей світ вступив купець, який
повинен був стати вихідним пунктом для цього перевороту.
Але він не діяв як свідомий революціонер, а, навпаки, як плоть
від плоті, кість від кості цього світу. Купець середньовіччя аж
ніяк не був індивідуалістом, він був по суті общинником, як
і всі його сучасники. На селі панувала община-марка, що вирос-
ла на основі первісного комунізму. Кожний селянин мав пер-
вісно наділ однакової величини, з однаковими ділянками землі
кожного для даної місцевості якості, і користувався відповід-
ними однаковими правами в общині-марці. З того часу як об-
щина-марка стала замкнутою і було припинено відведення но-
вих наділів, почалося дроблення наділів внаслідок спадкуван-
ня і т. д. і відповідне дроблення общинних прав, але одиницею
общинного землеволодіння, як і раніше, лишався повний наділ,
так що були половини, чверті і восьмушки наділу з полови-
ною, четвертою або восьмою часткою участі в правах общини-
марки. На зразок общини-марки будувались усі пізніші про-
мислові общини і насамперед міські цехи, внутрішній устрій яких
був не чим іншим, як застосуванням устрою общини-марки, але
вже до привілейованого ремесла, а не до певної території.
Центральним пунктом усієї організації була однакова участь
кожного її члена в користуванні всіма забезпеченими за цехом

привілеями і доходами, як це красномовно висловлено в привілеї на «кормління від пряжі», даному жителям Ельберфельда і Бармена в 1527 р. (Thun. «Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter». Theil II, Leipzig, 1879, S. 164 und ff.). Те саме стосується гірничої промисловості, де кожний пай гарантував також однакову участь і так само, як наділ общинника, міг ділитися разом із зв'язаними з ним правами і обов'язками. І те саме в не меншій мірі стосується купецьких товариств, що покликали до життя заморську торгівлю. Венеціанці і генуезці в гаванях Александрії або Константинополя, — кожна «нація» у своєму власному Fondaco *, що складався з житлового приміщення, трактиру, складу, виставочного приміщення і крамниці з загальною конторою, — становили закінчені торгові товариства; вони були відгороджені від конкурентів і сторонніх клієнтів, продавали по цінах, установлених взаємною угодою, їх товари були певної якості, гарантованої громадським контролем, а часто і накладенням особливого клейма, вони спільно визначали ціни, які доводилось платити тубільцям за їх товари, і т. д. Цілком так само вели свою справу ганзейці на «Німецькому мосту» (Tudske Bryggen) в норвезькому Бергені, а також їх голландські і англійські конкуренти. Горе тому, хто продасть дешевше або купить дорожче умовлених цін! Бойкот, якого він зазнавав, означав при тодішніх умовах неминуче розорення, не кажучи вже про прямі штрафи, що накладались товариством на винуватця. Але, крім того, засновувались більш тісні товариства з певними цілями, на зразок генуезького товариства Маона, яке володіло протягом багатьох років галуновими покладами Фокеї в Малій Азії і на острові Хіосі в XIV і XV століттях, далі — великого Равенсберзького торгового товариства, яке з кінця XIV століття вело торгові справи з Італією й Іспанією і засновувало там свої філії, а також німецького товариства аугсбурзьких купців — Фуггер, Вельзер, Фелін, Гехштеттер і т. д., юрнберзьких — Гіршфогель та інших, яке з капіталом в 66 000 дукатів і трьома кораблями брало участь у португальській експедиції 1505—1506 рр. в Індію, одержавши при цьому 150%, а за іншими джерелами — 175% чистого прибутку (Heyd. «Geschichte des Levantehandels im Mittelalter». Bd. II, Stuttgart, 1879, S. 524), і цілого ряду інших товариств-«монополь», які доводили Лютера до такої люти.

Тут ми вперше натрапляємо на прибуток і норму прибутку. А саме — прагнення купців свідомо і умисне спрямоване на те, щоб зробити цю норму прибутку однаковою для всіх учасни-

* — гостиному дворі. Ред.

ків. Кожний венеціанець в країнах Леванту, кожний ганзеець у північних країнах платив однакові з своїми сусідами ціни за куповані товари, вони коштували йому однакових транспортних витрат, він одержував за них однакові з іншими ціни і купував поворотний вантаж по таких самих цінах, як і інші купці його «нації». Таким чином, норма прибутку була однакою для всіх. У великих торгових товариствах розподіл прибутку пропорціонально до вкладеної частки капіталу був настільки ж само собою зрозумілим, як і користування правами в марці пропорціонально до часток наділу, що давали ці права, або як участь у прибутку гірничорудних підприємств пропорціонально до розміру паю. Таким чином, однакою норма прибутку, яка в своєму повному розвитку є один з кінцевих результатів капіталістичного виробництва, виявляється тут у своїй найпростішій формі одним з вихідних пунктів історичного розвитку капіталу і навіть прямою спадщиною общини-марки, яка, в свою чергу, є пряма спадщина первісного комунізму.

Ця первісна норма прибутку неминуче була дуже висока. Торгова справа була дуже ризикованою не тільки внаслідок дуже поширеного морського розбою, але й тому, що конкуруючі нації нерідко дозволяли собі при першій нагоді всякого роду насильства; нарешті, самий збут і умови цього збуту ґрунтувались на даних чужоземними князями привілеях, які досить часто порушувались або зовсім скасовувались. Отже, прибуток повинен був включати високу страхову премію. Крім того, оборот відбувся повільно, виконання операцій затягувалось, а в більш сприятливі періоди, які, зрештою, рідко бували тривалими, торгові справи являли собою монопольну торгівлю з монопольним прибутком. Про те, що середня норма прибутку була дуже висока, свідчать також і звичайні тоді дуже високі ставки процента, які завжди повинні бути загалом нижчі від звичайного рівня торгового прибутку.

Але ця висока і однакою для всіх учасників норма прибутку, одержувана завдяки спільній діяльності товариств, мала силу тільки в межах даних товариств, тобто в даному разі — окремих «націй». Венеціанці, генуезці, ганзейці, голландці — кожна нація для себе і, мабуть, спочатку також для кожного окремого ринку збуту — мали особливі норми прибутку. Вирівнювання цих різних норм прибутку окремих товариств здійснювалось протилежним шляхом — за допомогою конкуренції. Насамперед вирівнювались норми прибутку на різних ринках однієї і тієї ж нації. Якщо Александрія давала більший прибуток на венеціанські товари, ніж Кіпр, Константинополь

або Трапезунд, то венеціанці направляли більше капіталів в Александрію, вилучивши частину їх з обігу на інших ринках. Далі повинно було настати поступове вирівнювання норм прибутку між окремими націями, які вивозили на одні й ті самі ринки однакові або схожі товари, причому дуже часто деякі з цих націй розорялися і зникали зі сцени. Процес цей, однак, постійно переривався політичними подіями: так, наприклад, вся торгівля з Сходом припинилася внаслідок монгольських і турецьких навал, а великі географічно-торгові відкриття з 1492 р.¹²⁴ лише прискорили і потім довершили її занепад.

Раптове розширення ринків збуту, що настало потім, і зв'язаний з цим переворот у шляхах сполучення не викликали на перших порах істотних змін у способі ведення торгівлі. Торгівля з Індією і Америкою також велась спочатку переважно товариствами. Але тепер уже за цими товариствами стояли більш-менш великі нації. Місце каталонців, що торгували з країнами Леванту, зайняла в американській торгівлі вся об'єднана Іспанія, а поряд з нею дві такі великі країни, як Англія і Франція; навіть такі маленькі країни, як Голландія і Португалія, були все ж, у всякому разі, не менші і не слабші за Венецію — найбільшу і найсильнішу торгову націю попереднього періоду. Це давало мандрівному купцеві, *merchant adventurer* *, XVI і XVII століть опору, яка все більше й більше робила товариство, що захищало своїх членів також і за допомогою зброї, і зв'язані з його існуванням витрати зайвим тягарем. Далі, тепер багатства нагромаджувались в руках окремих осіб значно швидше, так що незабаром окремі купці могли витрачати на торгові операції стільки ж коштів, скільки раніше витрачало ціле товариство. Торгові товариства, там, де вони ще продовжували існувати, перетворювались здебільшого в озброєні корпорації, які під захистом і протекторатом своїх держав завойовували і монопольно експлуатували цілі нововідкриті країни. Але чим у більшій кількості засновувались, переважно державою, колонії в нових районах, тим більше торгові товариства поступалися місцем торговій діяльності окремого купця, і разом з тим вирівнювання норм прибутку все більше й більше ставало виключно справою конкуренції.

Досі ми знайомились лише з нормою прибутку торгового капіталу. Бо до цього часу був тільки торговий і лихварський капітал, оскільки промисловий капітал ще не розвинувся. Виробництво ще було переважно в руках працівників, які володіли своїми власними засобами виробництва і праця яких, та-

* — купцеві-авантюристи. *Ред.*

ким чином, не давала додаткової вартості капіталові. Якщо вони й були змушені віддавати даром частину свого продукту третій особі, то тільки у вигляді данини феодалному володареві. Тому торговий капітал, принаймні спочатку, міг одержувати свій прибуток тільки від іноземних покупців продуктів внутрішнього виробництва або від вітчизняних покупців іноземних продуктів. Тільки в кінці цього періоду — для Італії, отже, з занепадом торгівлі з Левантом — іноземна конкуренція і утруднення в збуті могли примушувати ремісничого виробника експортних товарів продавати купцеві-експортереві товари нижче від їх вартості. Таким чином, ми бачимо тут таке явище, що у внутрішньому роздрібному обороті між окремими виробниками товари в середньому продаються по своїх вартостях, а в зовнішній торгівлі, на зазначених підставах, загальним правилом є продаж не по вартостях. Повна протилежність сучасному становищу, коли ціни виробництва мають силу в зовнішній і оптовій торгівлі, тимчасом як у роздрібній міській торгівлі ціноутворення регулюється зовсім іншими нормами прибутку, так що тепер, наприклад, яловичина дістає більшу надбавку в ціні на шляху від лондонського оптового торговця до лондонських споживачів, ніж на шляху від оптового торговця в Чикаго до лондонського оптового торговця, включаючи сюди і транспортні витрати.

Знаряддям цього поступового перевороту в ціноутворенні був промисловий капітал. Початок існуванню промислового капіталу був покладений уже в середні віки, а саме в трьох галузях: судноплаванні, гірничій промисловості і текстильній промисловості. Судноплавання в тих розмірах, в яких воно велось італійськими і ганзейськими приморськими республіками, неможливе було без матросів, тобто найманих робітників (відносини найму останніх могли маскуватися артільними формами з участю в прибутках), а галери того часу немислимі без гребців — найманих робітників або рабів. Підприємства по добуванню руди, які спочатку велись об'єднаними в артілі працівниками, майже скрізь перетворювалися в акціонерні товариства, які вели виробництво силою найманих робітників. А в текстильній промисловості купець почав прямо ставити дрібних майстрів-ткачів собі на службу, забезпечуючи їх пряжею і примушуючи їх за його рахунок переробляти її в тканину за певну плату, — коротше кажучи, перетворюючись з простого купця в так званого *роздавальника*.

Тут ми маємо перед собою перші зачатки утворення капіталістичної додаткової вартості. Гірничі промисли з огляду на їх замкнутий монополюльно-корпоративний характер ми можемо ли-

шити остеронь. Що ж до судноплавства, то, очевидно, тут прибуток повинен був, у всякому разі, дорівнювати звичайному прибуткові даної країни із спеціальною надбавкою на страхування, зношування суден і т. д. А як же стояла справа з роздавальниками в текстильній промисловості, які вперше вивнесли на ринок товари, вироблені безпосередньо за рахунок капіталіста, створивши цим конкуренцію товарам того самого роду, виробленим за рахунок ремісника?

Норма прибутку торгового капіталу була вже наперед дана. Вона вже була також, принаймні для даної місцевості, зведена до приблизно середньої норми. Що ж могло спонукати купця взяти на себе додаткову роль роздавальника? Тільки одно: перспектива більшого прибутку при однаковій з іншими продажній ціні. І саме це він мав на увазі. Примусивши працювати на себе дрібних майстрів, він ламав традиційні межі виробництва, при яких виробник продавав свій готовий продукт і нічого іншого. Торговий капіталіст купував робочу силу працівника, який поки що володів своїми знаряддями виробництва, але вже більше не володів сировиною. Забезпечуючи, таким чином, ткачеві регулярну роботу, він міг разом з тим настільки знижувати його заробітну плату, що частина затраченого робочого часу лишалась неоплаченою. Таким чином роздавальник привласнював додаткову вартість зверх одержуваного ним досі торгового прибутку. Правда, він повинен був для цього застосовувати додатковий капітал, щоб закуповувати пряжу і т. д. і залишати її в руках ткача до остаточного вироблення продукту, тимчасом як раніше він виплачував повну ціну продукту тільки в момент купівлі його. Але, по-перше, в більшості випадків він і раніше вже робив додаткові затрати капіталу на позику ткачеві, якого, як правило, тільки боргове рабство примушувало підкорятись новим умовам виробництва. І, по-друге, навіть незалежно від цього розрахунок має такий вигляд.

Припустимо, що наш купець вів свою експортну справу з капіталом в 30 000 дукатів, цехівів, фунтів стерлінгів або яких-небудь інших грошових одиниць. Припустимо, що 10 000 з них затрачено на купівлю товарів внутрішнього виробництва, в той час як 20 000 витрачаються на заморських ринках. Нехай капітал обертається раз за два роки, тоді річний оборот дорівнює 15 000. Але припустимо, що наш купець хоче зайнятися ткацтвом за свій рахунок, стати роздавальником. Який капітал повинен він для цього додатково затратити? Нехай час виробництва штуки тканини, якою він торгує, дорівнює в середньому двом місяцям (хоч це напевно надто тривалий строк). Припустимо далі, що він за все повинен платити готівкою. В такому

разі він повинен буде додатково затратити такий капітал, щоб його вистачило для забезпечення ткачів пряжею на два місяці. Через те що його річний оборот — 15 000, то за два місяці він закуповує тканини на 2 500. Нехай 2 000 з них представляють вартість пряжі, а 500 — заробітну плату ткачів; тоді нашому купцеві потрібен буде додатковий капітал в 2 000. Припустимо, що додаткова вартість, яку він завдяки новому методу добуває в ткача, становить лише 5% вартості тканини, що дає безумовно дуже скромну норму додаткової вартості в 25% ($2\,000_c + 500_v + 125_m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$; $p' = \frac{125}{2\,500} = 5\%$).

При таких умовах наш купець з річним оборотом 15 000 одержить 750 додаткового прибутку, а за $2\frac{2}{3}$ року поверне собі, таким чином, весь затрачений додатковий капітал.

Але щоб прискорити свій збут і разом з тим свій оборот і завдяки цьому одержати той самий прибуток з попереднього капіталу за коротший період часу,— отже, щоб одержати протягом того самого часу більший прибуток,— він подарує невелику частину своєї додаткової вартості покупцеві, продаватиме дешевше від своїх конкурентів. Останні також перетворюються поступово в роздавальників, і тоді додатковий прибуток зведеться для них усіх до звичайного прибутку або навіть до меншого, причому він одержуватиметься на підвищений у них усіх капітал. Рівність норми прибутку знову відновлена, хоч, можливо, вже на іншому рівні, через те що частина виробленої всередині країни додаткової вартості відступається іноземним покупцям.

Дальшим кроком на шляху підпорядкування промисловості капіталові було введення мануфактури. Остання також давала можливість мануфактуристові, який у XVII і XVIII століттях здебільшого був і купцем-експортером своїх товарів,— у Німеччині так було до 1850 р. майже всюди, а місцями збереглося і досі,— виробляти дешевше від його старомодних конкурентів-ремісників. Повторюється той самий процес: додаткова вартість, привласнювана власником мануфактури — капіталістом, дозволяє йому або купцеві-експортерові, з яким він її ділить, продавати дешевше від своїх конкурентів, поки новий метод виробництва не стане загальним і знову відбудеться вирівнювання прибутків. Уже наперед дана норма торгового прибутку, якщо навіть вона вирівняна в місцевому масштабі, лишається прокрустовим ложем, на якому без усякого милосердя відсікається надлишкова промислова додаткова вартість.

Якщо мануфактура бурхливо розвинулась завдяки здешев-

ленню продуктів, то в ще далеко більшій мірі цьому здешевленню завдячує своїм зростанням велика промисловість, яка шляхом безперервного революціонізування виробництва все більше й більше знижує витрати виробництва товарів і нещадно усуває всі попередні способи виробництва. Саме велика промисловість таким шляхом остаточно завойовує капіталові внутрішній ринок, кладе кінець дрібному виробництву і натуральному господарству селянської сім'ї, усуває прямий обмін між дрібними виробниками і ставить всю націю на службу капіталові. Вона також вирівнює норми прибутку різних галузей торгівлі і промисловості в одну загальну норму прибутку і забезпечує, на решті, промисловості належну їй пануючу роль при цьому вирівнюванні, усуваючи більшу частину перешкод, що доти стояли на шляху перенесення капіталу з однієї галузі в іншу. Разом з цим для всього процесу обміну відбувається перетворення вартостей в ціни виробництва. Це перетворення відбувається, таким чином, в силу об'єктивних законів, поза свідомістю або наміром учасників. Та обставина, що конкуренція зводить до загального рівня прибуток, який перевищує загальну норму, і таким способом знову відбирає у перших привласнювачів-промисловців додаткову вартість, що перевищує середній рівень, не становить в теоретичному відношенні ніяких труднощів. Але зате на практиці тут більше труднощів, бо галузі з надлишковою додатковою вартістю, тобто з високою змінним і низьким постійним капіталом або з низькою будовою капіталу, по самій природі своїй найпізніше і найменше підпорядковуються капіталістичному виробництву; це стосується насамперед землеробства. Що ж стосується, навпаки, підвищення цін виробництва вище від вартості товарів, яке необхідне, щоб підняти до рівня середньої норми прибутку недостатню додаткову вартість, вміщену в продуктах галузей з високою будовою капіталу, то теоретично це здається дуже трудним, а на практиці, як ми вже бачили, відбувається найлегше і найшвидше. Бо товари цього роду, коли вони починають вироблятися капіталістично і надходять в капіталістичну торгівлю, вступають в конкуренцію з товарами того самого роду, що вироблені докапіталістичними методами і, отже, коштують дорожче. Таким чином, капіталістичний виробник, навіть відмовляючись від частини додаткової вартості, все ж може одержувати звичайну для його місцевості норму прибутку, яка первісно не мала прямого відношення до додаткової вартості, тому що вона виникла з функції торгового капіталу задовго до того, як взагалі почали капіталістично виробляти, тобто задовго до того, як стала можливою промислова норма прибутку.

II БІРЖА

1) З третього тома, п'ятого відділу, особливо з розділу [27] видно, яке становище біржа займає в капіталістичному виробництві взагалі. Однак з 1865 р., коли книга була написана, настала зміна, яка надає біржі значно зрослої і все зростаючої ролі і яка в своєму дальшому розвитку має тенденцію концентрувати в руках біржовиків усе виробництво, як промислове, так і сільськогосподарське, і весь обіг — як засоби сполучення, так і функцію обміну; таким чином, біржа стає найвидатнішою представницею капіталістичного виробництва.

2) В 1865 р. біржа була ще *другорядним* елементом у капіталістичній системі. Основну масу біржових цінностей представляли державні цінні папери, але і їх кількість була відносно невелика. Поряд з цим акціонерні банки, які на континенті і в Америці займали панівне становище, а в Англії тільки збиралися поглинути належні аристократам приватні банки, в масі своїй відігравали ще порівняно незначну роль. Залізничні акції були також ще відносно слабо поширені в порівнянні з теперішнім часом. Промислових підприємств, так само як і банків, безпосередньо в акціонерній формі було ще небагато, здебільшого вони створювались у *бідніших* країнах, як Німеччина, Австрія, Америка і т. д.: — «хазяйське око» було тоді ще не житим забобоном.

Отже, біржа тоді була ще місцем, де капіталісти віднімали один у одного нагромаджені ними капітали і яке безпосередньо цікавило робітників лише як новий доказ загального деморалізуючого впливу капіталістичного господарства і як підтвердження кальвіністської догми, що вже на цьому світі божественне приречення — *alias* *, випадок — визначає бла-

---

* — інакше. *Ред.*

гословення і прокляття, багатство, це значить розкіш і влада, і бідність, це значить нестатки і рабство.

3) Тепер справа стоїть інакше. Від часу кризи 1866 р. нагромадження відбувалось з усе зростаючою швидкістю і при тому таким чином, що ні в одній промисловій країні, і найменше в Англії, виробництво не встигало за нагромадженням, і нагромадження окремого капіталіста не могло знайти повного застосування в розширенні його власного підприємства; в англійській бавовняній промисловості [це спостерігалось] уже в 1845 р., [далі] залізничні афери. Разом з цим нагромадженням зростала і маса рантьє, людей, яким набридло постійне напруження, зв'язане з веденням справ, і які хотіли тільки розважатися або мати лише необтяжливі заняття як директори і члени наглядальних рад компаній. І, по-третє, щоб полегшити застосування звільненої таким чином маси грошового капіталу, нині скрізь, де цього не було раніше, встановлено нові законодавчі форми для товариств з обмеженою відповідальністю і зменшено зобов'язання акціонерів, які раніше несли необмежену відповідальність (акціонерні товариства в Німеччині в 1890 р. — 40% підписки!).

4) Звідси поступове перетворення промисловості в акціонерні підприємства. Галузь за галуззю зазнає цієї долі. Спочатку залізнична промисловість, де тепер необхідні гігантські вкладення (ще раніше гірничорудна промисловість, якщо вона ще не мала форми пайових підприємств). Потім хімічна промисловість, ditto * машинобудівні заводи. На континенті також текстильна промисловість, а в Англії ще тільки в окремих місцевостях — Ланкашир (прядильна фабрика в Олдем, ткацька фабрика в Бернлі і т. д., об'єднання швейних підприємств; але це лише попередній ступінь, бо під час найближчої кризи ці об'єднання розпадутся і підприємства знов опиняться в руках [окремих] хазяїв), пивоварні (кілька років тому американські пивоварні були віддані в руки англійського капіталу, далі Guinness Bess, Allsopp**). Потім трести, які створюють гігантські підприємства із спільним управлінням (як United Alkali). Звичайна одноосібна фірма все більше й більше стає тільки попереднім ступенем, що підготовляє підприємство до того моменту, коли воно буде досить велике, щоб на його основі «заснувати» акціонерне товариство.

Те саме відносно торгівлі. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon — всі ці фірми перетворилися в акціонерні товари-

* — а також. Ред.

** Назви двох великих англійських пивоварних фірм. Ред.

ства. Таких само змін зазнають і роздрібні фірми, і до того ж не тільки набувають вигляду кооперації à la «Stores» *.

Те саме відносно банків та інших кредитних установ також і в Англії. Маса нових — всі у формі акціонерних товариств з обмеженою відповідальністю. Навіть старі банки, як ...** і т. д., перетворюються з 7 приватними [акціонерами] в акціонерне товариство.

5) В галузі землеробства те саме. Неймовірно поширені банки, особливо в Німеччині (під всілякими бюрократичними назвами) — все більше й більше стають іпотекодержателями; разом з їх акціями дійсна верховна власність на землю передається біржі, і це має місце в ще більшій мірі, коли маєтки потрапляють в руки кредиторів. Тут революція в сільському господарстві, зв'язана з обробітком степових земель, справляє величезний вплив; якщо так буде продовжуватись, то можна передбачити час, коли земля потрапить в руки біржі також в Англії і у Франції.

6) Далі застосування капіталу за кордоном — все в акціях. Якщо говорити тільки про Англію: американські залізниці, північні і південні (довідатись у біржовому бюлетені), Гольдбергер і т. д.

7) Потім колонізація. Остання нині перебуває просто на службі у біржі, в інтересах якої європейські держави кілька років тому поділили Африку, французи захопили Туніс і Тонкін. Африка прямо здана в оренду компаніям (Нігерія, Південна Африка, Німецька Південно-Західна і Східна Африка). Магаладенд і Наталь захоплені для біржі Родсом.

---

* Тобто на зразок універмагів. *Ред.*

** Слово нерозбірливе. *Ред.*

**ПРИМІТКИ
ПОКАЖЧИКИ**

ПРИМІТКИ

- ¹ «*The Daily News*» («Щоденні новини») — англійська ліберальна газета, орган промислової буржуазії; виходила під цією назвою у Лондоні з 1846 по 1930 рік.— 15.
- ² Див. це видання, том 24, стор. 438—441.— 21.
- ³ Див. це видання, том 23, стор. 391.— 28.
- ⁴ *Консигнація* (consignatio, буквально — підпис, писане підтвердження) — різновидність комісійного продажу товарів за кордон, при якій експортер (консигнант) посилає товар на склад іноземної фірми (консигнатору) для продажу його на певних умовах.— 32.
- ⁵ «*The Economist*» («Економіст») — англійський щотижневий журнал з питань економіки і політики, виходить у Лондоні з 1843 року; орган великої промислової буржуазії.— 38.
- ⁶ *Ломбард-стріт* — вулиця в Сіті (фінансовому центрі Лондона), на якій є ряд великих банків; синонім лондонського грошового ринку.— 38.
- ⁷ *Мінсінг-лейн* — вулиця в Лондоні, центр оптової торгівлі колоніальними товарами.— 38.
- ⁸ Див. це видання, том 23, стор. 124—125, 141—142.— 63.
- ⁹ Див. це видання, том 23, стор. 142.— 64.
- ¹⁰ *Акт про банківську рестрикцію* (Bank Restriction Act) — прийнятий у 1797 р. англійським урядом спеціальний закон, який встановлював примусовий курс банкнот і скасовував обмін банкнот на золото. У 1819 р. було прийнято закон, який відновлював обмін банкових білетів на золото. Фактично обмін був повністю відновлений на початок 1821 року.— 71.

- ¹¹ Див. це видання, том 24, стор. 426—437.— 72.
- ¹² Маркс має на увазі судовий розгляд у справі Дейвідсона та ін., обвинувачених у великих шахрайствах з векселями. Ця справа викладена в книзі: Laing, S. A «New series of the great city frauds of Cole, Davidson, & Gordon, corrected and enlarged». Fifth edition. London [1869].
Асиаи — періодичні візні сесії суддів Найвищого суду Англії в кримінальних і цивільних справах.— 76.
- ¹³ *Бірінгемська школа*, або *little shilling men* (прихильники малого шилінга) — особлива школа в економічній науці, що склалася в першій половині XIX століття. Її прихильники пропагували теорію ідеальної грошової одиниці виміру і відповідно розглядали гроші всього тільки як «рахункові назви». Представники бірмінгемської школи, брати Томас і Маттіас Атвуд, Спунер та інші, висували проект зниження золотого вмісту грошової одиниці в Англії, відомий під назвою «проект малого шилінга». Звідси походить і назва самої цієї школи. В той же час «прихильники малого шилінга» виступали проти заходів уряду, спрямованих до скорочення грошової маси в обігу. На їх думку, реалізація настанов школи могла, викликавши штучне зростання цін, поживити промисловість і забезпечити загальний розквіт країни. Проте в дійсності така девальвація валюти могла тільки створити умови для погашення державного і приватних боргів у знецінених грошах, тобто обіцяла певні вигоди державній скарбниці і великим підприємцям, які були основними одержувачами всіляких кредитів. Про цю школу Маркс говорить у своїй праці «До критики політичної економії» (див. це видання, том 13, стор. 61—62).— 78.
- ¹⁴ *Ост-Індська компанія* — англійська торгова компанія, яка існувала з 1600 по 1858 р. і була знаряддям грабіжницької колоніальної політики Англії в Індії, Китаї та інших країнах Азії. З середини XVIII ст. Компанія, що мала армію і флот, церетворилася у велику військову силу; під її прапором англійські колонізатори здійснили завоювання Індії. Компанії протягом тривалого часу належала монополія на торгівлю з Індією і найважливіші функції управління цією країною. Національно-визвольне повстання 1857—1859 рр. в Індії змусило англійців змінити форми свого колоніального панування: Компанія була ліквідована, а Індія оголошена володінням британської корони.— 79.
- ¹⁵ Цитата з сатиричного вірша Гейне «Диспут» (цикл «Романсеро»), де змальовується середньовічний диспут між католицьким монахом-капуцином і вченим єврейським раввіном, який у ході цього диспуту, посиляється на іудейську релігійну книгу «Таусфес-Йонтеф». У відповідь на це капудин посилає «Таусфес-Йонтеф» к чорту. Тоді буревий раввін у нестямі вигукує: ««Таусфес-Йонтеф» не годиться? А що годиться? Гвалт!».— 80.
- ¹⁶ Мається на увазі антифеодальний і національно-визвольний рух у Китаї, що розпочався в 1851 році. Відомий під назвою тайпінського повстання цей рух став початком багаторічної і впертої боротьби китайського народу проти феодального ладу і іноземних загарбників. Тайпінське повстання було придушене збройними силами Англії, США і Франції, при підтримці військ китайських феодалів у 1864 році.— 91.

- ¹⁷ Див. примітку 13.— 99.
- ¹⁸ Див. це видання, том 13, стор. 61.— 99.
- ¹⁹ Див. це видання, том 24, стор. 241—242.— 101.
- ²⁰ Див. це видання, том 23, стор. 140.— 111.
- ²¹ Маркс перефразовує тут вислів з біблії. Див. Біблія, Євангеліє від Марка, гл. 16, стих 16.— 130.
- ²² Див. це видання, том 23, стор. 133—137.— 131.
- ²³ За поглядами старогрецького філософа Епікура, загалом матеріаліста і атеїста, є безліч світів. Ці світи виникають і існують за своїми власними, природними законами. А боги, хоч і існують, але перебувають поза світами, у просторах між ними, і не справляють ніякого впливу ні на розвиток всесвіту, ні на життя людини.— 136.
- ²⁴ *Monts-de-piété* (ломбарди) були створені в XIV, XV і XVI століттях в Італії і у Франції для боротьби проти дрібних лихварів. За задумом їх ініціаторів, ломбарди повинні були займатися своєрідною благодійністю, надаючи біднякам невеликий кредит під заставу майна. Насправді *Monts-de-piété* діяли на користь лихварів.— 139.
- ²⁵ Маються на увазі такі праці: Н. Chamberlayne. «A Proposal by Dr. Hugh Chamberlayne, in Essex Street, for a Bank of Secure Current Credit to be founded upon Land, in order to the General Good of Landed Men, to the great Increase of the Value of Land, and the no less Benefit of Trade and Commerce». [London] 1695;
J. Briscoe. «A Discourse on the Late Funds of the Million-Act, Lottery-Act, and Bank of England. Shewing, that they are Injurious to the Nobility and Gentry, and Ruinous to the Trade of the Nation. Together with Proposals for the Supplying their Majesties with Money on easy Terms, Exempting the Nobility, Gentry &c from Taxes, Enlarging their Yearly Estates, and Enriching all the Subjects in the Kingdom, by a national Landbank». London. The third edition, 1696.— 139.
- ²⁶ Див. це видання, том 23, стор. 682—684.— 139.
- ²⁷ Маркс допускає неточність. Томас Манлі не був автором анонімного трактату «Interest of Money Mistaken», що вийшов у Лондоні в 1668 році.— 140.
- ²⁸ Натяк на англійського економіста-фінансиста Джона Ло, який, намагаючись здійснити на практиці свою зовсім неспроможну ідею про те, ніби держава за допомогою випуску в обіг незабезпечених банкнот може збільшувати багатства країни, у 1716 р. заснував у Франції приватний банк, перетворений у 1718 р. в державний банк. Одночасно з необмеженою емісією кредитних білетів банк Ло вилучав з обігу дзвінку монету. В результаті нечувано розвинулись біржовий ажіотаж і спекуляція, які завершилися в 1720 р. цілковитим банкрутством державного банку і самої «системи Ло».— 141.

- ²⁹ Маркс цитує памфлет «Bank Credit; or the Usefulness and Security of the Bank of Credit examined, in a Dialogue between a Country Gentleman and a London Merchant», що наводиться в книзі: J. Francis. «History of the Bank of England». Third ed., vol. I, London, 1848, p. 39—40.— 142.
- ³⁰ Мається на увазі «*Société générale du Crédit Mobilier*» — велике французьке акціонерне товариство, створене в 1852 р. братами Перейр. Основною метою *Crédit Mobilier* було посередництво в кредиті і грюндерство (участь у заснуванні промислових та інших підприємств). Товариство брало участь у залізничному будівництві у Франції, Австрії, Угорщині, Швейцарії, Іспанії і Росії. Головним джерелом його доходів була спекуляція на фондовій біржі. На кошти, одержані від випуску своїх власних акцій, гарантованих тільки наявними у нього цінними паперами інших підприємств, *Crédit Mobilier* скуповував акції різних компаній, гарантовані вартістю їх майна. Таким чином, одна й та сама реальна власність викликала до життя фіктивний капітал у подвійному розмірі. *Crédit Mobilier* був тісно зв'язаний з урядом Наполеона III і користувався його протегуванням. У 1867 р. товариство збанкрутувало і в 1871 р. було ліквідоване. Поява в 50-х роках XIX ст. *Crédit Mobilier* як фінансової установи нового типу була викликана специфічними особливостями епохи реакції, яка характеризувалася неймовірним розгулом біржового ажіотажу і спекуляції. На зразок французького *Crédit Mobilier* аналогічні установи були створені в ряді інших країн Центральної Європи. Справжню суть *Crédit Mobilier* Маркс розкрив у ряді своїх статей (див. це видання, том 12, стор. 17—33, 196—203, 280—283 та ін.).— 143.
- ³¹ Теорію дарового кредиту Прудон розвивав у праці: «*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*». Paris, 1850.— 145.
- ³² Мається на увазі позика в 100 гульденів з умовою сплати процентів у три строки на Лейпцігських ярмарках. У Лейпцігу щороку влаштовувались три ярмарки: новорічний, великодній (весняний) і на Михайла (восени).— 148.
- ³³ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776, p. 182—202. Пор. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, Держполітвидав УРСР, 1960, стор. 357—359.— 151.
- ³⁴ J. W. Johnston. «Notes on North America Agricultural Economical, and Social». Vol. I, Edinburgh and London, 1851.— 153.
- ³⁵ J. Anderson. «A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain». London, 1801, p. 35—36, 38 (див. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, 1960, стор. 138—139); H. C. Carey. «The Past, the Present, and the Future». Philadelphia, 1848, p. 129—131 (див. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, 1960, стор. 603).— 155.
- ³⁶ «*Fruges consumere nati*» («народжені споживати плоди») — Горацій, «Послання», книга I, послання 2, 27.— 155.

- ³⁷ Про теорію ренти Дж. Андерсона див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, 1960, стор. 108—110, 115—119, 138—143.— 156.
- ³⁸ *Уест-Енд* — фешенебельний район Лондона, де зосереджені особняки аристократії і великої буржуазії.— 156.
- ³⁹ *Темпл Бар* (Temple Bar) — історична пам'ятка Лондона, яка являє собою кам'яні ворота, розташовані між Стренд-стріт і Фліт-стріт. Ці ворота з'єднують район Сіті і Вестмінстеру.— 156.
- ⁴⁰ *Левіафан* — за біблійними переказами, величезне морське чудовисько.— 157.
- ⁴¹ Мається на увазі промова Тьєра 26 липня 1848 р. проти пропозицій Прудона, внесених у фінансову комісію Національних зборів Франції. Промова опублікована в «Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale». Tome II, Paris, 1849, р. 666—671. Про цю промову Тьєра див. також статтю К. Маркса «Про Прудона» (див. це видання, том 16, стор. 30).— 159.
- ⁴² Боротьба між земельними власниками і орендарями закінчилась прийняттям палатою громад у 1853 р. «Білля про права, що впливають з оренди», де є пункт, згідно з яким по закінченні строку оренди орендар повинен одержати грошову компенсацію за зроблені ним на землі поліпшення. Докладно про це див. статтю К. Маркса «Індійське питання.— Ірландське орендне право» (див. це видання, том 9, стор. 157—162).— 161.
- ⁴³ *Хлібні закони*, спрямовані на обмеження або заборону ввозу хліба з-за кордону, були запроваджені в Англії в інтересах великих земельних власників. Прийнятий у 1815 р. хлібний закон забороняв імпорт хліба доти, поки ціна на хліб у самій Англії залишалась нижчою ніж 80 шил. за квартал. У 1822 р. цей закон був трохи змінений, а в 1828 р. була запроваджена змінна шкала, за якою ввізні мита на хліб підвищувались із зниженням його ціни на внутрішньому ринку і, навпаки,— знижувались з підвищенням цієї ціни. Промислова буржуазія, що боролася проти хлібних законів під лозунгом свободи торгівлі, добилася їх скасування в 1846 році.— 162.
- ⁴⁴ Мова йде про війни, які вела Англія з 1793 по 1815 р. проти Французької республіки і наполеонівської імперії.— 162.
- ⁴⁵ Мається на увазі книга: «The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law». Published by the National Anti-Corn-Law League. Manchester — London, 1842, до якої включено три нариса, Дж. Хопуа, Р. Грега і А. Морзе, удостоєні премії Ліги проти хлібних законів.— 162.
- ⁴⁶ Мова йде про Сині книги: «Report from the Select Committee on Petitions relating to the Corn Laws of this Kingdom: together with the Minutes of Evidence, and an Appendix of Accounts». Ordered by The House of Commons, to be printed, 26 July 1814; «Reports respecting Grain, and the Corn Laws: viz: First and Second Reports from The Lords Committees, appointed to enquire into the State of the Growth, Commerce,

and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto». Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 23 November 1814.

Сині книги (Blue Books) — загальна назва публікацій матеріалів англійського парламенту і дипломатичних документів міністерства закордонних справ. Сині книги, що дістали свою назву через синю обкладинку, видаються в Англії з XVII століття і є основним офіційним джерелом для вивчення економічної і дипломатичної історії цієї країни.— 162.

- ⁴⁷ За законами про бідних, що існували в Англії з XVI століття, в кожній парафії збирався особливий податок на користь бідним; ті жителі парафії, які не могли забезпечити себе і свою сім'ю, одержували допомогу через касу допомоги бідним з фонду, утвореного за рахунок згаданого податку.— 163.
- ⁴⁸ Див. це видання, том 23, стор. 639—641.— 163.
- ⁴⁹ Маються на увазі слідчі комісії палати лордів в питанні про висоту заробітної плати, які засідали в 1814—1815 роках.— 163.
- ⁵⁰ *Товариство майстерств і ремесел* (Society of Arts) — буржуазно-просвітительське і філантропічне товариство, засноване в 1754 р. в Лондоні. Товариство широкомовно оголошувало своєю метою «заохочення майстерств, ремесел і торгівлі» і всіх тих, хто сприяє «наданню біднякам роботи, розширенню торгівлі, збагаченню країни» і т. п. Воно намагалось виступати в ролі посередника між робітниками і підприємцями. Це товариство Маркс називав «Товариством майстерств і шахраїств».— 164.
- ⁵¹ Мова йде про конгрес Національної асоціації заохочення соціальних наук.
Національна асоціація заохочення соціальних наук (National Association for the Promotion of Social Science) — буржуазно-просвітительське філантропічне товариство, засноване в 1857 році. В його складі було багато членів парламенту. Товариство ставило собі за мету сприяти розвитку і практичному використанню соціальних наук.— 164.
- ⁵² У Маркса неточність. Тут цитується праця Джона Локарта Мортон, тоді як вище згадувався Джон Чалмерс Мортон.— 164.
- ⁵³ Мається на увазі Інститут Франції — вища наукова установа, що складається з кількох відділів, або академій; існує з 1795 року.— 165.
- ⁵⁴ Збагачення ґрунту після деяких культур, наприклад, бобових, — тепер факт безперечний, і пояснюється воно діяльністю так званих бульбочкових бактерій, які розвиваються на кореневій системі рослин і фіксують азот повітря. Особлива роль цих бактерій була розкрита наукою після Маркса.— 166.
- ⁵⁵ Див. це видання, том 23, стор. 637—659.— 166.
- ⁵⁶ «*The Morning Star*» («Ранкова зоря») — англійська щоденна газета, орган фритредерів, виходила в Лондоні з 1856 по 1869 рік.— 167.

- ⁵⁷ P. E. Dove. «The Elements of Political Science». Edinburgh, 1854, p. 264, 273.— 167.
- ⁵⁸ P. E. Dove. «The Elements of Political Science». Edinburgh, 1854, p. 279.— 173.
- ⁵⁹ Див. це видання, том 13, стор. 24—25; том 23, стор. 95—96.— 173.
- ⁶⁰ Маркс вживає тут, а також у кількох випадках і далі, термін «Produktionskosten» у значенні ціни виробництва.— 187.
- ⁶¹ Див. примітку 43.— 192.
- ⁶² F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851, p. 158.— 192.
- ⁶³ Див. H. Storch. «Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations». Tome II, St.-Petersbourg, 1815, p. 78—79 (про це див. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина II, 1960, стор. 92 і 289).— 193.
- ⁶⁴ Маркс має на увазі такі праці: [E. West.] «Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn». By a Fellow of University College of Oxford. London, 1815; Th. R. Malthus. «Principles of Political Economy considered with a view to their practical Application». 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836; Th. R. Malthus. «An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated». London, 1815; D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, chapter II.— 194.
- ⁶⁵ Маркс має на увазі працю: G. Opdyke. «A Treatise on Political Economy». New York, 1851.— 204.
- ⁶⁶ Це положення висловлюється в праці Мальтуса: «An Essay on the Principle of Population». London, 1798.— 206.
- ⁶⁷ Див. J. Liebig. «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie». 7. Auflage, Braunschweig, 1862.— 280.
- ⁶⁸ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, chapter II.— 292.
- ⁶⁹ Маркс має на увазі, очевидно, один з випусків здійсненого в Парижі в 1824—1837 рр. багатотомного видання: M. Dombasle. «Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole».— 295.
- ⁷⁰ R. Johnes. «An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation». Part I: Rent. London, 1831, p. 227. Про це див. також К. Маркс. «Теорії додаткової вартості». Частина III, Політвидав України, 1964, стор. 380—394.— 295.

- ⁷¹ Див. G. Ramsay. «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh, 1836, p. 278—279.— 303.
- ⁷² Див. [E. G. Wakefield.] «England and America. A Comparison of the Social and Political State of both Nations». Vol. I, London, 1833, p. 214—215.— 305.
- ⁷³ H. Passy. «Rente du Sol». In: «Dictionnaire de l'économie politique». Tome II, Paris, 1854, p. 515.— 305.
- ⁷⁴ Про закони щодо обгороджування див. це видання, том 23, стор. 684—687.— 305.
- ⁷⁵ *Помосі* — місто на півдні Болівії; засноване іспанськими конкістадорами в 1547 р. у місцевості, де в 1545 р. було відкрито багате родовище срібних руд. Експлуатація цих рудників стала одним з джерел збагачення пануючих класів Іспанії.— 308.
- ⁷⁶ Маркс має на увазі такі праці: S. Laing. «National Distress; its Causes and Remedies». London, 1844; F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851.— 308.
- ⁷⁷ Див. це видання, том 24, стор. 241—242.— 309.
- ⁷⁸ Мається на увазі праця: Rodbertus. «Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie». Berlin, 1851. Грунтовний критичний аналіз теорії ренти Родбертуса Маркс дає в «Теоріях додаткової вартості». Частина II, 1960, стор. 3—107, 143—155.— 313.
- ⁷⁹ Мова йде про працю К. Маркса «Теорії додаткової вартості». — 313.
- ⁸⁰ Див. G. W. F. Hegel. «Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse». Erster Theil. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840, S. 404.— 314.
- ⁸¹ Маркс має на увазі вміщену без підпису в цьому журналі рецензію на щойно видану книгу Джонса «An Essay on the Distribution of Wealth». Див. «Edinburgh Review». Том LIV, серпень—грудень 1831, стор. 94—95.
«The Edinburgh Review, or Critical Journal» («Единбурзький огляд, або Критичний журнал») — англійський буржуазний літературно-політичний журнал, виходив з 1802 по 1929 рік. У 20—30-х роках XIX ст. видавався раз на 3 місяці і був органом партії вігів.
Сохо-сквер — фешенебельний квартал у лондонському районі Сохо.— 315.
- ⁸² H. Passy. «Rente du Sol». In: «Dictionnaire de l'économie politique». Tome II, Paris, 1854, p. 511.— 318.
- ⁸³ Про земельну ренту як нормальну форму додаткової вартості Петті висловлюється в своїй праці «A Treatise of Taxes & Contributions». London, 1667, p. 23—24. Докладно Маркс розбирає погляди Петті в «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, том 26, частина I, стор. 153—155, 334—343).

Подібні погляди Кантільйона містяться в праці: «Essai sur la nature du commerce en général». In: «Discours politiques». Tome III, Amsterdam, 1756.— 319.

- ⁸⁴ Див. К. Маркс. «Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»)» (це видання, том 26, частина I, стор. 12—37, 286—324, 359—361).— 319.
- ⁸⁵ Див. це видання, том 13, стор. 127—128.— 319.
- ⁸⁶ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I, Dublin, 1770, p. 396.— 321.
- ⁸⁷ E. Daire. «Introduction sur la doctrine des physiocrates». In: «Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire». Première partie. Paris, 1846; H. Passy. «Rente du Sol». In: «Dictionnaire de l'économie politique». Tome II, Paris, 1854, p. 511.— 321.
- ⁸⁸ Див. А. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776, p. 64.— 322.
- ⁸⁹ Маркс має на увазі акти про комутацію десятини 1836—1860 рр. (Tithe Commutation Acts), за якими була скасована сплата церковної десятини натурою і запроваджені періодичні грошові платежі за землею.— 323.
- ⁹⁰ К. Arnd. «Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur». Hanau, 1845, S. 461—462.— 324.
- ⁹¹ [N. Linguet.] «Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société». Tomes I—II, Londres, 1767. Про це див. також дане видання, том 26, частина I, стор. 325—330.— 326.
- ⁹² Див. J. Möser. «Osnabrückische Geschichte». Theil I, Berlin und Stettin, 1780.— 326.
- ⁹³ Див. примітку, 78.— 336.
- ⁹⁴ E. Buret. «Cours d'économie politique». Bruxelles, 1842; A. Tocqueville. «L'ancien régime et la révolution». Paris, 1856; J. C. L. Simonde de Sismondi. «Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population». Seconde édition, tome I, Paris, 1827.— 338.
- ⁹⁵ Th. Tooke, W. Newmarch. «A History of Prices, and of the State of the Circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of Prices from 1792 to the present time». Vol. VI, London, 1857, p. 29—30.— 343.
- ⁹⁶ Маркс має на увазі праці: L. Mounier. «De l'agriculture en France, d'après les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon». Paris, 1846; M. Rubichon. «Du mécanisme de la société en France et en Angleterre». Nouvelle édition. Paris, 1837.— 343.

- ⁹⁷ Див. [J. Massie.] «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein The Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered». London, 1750, p. 23—24.— 346.
- ⁹⁸ *Чорні банди* (Bandes Noires) — товариства спекулянтів, виникли у Франції в ХІХ столітті; займались купівлею великих маєтків і розпродажем їх невеликими ділянками, оскільки попит і ціна на дрібні ділянки були значно вищі, ніж при продажу земель великими ділянками.— 346.
- ⁹⁹ M. Rubichon. «Du mécanisme de la société en France et en Angleterre». Nouvelle édition. Paris, 1837.— 346.
- ¹⁰⁰ Див. F. W. Newman. «Lectures on Political Economy». London, 1851. p. 180—181.— 346.
- ¹⁰¹ Див. L. Mounier. «De l'agriculture en France, d'après les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon». Paris, 1846.— 346.
- ¹⁰² Див. J. Liebig. «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie». 7. Auflage, Braunschweig, 1862.— 348.
- ¹⁰³ «*Rudis indigestaque moles*» («безладне і грубе громаддя») — Овідій, «Метаморфози», книга I, 7.— 350.
- ¹⁰⁴ «*Третій у союзі*» — слова з балади Шіллера «Порука»; їх виголошує тиран Діонісій, прохаючи прийняти його в союз двох вірних друзів.— 350.
- ¹⁰⁵ Див. це видання, том 23, стор. 504—511.— 353.
- ¹⁰⁶ Див. W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858.— 361.
- ¹⁰⁷ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Vol. I, London, 1776, p. 63. Докладно погляди Сміта на заробітну плату, прибуток і земельну ренту як на джерела вартості Маркс розбирає в II томі «Капіталу» (див. це видання, том 24, стор. 374—402) і в «Теоріях додаткової вартості» (див. це видання, том 26, частина I, стор. 64—74).— 361.
- ¹⁰⁸ Див. це видання, том 24, стор. 410—411.— 373.
- ¹⁰⁹ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Quatrième édition, tome II, Paris, 1819.— 376.
- ¹¹⁰ Див. Th. Tooke. «An Inquiry into the Currency Principle». 2nd ed., London, 1844, p. 36.— 378.
- ¹¹¹ P. J. Proudhon. «Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement». Paris, 1841, p. 201—202.— 378.
- ¹¹² Див. A. Quetelet. «Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale». Tomes I—II, Paris, 1835.— 395.

- ¹¹³ Очевидно, Маркс має на увазі працю: «A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation». London, 1834.— 418.
- ¹¹⁴ Ця праця була написана Енгельсом після виходу в світ III тома «Капіталу» К. Маркса. У листі до Каутського від 21 травня 1895 р. Енгельс повідомляв про свій намір надрукувати в журналі «Neue Zeit» доповнення до III тома «Капіталу» у вигляді двох статей. Перша стаття «Закон вартості і норма прибутку» була написана в зв'язку з галасом, зчиненим в буржуазній економічній літературі навколо мнимої «суперечності» між I і III томами «Капіталу». Вона була опублікована незабаром після смерті Енгельса в органі Соціал-демократичної партії Німеччини «Neue Zeit». Для другої статті був наданий план-конспект з 7 пунктів, відповідно до найважливіших проблем, які Енгельс мав на увазі розглянути в цій статті. Рукопис озаглавлений «Біржа. Додаткові уваги до III тома «Капіталу»».
- «Die Neue Zeit» («Новий час») — політико-теоретичний журнал німецької соціал-демократії, виходив у Штутгарті з 1883 по жовтень 1890 р. щомісяця, з жовтня 1890 по осінь 1923 р. — щотижня. Редактором журналу з 1883 р. був К. Каутський, з жовтня 1917 р. до осені 1923 р. — Г. Кунов. У 1885—1894 рр. Енгельс опублікував у журналі ряд статей, завжди допомагав своїми порадами редакції журналу і нерідко критикував її за відступи від марксизму, які допускалися в журналі. З другої половини 90-х років після смерті Енгельса в журналі стали систематично друкуватися статті ревізіоністів. У роки першої світової війни журнал займав центристську позицію, фактично підтримуючи соціал-шовіністів.— 421.
- ¹¹⁵ «Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti» («Нова антологія науки, літератури і мистецтва») — італійський літературно-художній і публіцистичний журнал ліберального напрямку, виходив з 1866 по 1878 р. один раз на місяць у Флоренції, з 1878 по 1943 р. — двічі на місяць у Римі.— 426.
- ¹¹⁶ *Дулькамара* — персонаж опери Доніцетті «Любовний напиток»; об'єкт провідисвіта і шарлатана.— 426.
- ¹¹⁷ «La Rassegna» («Огляд») — італійський двотижневий журнал буржуазного напрямку, виходив з 1892 по 1895 р. в Неаполі.
- «La Riforma Sociale» («Соціальна реформа») — італійський щомісячний журнал буржуазно-ліберального напрямку, виходить з 1894 р. в Турині і Римі.— 429.
- ¹¹⁸ Гейне. Післяслово до Романсеро.— 429.
- ¹¹⁹ *Сганарель* — персонаж комедії Мольєра «Дон Жуан», слуга Дон Жуана; тип спритного і боягузливого провідисвіта.— 429.
- ¹²⁰ Енгельс має на увазі біблійну легенду про волхва Валаама, який був запрошений моавітянським царем Балаком нагнати прокляття на ізраїльтян. Проте за порадою бога Валаам замість прокляття виголосив благословення. Енгельс іронічно висміює безпринципність і дволичність Лорія.— 429.
- ¹²¹ «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik» («Архів з питань соціального законодавства і статистики») — німецький політико-еконо-

мічний журнал, під цією назвою виходив 4 рази на рік з 1888 по 1903 р. у Тюбінгені, потім у Берліні за редакцією соціал-демократа Г. Брауна.— 430.

¹²² «*Sozialpolitisches Centralblatt*» («Соціально-політичний центральний листок») — німецький щотижневий журнал соціал-реформістського напрямку, під цією назвою виходив у Берліні в 1892—1895 рр. за редакцією соціал-демократа Г. Брауна.— 430.

¹²³ Енгельс має на увазі лист К. Шмідта від 1 березня 1895 року. Критичний аналіз цих положень Енгельс дав також у листі-відповіді К. Шмідту від 12 березня 1895 року.— 431.

¹²⁴ Мається на увазі відкриття Куби, Гаїті і Багамських островів, материка Північної Америки, морського шляху до Індії навколо південного мису Африки і, нарешті, материка Південної Америки.— 439.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Александр (Alexander), Натаніел—англійський купець, глава фірми, яка торгувала з Індією в першій половині XIX століття.— 91.

Андерсон (Anderson), Джемс (1739—1808)—англійський буржуазний економіст; опрацював в основних рисах теорію диференціальної ренти.— 155.

Андерсон (Anderson), Джемс Ендрю—англійський банкір, управляючий шотландським банком у середині XIX століття.— 66, 67, 101.

Анна (1665—1714)—англійська королева (1702—1714).— 148.

Анфантен (Enfantin), Бартелемі Проспер (1796—1864)—французький соціаліст-утопіст, один з найближчих учнів Сен-Сімона.— 142, 145.

Арбатнот (Arbuthnot), Джордж (1802—1865)—чиновник англійської державної скарбниці (міністерства фінансів); автор ряду праць з питань грошового обігу і кредиту, прихильник школи, що виступала під назвою «принцип грошового обігу».— 89.

Арістотель (384—322 до н. е.)—великий мислитель античних ча-

сів, у філософії вагався між матеріалізмом і ідеалізмом, ідеолог класу рабовласників; за своїми економічними поглядами захисник натурального рабовласницького господарства, першим аналізував форму вартості.— 429.

Арнд (Arnd), Карл (1788—1877)—німецький буржуазний економіст, представник вульгарної політичної економії.— 304.

Архімед (близько 287—212 до н. е.)—великий старогрецький математик і механік.— 425.

Атвуд (Attwood), Матіас (1779—1851)—англійський банкір і економіст, представник бірмінгемської школи, відомої під назвою «прихильники малого шилінга».— 99.

Атвуд (Attwood), Томас (1783—1856)—англійський банкір, політичний діяч і економіст, представник бірмінгемської школи, відомої під назвою «прихильники малого шилінга».— 78, 99.

Б

Белл (Bell), Дж. М.—управляючий шотландським банком у першій половині XIX ст., автор ряду праць з питань банків і грошового обігу.— 85.

Берінг — англійська сім'я фінансистів і банкірів.— 75.

Брайт (Bright), Джон (1811—1889) — англійський фабрикант, буржуазний політичний діяч, один з лідерів фритредерів і засновників Ліги проти хлібних законів; з початку 60-х років лідер лівого крила ліберальної партії; займав ряд міністерських постів у ліберальних кабінетах.— 166.

Браун (Braun), Генріх (1854—1927) — німецький соціал-демократ, реформіст, журналіст, один з засновників журналу «Neue Zeit», редактор журналу «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik» і ряду інших друкованих органів, депутат рейхстагу.— 430.

Браун (Brown), Уільям (1784—1864) — англійський купець і банкір, фритредер.— 101.

Бріско (Briscoe), Джон (кінець XVII ст.) — англійський підприємець, виступав з проектом заснування земельного банку, в якому вбачав засіб звільнення від лихварства; член парламенту.— 139.

Бюре (Buret), Ежен (1810—1842) — французький дрібнобуржуазний соціаліст.— 338.

Бюш (Büsch), Йоганн Георг (1728—1800) — німецький економіст, додержувався в основному меркантилістських поглядів.— 149.

В

Вельєр — найбільший німецький торгово-лихварський дім у XV—XVI століттях.— 437.

Венсар (Vinçard), П'єр Дені (1820—1882) — французький робітник-публіцист, учасник революції 1848 р.; активний діяч кооперативного руху, автор ряду праць про становище робітничого класу, член I Інтернаціоналу.— 321.

Вуд (Wood), Чарлз (1800—1885) — англійський державний діяч, віг; у 1846—1852 рр. канцлер державної скарбниці (міністр фінан-

сів); голова Контрольної ради у справах Індії (1852—1855), у 1855—1858 рр. перший лорд адміралтейства (морський міністр), міністр у справах Індії (1859—1866), лорд-хранитель печаті (1870—1874).— 93, 120—122.

Г

Гарднер (Gardner), Роберт — баварський фабрикант у Манчестері в середині XIX століття.— 28.

Гаррінгтон (Harrington), Джемс (1611—1677) — англійський публіцист, ідеолог нового дворянства.— 429.

Гегель (Hegel), Георг Вільгельм Фрідріх (1770—1831) — визначний представник класичної німецької філософії, об'єктивний ідеаліст, найповніше розробив ідеалістичну діалектику; ідеолог німецької буржуазії.— 152.

Гейд (Heud), Вільгельм (1823—1906) — німецький буржуазний історик, автор книги з історії торгівлі середніх віків.— 437—438.

Гейне (Heine), Генріх (1797—1856) — великий німецький революційний поет.— 86, 429.

Генріх VIII (1491—1547) — англійський король (1509—1547).— 148.

Герні (Gurney), Самюел (1786—1856) — великий англійський банкір.— 67, 68, 79, 84.

Герреншванд (Herrenschwand), Жан (1728—1812) — швейцарський буржуазний економіст.— 322.

Гехтеттер — німецький торговий дім у XVI столітті.— 437.

Гілбарт (Gilbart), Джемс Уільям (1794—1863) — англійський банкір і економіст, автор ряду праць з банківської справи.— 80, 83—84, 148.

Гіршфогель — німецький торговий дім у XVI столітті.— 437.

Глін (Glyn), Джордж Гренфелл (1824—1887) — англійський банкір, ліберал, член парламенту, секретар державної скарбниці (1868—1873).— 83.

Горацій (Квінт Горацій Флакк) (65 — 8 до н. е.) — видатний римський поет.— 155.

Гюльман (Hüllmann), Карл Дітріх (1765—1846) — німецький буржуазний історик, автор ряду праць з історії середніх віків.— 135.

Д

Дав (Dove), Патрік Едуард (1815—1873) — англійський буржуазний філософ і економіст.— 167, 173.

Давенант (Davenant), Чарлз (1656—1714) — англійський економіст і статистик, меркантиліст.— 195.

Дейвідсон (Davidson), Данієл Мітчелл — англійський купець, у зв'язку з викриттям його шахрайських торгових операцій у 1854 р. був змушений утекти з Англії.— 76.

Дер (Daire), Ежен (1798—1847) — французький буржуазний економіст, видавець творів з політичної економії.— 321.

Джонс (Jones), Річард (1790—1855) — англійський буржуазний економіст; його праці відображають занепад і розклад класичної школи політичної економії, разом з тим в ряді питань політичної економії він перевершив Рікардо.— 295, 315.

Джонстон (Johnston), Джемс Фінлей Уір (1796—1855) — англійський агрохімік.— 153, 205—207.

Домбаль (Dombasle), Крістоф Жозеф Александр *Матьє де* (1777—1843) — відомий французький агроном.— 295, 346.

Доніцетті (Donizetti), Гаєтано (1797—1848) — відомий італійський композитор.— 407.

Е

Енгельс (Engels), Фрідріх (1796—1860) — батько Ф. Енгельса.— 10.

Енгельс (Engels), Фрідріх (1820—1895).— 10, 12—13, 15—16, 30, 42, 58, 65, 68, 83, 86—89, 93—

96, 102—103, 108, 112—114, 123, 143, 207, 236, 245—260, 275, 281, 309, 349, 353, 421—446.

Епікур (близько 341 — близько 270 до н. е.) — видатний старогрецький філософ-матеріаліст, атеїст.— 136.

Ешли (Ashley), Антоні Купер, граф *Шефтсбері* (1801—1885) — англійський політичний діяч, у 40-х роках в парламенті очолював групу торі-філантропів, з 1847 р. віг.— 163.

З

Зомбарт (Sombart), Вернер (1863—1941) — німецький вульгарний буржуазний економіст, на початку своєї діяльності катедер-соціаліст, пізніше ідеолог німецького імперіалізму; в останні роки життя перейшов на позиції фашизму і вихваляв гітлерівський режим.— 430, 431.

К

Каліостро (Cagliostro), Алессандро, граф (справжнє ім'я Джузеппе *Бальзано*) (1743—1795) — італійський авантюрист.— 429.

Кантільйон (Cantillon), Річард (1680—1734) — англійський економіст, попередник фізіократів, купець.— 318—319.

Кардуелл (Cardwell), Едуард (1813—1886) — англійський державний діяч, спочатку примикав до торі, потім один з лідерів пілітів, згодом ліберал; міністр торгівлі (1852—1855), головний секретар у справах Ірландії (1859—1861), міністр колоній (1864—1866) і військовий міністр (1868—1874).— 93.

Карл Великий (близько 742—814) — франкський король (768—800) і імператор (800—814).— 136, 137, 321.

Карл II (1630—1685) — англійський король (1660—1685).— 139, 148.

Катон (Марк Порцій Катон Старший) (234—149 до н. е.) —

- римський політичний діяч і письменник, виступав на захист аристократичних привілеїв, великий земельний власник.— 322.
- Кейлі* (Cayley) — англійський економіст, представник бірмінгемської школи, відомий під назвою «прихильники малого шилінга»; член секретної комісії палати лордів по в'ясненню причин торгової кризи 1847 р. і член спеціального комітету по банківському законодавству в 1857 році.— 78.
- Кеннеді* (Kennedy), Пріморз Уільям — англійський банкір, управляючий шотландським банком у середині XIX століття.— 66, 101.
- Кепс* (Capps), Едуард — англійський підприємець в галузі будівництва середини XIX століття.— 101, 309.
- Кері* (Carey), Генрі Чарлз (1793—1879) — американський вульгарний буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії класових інтересів у капіталістичному суспільстві.— 133, 155, 157, 309.
- Кетле* (Quetelet), Адольф (1796—1874) — бельгійський буржуазний учений-статистик, математик і астроном.— 395.
- Кіннір* (Kinnear), Дж. Г.— автор праці «Криза і грошовий обіг», що вийшла в Лондоні в 1847 році.— 66.
- Клей* (Clay), Уільям (1791—1869) — англійський політичний діяч і економіст, прихильник школи, що виступала під назвою «принцип грошового обігу». — 89.
- Конт* (Comte), Шарль (1782—1837) — французький ліберальний публіцист, вульгарний економіст.— 153.
- Ленг* (Laing), Самюел (1810—1897) — англійський політичний діяч і публіцист, займав ряд високих адміністративних постів у залізничних компаніях Англії, член парламенту, ліберал.— 308.
- Ленге* (Linguet), Сімон Ніколя Анрі (1736—1794) — французький адвокат, публіцист, історик і економіст, виступав з критикою фізіократів і буржуазного лібералізму з феодально-абсолютистських позицій, висловивши, проте, ряд глибоких критичних зауважень про буржуазні свободи і власність.— 326.
- Лібіх* (Liebig), Юстус (1803—1873) — видатний німецький вчений, один з основоположників агрохімії.— 280, 305, 314, 348.
- Ліст* (List), Фрідріх (1789—1846) — німецький вульгарний буржуазний економіст, проповідник крайнього протекціонізму.— 419.
- Ло* (Law), Джон (1671—1729) — англійський буржуазний економіст і фінансист, міністр фінансів Франції (1719—1720); відомий своєю спекулятивною діяльністю по випуску паперових грошей, що закінчилася цілковитим крахом.— 141.
- Лойд* (Lloyd), Самюел Джонс, барон *Оверстон* (1796—1883) — англійський банкір, буржуазний економіст, прихильник школи, яка виступала під назвою «принцип грошового обігу». — 26, 49, 54—56, 58—60, 78, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 100, 101, 102, 103, 111.
- Локк* (Locke), Джон (1632—1704) — видатний англійський філософ-дуаліст, сенсуаліст; буржуазний економіст, вавася між номіналістичною і металічною теоріями грошей.— 157.
- Лорія* (Logia), Акілле (1857—1943) — італійський буржуазний соціолог і економіст, представник вульгарної політичної економії; фальсифікатор марксизму.— 425, 426, 429—431, 436.
- Лютер* (Luther), Мартін (1483—1546) — видатний діяч Рефор-

Л

Лавєрнь (Lavergne), Луї Габрієль Леонс Гіло *де* (1809—1880) — французький буржуазний політичний діяч і економіст, автор ряду праць з економіки сільсько-го господарства.— 165—166.

мації, засновник протестантизму (лютеранства) в Німеччині; ідеолог німецького бюргерства; під час Селянської війни 1525 р. виступив проти повсталих селян і міської бідноти на боці князів.— 138, 147—148, 437.

М

- Мак-Доннелл* (MacDonnell), Джон — англійський банкір, управляючий Ірландським банком у середині XIX століття.— 66.
- Маколей* (Macaulay), Томас Бабінгтон (1800—1859) — англійський буржуазний історик і політичний діяч, віг, член парламенту.— 141.
- Мальтус* (Malthus), Томас Роберт (1766—1834) — англійський священик, економіст, ідеолог буржуазної землевласницької аристократії, апологет капіталізму; проповідник людиноненавистницької теорії народонаселення.— 181, 194, 206.
- Манлі* (Manley), Томас (1628—1690) — англійський письменник і буржуазний економіст, меркантиліст.— 140.
- Маркс* (Marx), Карл (біографічні дані).— 281, 423, 424, 432.
- Марон* (Maron), Г.— автор брошури з питань сільського господарства, що вийшла німецькою мовою в Оппелні в 1859 році.— 343.
- Маррі* (Murray), Роберт — англійський банкір у середині XIX століття.— 66.
- Массі* (Massie), Джозеф (помер у 1784 р.) — англійський економіст, представник класичної буржуазної політичної економії.— 346.
- Мазер* (Möser), Юстус (1720—1794) — німецький історик і публіцист, виразник інтересів німецької консервативної буржуазії.— 326.
- Мільє* (Mill), Джон Стюарт (1806—1873) — англійський буржуазний економіст і філософ-позити-
- віст, епігон класичної школи політичної економії.— 60, 95, 96, 114, 413.
- Мірабо* (Mirabeau), Віктор Рікетті, маркіз *де* (1715—1789) — французький буржуазний економіст, фізіократ.— 292.
- Мольєр* (Molière) — Жан Батіст (справжнє прізвище *Поклен*) (1622—1673) — великий французький драматург.— 429.
- Моммзен* (Mommsen), Теодор (1817—1903) — визначний німецький буржуазний історик; автор ряду праць з історії Стародавнього Риму.— 322.
- Морріс* (Morris), Джемс — управляючий Англійським банком у 1848 році.— 10, 14, 52, 108.
- Мортон* (Morton), Джон Локарт — англійський агроном середини XIX століття, автор ряду праць з питань сільського господарства.— 165, 209.
- Мортон* (Morton), Джон Чалмерс (1821—1888) — англійський агроном, автор ряду праць з питань сільського господарства.— 164.
- Мунье* (Mounier), А.— французький історик середини XIX століття.— 343, 346.

Н

- Наполеон I* Бонапарт (1769—1821) — французький імператор (1804—1814 і 1815).— 142.
- Нев* (Neave), Шеффілд — управляючий Англійським банком у 1858 році.— 16, 65.
- Норман* (Norman), Джордж Уорд (1793—1882) — англійський буржуазний економіст, автор праць про грошовий обіг і податки, прихильник школи, яка виступала під назвою «принцип грошового обігу»; один з директорів Англійського банку, (1821—1872).— 89, 91.
- Норс* (North), Дадлі (1641—1691) — англійський економіст, один з перших представників класичної буржуазної політичної економії.— 149, 158.

Ньюмарч (Newmarch), Уільям (1820—1882) — англійський буржуазний економіст і статистик.— 41, 64, 67, 80, 81, 82, 96—97, 105, 106, 109—110, 111, 116—123.

Ньюмен (Newman), Френсіс Уільям (1805—1897) — англійський філолог і публіцист, буржуазний радикал, автор ряду праць з релігійних, політичних і економічних питань.— 132—133, 192, 308, 346.

О

Оверстон — див. *Лоїд*, Самюел Джонс, барон *Оверстон*.

Овідій (Публій Овідій Назов) (43 до н. е.— близько 17 н. е.) — видатний римський поет.— 350.

Ож'є (Augier), Марі — французький журналіст середини ХІХ століття, автор статей з економічних питань.— 131—132, 148—149.

Опдайк (Opdyke), Джордж (1805—1880) — американський підприємець, буржуазний економіст.— 204.

Оуен (Owen), Роберт (1771—1858) — великий англійський соціаліст-утопіст.— 142—143.

П

Палмер (Palmer), Джон Хорслі (1779—1858) — англійський фінансист, з 1811 р. один з директорів Англійського банку, в 1830—1832 рр. управляючий Англійським банком, згодом займав різні посади у фінансових установах.— 97—99, 108.

Пальмерстон (Palmerston), Генрі Джон *Темпл*, віконт (1784—1865) — англійський державний діяч, на початку своєї діяльності торі, з 1830 р. один з лідерів вігів, що спирався на праві елементи цієї партії; міністр закордонних справ (1830—1834, 1835—1841 і 1846—1851), міністр внутрішніх справ (1852—1855) і прем'єр-міністр (1855—1858 і 1859—1865).— 161.

Пассі (Passy), Іпполіт Філібер (1793 — 1880) — французький

вульгарний буржуазний економіст і політичний діяч, під час Другої республіки міністр фінансів.— 305, 315, 318, 321, 314.

Патерсон (Paterson), Уільям (1658—1719) — засновник Англійського банку.— 141.

Пежжер (Pecqueur), Константен (1801—1887) — французький економіст, соціаліст-утопіст.— 146.

Перейр, або *Перейра* (Péreire), Еміль (1800—1875) — французький банкір, у 20—30-х роках примикав до сен-сімоністів, у період Другої імперії бонапартист, депутат Законодавчого корпусу; в 1852 р. разом із своїм братом Ісааком Перейром заснував акціонерний банк «Crédit Mobilier».— 142.

Петті (Petty), Уільям (1623—1687) — видатний англійський економіст і статистик, родоначальник класичної буржуазної політичної економії в Англії.— 8, 195, 318, 319.

Пілат, Понтій (помер близько 37 р.) — римський прокуратор (намісник) Іудеї (26—36).— 377.

Піль (Peel), Роберт (1788—1850) — англійський державний діяч, лідер поміркованих торі, названих за його ім'ям пілітами; міністр внутрішніх справ (1822—1827 і 1828—1830), прем'єр-міністр (1834—1835 і 1841—1846); при підтримці лібералів провів скасування хлібних законів (1846).— 87, 89.

Прудон (Proudhon), П'єр Жозеф (1809—1865) — французький публіцист, економіст і соціолог, ідеолог дрібної буржуазії, один з родоначальників анархізму.— 145, 159, 378, 379.

Р

Райт (Wright), Ішабод Чарлз — англійський банкір середини ХІХ століття.— 65, 68.

Рамсей (Ramsay), Джордж (1800—1871) — англійський економіст, один з останніх представників

- класичної буржуазної політичної економії.— 303.
- Реден* (Reden), Фрідріх Вільгельм Отто Людвіг фон (1804—1857) — німецький статистик.— 8.
- Рікардо* (Ricardo), Давід (1772—1823) — англійський економіст, визначний представник класичної буржуазної політичної економії.— 86—89, 184—185, 194, 206, 214, 216, 282, 292, 307, 350, 376, 388.
- Річі* (Ritchie), К. Т.— англійський банкір наприкінці XIX століття.— 83.
- Родбертус-Ягцов* (Rodbertus-Jagetzow), Йоганн Карл (1805—1875)—німецький вульгарний економіст і політичний діяч, ідеолог обуржуазненого пруського юнкерства; проповідник реакційних ідей пруського «державного соціалізму».— 313, 336, 388.
- Родс* (Rhodes), Сесіль Джон (1853—1902) — англійський політичний діяч, апологет імперіалізму, один з головних організаторів колоніальних загарбань Англії.— 446.
- Родуелл* (Rodwell), Вільям — англійський провінціальний банкір середини XIX століття.— 37.
- Ротшільд* (Rothschild), Джемс (1792—1868) — глава банкірського дому Ротшільдів у Парижі.— 10.
- Рошер* (Roscher), Вільгельм Георг Фрідріх (1817—1894) — німецький вульгарний економіст, професор Лейпцігського університету, засновник так званої історичної школи в політичній економії.— 361.
- Рубішон* (Rubichon), Моріс (1766—1849) — французький вульгарний буржуазний економіст.— 164, 343, 346.

С

- Сей* (Say), Жан Батіст (1767—1832) — французький вульгарний буржуазний економіст, першим систематично виклав апологетичну теорію «трьох факторів виробництва».— 376, 381.

Сен-Сімон (Saint-Simon), Анрі (1760—1825) — великий французький соціаліст-утопіст.— 142, 143.

Сімонді (Sismondi), Жан Шарль Леонар *Сімонд де* (1773—1842) — швейцарський економіст, дрібнобуржуазний критик капіталізму, визначний представник економічного романтизму.— 17—18, 338.

Сміт (Smith), Адам (1723—1790) — англійський економіст, один з визначних представників класичної буржуазної політичної економії.— 13, 14, 151, 287, 302—303, 307—310, 322, 361, 371, 376, 377, 380.

Стюарт (Steuart), Джемс (1712—1780) — англійський буржуазний економіст, один з останніх представників меркантилізму, противник кількісної теорії грошей.— 321.

Т

Такет (Tuckett), Джон Дебелл (помер у 1864 р.) — автор виданої в Лондоні в 1846 р. двотомної праці англійською мовою «Історія становича трудящого населення в минулому і тепер».— 139.

Тернер (Turner), Чарлз — англійський купець, глава торгової фірми в Ліверпулі, яка в першій половині XIX ст. торгувала з Індією.— 28.

Токвіль (Toqueville), Алексіс (1805—1859) — французький буржуазний історик і політичний діяч, легітиміст і прихильник конституційної монархії.— 338.

Торренс (Torrens), Роберт (1780—1864) — англійський буржуазний економіст, прихильник школи, яка виступала під назвою «принцип грошового обігу».— 89.

Твеллс (Twells), Джон — англійський банкір середини XIX століття.— 50, 99—100.

Тук (Тооке), Томас (1774—1858) — англійський буржуазний еконо

міст, примикав до класичної школи політичної економії, критик теорії грошей Рікардо; автор багатомної праці «Історія цін». — 26, 65, 79—80, 89, 98, 107—108, 111, 343, 378.

Тун (Thun), Альфонс (1853—1885) — німецький буржуазний історик. — 437.

Турго (Turgot), Анн Робер Жак (1727—1781) — французький економіст і державний діяч; визначний представник школи фізіократів; генеральний контролер фінансів (1774—1776). — 157.

Тьер (Thiers), Адольф (1797—1877) — французький буржуазний історик і державний діяч, прем'єр-міністр (1836, 1840); президент республіки (1871—1873), кат Паризької Комуні. — 159.

У

Уайлі (Wylie), Александр Генрі — англійський купець середини XIX століття. — 59, 92—93.

Уегелін (Wegelin), Томас — англійський комерсант, ліберал, член парламенту, управляючий Англійським банком у 1857 році. — 36—37, 41—43, 59—60, 67, 110, 117.

Уейкфілд (Wakefield), Едуард Гіббон (1796—1862) — англійський державний діяч, економіст, який висунув буржуазну теорію колонізації. — 292, 305.

Уест (West), Едуард (1782—1828) — англійський економіст, один з представників класичної буржуазної політичної економії, розробляв питання земельної ренти. — 194.

Уілсон (Wilson), Джемс (1805—1860) — англійський буржуазний економіст і політичний діяч, засновник і редактор журналу «Economist»; у 1853—1858 рр. секретар державної скарбниці (міністерства фінансів); фритредер, противник кількісної теорії грошей. — 73, 74, 80, 82, 89, 102, 115—119, 121—123.

Уолтон (Walton), Альфред А. (на-

родився в 1816 р.) — діяч англійського демократичного руху, архітектор, член Генеральної Ради I Інтернаціоналу (1867—1870); автор книги з історії англійського землеволодіння. — 156—157.

Ф

Фелін — пімецький торговий дім у XVI столітті. — 437.

Форкад (Fogcade), Ежен (1820—1869) — французький буржуазний публіцист; вульгарний економіст. — 378.

Фосетт (Fawcett), Генрі (1833—1884) — англійський буржуазний економіст, послідовник Джона Стюарта Мілля; політичний діяч, віг. — 164.

Френсіс (Francis), Джон (1810—1866) — англійський банківський чиновник, вульгарний економіст, автор праць з історії банківської справи. — 139—141.

Фрідріх II (1194—1250) — сіцилійський король, імператор так званої Священної Римської імперії (1212—1250). — 135.

Фуггер — великий німецький торговельхварський дім у XV—XVII століттях. — 437.

Фуллартон (Fullarton), Джон (1780—1849) — англійський буржуазний економіст, автор праць з питань грошового обігу і кредиту, противник кількісної теорії грошей. — 3, 89.

Фур'є (Fourier), Шарль (1772—1837) — великий французький соціаліст-утопіст. — 143, 292.

Х

Хаббард (Hubbard), Джон Геллібранд (1805—1889) — англійський політичний діяч, консерватор, член парламенту (1859—1868 і 1874—1887); один з директорів Англійського банку. — 71, 83, 89—91, 114, 126.

Хардкасл (Hardcastle), Данієл — автор книги «Банки і банкіри»,

що вийшла у Лондоні в 1842 році.— 84, 148.
Ходжсон (Hodgson), Адам — англійський банкір, директор ліверпульського акціонерного банку в 40-х роках ХІХ століття.— 27, 28.

Ц

Цвільхенбарт (Zwilchenbart), Р.— швейцарський купець першої половини ХІХ століття.— 10.

Ч

Чайлд (Child), Джозая (1630—1699) — англійський економіст-меркантиліст, банкір і купець.— 140—141.

Чапмен (Chapman), Давід Барклі— представник фірми Оверенд, Герні і К^о у першій половині ХІХ століття.— 49—50, 67—69, 72—81, 112.

Чемберлен (Chamberlen, або Chamberlaune), Х'ю (1630—1720) — англійський лікар і економіст, наприкінці ХVІІ ст. виступав з проектом заснування земельного банку, в якому вбачав засіб звільнення від лихварства.— 139.

Ш

Шіллер (Schiller), Фрідріх (1759—1805) — великий німецький письменник.— 350.

Шмідт (Schmidt), Конрад (1863—1932) — німецький економіст і філософ, на початку своєї діяльності поділяв економічне вчення Маркса, пізніше приєднався до буржуазних противників марксизму; автор праць, які стали одним з ідейних джерел ревізйонізму.— 430, 431.

Шторх, Андрій Карлович (Генріх) (1766—1835) — російський економіст, статистик та історик, член Петербурзької Академії наук; епігон класичної буржуазної політичної економії.— 193, 361, 381, 386.

Ю

Юм (Hume), Давід (1711—1776) — англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, агностик; буржуазний історик та економіст, противник меркантилізму, один з ранніх представників кількісної теорії грошей.— 87.

Я

Яков I (1566—1625) — англійський король (1603—1625).— 148.

ПОКАЖЧИК ЦИТОВАНОЇ І ЗГАДУВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ*

- Anderson, J.* A Calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain. London, 1801 (*Андерсон, Дж.* Безстороннє дослідження обставин, що привели до теперішньої дорожнечі хліба в Британії. Лондон, 1801).— 155.
- Arnold, K.* Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopolieneigste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Napau, 1845 (*Арнд, К.* Відповідна природі політична економія у протиставленні духові монополій і комунізму, з оглядом літератури, яка стосується до цього. Ганау, 1845).— 314.
- Augier, M.* Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Paris, 1842 (*Ож'є, М.* Про суспільний кредит і про його історію з стародавніх часів до наших днів. Париж, 1842).— 131—132, 149.
- Bank Credit; or the Usefulness and security of the bank of credit examined, in a dialogue between a country gentleman and a London merchant (Банківський кредит, або Дослідження корисності і надійності банківського кредиту, у формі діалога між сільським дворянином і лондонським купцем).— 142.
- Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастіа, Фр.* Безоплатність кредиту. Дискусія між п. Фр. Бастіа і п. Прудоном. Париж, 1850).— 145.
- Bell, G. M.* The Philosophy of joint stock banking. London, 1840 (*Белл, Дж. М.* Філософія акціонерних банків. Лондон, 1840).— 85.
- Briscoe, J.* A Discourse on the late funds of the million-act, lottery-act, and Bank of England. Shewing, that they are injurious to the nobility and gentry, and ruinous to the trade of the nation. Together with proposals for the supplying their majesties with money on easy terms, exempting the nobility, gentry &c from

---

* У тих випадках, коли не вдалося точно встановити, яким виданням тієї чи іншої праці користувався Маркс, в цьому покажчику наводиться її перше видання. У квадратні дужки взято виявлені імена авторів книг, які вийшли анонімно. Зірочкою позначено праці, перекладені на російську мову.

- taxes, enlarging their yearly estates, and enriching all the subjects in the Kingdom, by a national landbank. The third edition. London, 1696 (*Бріско, Дж.* Нарис про останні фонди, одержані за актами про мільйон, лотерею і Англійський банк, який показує, що вони несправедливі у відношенні до аристократії і дворянства і руйнівні для торгівлі нації. А також пропозиції про те, як забезпечити з допомогою національного земельного банку їх величності грішми на пільгових умовах, звільняючи при цьому знать, дрібне дворянство і т. д. від податків, збільшуючи їх річні доходи і збагачуючи всіх підданих королівства. Видання третє. Лондон, 1696).— 139.
- Buret, E.* Cours d'économie politique. Bruxelles, 1842 (*Бюре, Е.* Курс політичної економії. Брюссель, 1842).— 338.
- Büsch, J. G.* Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannichfaltigen Geschäften. Band II. 3. Ausgabe. Hamburg, 1808 (*Бюш, Й. Г.* Теоретично-практичний опис торгівлі в її різноманітних видах. Том II. 3 видання. Гамбург, 1808).— 149.
- [Cantillon, R.]* Essai sur la nature du commerce en général. In: Discours politiques. Tome III. Amsterdam, 1756 (*[Кантільйон, Р.]* Дослідження про природу торгівлі взагалі. У книзі: Політичні трактати. Том III. Амстердам, 1756).— 318—319.
- Carey, H. C.* The Past, the present, and the future. Philadelphia, 1848 (*Кері, Г. Ч.* Минуле, сучасне і майбутнє. Філадельфія, 1848).— 155.
- Chamberlayne, H.* A Proposal by Dr. Hugh Chamberlayne, in Essex Street, for a bank of secure current credit to be founded upon land, in order to the general good of landed men, to the great increase of the value of land, and the no less benefit of trade and commerce. [London], 1695 (*Чемберлен, Х.* Пропозиція д-ра Х'ю Чемберлена, з Ессекс-стріт, заснувати банк гарантованого поточного кредиту для сільського господарства, з метою досягнення загального добробуту землевласників, великого підвищення вартості землі та не меншої вигоди для підприємництва і торгівлі. [Лондон], 1695).— 139.
- Child, J.* Traité sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'Anglois. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чайлд, Дж.* Трактати про торгівлю і про вигоди, які випливають із зниження процента з грошей. З маленьким трактатом проти лихварства, написаним Томасом Калпепером. Переклад з англійської. Амстердам і Берлін, 1754).— 140—141.
- Comte, Ch.* Traité de la propriété. Tomes I—II. Paris, 1834 (*Комт Ш.* Трактат про власність. Томи I—II. Париж, 1834).— 153.
- The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Теорія грошового обігу. Лист англійського банкіра до шотландського народу. Единбург, 1845).— 14, 61.
- Daire, E.* Introduction sur la doctrine des physiocrates. In: Physiocrates. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Première partie. Paris, 1846 (*Дера, Е.* Вступна стаття про вчення фізіократів. У книзі: Фізіократи. З вступною статтю і коментарями Е. Дера. Частина перша. Париж, 1846).— 321.
- * Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première année. 1828—1829. Troisième édition. Paris, 1831 (Учення Сен-Сімона. Виклад. Перший рік. 1828—1829. Третє видання. Париж, 1831).— 142—143.

- Dombasle, M.* Annales agricoles de Roville, ou Mélanges d'agriculture, d'économie rurale et de législation agricole. Paris, 1824—1837 (*Домбаль, М.* Ровільський сільськогосподарський щорічник, або Різні матеріали про сільське господарство, про його економіку і про законодавство, що стосується до нього. Париж, 1824—1837).— 295.
- Dove, P. E.* The Elements of political science. Edinburgh, 1854 (*Дав, П. Е.* Основи політичної науки. Единбург, 1854).— 167, 173.
- [*Enfantin, B. P.*] Religion saint-simonienne. Economie politique et politique. Paris, 1831 ([*Анфантен, Б. П.*] Релігія сен-сімоністів. Політична економія і політика. Париж, 1831).— 142, 145—146.
- * *Engels, F.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen. Leipzig, 1845 (*Енгельс, Ф.* Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел. Лейпциг, 1845).— 309.
- * *Engels, F.* Editor's preface. In: *K. Marx.* Capital: a critical analysis of capitalist production. Vol. I. London, 1887 (*Енгельс, Ф.* Передмова видавця. У книзі: *К. Маркс.* Капітал. Критичний аналіз капіталістичного виробництва. Том I. Лондон, 1887).— 30.
- Forcade, E.* La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale. In: «Revue des deux Mondes», nouvelle série, tome XXIV. Paris, 1848 (*Форкад, Е.* Війна соціалізму. II. Революційна і соціальна політична економія. В журналі: «Revue des deux Mondes», нова серія, том XXIV. Париж, 1848).— 378—379.
- Francis, J.* History of the Bank of England, its times and traditions. Third edition. Vol. I. London, 1848 (*Френсіс, Дж.* Історія Англійського банку, його епоха і традиції. Видання третє. Том I. Лондон, 1848).— 139—141.
- Gilbart, J. W.* The History and principles of banking. London, 1834 (*Гілбарт, Дж. У.* Історія і принципи банківської системи. Лондон, 1834).— 147—148.
- Gilbart, J. W.* An Inquiry into the causes of the pressure on the money market during the year 1839. London, 1840 (*Гілбарт, Дж. У.* Дослідження причин пригніченого становища на грошовому ринку в 1839 році. Лондон, 1840).— 80, 84.
- Hardcastle, D.* Banks and Bankers. Second edition. London, 1843 (*Хардкасл, Д.* Банки і банкіри. Видання друге. Лондон, 1843).— 84, 148.
- * *Hegel, G. W. F.* Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Theil I. Die Logik. Werke. Band VI. Berlin, 1840 (*Гегель, Г. В. Ф.* Енциклопедія філософських наук у стилічному нарисі. Частина I. Логіка. Твори. Том VI. Берлін, 1840).— 314.
- * *Hegel, G. W. F.* Grundlinien der Philosophie des Rechts. Werke. Zweite Auflage. Band VIII. Berlin, 1840 (*Гегель, Г. В. Ф.* Основи філософії права. Твори. Видання друге. Том VIII. Берлін, 1840).— 151—152.
- Heyd, W.* Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Band II. Stuttgart, 1879 (*Гейд, В.* Історія левантійської торгівлі середніх віків. Том II. Штуттгарт, 1879).— 437.
- Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theil II. Bonn, 1827 (*Гюльман, К. Д.* Міста середньовіччя. Частина II. Бонн, 1827).— 135.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of

- wealth. London, 1821 (Дослідження принципів, які недавно обстоювалися п. Мальтусом, відносно природи попиту і необхідності споживання; з них робиться висновок, що податки і утримання непродуктивних споживачів можуть сприяти зростанню багатства. Лондон, 1821).— 181.
- Interest of money mistaken, or a Treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent is a proportionable interest to the present condition of this kingdom. London, 1668 (Помилкова думка про процент з грошей, або Трактат, який доводить, що зниження процентної ставки є не причиною, а наслідком багатства нації і що шість процентів є ставка, яка відповідає теперішньому станові нашого королівства. Лондон, 1668).— 140.
- * *Johnes, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 (*Джонс, Р.* Нарис про розподіл багатства і про джерела податків. Частина I: Рента. Лондон, 1831).— 295.
- Johnston, J. F. W.* Notes on North America agricultural, economical, and social. Vol. I. Edinburgh and London, 1851 (*Джонстон, Дж. Ф. У.* Замітки про Північну Америку з сільськогосподарських, економічних і соціальних питань. Том I. Единбург і Лондон, 1851).— 153, 205—207.
- Kinpear, J. G.* The Crisis and the currency: with a comparison between the english and scotch systems of banking. London, 1847 (*Кінпір, Дж. Г.* Криза і грошовий обіг: порівняння англійської і шотландської банківських систем. Лондон, 1847).— 66.
- Laing, S.* National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Лейн, С.* Національне лихо, його причини і засоби до його усунення. Лондон, 1844).— 308.
- Laing, S.* A New series of the gre-
- at city frauds of Cole, Davidson, & Gordon, corrected and enlarged. Fifth edition. London [1869] (*Лейн, С.* Нова серія великих фінансових шахрайств Коула, Дейвідсона і Гордона. Видання п'яте, виправлене і доповнене. Лондон [1869]).— 76.
- * *Lavergne, L. de.* The Rural economy of England, Scotland, and Ireland. Translated from the French. Edinburgh and London, 1855 (*Лавєрнь, Л. де.* Сільське господарство Англії, Шотландії та Ірландії. Переклад з французької. Единбург і Лондон, 1855).— 166.
- * *Liebig, J.* Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. In zwei Theilen. Siebente Auflage. Theil I: Der chemische Proceß der Ernährung der Vegetabilien. Braunschweig, 1862 (*Лібіх, Ю.* Хімія в застосуванні до землеробства і фізіології. У двох частинах. Видання сьоме. Частина I: Хімічний процес живлення рослин. Брауншвейг, 1862).— 280, 348.
- [*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tomes I—II. Londres, 1767 ([*Ленге, Н.*] Теорія цивільних законів, або Основні принципи суспільства. Томи I—II. Лондон, 1767).— 316.
- List, F.* Die Ackerverfassung die Zwergwirthschaft und die Auswanderung. Stuttgart und Tübingen, 1842 (*Ліст, Ф.* Земельний устрій, карликове господарство і еміграція. Штутгарт і Тюбінген, 1842).— 419.
- Loria, A.* L'opera postuma di Carlo Marx. In: «Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti», terza serie, vol. LV, № 3, 1 Febbraio 1895 (*Лорія, А.* Посмертний твір Карла Маркса. В журналі: «Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti», третя серія, том LV, № 3, 1 лютого 1895).— 425, 426.
- Luither, M.* An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg, 1540:

- (Лютер, М. Наказ парафіяльним священикам виступати з проповідями проти лихварства. Віттенберг, 1540).— 148.
- Idem.* In: Der sechste Teil der Bücher des ehrwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittenbergk, 1589 (Те саме. В книзі: Шоста частина книг високоповажного п. доктора Мартіна Лютера. Віттенберг, 1589).— 148.
- * *Macauley, Th. B.* The History of England from the accession of James the Second. Vol. IV. London, 1855 (Маколей, Т. Б. Історія Англії від часу вступу на престол Якова II. Том IV. Лондон, 1855).— 141.
- * [*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798 ([Мальтус, Т. Р.] Нарис про закон народонаселення. Лондон, 1798).— 206.
- * *Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (Мальтус, Т. Р. Дослідження про природу і зростання ренті, а також про принципи, що її регулюють. Лондон, 1815).— 194.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. 2nd edition with considerable additions: from the author's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (Мальтус, Т. Р. Начала політичної економії, розглянуті з погляду їх практичного застосування. Видання друге, із значними доповненнями з власного рукопису автора і з короткою біографією автора. Лондон, 1836).— 194.
- Maron, H.* Extensiv oder Intensiv? Ein Kapitel aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Oepeln, 1859 (Марон, Г. Екстенсивно чи інтенсивно? Розділ про сільськогосподарське виробництво. Опшльн, 1859).— 343.
- * *Marx, K.* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. Vierte, durchgesehene Auflage. Hamburg, 1890 (Маркс, К. Капітал. Критика політичної економії. Том перший. Книга I: Процес виробництва капіталу. Видання четверте, переглянуте. Гамбург, 1890).— 28, 63—65, 111, 131, 139, 163, 166, 173, 291, 330, 353, 370, 386, 414, 435.
- * *Marx, K.* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Zweiter Band. Buch II: Der Cirkulationsprozess des Kapitals. Herausgegeben von F. Engels. Hamburg, 1885 (Маркс, К. Капітал. Критика політичної економії. Том другий. Книга II: Процес обігу капіталу. Видано за редакцією Ф. Енгельса. Гамбург, 1885).— 21, 71, 72, 101, 309, 363, 371, 373, 379.
- * *Marx, K.* Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (Маркс, К. Злиденність філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» п. Прудона. Париж—Брюссель, 1847).— 145, 154.
- * *Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (Маркс, К. До критики політичної економії. Випуск перший. Берлін, 1859).— 86—89, 99, 145, 173, 319.
- [*Massie, J.*] An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr Locke on that head, are considered. London, 1750 ([Массі, Дж.] Дослідження про причини, які визначають природну норму процента; де розглядаються погляди сэра Уільяма Петті і п. Локка в цьому питанні. Лондон, 1750).— 346.
- Mill, J. St.* Essays on some unsettled questions of political economy. London, 1844 (Міль, Дж. Ст. Нариси про деякі нерозв'язані питання політичної економії. Лондон, 1844).— 413.

- * *Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Zweite Auflage, Berlin, 1856 (*Моммзен, Т.* Історія Риму. Видання друге. Берлін, 1856).— 312.
- Morton, J. Ch.* On the forces used in agriculture. In: «The Journal of the Society of Arts». Vol. VII, December 9, 1859 (*Мортон, Дж. Ч.* Про сили, що використовуються в землеробстві. В журналі: «The Journal of the Society of Arts». Том VII, 9 грудня 1859 р.).— 164.
- Morton, J. L.* The Resources of estates: being a treatise on the agricultural improvement and general management of landed property. London, 1858 (*Мортон, Дж. Л.* Ресурси маєтків: трактат про поліпшення в сільському господарстві і про загальне управління землею власністю. Лондон, 1858).— 165, 209.
- Möser, J.* Osnabrückische Geschichte. Theil I. Berlin und Stettin, 1780 (*Мезер, Ю.* Оснабрюкська історія. Частина I. Берлін і Штеттін, 1780).— 326.
- Mounier, L.* De l'agriculture en France, d'après les documents officiels, avec des remarques par Rubichon. Tomes 1—2. Paris, 1846 (*Муньє, Л.* Про сільське господарство Франції, за офіціальними документами з увагами Рюбішона. Томи 1—2. Париж, 1846).— 343, 346.
- Newman, F. W.* Lectures on political economy. London, 1851 (*Ньюмен, Ф. У.* Лекції з політичної економії. Лондон, 1851).— 132—133, 192, 308, 346.
- * [*North, D.*] Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money. London, 1691 (*Норт, Д.*) Нариси про торгівлю, головним чином у питаннях про процент, про карбування грошей, про псування монети, про збільшення кількості грошей. Лондон, 1691).— 149.
- Orduke, G.* A Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ордайк, Дж.* Трактат з політичної економії. Нью-Йорк, 1851).— 204.
- Passy, H.* Rente du sol. In: Dictionnaire de l'économie politique. Tome II. Paris, 1854 (*Пассі, І.* Земельна рента. У книзі: Словник політичної економії. Том II. Париж, 1854).— 305, 318, 321.
- Pesqueux, C.* Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Études sur l'organisation des sociétés. Paris, 1842 (*Пеккер, К.* Нова теорія соціальної і політичної економії, або Дослідження про організацію суспільств. Париж, 1842).— 146.
- * [*Petty, W. J.*] A Treatise of taxes & contributions. London, 1667 (*Петті, У.*) Трактат про податки і збори. Лондон, 1667).— 318—319.
- A Prize essay on the comparative merits of competition and cooperation. London, 1834 (Удостовнений премії нарис про порівняльні вигоди конкуренції і кооперації. Лондон, 1834).— 418.
- The Three Prize essays on agriculture and the corn law. Published by the National Anti-Corn-Law League. Manchester—London, 1842 (Три удостовнених премії нариси про сільське господарство і хлібні закони. Опубліковано національною Лігою проти хлібних законів. Манчестер—Лондон, 1842).— 162.
- Proudhon, P. J.* Gratuité du crédit — див. *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.
- Proudhon, P. J.* Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1841 (*Прудон, П. Ж.* Що таке власність? або Дослідження про принцип права і влади. Париж, 1841).— 378.
- * *Quetelet, A.* Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale. Tomes I—II. Paris, 1835 (*Кетле, А.* Про людину і розвиток її здібностей, або Нарис соціальної

- фізики. Томи I—II. Париж, 1835).— 395.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Нарис про розподіл багатства. Единбург, 1836).— 303.
- Reden, F. W. von.* Vergleichende Kultur-Statistik der Gebiets- und Bevölkerungsverhältnisse der Groß-Staaten Europa's. Berlin, 1848 (*Реден, Ф. В. фон.* Порівняльна статистика культури, території і населення великих держав Європи. Берлін, 1848).— 8.
- Religion saint-simonienne — див. [*Enfantin, B. P.*] Religion saint-simonienne. Economie politique et politique.
- * *Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рікардо, Д.* Про начала політичної економії і оподаткування. Видання третє. Лондон, 1821).— 184, 185, 194, 292, 307, 350, 376, 388.
- * *Rodbertus, J. K.* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, Й. К.* Соціальні листи до фон Кірхмана. Лист третій: Спротування вчення Рікардо про земельну ренту і обґрунтування нової теорії ренти. Берлін, 1851).— 313, 336.
- * *Roscher, W.* System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система народного господарства. Том I: Основи політичної економії. Видання третє, доповнене і виправлене. Штутгарт і Аугсбург, 1858).— 361.
- Rubichon, M.* Du mécanisme de la société en France et en Angleterre. Nouvelle édition. Paris, 1837 (*Рюбішон, М.* Про суспільний механізм Франції і Англії. Нове видання. Париж, 1837).— 164—165, 343, 346.
- * *Saint-Simon, H.* Nouveau christianisme. Paris, 1825 (*Сен-Сімон, А.* Нове християнство. Париж, 1825).— 142.
- * *Say, J. B.* Traité d'économie politique. Quatrième édition. Tome II. Paris, 1819 (*Сей, Ж. Б.* Трактат з політичної економії. Видання четверге. Том II. Париж, 1819).— 376.
- Schmidt, C.* Der dritte Band des «Kapital». In: «Sozialpolitisches Centralblatt», 25. Februar 1895 (*Шмідт, К.* Третій том «Капіталу». В журналі: «Sozialpolitisches Centralblatt», 25 лютого 1895 р.).— 430—431.
- * *Sismondi, J. C. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сімонді, Ж. Ш. Л.* Сімонд де. Нові начала політичної економії, або Про багатство в його відношенні до народонаселення. Друге видання. Томи I—II. Париж, 1827).— 17—18, 338.
- * *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Vol. I. London, 1776 (*Сміт, А.* Дослідження про природу і причини багатства народів. Том I. Лондон, 1776).— 13, 151, 303, 308—310, 322, 361, 377.
- Sombart, W.* Zur Kritik der ökonomischen Systems von Karl Marx. In: «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik». Band VII, 1894 (*Зомбарт, В.* До критики економічної системи Карла Маркса. В журналі: «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik». Том VII, 1894).— 430.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oekonomy. In three volumes. Vol. I. Dublin, 1770 (*Стьюарт, Дж.* Дослідження про начала політичної економії. У трьох томах. Том I. Дублін, 1770).— 321.

- Storch, H.* Considérations sur la nature de revenu national. Paris, 1824 (*Шторх, Г.* Міркування про природу національного доходу. Париж, 1824).— 381, 386.
- * *Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Tomes I—II. St.-Petersbourg, 1815 (*Шторх, Г.* Курс політичної економії, або Виклад начал, які визначають добробут народів. Томи I—II. С.-Петербург, 1815).— 193, 361, 381.
- Thiers, A. (Тьер, А.)* Промова в Національних зборах Франції 26 липня 1848 р. In: *Compte rendu des séances de l'Assemblée Nationale.* Tome II. Paris, 1849 (У книзі: Протоколи засідань Національних зборів. Том II. Париж, 1849).— 159.
- Some Thoughts of the interest of England. By a lover of commerce. London, 1697 (Деякі думки про процент в Англії. Написав доброзичливець торгівлі. Лондон, 1697).— 144.
- Thun, A.* Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter. Theil II. Leipzig, 1879 (*Тун, А.* Нижньорейнська промисловість та її робітники. Частина II. Лейпциг, 1879).— 437.
- * *Tocqueville, A.* L'ancien régime et la révolution. Paris, 1856 (*Токвіль, А.* Старий режим і революція. Париж, 1856).— 338.
- Tooke, Th.* An Inquiry into the sigenry principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т.* Дослідження законів грошового обігу; зв'язок грошового обігу з цінами і доцільність відокремлення випуску баннот від банківської справи. Видання друге. Лондон, 1844).— 378.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation. Vol. I—VI. London, 1838—1857 (*Тук, Т.* Історія цін і стан обігу. Томи I—VI. Лондон, 1838—1857).— 26.
- Tooke, Th.; Newmarch, W.* A History of the circulation, and of the state of the circulation, during the nine years 1848—1856. In two volumes; forming the fifth and sixth volumes of the History of prices from 1792 to the present time. Vol. VI. London, 1857 (*Тук, Т.; Ньюмарч, У.* Історія цін і стан обігу за дев'ять років з 1848 по 1856 р. У двох томах, що є п'ятим і шостим томами праці про історію цін за період з 1792 р. донині. Том VI. Лондон, 1857).— 343.
- Tuckett, J. D.* A History of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce. In two volumes. Vol. I. London, 1846 (*Таккет, Дж. Д.* Історія становища трудового населення в минулому і тепер, включаючи розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі. У двох томах. Том I. Лондон, 1846).— 139.
- Vinard, P.* Histoire du travail et des travailleurs en France. Tomes I—II. Paris, 1845—1846 (*Венсар, П.* Історія праці і трудящих у Франції. Томи I—II. Париж, 1845—1846).— 321.
- [*Wakefield, E. G.*] England and America. A comparison of the social and political state of both nations. In two volumes. London, 1833 ([*Уейкфілд, Е. Г.*] Англія і Америка. Порівняння соціального і політичного становища обох народів. У двох томах. Лондон, 1833).— 291, 305.
- Walton, A. A.* History of the landed tenures of Great Britain and Ireland, from the norman conquest to the present time, dedicated to the people of the United Kingdom. London, 1865 (*Уолтон, А. А.* Історія землеволодіння у Великобританії та Ірландії від норманського завоювання донині. Присвячується народові З'єдна-

ного королівства. Лондон, 1865).— 156—157.
 [West, E.] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([West, E.]

Дослідження про застосування капіталу до землі, з зауваженнями, які показують нерозумність усякого значного обмеження ввозу хліба. Написав член університетського коледжу в Оксфорді. Лондон, 1815).— 194.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ЗВІТИ ТА ІНШІ ОФІЦІАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ

First Report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons; to be printed, 8 June 1848 (Перший звіт секретної комісії з питань торгової кризи; з протоколами свідчень. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 8 червня 1848 р.).— 10, 14—15, 27—29.

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. Reprinted, 1857 (Звіт секретної комісії палати лордів по розслідуванню причин лиха, яке спіткало торгіві класи, і того впливу, який на нього справили закони про регулювання випуск банкнот. З протоколами свідчень і додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 28 липня 1848 р. Передруковано в 1857 р.).— 52, 65—69, 78—80, 83, 91—93, 96—99, 101—102, 107—108.

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House

of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Звіт особливої комісії з питань банківського законодавства; праці комісії, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 30 липня 1857 р.).— 26, 34, 36—37, 41, 42, 49—51, 59, 60, 62, 64, 65, 67—69, 72—80, 81—84, 89—92, 95—97, 99—101, 102—103, 105, 106, 109—112, 114, 116—123, 309.

Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Звіт особливої комісії з питань банківського законодавства; праці комісії, протоколи свідчень, додаток і покажчик. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 1 липня 1858 р.).— 16, 26, 37—38, 39, 63—65, 104.

Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom: together with minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814 (Звіт особливої комітету про петиції, які стосуються хлібних законів королівства, з протоколами свідчень і додатком. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 26 липня 1814 р.).— 163.

Reports respecting grain, and the corn laws: viz.: First and second

reports from the Lords Committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814 (Звіти про зерно і хлібні закони: Перший і другий звіти комісії палати лордів, уповноваженої вивчити становище з виробництвом,

торгівлею і споживанням зерна, а також всі закони в цій галузі. Опубліковано за розпорядженням палати громад від 23 листопада 1814 р.)— 162.

Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Звіти фабричних інспекторів міністрові внутрішніх справ її величності).— 161.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

«*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*» («Архів соціального законодавства і статистики»), Берлін, т. VII, 1894.— 430.
 «*The Daily News*» («Щоденні новини»), Лондон, 15 грудня 1892 р.— 15.
 — 18 січня 1894 р.— 83.
 «*The Economist*» («Економіст»), Лондон, тт. II—V, 1844—1847 рр.— 89.
 — т. V, 22 травня 1847 р.— 80, 123—127.
 — т. V, 21 серпня 1847 р.— 127—128.
 — т. V, 23 жовтня 1847 р.— 102.
 — т. V, 20 листопада 1847 р.— 38—39.
 — т. V, 11 грудня 1847 р.— 111.
 — т. VIII, 30 листопада 1850 р.— 129.
 — т. IX, 11 січня 1851 р.— 129.
 «*The Edinburgh Review, or Critical Journal*» («Единбурзький огляд, або Критичний журнал»), том LIV, серпень—грудень 1831 р.— 315.

«*The Journal of the Society of Arts*» («Журнал товариства майстерств і ремесел»), Лондон, т. VII, 9 грудня 1859 р.— 164.

«*The Morning Star*» («Ранкова зоря»), Лондон, 14 грудня 1865 р.— 166—167.

«*Die Neue Zeit*» («Новий час»), Штутгарт, 1895—1896, Bd. I, № 1.— 421.

«*Nuova antologia di scienze, lettere ed arti*» («Нова антологія науки, літератури і мистецтва»), Рим, третя серія, том LV, № 3, 1 лютого 1895 р.— 425, 426.

«*La Rassegna*» («Огляд»), Неаполь, 1895, № 1.— 429.

«*Revue des deux Mondes*» («Огляд Старого і Нового світу»), Париж, 1848, нова серія, т. XXIV.— 378—379.

«*La Riforma sociale*» («Соціальна реформа»), Турин і Рим, 25 лютого 1895 р.— 429.

«*Sozialpolitisches Centralblatt*» («Соціально-політична центральна газета»), Берлін, 25 лютого 1895 р.— 430.

ТВОРИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Гейне. Диспут (цикл «Романсеро»).— 80.

Гейне. Післяслово до Романсеро (цикл «Романсеро»).— 429.

Горацій. Послання.— 155.

Мольєр. Дон Жуан.— 429.

Овідій. Метаморфози.— 350.

Шіллер. Порука.— 350.

* * *

Біблія.— 130, 429.

ПОКАЖЧИК РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДІВ ЦИТОВАНИХ КНИГ*

- Гегель.* Энциклопедия философских наук. Часть I. Логика. Перевод В. Столпнера. М.—Л., 1930 (*Гегель.* Сочинения. Том I).— 314 (336).
- Гегель.* Философия права. Перевод В. Столпнера. М.—Л., 1934 (*Гегель.* Сочинения. Том VII).— 151 (71—72, 80).
- Джонс, Р.* Опыт о распределении богатства и об источниках налогов (у книзі: *Р. Джонс.* Экономические сочинения. Соцэкгиз, 1937).— 295 (152).
- Изложение учения Сен-Симона. Перевод с французского под редакцией и с комментариями Э. А. Желубовской. Вступительная статья В. П. Волгина. М., 1961.— 143 (288—289).
- Кетле, А.* Человек и развитие его способностей или Опыт общественной физики. Том I. Спб., 1865.— 395.
- Лавернь, Г. Л. де.* Сельское хозяйство в Англии, Шотландии и Ирландии. М., 1859.— 165—166 (31, 35, 36).
- Либих, Ю.* Химия в приложении к земледелию и физиологии. Комментарии и редакция перевода проф. А. Н. Лебединцева. М.—Л., 1936 (переклад з скороченнями).— 280 (96—104), 348.
- Либих, Ю.* Химия в приложении к земледелию и физиологии растений. Перевод проф. Ильенкова. М., 1870.— 280 (94—109), 348.
- Маколей.* История Англии от восшествия на престол Иакова II. Часть VI. Спб., 1864 (*Маколей.* Полное собрание сочинений. Том XI. Том переведен Н. Г. Чернышевским).— 141 (361).
- Мальтус, Т. Р.* Опыт закона о народонаселении. Перевод И. А. Вернера. М., 1895 (переклад з скороченнями).— 206.
- Мальтус, Т. Р.* Опыт о законе народонаселения. Перевел П. А. Бибииков. Том I. Спб., 1868.— 206.
- Мальтус, Т. Р.* Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах ее регулирующих.

* Цей покажчик містить у собі тільки останні з існуючих російських перекладів цитованих і згадуваних Марксом книг. Проте для праць, які востаннє були видані в скороченому вигляді, зроблено виняток. В цьому разі наводиться також і попередній, повніший переклад. У покажчику проставлено сторінки цього тома, на яких Маркс цитує або згадує даву працю, і поруч у круглих дужках — відповідні сторінки цитовано. книги.

- Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета», № 2 и 3, Юрьев, 1908).— 194.
- Моммзен, Т.* История Рима. Тома I—III. М., 1936—1941.— 312.
- Норс, Д.* Очерки о торговле (в збірнику: Меркантилизм. Под редакцией и со вступительной статьей И. С. Плотникова. Л., 1935).— 149 (304—305).
- Петти.* Трактат о налогах и сборах 1662 г. (у книзі: *В. Петти.* Экономические и статистические работы. Перевод под редакцией М. Смит. М., 1940).— 319.
- Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо.* Сочинения. Перевод под ред. М. Н. Смит. Том 1).— 184 (68), 185 (77), 194 (65—77), 292 (65—77), 307 (65—66), 350 (70), 376 (346), 388 (78—79).
- Родбертус.* Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье: Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты (у книзі: *К. Родбертус.* Экономические сочинения. Перевод И. Плотникова. Л., 1936 (переклад з скороченнями)).— 313, 336.
- Родбертус.* Третье социальное письмо к фон Кирхману. Опровержение учения Рикардо о земельной ренте и обоснование новой теории ренты (у книзі: *К. Родбертус-Ягцеов.* Сочинения. Выпуск I: К освещению социального вопроса. Перевод с немецкого М. Н. Соболева. Спб. [1904]).— 313, 336.
- Рошер, В.* Система народного хозяйства. Том I: Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том I. Отделение первое. М., 1860.—361 (233—236). Отделение второе. М., 1862.— 361 (11— 12).
- Сен-Симон.* Новое христианство (у книзі: *Сен-Симон.* Избранные сочинения. Том II. М.—Л., 1948).— 142.
- Сисмонди.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Том I и II. М., 1937. Том I — 338. Том II — 17—18 (111—112).
- Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Том I. М.—Л., 1935.— 13 (297—298), 151 (132—145), 303 (134), 308 (146—159), 309 (147), 310 (149), 322 (50), 361 (49), 377 (47—48).
- Сэ, Ж. Б.* (у цьому виданні: *Сэй, Ж. Б.*) Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменецкой. М., 1896 (переклад окремих розділів).— 376.
- Токвиль, А.* Старый порядок и революция. Перевод под редакцией Н. Кондырева. Спб., 1861.— 338.
- Шторк, Г.* Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. Перевод с французского под редакцией и с заметками И. В. Вернадского. Том I. Спб., 1881.— 193 (210—211), 361 (118).

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Абсолютна додаткова вартість—
I, 83, 92, 118, 237—239, 245, 261.

Абсолютна земельна рента
— визначення— II, 295, 298, 299,
307, 340, 368, 395;
— її утворення— II, 283—307;
— в гірничій промисловості—
II, 307.

Абстрактна праця— II, 371.

Абстракція
— як метод дослідження— I, 147,
189, 194—195, 218, 275—276;
II, 160, 360—361, 370, 372—
373, 384, 386, 403—405, 435.

Авансування капіталу

— суть і мета— I, 14, 36—42,
47, 199, 201, 202; II, 369, 374,
392;

— мінімум авансованого капіта-
лу, необхідний для організа-
ції нового підприємства— I,
92, 223, 257, 269; II, 47, 241,
390, 391;

— особливості авансування змін-
ного капіталу— I, 33—36,
38—39, 40—41, 47—48; II,
71—72, 225—226, 374—375;

— особливості авансування по-
стійного капіталу— I, 33—
35, 38—40, 47—48, 83; II,
225—226;

— загальний оборот авансовано-
го капіталу— I, 76, 83;
— і кредит— I, 351—352; II, 46.

Австралія— II, 42, 104, 116—
117, 128, 163.

Агрономія— II, 153, 305.

Аерохімія— II, 186, 305.

Азія— I, 154, 340—341; II, 58,
92, 104—105, 115—120, 326;

— докапіталістичні способи ви-
робництва в Азії— I, 341—
342; II, 135;

— приватна земельна власність
в Азії— II, 152, 326.

Див. також: *Індія, Китай,
Японія.*

Акт про банківську рестрикцію—
II, 71, 84, 96.

Акції

— загальні положення— I, 257,
260—261, 269, 467; II, 3—4,
9, 34;

— їх види— II, 12.

Акціонерний капітал

— визначення— I, 446;

* Предметний покажчик складений до всього 25 тома. Римська цифра I означає I частина, римська цифра II—II частина тома.

- і середня норма прибутку — I, 245, 246, 269;
- його значення для розвитку капіталістичного виробництва — I, 446—450.
- Акціонерні товариства**
- загальна характеристика і значення — I, 272—273, 380, 396—399, 446—450; II, 445;
- і середня норма прибутку — I, 245, 246, 269, 447;
- окремі приклади — I, 398, 447—448; II, 445—446.
- Америка** — див. *Аргентина, Перу, Сполучені Штати Америки.*
- Амортизація основного капіталу** — I, 87, 114, 118—119, 123, 231, 244, 267—268, 272, 351; II, 119, 146, 323.
- Анархія капіталістичного виробництва** — I, 191—192, 198—199, 241, 263—264, 266; II, 57, 112, 360, 407—408, 414—416, 435. Див. також: *Економічні кризи.*
- Англійський банк**
- загальні відомості — I, 460—461, 463—468; II, 14—16, 60, 71, 75, 81—84, 93—99, 140, 141, 144;
- обіг його банкнот — I, 418, 443, 458—461, 463—464, 466, 468; II, 62—68, 101—102, 104;
- його прибутки — II, 81, 82, 84;
- його дисконтна ставка — I, 417, 418; II, 58, 113—114;
- його резервний фонд — I, 417, 443; II, 37, 41—42, 60, 66, 77—78, 101, 106—107.
- Англія**
- загальна характеристика — I, 10, 326; II, 419;
- промисловість — I, 106—107, 112—113, 126—134, 342, 343, 396, 397, 416—420, 430—431, 447—448; II, 26, 28—29, 32—34, 41, 116, 118, 144;
- промислова монополія — II, 30, 42;
- сільське господарство і аграрні відносини — I, 105—106; 417; II, 155—156, 158, 160—167, 184—186, 194—196, 209, 214—216, 241—242, 259—260,
- 304—305, 308—309, 334—335, 336—337, 341—342, 410;
- класична країна розвитку капіталізму в землеробстві — II, 210—212;
- грошова і банківська системи — I, 404—406, 412—414, 417—423, 453—454; II, 31—34, 42—43, 51—52, 64—65, 80—81, 82—83, 94, 105, 109, 110, 116—118, 128—130, 141—142, 439, 444—446;
- зовнішня торгівля — I, 125, 341—342, 415—423, 427, 429—430; II, 19, 28, 32—34, 41—42, 115—118, 121—122, 128—130, 192, 439;
- експорт капіталу — II, 19, 33, 73, 115—122, 126—129;
- міста — I, 335; II, 51;
- становище трудящих — I, 94—102, 133—140, 179; II, 162—165, 166—167;
- колоніальна система — I, 340; II, 120—122, 128, 331;
- законодавство — I, 96, 112, 113, 179, 335, 403—406; II, 162, 192, 215, 259, 305, 323.
- Античний світ** — I, 339—340; II, 131, 134, 205, 366. Див. також: *Стародавній світ, Рим (Стародавній).*
- Аргентина** — II, 260.
- Аристократія** — I, 335, 448; II, 50, 51, 85, 162, 163, 259, 260.
- Африка**
- її поділ європейськими державами — II, 446. Див. також: *Єгипет.*

Б

Багатство (суспільне)

- його антагоністичний характер при капіталізмі — I, 363, 450; II, 112—113, 365;
- і продуктивність праці — II, 226, 355.
- Базис і надбудова** — II, 326, 328, 354. Див. також: *Виробничі відносини, Держава.*
- Баланс** — див. *Платіжний баланс, Торговий баланс.*

Банки

- загальна характеристика і значення — I, 312, 411—415, 439, 460, 465—468; II, 4, 42, 57, 72, 82, 83, 85, 111, 144;
- їх засоби — I, 411—412, 467—468; II, 3—4, 7—16, 25—26, 82—83, 143—144;
- їх резервний фонд — I, 442—443; II, 11, 12, 14—16, 39, 69—70, 99, 105—107, 110—111;
- їх прибуток — I, 411; II, 70;
- історія банківської справи — I, 325—328; II, 139—142;
- окремі приклади — I, 325—326, 397; II, 29, 43—44, 64—67, 83—84, 94, 99, 101—102, 140—143, 146.
- Див. також: *Англійський банк, Кредитно-банківська система.*
- Банківська система** — див. *Кредитно-банківська система.*
- «Банківська школа»** в буржуазній політичній економії — I, 452—469; II, 89.
- Банківський акт 1844 р.** — I, 418, 430, 442, 443; II, 16, 31, 39, 54, 56, 60, 68, 71, 77, 85, 87, 88—89, 93—96, 98—99, 101—104.
- Банківський капітал** — див. *Банки, Позичковий капітал.*
- Банкір** — I, 321, 376, 411—413, 437, 438; II, 3, 19, 46, 49—51, 83, 85.
- Банкірський кредит** — I, 409; II, 19—20, 24—25, 35—36, 46, 48.
- Банкноти**
  - визначення — I, 412—414, 436—437; II, 95;
  - закони обігу банкнот — I, 453—455, 463—468; II, 16, 61—71, 78—81, 94—95, 107.
- Безробіття** — див. *Відносне перенаселення.*
- Віметалізм** — I, 13, 328.
- Віржа** — I, 376, 449; II, 18—19, 34, 51, 444—446.
- Бірмангемська школа** — II, 78, 99.
- Благородні метали** — див. *Золото (і срібло).*
- Будівництво** (загальні положення) — II, 156—157, 300, 308—310, 316.
- Буржуазія** — див. *Капіталіст.*
- Бухгалтерський облік** — I, 296, 315; II, 386.

В

- Вавилон** — II, 436.
- Валовий дохід** — див. *Дохід.*
- Валовий прибуток**
  - його поділ на процент і підприємницький дохід — I, 372—373, 380—387, 389—390; II, 128.
- Валовий продукт** — див. *Суспільний (річний) продукт.*
- Валютний курс** — див. *Вексельний курс.*
- Вартісна будова капіталу** — I, 149, 216—217, 258; II, 300—301.
- Вартість** — I, 255, 256; II, 318, 350, 351;
  - визначення і вираз — I, 30, 32—35, 48—52, 93, 143—144, 152—154, 158, 159—160, 169, 172—173, 176, 180—189, 192—193, 197, 203, 212—213, 267, 320, 387—388, 406—407; II, 170, 174, 176—178, 180, 196, 225, 293—294, 351—353, 363, 365, 369, 372—381, 384—388, 392—395, 396, 401—408, 415—417, 434—435;
  - річного суспільного продукту — II, 369—376;
  - умови, які визначають продаж товарів по вартості — I, 179, 180—185, 191—192, 197—198, 200; II, 170, 431—436, 440;
  - і середня норма прибутку — I, 157; II, 430—443;
  - зміна її величини із зміною продуктивності праці — I, 170, 171, 176, 195, 198, 209—210, 230—231, 234—236, 241, 261—262, 267—269, 271—272, 315—316; II, 177, 182, 318, 364, 368, 391—392;
  - при комунізмі — II, 196, 386;
  - критика буржуазних визначень вартості — I, 11—18, 18—25, 50, 152, 173, 175—176, 195—196, 202—203; II, 281—282, 352—353, 361, 376—381, 386, 391—392, 397—398, 402—405, 407—410, 425—426, 429—431, 436;
  - фальшива соціальна — II, 196.
- Див. також: *Закон вартості,*

- Мінова вартість, Ринкова вартість, Ціна.*
- Вексель**
- визначення — I, 285, 377, 409, 435, 454, 465; II, 11, 20, 61, 80;
  - дисконт векселів — I, 329, 412, 434—439, 465; II, 11—12, 19;
  - бронзовий — I, 439; II, 80—81;
  - закон обігу векселів — II, 19—23, 31, 79—81, 82;
  - шахрайства з вексями — I, 434—435; II, 25—26, 31, 37—38, 75.
- Вексельна справа* — I, 325—328.
- Вексельний курс**
- визначення — I, 327; II, 98, 107, 113, 115;
  - фактори, що визначають його зміни — II, 113—123, 127, 129—130;
  - висловлювання буржуазних економістів і банкірів про вексельний курс — II, 114—130.
- Велика промисловість* — I, 64—66, 81—82, 85—86, 92, 240, 341—344, 376; II, 316, 342, 442, 443.
- Великі географічні відкриття* — I, 340; II, 439.
- Венеція* — I, 327, 336; II, 139, 140, 437—439.
- Визначення* — I, 18.
- Винаходи* — I, 77, 108—109, 118, 195, 238, 243, 269; II, 179.
- Виробництво**
- загальні положення — I, 47—51, 108, 169, 198, 264—267, 332, 335—337, 446—447; II, 169—170, 353—355, 363, 366, 412—413, 416—417;
  - два підрозділи суспільного виробництва — I, 304, 312—313; II, 21, 71—72, 371—374, 412—413.
- Див. також: *Відтворення.*
- Виробничі відносини**
- загальна характеристика — II, 325, 326, 353—354, 413—414, 417, 418;
  - їх історичний характер — II, 311, 413, 418;
  - закон відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил — II, 326, 354, 418;
  - суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами — I, 125, 248, 251, 255—256, 264, 270—271, 450—451; II, 418;
  - експлуатарських способів виробництва — I, 394—395; II, 325—329, 366;
  - рабовласницького суспільства — I, 334; II, 311, 326, 366, 416;
  - феодалізму — I, 334; II, 326—331, 366, 416;
  - капіталістичні — I, 47, 51, 53—54, 90—92, 125—126, 199, 250—251, 270—271, 272—273, 363, 387—388, 389, 390—391, 394—395, 400, 401, 408; II, 132, 150, 347, 349—350, 353—354, 362, 406, 413—416, 419;
  - комуністичного суспільства — II, 310, 355;
  - їх відтворення — II, 325, 328, 354, 374—375, 406, 414;
  - і відносини розподілу — II, 412—418.
- Див. також: *Власність.*
- Витрати виробництва**
- визначення — I, 30, 33—36, 38—40, 42—45, 48, 50, 53, 157, 163, 167—169, 175—176; II, 402;
  - їх складові частини — I, 30, 34—35, 38—40, 50—51, 53;
  - фактори, які впливають на їх зміну — I, 34—35, 38—40, 53, 157; II, 177, 179;
  - і ціна товару — I, 43—44;
  - критика буржуазних теорій — I, 45—46.
- Витрати обігу* — I, 274—275, 289—290, 295—297, 299—300, 302—309, 313, 323—324, 341, 352.
- Відбиток** — I, 18.
- Відносна додаткова вартість** — I, 84, 223, 237—239, 245, 254, 261, 271; II, 362, 415.
- Відносне перенаселення** — I, 223, 226, 228, 241, 242, 251, 255—257, 261—263, 270, 272; II, 164.
- Відробіткова рента** — II, 324—329, 338.
- Відтворення**
- визначення і основні особливості — I, 48, 84—85, 89, 119,

- 123—125, 190—191, 255—256, 260—262, 286, 288, 294, 311, 312, 316, 331, 352—353, 433, 445, 446; II, 21, 323, 325, 355, 370—371;
- всього суспільного капіталу — I, 313; II, 370—377, 379—380, 381—382, 383, 391, 414;
- просте — I, 192; II, 369, 370, 371, 373, 374, 375, 384;
- розширене — I, 192; II, 17, 376, 382, 383, 384, 416;
- і два підрозділи суспільного капіталу — II, 72, 371—374;
- виробничих відносин — II, 325, 328, 354, 374—375, 406, 414;
- робочої сили і робітничого класу — I, 111, 119, 192—193, 253, 254; II, 169—170, 325, 368—369;
- роль грошей і грошового обігу — I, 261, 285—286, 401—402, 455—458; II, 45—46, 71—72, 374—375;
- критика буржуазних теорій відтворення — I, 321.
- Відходи виробництва і споживання*
- їх використання — I, 85, 86, 105—108, 124.
- Відчуження* (у соціально-економічному розумінні) — I, 90—92, 271, 391, 446; II, 133, 352, 359, 365.
- Війна*
- Громадянська війна в США — I, 114, 132;
- Кримська — I, 132, 433; II, 121;
- наполеонівські війни — I, 433;
- «опіумна» — I, 416; II, 91;
- і лихварство — II, 136, 137;
- і державні видатки на ведення воєн — II, 130.
- Вклади (в банки)* — II, 11—13.
- Власність*
- приватна — I, 273, 446; II, 144—145, 351;
- при комунізмі — II, 311.
- Див. також: *Земельна власність*.
- Вульгарна буржуазна політична економія*
- загальна характеристика — I, 40, 202, 203, 235, 386, 396, 402; II, 8, 318—322, 324, 327—328, 352—353, 365—366, 379;
- критика її окремих положень і теорій — I, 11—15, 19—20, 44—46, 174, 196, 202—203, 252, 263, 286, 315, 331—332, 398, 402, 428—435, 439—444, 458—464; II, 8, 48, 92—93, 132—133, 157, 320—322, 336, 359, 376, 378—379, 388, 402, 425—431, 436.
- Вульгарний соціалізм* — I, 13, 398.
- Г
- Генуя* — I, 336; II, 139, 140, 437, 438.
- Геологія* — II, 295.
- Гіпотеза* — II, 371, 410, 431.
- Гірнича промисловість* — I, 107, 123; II, 295, 308, 310, 437, 440.
- Голландія* — I, 321, 340, 341; II, 140, 438, 439.
- Голландсько-Ост-Індська компанія* — I, 314, 337.
- Гроші*
- визначення — I, 197, 338, 345, 346, 363, 402, 461, 468, 469; II, 56, 111—112, 136, 144, 174, 314, 361, 388, 397, 435;
- їх історія — I, 325, 328; II, 433—436;
- металічні — I, 454—455; II, 40, 49, 57, 58, 105—107, 435;
- кредитні — I, 409, 412, 413, 457; II, 56—57, 77, 141;
- рахункові — II, 323;
- світові — I, 325—326, 339, 461—462, 469; II, 57, 77, 136;
- як міра вартості — I, 338, 461; II, 49, 435;
- як купівельний засіб — I, 285—286, 328—329, 377, 453—455, 468, 469; II, 27, 136;
- як засіб обігу — I, 197—198, 284, 311, 323—324, 328, 338, 345—346, 453—455, 463; II, 13, 14, 62, 79, 80;
- як засіб утворення скарбів — I, 324, 326, 328, 338, 461, 463; II, 104, 130—131, 136;
- як засіб платежу — I, 261, 278, 284, 286, 311, 324—325, 328, 329, 377, 409, 453—455, 467, 468, 469; II, 27, 61, 111, 136, 137;
- закони їх обігу — I, 310—311, 453—456; II, 63, 65;

- їх кількість в обігу — I, 328—329, 442, 453, 455—459, 467—468; II, 13, 39—41, 49, 61—62;
  - як товар — капітал — I, 345—353, 358—364, 376—377, 387—388, 400—401, 449, 453, 454—455, 469; II, 13—14, 49, 132;
  - їх перетворення в капітал — I, 336, 345—346, 363, 387; II, 45, 135—137;
  - як абсолютна форма багатства — I, 338, 469; II, 136, 435;
  - і процес відтворення — I, 261, 285—286, 401—402; II, 45—46, 71—72, 374—375;
  - критика буржуазних теорій грошей і грошового обігу — I, 452—469; II, 86.
  - Грошова криза* — II, 31, 56—57, 68, 76, 137.
  - Грошова рента* — II, 136, 173, 332—335, 338.
  - «Грошова школа» в буржуазній політичній економії* — I, 427—429, 455, 456, 462, 463; II, 87—89, 91—94, 102—103.
  - Грошовий капітал* (як частина промислового капіталу) — I, 295, 323, 331, 338; II, 3, 31, 46.
  - Грошовий обіг* — I, 328—330, 333, 336, 338, 445, 452—469; II, 69—71, 105, 106—107, 474.
  - Грошовий ринок* — I, 374, 376; II, 31, 51, 69—70, 73, 118.
  - Грошово-торговий капітал*
    - визначення — I, 323—326, 329—330, 441;
    - його історія — I, 325, 330; II, 131;
    - його прибуток — I, 329—330;
    - і утворення скарбів — I, 326, 327, 328, 338.
- Д**
- Держава* — I, 328, 393, 448; II, 260;
    - як власник додаткового продукту в докапіталістичних суспільствах — I, 338;
    - і аграрні відносини — II, 196, 326, 329.
  - Державний борг* — I, 405; II, 4, 6—9, 11, 17—18, 67, 70.
  - Державний кредит* — II, 65.
  - Державні цінні папери* — I, 412, 418, 467; II, 9, 11—12, 17—18, 42—43, 128—129, 344.
  - Десятина* — II, 322—323.
  - Дивіденд* — I, 246, 269, 447; II, 128, 355.
  - Дисконт векселів* — I, 329, 412, 434—439; II, 11—12, 19—20.
  - Дитяча праця* — I, 94, 95, 97, 99, 100, 238.
  - Диференціальна земельна рента*
    - визначення — II, 181, 208, 261, 262, 281—282, 283—286, 290—291, 304, 358, 368, 395;
    - утворення — II, 175—184, 193—194, 261—262, 271—272, 290, 299—300, 308;
    - джерело — II, 281—282, 290;
    - з найгіршої з оброблюваних земель — II, 273—280;
    - і націоналізація землі при капіталізмі — II, 196, 286—288;
    - буржуазні економісти про диференціальну земельну ренту — II, 184—185, 193, 194, 200, 206, 214, 216, 280, 282, 292.
  - Див. також: *Диференціальна рента I, Диференціальна рента II.*
  - Диференціальна рента I*
    - умови її утворення — II, 185—187, 193—194, 202, 208, 210, 222, 242, 249, 261, 304, 340;
    - причини її підвищення і зниження — II, 186—204, 213—214, 217, 222, 246;
    - і диференціальна рента II — II, 210—214, 216., 217, 219, 227, 242, 249, 262—272.
  - Диференціальна рента II*
    - умови її утворення — II, 203—204, 208—220, 240, 249, 261, 264, 300;
    - і диференціальна рента I—II, 210—214, 216, 217, 219, 227, 242, 249, 261—272;
    - при постійній ціні виробництва — II, 220—227, 250—253, 258, 259, 268, 280;
    - при спадній ціні виробництва — I, 231—248, 254, 257—258, 261—264;
    - при зростаючій ціні виробництва — II, 245—251, 254—259, 268—272.

Диалектика

- суперечності — I, 125—126, 194, 226—227, 248, 250—251, 255—257, 262—265, 269—271, 273, 448—451; II, 112—113, 314, 347, 350, 352—354, 415—416, 418;
  - єдність і боротьба протилежностей — I, 29, 254—257; II, 363, 374;
  - перехід кількості в якість — I, 172, 266, 372, 380—387;
  - заперечення заперечення — I, 449—451;
  - можливість і дійсність — II, 327;
  - необхідність і випадковість — I, 191—192; II, 362—363;
  - причина і наслідок — I, 143, 179, 223—224, 242—243, 252, 432; II, 53, 351, 354, 403, 406;
  - зміст і форма — I, 29, 49—53, 92, 203, 213, 347; II, 328—329, 352, 359—360, 364—365, 385;
  - суть і явище — I, 35, 49—50, 90—91, 171—173, 176, 194, 213, 229—230, 234—235, 320—321, 370—371; II, 7—8, 31, 203, 226, 314, 352, 361—365, 382, 401—403, 404—405, 435;
- Добавочна (надлишкова) додаткова вартість* — I, 183, 236, 239; II, 297, 318, 368, 443.
- Додаткова вартість*
- визначення — I, 13, 40, 41, 48, 54, 59, 85, 152, 169, 213, 249, 250, 253; II, 169, 353, 354, 356—359, 367—369, 374, 375, 379, 387;
  - її походження — I, 40—42, 47—50, 53, 58—59, 85, 92, 150—151, 152—153, 175, 213, 249—250, 286—287, 301, 389—390; II, 169, 171, 173, 317, 385, 394—395, 416;
  - її виробництво як визначальна мета капіталізму — I, 201—202, 250, 258; II, 415, 417;
  - її маса — I, 46, 57, 154, 166, 172, 223—227, 229, 237—240, 248—250, 315, 317;
  - її форми — I, 49, 51, 55, 186; II, 171, 367—371, 380, 383, 385, 387, 396;
  - її реалізація — I, 49, 250—251, 264; II, 362;
  - її розподіл — I, 49, 234; II, 317, 355—357, 370, 380;
  - фактори, що впливають на її величину — I, 49—50, 57—58, 76, 78, 89, 90, 92, 119, 122, 143—144, 202, 212, 242, 253, 254, 286—287, 306—307, 315—317; II, 178—179, 391—394;
  - і прибуток — I, 42—43, 48, 49, 50, 52—55, 152, 165—166, 171—173, 177—178, 184, 202, 214, 218, 224, 239; II, 363, 394—395;
  - критика буржуазних теорій її походження і розподілу — I, 42, 44—46, 50, 53, 146, 172—173; II, 385, 401.
- Див. також: *Абсолютна додаткова вартість, Відносна додаткова вартість, Добавочна (надлишкова) додаткова вартість, Норма додаткової вартості, Прибуток.*
- Додаткова праця*
- загальні положення — I, 48, 51, 152, 180, 215, 220, 221—223, 253; II, 170, 226, 322—336, 354—357, 367, 369, 383, 387, 393—394, 412—413;
  - її природний базис — II, 167—168;
  - і необхідна праця — I, 48, 180, 253; II, 167—168, 170—171, 368—369;
  - її межі — II, 327;
  - при комунізмі — II, 354—355.
- Додатковий прибуток*
- визначення — II, 178—180, 209;
  - утворення — I, 13, 23, 202—203, 243, 264—265, 271; II, 175—183, 208—209, 211—218, 262, 286, 296—297;
  - його перетворення в ренту — I, 203, 322; II, 181—184, 209, 215, 238, 241—242, 259, 261—262, 286, 297, 308, 318, 335;
  - у промисловості — I, 56, 202, 203, 322; II, 176—180;
  - причини його підвищення і зниження — II, 220—227.
- Додатковий продукт* — I, 13, 14, 338, 339; II, 227, 320, 354, 355, 356, 375, 383.

Докапіталістичні способи виробництва — I, 219, 318, 334—335, 338—339, 341—342; II, 57, 132, 134—135, 210, 321, 366, 412, 416.

Див. також: Первісне суспільство, Рабовласницький лад, Феодалізм.

Домашня промисловість — II, 321, 325, 329, 331, 342.

Допоміжні матеріали — I, 89, 107, 111—114, 116—117, 122—123, 231, 255, 267, 268; II, 295, 370, 434.

Доход

— загальні положення — I, 10, 116, 199, 455, 456; II, 43—44, 351, 356—359, 366, 368—373, 374, 378, 379, 380—381, 383—384, 387, 393, 397, 401—402, 412;

— валовий — II, 375—376;

— чистий (національний) — II, 375—376;

— окремого робітника і робітничого класу — I, 455; II, 43, 356—357, 361, 368, 374—376, 380, 387, 388, 393—394, 396, 402, 405, 412, 413, 419;

— окремого капіталіста і класу капіталістів — I, 251, 312, 455; II, 19, 44, 356—357, 359, 375, 387, 412, 416, 419;

— земельного власника — II, 44, 356—357, 375, 387, 412, 419;

— непродуктивних класів — II, 32;

— фонд для нагромадження і фонд для споживання — I, 199, 202; II, 44, 369—370, 382;

— критика буржуазних визначень доходу — II, 349—350, 376, 377, 379—380, 388;

Дрібний виробник, дрібне виробництво — I, 182, 186, 333—334; II, 132—134, 135—138, 150, 151, 152, 160, 169, 211, 225, 312, 324, 325, 329—330, 332, 341—344, 345—346, 432—433, 443.

Дрібнобуржуазний соціалізм — II, 145.

Е

Економічні закони

— характер їх здійснення в антагоністичних формаціях — I, 165, 251, 263; II, 354—356,

362—363, 366, 415—417, 442—443;

— при комунізмі — I, 263; II, 354—355.

Економічні кризи

— загальна характеристика — I, 124, 229, 248, 255—256, 259—261, 265, 273, 312—313, 368—369, 451, 458, 467—469; II, 10, 24—27, 30—34, 43, 53, 56—58, 68, 81, 87, 94, 102, 107, 113, 125, 126;

— їх причини — I, 255—256, 270—271, 273; II, 24—26, 30, 31—32, 33—34, 48;

— окремі приклади — I, 128, 130, 417—423, 425, 427, 430—433, 448; II, 26, 27, 28—30, 33, 41, 68—71, 76—78, 87, 93—95, 104, 107—108;

— критика буржуазних теорій — 55—57, 93, 94;

Див. також: Надвиробництво, Промисловий цикл.

Економія засобів обігу — I, 445—446; II, 49, 61—62, 64, 81—82.

Економія на умовах виробництва — I, 50—51, 66, 83—93, 102—109, 214, 382; II, 210, 224—225, 393.

Економія на умовах праці за рахунок робітника — I, 51, 88, 92—93, 94—102, 174.

Експлуатація робочої сили капіталом — I, 47, 48, 90—102, 145—146, 174, 181, 201—202, 213, 224, 226, 237—239, 245, 250, 254, 257, 262, 264, 363, 389, 394—396; II, 133, 308—309, 354, 356, 358, 364, 374;

— національні відмінності в ступені експлуатації робочої сили — I, 146, 242—244.

Див. також: Норма додаткової вартості.

Експорт — див. *Зовнішня торгівля.*

Експорт капіталу — I, 262, 264, 326, 462, 463; II, 19, 72—73, 115—121, 123, 127—129, 446.

Експропріація

— безпосередніх виробників як вихідний пункт і мета капіталістичного способу виробництва — I, 223, 247, 252, 256, 449; II, 133—134, 147, 150—

152, 161—162, 185, 320, 334, 356, 413—414;
— і акціонерні товариства — I, 449.

Є

Єгипет — II, 436.

Єдність

— процесу виробництва і процесу обігу — I, 29, 49—50, 250—251, 352, 401; II, 363.

Ж

Життєві засоби — I, 90, 111, 119, 164—165, 181, 192, 193, 207—209, 221, 242—243, 255, 262, 264; II, 109, 136, 167—170, 178, 190, 192, 320, 321, 357, 368, 374, 380, 385, 392, 401.

Жіноча праця — I, 98—102, 238.

З

Загальна норма прибутку — див. *Середня норма прибутку*.

Загальний еквівалент — I, 337, 468, 469; II, 57, 111—112, 398, 435.
Див. також: *Гроші, Золото (і срібло)*.

Загальний закон капіталістичного нагромадження — I, 216, 222, 223, 226—227, 250—251.

Закон (як філософська категорія) — I, 239—240, 244.

Закон вартості — I, 14, 17, 156, 163—164, 177, 179, 180—184, 192, 197, 211—212, 320; II, 170—171, 180, 380—381, 396, 415—416, 430—437.

«Закон» спадної родючості ґрунту — II, 194, 206, 280.

Закон тенденції норми прибутку до зниження

— відкриття цього закону Марксом — I, 17, 217—218;

— його суть — I, 25, 215—218, 220—222, 223—231, 234—236, 238, 239, 247, 248, 252, 254, 257, 269—272, 407; II, 159;

— фактори, що визначають діяння закону як тенденції — I, 217, 231, 237—246, 254—256, 269, 270;

— його суперечливість — I, 248, 254—256, 264;

— і конкурентна боротьба — I, 259, 263, 271—272;

— його значення для капіталістичного виробництва — I, 217, 264—266;

— і буржуазна політична економія — I, 217—218, 228, 229—230, 265—266, 272;

Закони капіталістичного виробництва — I, 250—251;

— при капіталістичному способі виробництва загальний закон здійснюється тільки як пануюча тенденція — I, 156—157, 165, 179—180, 194—195, 240, 243—245, 364, 373—374; II, 415—416;

— уявляються фабрикантові, купцеві і банкірові в перекрученому вигляді — I, 51, 141—142, 229—230, 320—321, 389, 398; II, 401.

Див. також: *Економічні закони, Загальний закон капіталістичного нагромадження, Закон вартості, Закон тенденції норми прибутку до зниження, Капіталістичний спосіб виробництва*.

Закони про бідних (в Англії) — II, 163.

Залізниці — I, 77, 132, 269, 319, 416, 417, 431; II, 446.

Запас (товарний) — I, 117—118, 191.

Заробітна плата

— як перетворена форма вартості (ціни) робочої сили — I, 35, 36, 43, 51, 119, 165, 300, 364, 398, 446; II, 7, 8, 275, 325, 356—358, 368, 369, 375, 391—394, 396, 401, 405;

— як форма доходу робітника — II, 356—357, 374, 375, 380, 387, 388, 393—394, 396, 401, 402, 405, 413;

— реальна — II, 387;

— її форми — I, 89, 136;

— і норма додаткової вартості і норма прибутку — I, 57—58, 70—71, 72, 184, 204, 207, 241, 258; II, 53—54, 393—394, 402—404;

- і ціни виробництва — I, 204—208; II, 402—403;
  - причини її підвищення або зниження — I, 119, 165—170, 207—208, 209, 261; II, 179, 190, 215, 275;
  - боротьба за її підвищення — I, 134—135; II, 308—309;
  - її тенденція до зниження — I, 308.
- Засоби виробництва*
- загальна характеристика — I, 47, 85, 89, 90—91, 256, 260, 262, 264, 449; II, 146, 210, 350, 359—361, 384, 418;
  - як речова форма постійного або основного капіталу — I, 36, 83, 87, 90—91; 241; II, 388;
  - і процес утворення вартості — I, 33, 35—36, 38, 42, 52;
  - підрозділ виробництва засобів виробництва — II, 371—372, 373.
- Засоби зв'язку* — I, 77, 319, 420.
- Засоби праці* — I, 38, 39, 42, 47, 52, 262; II, 360.
- Засоби транспорту* — I, 77, 87, 214, 296, 318, 319, 419, 420; II, 186, 260, 439, 440.
- Здольщина* — II, 206.
- Земельна власність*
- загальна характеристика — II, 151—154, 159, 168—169, 173, 174, 182—183, 271, 285—288, 290, 292, 297, 299—300, 308—309, 311, 314, 319, 341, 346, 351, 356, 359—360, 364, 395, 417;
  - її форми — II, 150—151, 152, 158, 169, 305—306, 311, 326, 333, 338—343, 345—348, 351;
  - її роль у розвитку капіталістичного способу виробництва — II, 157—158, 347—348, 356, 380, 414;
  - і націоналізація землі при капіталізмі — II, 196, 286—287;
  - і раціональне землеробство — II, 155, 347—348;
  - буржуазні економісти і філософи про приватну земельну власність — II, 151—152, 155—158, 159—160;
- Земельна власність дрібна* — II, 150—151, 325, 333—348.
- Див. також: *Парцелярне селянське господарство.*
- Земельна рента*
- визначення — I, 249; II, 154, 159—161, 167, 169, 174—172, 173, 175, 209, 257, 304, 307, 317, 318, 331, 333, 335, 341, 351, 356, 368, 375, 387, 401, 417;
  - утворення — II, 175—182;
  - суть — II, 154, 155, 157—161, 174—173, 259, 260—262, 297, 298, 299, 308—309, 318, 352, 355—356, 364—365, 367, 375, 406, 408, 418;
  - її норма — I, 248—249, 322; II, 196, 201—202, 218, 311—312, 314;
  - фактори, що спричинюють її зміни — II, 154, 155, 157, 160, 163—165, 172, 173, 209—210, 323, 335;
  - її докапіталістичні форми — II, 136, 169, 318, 322—341, 345;
  - її капіталістичні форми — II, 169, 173, 299—300, 306—312, 313;
  - і орендна плата — II, 209, 290—291, 306;
  - оцінка і критика буржуазних теорій ренти — I, 184—185, 248; II, 146, 151, 155—156, 157, 159—160, 166—168, 173—174, 282, 303—304, 307—309, 311, 313, 317—321, 322—324, 336.
- Див. також: *Абсолютна земельна рента, Відробіткова рента, Грошова рента, Диференціальна земельна рента, Продуктова рента.*
- Земельний власник великий*
- загальна характеристика — II, 152, 153—157, 160—162, 173, 196, 236, 259, 260, 287, 292, 297, 308—311, 350, 355—357, 359—360, 364, 417;
  - і фермер — II, 154, 155, 156, 157, 160, 209, 211, 261, 271, 284, 287—288, 290, 334—336;
  - його роль у розвитку капіталістичного способу виробництва — II, 155, 157—158, 259, 355—356.

Землеробство

- загальні положення — I, 65, 66, 106, 108, 119, 122, 123, 270; II, 151, 152—153, 156, 168, 172, 185—187, 192, 193—194, 204—207, 211, 214, 259, 301—302, 307;
- докапіталістичне — I, 201; II, 167, 210, 321, 342—344;
- капіталістичне — I, 62—63, 119, 238, 270; II, 150, 151, 152—154, 157—158, 172, 182—183, 185, 203—204, 207, 210—212, 227, 295, 298, 301, 305—306, 307, 309, 315—316, 343, 352;
- суперечності капіталістичного землеробства — I, 126; II, 347—348.

Див. також: *Сільське господарство*.

Земля

- загальні положення — I, 260; II, 151, 152—155, 172, 180—181, 182—183, 195, 198, 202—207, 209—210, 211—212, 218, 260—261, 281—282, 285—286, 291, 292, 304—309, 310—311, 316, 339, 341, 347, 350—352, 356, 357, 359, 360;
  - і капітал — II, 154—155, 203—204, 207, 208, 210—211, 214—215, 227, 281, 286, 287, 307, 316, 337, 350—351.
- Див. також: *Родючість ґрунту*.

Змінний капітал

- визначення — I, 35, 40, 122, 147—151, 165, 306; II, 71—72, 368, 374—376, 387, 391;
- і процес утворення вартості — I, 34—35, 38, 40, 58—59; II, 225—226;
- як складова частина оборотного капіталу — I, 38—40, 114;
- і додаткова вартість — I, 40, 47—48, 78, 119—122, 149—150, 175, 242, 253—254; II, 392;
- і норма додаткової вартості — I, 49, 119—122;
- його зв'язування і звільнення — I, 119—122;
- у землеробстві — II, 172.

Зовнішня торгівля — I, 242—244, 333; II, 57, 109, 196, 440.

Див. також: *Світова торгівля*.

Золото (і срібло)

- загальні положення — I, 260, 441—443, 462, 466, 469; II, 105, 106, 110—112, 194, 397—398;
- як гроші — I, 142—143, 325—329, 461—462, 469; II, 49, 91—92, 105—107, 111—112, 114—115, 129—130, 144, 350;
- джерела видобутку золота — II, 42, 71, 104;
- його приплив і відплив — I, 325—329, 461—464, 466, 467, 469; II, 33, 34, 41, 42, 56—58, 78, 91, 94, 98, 104—111, 112—114, 123—124, 129—130.

Зубожіння робітничого класу

— I, 94—102, 134—140, 193, 307—308; II, 136—137, 154, 162—164.

Див. також: *Відносне перенаселення. Експлуатація робочої сили капіталом. Загальний закон капіталістичного нагромадження*.

I

Імпорт — див. *Зовнішня торгівля*.

- Індія* — I, 77, 125, 126; II, 439;
- докапіталістичний спосіб виробництва в Індії — I, 219, 341; II, 321, 325, 412;
- англійське панування в Індії — I, 341, 419, 421—423, 430; II, 92, 115—121, 128.

Інтенсифікація праці — I, 84, 118, 202, 224, 237—238.

Інтернаціонал (I) — див. *Міжнародне Товариство Робітників*.

Іпотека — I, 467; II, 4, 340—341.

Ірландія — I, 106, 125, 130, 131; II, 66, 161, 163, 346.

Ірраціональне і раціональне — II, 111, 158, 183, 314, 352—353, 358, 365, 401, 405.

Іспанія — II, 437, 439.

Історичне і логічне — I, 18, 249, 294, 344; II, 431.

Італія — I, 24, 343; II, 336, 437, 440.

K

Канали

— Суецький канал — I, 419; II, 30.

Капітал

- загальне визначення — I, 51—52, 54, 199, 252, 255, 262, 265, 271, 272, 349, 350—351, 361, 363, 379—380, 389, 391, 400, 446—447; II, 47—49, 144, 349—350, 352—353, 354, 356, 358—361, 364, 396—397, 413—414, 419;
  - загальна формула капіталу та її суперечності — I, 47, 276, 329, 356, 357, 400—401; II, 351—352, 353, 364;
  - збільшення вартості як мета його руху — I, 47, 248, 256—257, 362, 381, 386, 400, 401; II, 356, 357, 361, 364, 415, 417;
  - його кругообіг — I, 353—355, 357; II, 374, 415;
  - його переливання з однієї галузі в іншу — I, 200, 201, 212—213, 374; II, 150, 296—297, 307, 405, 417, 443;
  - його форми в сфері виробництва — I, 33, 42, 116—117, 336, 345, 349—350, 376;
  - його форми в сфері обігу — I, 116, 281, 323, 332, 336, 345, 349—352, 376; II, 363;
  - його зв'язування і звільнення — I, 65, 66, 119—122, 147; II, 46—47;
  - коливання його вартості — I, 115—119, 143—144, 241, 251—252, 253—256, 258—259, 262, 407;
  - відокремлення капіталу — функції від капіталу — власності — I, 378—390, 446—447;
  - його рух і суперечності — I, 29, 54, 115—116, 119—122, 226—227, 241, 251—252, 255—256, 259—264, 269—270, 349—350, 354—357, 362—364, 376; II, 47, 144—145, 362, 363, 415;
  - критика буржуазних визначень капіталу — I, 14, 17, 386, 428—444, 448—449; II, 48, 349, 352—353, 398—400.
- «Капітал» К. Маркса**
- історія його створення — I, 4, 5, 9—10; II, 424, 444;
  - предмет дослідження і окремі положення I тома — I, 3, 5—6, 9—10, 17, 18—19, 21, 29, 33, 35, 40, 44, 46, 51, 56, 57, 81, 85, 89, 91, 92, 97, 99, 100, 136—137, 145, 148, 149, 165, 167, 186, 226, 228—229, 236, 237, 252—253, 269, 315, 326, 328, 409, 455, 463, 469; II, 28, 63—65, 111, 131, 139, 152, 163, 166, 173—174, 291, 330, 353, 361—362, 370, 385—386, 414, 437;
  - предмет дослідження і окремі положення II тома — I, 12, 17, 21, 22, 29, 49, 56, 76—78, 79—82, 122, 167, 274, 275—276, 288, 295, 308, 312—313, 317, 349, 454, 457; II, 21, 71, 72, 101, 309, 363, 371, 373, 379;
  - предмет дослідження III тома — I, 5—11, 29; II, 423, 429, 430—432;
  - характеристика змісту і окремі положення IV тома — I, 11, 53, 163, 173, 187, 208, 217, 229, 230, 337—385; II, 316, 320—321;
  - значення марксової теорії вартості і додаткової вартості — I, 12—14, 17, 18—25;
  - робота Ф. Енгельса над II і III томами «Капіталу» — I, 3—25, 56, 65, 75—82, 115, 125, 126, 127, 130, 141, 156, 172, 182, 231—233, 267—269, 308, 341—342, 343, 368, 373, 396, 397, 410, 416—419, 425, 426, 437—439, 444, 447—449, 464—466; II, 10, 13, 15—16, 30, 42, 58, 64—65, 68, 83, 86—89, 93—96, 102—103, 108, 112—114, 123, 143, 206, 236, 245—260, 275, 281, 309, 349, 353, 421—446.
- Капітал обігу** — I, 275, 282, 331, 332.
- Капіталізм**
- загальна характеристика — I, 47—48, 88, 90—92, 162, 163, 202, 213—214, 252, 259—260, 265, 271, 273, 276, 346—347, 389, 395—397; II, 138, 173, 207, 285, 354, 357, 362, 377, 388, 391, 407, 408, 414, 416, 419;
  - як персоніфікація капіталу —

- I, 51, 213, 271, 291, 297; II, 354, 359, 361, 414—416;
- визначальна мета його дій — I, 47, 49, 171, 172, 193, 201—202, 246, 250, 276, 389;
  - промисловий — I, 245, 275—277, 291, 296, 297, 378—386, 389, 391, 395—398; II, 207, 308;
  - торговий — I, 275, 277, 284, 291, 297, 298, 300, 378;
  - грошовий — I, 245, 378—383, 385, 386, 389, 396—397; II, 19, 50, 81, 82, 85;
  - його дохід і індивідуальне споживання — I, 312—313, 456; II, 19, 43—44, 356—357, 358—359, 375, 387, 412, 416, 419;
  - і експлуатація робітників — I, 47, 48, 90, 95, 201—202, 213, 250, 257, 264, 345, 389, 394—395, 396; II, 133, 354, 356, 364, 374;
  - його погляди на походження додаткової вартості і прибутку — I, 41, 44, 45, 47—48, 50, 54, 141—142, 172—173, 174, 213—214, 291, 389, 391—392; II, 225—226, 357, 361, 364, 365, 379, 383, 385, 405—409.
- Капіталістичний спосіб виробництва*
- загальна характеристика — I, 29, 35, 45, 47, 91—94, 105, 115, 125, 126, 165, 179, 186, 199—201, 217, 222, 223, 233—234, 250, 252—253, 254, 255—256, 265, 270, 272—273, 318, 333, 334, 335, 336, 352, 393, 395, 409; II, 7—8, 56, 134, 144, 146, 150—151, 172, 196, 210, 284, 323, 347, 349—351, 353, 362, 365, 379, 384, 386, 406, 413—418, 419;
  - його визначальна мета — I, 47, 199—200, 248, 250, 256, 258, 263, 264, 266, 449; II, 25, 152, 335, 414, 415;
  - його вихідний пункт і передумови — I, 47, 179, 199—201, 332, 335, 336, 340, 341, 343, 344, 350, 363, 364, 387, 388, 390, 449, 450; II, 133—135, 152—154, 210, 211, 319, 320, 333—335, 356, 417, 418;
  - виробничі відносини — I, 47,

- 51, 54, 90—92, 125, 126, 199, 251, 271, 273, 363, 387—388, 389, 390, 391, 394, 395, 400, 401, 408; II, 132, 151, 347, 349, 350, 353, 354, 362, 406, 413—417, 419;
- закони виробництва, розподілу і обігу — I, 90, 92, 93, 123—125, 147, 156, 157, 163, 164, 198, 199, 216, 221—223, 225, 226, 228, 230, 234, 235, 251, 260, 261—262, 264—272, 318, 319; II, 134, 150, 211;
  - сільське господарство — I, 126, 396; II, 150, 151, 152—156, 157—158, 172, 185, 203—205, 207, 211, 212, 227, 287, 291, 299, 302, 321, 322, 333—337, 347, 356, 417, 418;
  - історія і тенденції його розвитку — I, 217, 243, 244, 245, 248, 253, 255, 263—266, 271—273, 294, 333, 334, 335, 340—344; II, 19, 132, 135, 210, 321—322, 333—334, 336, 337, 419, 440—443;
  - його антагонізми і суперечності — I, 92, 94, 95, 124—126, 191, 192, 222, 223, 226—228, 242, 248, 251, 254, 262—266, 269—271, 273, 363, 395—396, 447—451, II, 56, 57, 112, 113, 153—155, 347—350, 352—354, 416;
  - його історичний, минулий характер — I, 248, 257, 263—266, 270, 271; II, 47, 151, 157, 350, 353, 413, 418;
  - критика поглядів буржуазних економістів — I, 248, 250, 263, 265, 266, 393, 394, 396—398; II, 8, 133, 138, 142, 143, 146, 151, 157, 322, 349, 350, 378, 379, 386, 401, 410—413;
  - необхідність переходу до суспільного ведення виробництва — I, 94, 125, 248, 266, 271, 446—451; II, 144, 145.
- Картелі* — I, 126, 447; II, 30.
- Китай* — I, 106, 341, 417; II, 91, 92, 109, 117.
- Класи* — I, 10, 199; II, 139, 154, 259, 419, 420.
- Класична буржуазна політична економія*

- загальна характеристика — I, 248, 332; II, 313, 318—319, 365, 371, 376;
  - оцінка і критика теорій А. Сміта — I, 145, 195, 202, 230, 248, 332, 337, 339, 392; II, 151, 287, 302, 303, 308, 321, 371, 376, 377, 379—380;
  - оцінка і критика теорій Д. Рікардо — I, 51, 71, 112, 119, 184, 188, 202, 207, 208, 243, 244, 247—250, 255, 266, 332; II, 86, 292, 307, 376, 388;
  - перехід від класичної буржуазної політичної економії до вульгарної — II, 321, 376, 378.
  - Класова боротьба робітників* — I, 10, 202;
  - за скорочення робочого дня — I, 113, 134, 135; II, 362;
  - і заробітна плата — I, 134; II, 308, 309.
  - Колоніальна система* — I, 243, 337, 340, 341; II, 120—122, 128, 185, 205, 210, 291, 292, 305, 331, 342, 439, 446.
  - Колоністи* — II, 169, 207, 225.
  - Комерційний кредит*
    - загальна характеристика — I, 412; II, 20—24, 25, 30, 35, 36, 40, 46, 52, 58, 61, 124;
    - його внаряддя — II, 20—23;
    - його межі — II, 21;
    - його роль у процесі капіталістичного відтворення — II, 22—25, 29—48.
  - Комунізм* (суспільно-економічна формація) — II, 355;
  - матеріальні передумови — I, 94, 265, 271, 446—451; II, 144, 354;
  - продуктивні сили — I, 264, 450; II, 354, 355;
  - виробничі відносини — II, 311, 354;
  - виробництво — I, 108, 124, 125, 127, 191, 192, 263, 264, 268, 270, 271, 449; II, 57, 196, 355, 382, 386, 411;
  - розподіл — II, 355, 382, 412, 413;
  - сільське господарство — I, 126; II, 196, 311, 347, 348;
  - праця — I, 89, 268; II, 353—355, 381, 382, 386, 411;
  - споживання — II, 382, 411;
  - справжня свобода при комунізмі — II, 355.
- Конкретна праця* — I, 33, 38; II, 360.
- Конкуренція*
  - загальні положення — I, 17, 43, 49, 125, 141, 157, 177, 179, 189, 197—201, 202, 212—214, 229, 230, 235, 240, 259—261, 263, 266, 269, 271, 272, 315, 321, 322, 363, 364, 371, 374, 375, 447, 448; II, 179, 180, 226, 296, 358, 363, 396, 399—400, 409;
  - її види — I, 185, 198, 199, 212, 259, 315; II, 409;
  - на світовому ринку — I, 125, 243, 340; II, 30, 260, 319, 409;
  - і монополія — I, 125, 126, 198, 199, 201, 229, 243, 447, 448; II, 30.
- Консигнація* — I, 130, 417; II, 32.
- Концентрація виробництва* — I, 85, 97, 247, 272, 446; II, 316, 414, 419;
- робітників — I, 87, 223, 224, 446.

Концентрація капіталу — I, 93, 222, 223, 247, 252, 253, 257, 270, 271, 302, 304, 370, 374, 396, 397, 446, 463; II, 42, 61, 62, 132, 179, 210;
- і централізація капіталу — I, 247, 252, 253, 302, 449; II, 85.

Див. також: *Нагромадження капіталу, Централізація капіталу.*

Кооперативні фабрики — I, 91, 395—398, 450.

Кооперація — I, 85, 89, 97, 108, 109, 273, 396, 398; II, 134.

Кредит
  - загальні положення — I, 257, 261, 272, 284—285, 369, 377, 409, 411, 412, 445, 448, 450, 451, 457, 458; II, 31—33, 38, 39, 61, 72, 82, 83, 112, 138, 144, 145, 225, 417;
  - його роль у капіталістичному виробництві — I, 445—451; II, 19, 23, 24, 31, 40, 43, 61, 71;
  - погляди буржуазних економістів і банкірів — I, 410, 411, 424—444; II, 34, 36—39, 50—

- 52, 54—55, 59, 60, 64—69, 72—85.
- Кредитні асоціації* — II, 139.
- Кредитні гроші* — I, 409, 412, 413, 437, 454, 455; II, 56, 57, 77, 141, 145.
- Див. також: *Банкноти, Вексель.*
- Кредитно-банківська система* — I, 200, 257, 312, 412, 450, 462; II, 85, 110, 130, 143—145.
- Кредитор і позичальник* — I, 360, 361, 366, 375, 376, 383; II, 17, 19, 48—50, 59, 154, 388, 411, 412;
- Кризи надвиробництва* — див. *Економічні кризи.*
- Кріпосництво*
- загальні положення — I, 182, 334; II, 152, 169, 325, 328, 366, 416, 432, 436.
  - своєрідність форми додаткової праці — II, 322—336, 366.
- Див. також: *Феодалізм.*
- Кругообірот капіталу* — I, 353—355, 357; II, 375, 415.
- Купецький капітал* — див. *Торговий капітал.*
- Купецькі товариства* — II, 437, 440;
- Ганза — II, 437.
- Л
- Левант* — II, 438, 440.
- Лихварський капітал*
- загальна характеристика — I, 45, 46, 219; II, 131—149, 161, 366, 433;
  - його роль у розвитку виробництва — II, 132, 134—135, 147;
  - боротьба проти лихварського капіталу — I, 403; II, 134, 135, 138, 139—143, 157.
- Лісівництво* — II, 153, 303, 304.
- Ломбарди* — I, 343, 464; II, 138, 139.
- Людина* (як продуктивна сила суспільства) — II, 350, 351, 355.
- М
- Мальтузіанство* — I, 405; II, 206.
- Мануфактура* — I, 340, 341—344; II, 442.
- Марка* (німецька община) — II, 152, 436—438.
- Матеріалістичне розуміння історії* (загальні положення і окремі приклади) — I, 257, 267, 271, 450—451; II, 326, 353—355, 413, 418, 429.
- Машини*
- загальна характеристика — I, 84—87, 102—105, 109, 111;
  - відтворення їх вартості — I, 84, 85, 109, 114, 118, 119, 123, 272;
  - їх моральне зношування — I, 87, 118, 119, 268, 269;
  - межі їх застосування в умовах капіталізму — I, 119, 268, 269, 272;
  - їх відносне надвиробництво — I, 124;
  - і інтенсифікація праці — I, 118, 238.
- Див. також: *Амортизація основного капіталу.*
- Машинобудування* — I, 87, 88, 105; II, 445.
- Меркантилізм* — I, 344; II, 319, 320.
- Метод дослідження* (в «Капіталі» К. Маркса)
- логічна послідовність і методологічні прийоми дослідження — I, 17—18, 29, 110, 114—116, 145, 146, 157, 158, 161, 173, 179, 193—195, 208, 218, 219, 232—234, 241, 276, 290, 291, 293—295, 314, 344, 345, 366; II, 151, 366—368, 394;
  - критика методології утопістів і буржуазних економістів — I, 112, 173—175, 176, 202—203, 247, 249; II, 151, 317, 318, 394.
- Див. також: *Абстракція, Діалектика.*
- Міжнародне Товариство Робітників* — I, 5.
- Міжнародний робітничий рух* — I, 3—5.
- Мінова вартість* — I, 89, 186, 254, 272, 286; II, 56, 171—173, 182, 352.
- Місто*
- і село — II, 185, 186, 336, 419;
  - і торгівля — I, 336, 338, 340.

- Монета* — I, 325, 453—455; II, 62, 63.
- Монетарна система* — I, 462; II, 76, 111, 130, 319.
- Монополія* — I, 182, 200; II, 395, 396;
- у промисловості — I, 124—126, 198, 199, 200, 203, 229, 243, 314, 321, 447, 448; II, 30;
- земельної власності — II, 151, 153, 160, 161, 169, 173, 180, 286, 289, 292, 297, 298, 308, 319, 395, 396.
- Див. також: *Картелі, Трести.*
- Монопольна рента* — II, 367, 368.
- Моральне зношування засобів праці* — I, 87, 119, 268, 269.

Н

Нагромадження капіталу

- загальні положення — I, 222, 223, 229, 250—252, 255, 256, 269, 270, 272, 407, 433; II, 17, 41, 43, 44, 45—47, 49, 50, 354, 369, 376, 382—384, 416, 445;
- і зростання продуктивності праці — I, 89, 216, 217, 222—224, 254, 255, 265, 266, 271—273, 407, 408;
- і відносно перенаселення — I, 222, 223, 255, 256, 262, 272;
- і концентрація і централізація капіталу — I, 222, 223, 247, 252, 253, 270, 271;
- і зниження норми прибутку — I, 228, 229, 247, 262, 263, 269, 270, 272;
- його межі — I, 407; II, 46, 47.
- Див. також: *Концентрація капіталу, Централізація капіталу.*
- Нагромадження позичкового капіталу*
- загальна характеристика — I, 424—444; II, 17—19, 29, 30, 39, 42—45, 47, 48;
- джерела — II, 42, 43, 44, 46—48;
- і нагромадження дійсного капіталу — II, 17—19, 26, 27, 29, 30, 35, 36, 42, 43, 45—51.
- Надбудова* — див. *Базис і надбудова.*
- Надвиробництво*
- загальна характеристика — I, 257—267;
- абсолютне — I, 257, 258, 262, 263;
- відносне — I, 124, 190, 262, 263; II, 31, 207;
- і відносно перенаселення — I, 262;
- і кредит — I, 450, 451.
- Див. також: *Економічні кризи, Промисловий цикл.*
- Наймана праця* — I, 200, 270, 300, 301, 303, 306—308, 342, 388, 389, 394; II, 185, 334, 335, 351, 357—363, 375, 414, 416, 417, 419, 441.
- Населення* — I, 222, 223, 251, 264, 273, 407; II, 164, 172, 305, 340.
- Насильство* — II, 19, 320.
- Натуральне господарство* — I, 318, 333, 334, 335, 338—339, 341—342; II, 321, 322, 330—332, 432—433, 443.
- Наука* — I, 87—88, 273, 320, 344; II, 352—353.
- Націоналізація землі при капіталізмі* — II, 196, 285—287.
- Необхідна праця* — I, 215, 253; II, 168, 170—171, 356, 368—369.
- Нещасні випадки (на виробництві)* — I, 94—104.
- Німеччина* — I, 90, 125, 342, 459; II, 342, 433, 442, 444—446.
- Норма додаткової вартості*
- визначення — I, 48—49, 55, 80, 179, 215, 218—219, 239—240, 253, 315—316;
- річна норма додаткової вартості — I, 79—80;
- і маса додаткової вартості — I, 237—240;
- фактори, що впливають на її величину — I, 53—54, 56—59, 62, 68—69, 70—74, 75, 89—90, 119—122, 154, 201—202, 204, 207, 215—217, 219—220, 224—225, 237—240, 245—247, 316.
- Див. також: *Експлуатація робочої сили капіталом.*
- Норма прибутку*
- визначення — I, 48—49, 51—56, 76, 80, 113, 118, 153, 165—166, 171—172, 217, 231—233, 248, 253, 265, 372; II, 363, 394;
- річна норма прибутку — I, 80;

- фактори, що впливають на її величину — I, 23, 49, 56—92, 110—113, 116, 117—118, 120—122, 141—147, 152, 153—157, 159, 161—162, 171—174, 201—202, 207, 211—212, 217, 219, 230—233, 237, 239—243, 252, 253—254, 259, 306—307, 364—365, 367—368, 377, 382; II, 54, 275—276, 313, 363, 367, 392—393, 403;
  - як вихідний пункт розвитку капіталу — I, 49; II, 438—440, 443;
  - стимул капіталістичного виробництва — I, 248, 265—266;
  - національні норми прибутку — I, 146, 154, 218—219.
- Див. також: *Закон тенденції норми прибутку до зниження.*

О

Обіг

- загальна характеристика — I, 47, 49—51, 256, 310—311, 320—321, 328, 336, 349—350, 352, 401, 446, 454—457; II, 294—295, 362—363, 415;
  - як фаза процесу відтворення — I, 29, 250, 275, 277—278, 286, 288, 289, 294, 296, 331, 332, 336; II, 147, 363;
  - уявне виникнення додаткової вартості з обігу — I, 44, 49—50, 141; II, 362—363, 364, 400;
  - і вартість товарів — I, 286—289.
- Див. також: *Час обігу.*

Обмін

- визначення — I, 289, 353;
- як необхідна умова перетворення продукту в товар — I, 182; II, 173—174, 432—436;
- і виникнення грошей — I, 325, 328; II, 433—435;
- як єдина форма суспільного зв'язку між товаровиробниками — I, 191—192, 251; II, 112;
- товарів по їх вартостях — I, 179, 181—185, 191—192, 197—198, 200; II, 170—171, 431—436, 440;
- товарів як продукту капіталу — I, 179—180, 181, 233; II, 431;

- між двома підрозділами суспільного виробництва — II, 71—72, 371—374.

Обмінні банки — I, 325—327.

Оборот капіталу

- його вплив на норму прибутку — I, 58, 76—82, 146, 147, 155—156, 231—233;
- промислового — I, 283—284, 310, 311, 313, 316—317, 320, 321;
- купецького — I, 233, 282—285, 293—294, 310—314, 316—322;
- і додаткова вартість — I, 76, 77—78;
- і торговий прибуток — I, 321—322.

Оборотний капітал

- визначення — I, 39, 40, 80—81, 155, 266—267, 295, 351;
  - його відмінність від основного — I, 39, 40, 53, 80—81, 113—114;
  - змінний капітал як його складова частина — I, 38—40, 114;
  - і постійний капітал — I, 84, 111—112, 113, 116—117, 123—124, 156, 266—267; II, 307, 370.
- Оброк* — II, 136, 325, 334—336, 436.

Община

- загальна характеристика — I, 182; II, 152—153, 338—339, 366, 432;
- у різних країнах — I, 341; II, 260, 321—322, 325, 338, 412, 436—438.

Органічна будова капіталу

- загальна характеристика — I, 57, 74—75, 82, 143—144, 147—150, 151—155, 156—159, 167—168, 177, 200, 216, 217, 244, 255; II, 172, 294—295, 300—301, 313;
- в сільському господарстві — II, 295, 300—302, 307.

Оренда

- строк орендного договору — II, 155, 156, 162, 209, 241, 287—288, 290, 310;
- орендна плата — II, 160—162, 291, 292, 309, 406;
- і процент на вкладений у землю капітал — II, 154, 155, 157;
- і рента — II, 209, 290—291, 305—306.

Основний капітал

- визначення — I, 39—40, 155; II, 154—155;
- його відмінність від оборотного — I, 39—40, 53, 80—81, 113—114; II, 27;
- як складова частина постійного капіталу — I, 83—84, 87, 116—117, 118—119, 123—124, 156, 266—267; II, 369—370;
- його зношування — I, 39, 87, 113, 114, 118—119, 123, 231, 267—268, 272, 351; II, 146, 316, 323;
- і витрати виробництва — I, 38—40, 41—42, 50—51, 53, 267—269; II, 323;
- його відтворення — I, 83—84, 118—119, 260—261;
- зміна його вартості з розвитком продуктивності праці — I, 86—87, 113—114, 118—119, 266—267;
- давання його в позику — I, 351; II, 146—147;
- у землеробстві — II, 154—155, 309, 345—316;
- і вартість продукту — I, 112—114, 267—269, 271—272, 295—296;
- і норма прибутку — I, 156—157, 230—232, 266—270, 271—272, 295.

Особисте споживання — див. *Споживання*.

Ост-Індська компанія — II, 79, 116, 120, 140.

П

Панама — I, 449.

Панщина — II, 324—331.

Парцелярне селянське господарство — II, 211, 339—348.

Див. також: *Земельна власність дрібна*.

Пауперизм — I, 193.

Первісне нагромадження капіталу — I, 252—253; II, 18—19, 152, 414.

Первісне суспільство — I, 182, 333; II, 167, 210—211, 348, 355, 382, 432—433.

Первісний комунізм — II, 260, 366, 412, 432, 436, 438.

Перенаселення — див. *Відносне перенаселення*.

Перу — II, 412.

Підприємницький дозод

- визначення — I, 245, 248, 381—386, 387—389, 398; II, 36, 52, 355—356, 387;
- і процент — I, 378—391, 397; II, 52—53, 349, 355—356;
- і плата за управління — I, 391—399;
- погляди капіталіста — I, 388, 389, 390—392, 397.

Підприємство (капіталістичне) — I, 80—82, 85, 95, 150—152, 159, 223—224, 241, 245—246, 269, 303, 306, 309; II, 288, 391.

Платіжний баланс — I, 461; II, 32, 33, 57, 106, 109, 128—129.

Податки — I, 84; II, 136, 137, 185, 260, 293, 320.

Поділ праці

- суспільний — I, 88, 191, 273—275, 279, 282, 287, 289—290, 304, 324—325, 331, 340; II, 170—171, 172—173, 178, 179, 420;
- між землеробством і промисловістю — I, 340; II, 168, 170, 172—173, 188, 322;
- у торгівлі — I, 302, 304—305, 307—308, 324—325.

Позика

- визначення — I, 351, 352, 354—356, 438;
  - її форми — I, 347, 349, 351, 352, 357, 358, 412, 416, 437, 438, 464—467; II, 19, 20, 36, 38, 49, 61, 70, 72, 79, 80, 116, 142, 146, 147.
- Див. також: *Позичковий капітал*.

Позики — II, 13—14.

Позичковий капітал

- визначення — I, 245, 246, 349, 350, 351, 362, 364, 374, 385; II, 18—20, 36, 38, 40, 49, 50, 137, 138;
- суть — I, 351—364, 370, 380, 388, 390, 391, 400—403; II, 138, 140, 145;
- його загальна формула — I, 348;
- його джерела — I, 412, 413; II, 42—44;

- його рух — I, 347—349, 350—352, 354—358, 402—403; II, 36, 39—41;
  - і дійсний капітал — II, 17—20, 22, 23, 30, 34—36, 40, 42, 43, 45, 59, 124, 125;
  - і засоби обігу — II, 39—41, 61;
  - його історія — I, 385, 411, 412; II, 131;
  - його фетишизм — I, 362, 400—408;
  - критика буржуазних визначень позичкового капіталу — I, 352—354, 362, 379, 385, 387, 404—408; II, 4, 146.
Див. також: *Кредит, Лихварський капітал, Позика.*
- Позичковий процент*
- визначення — I, 219, 346, 349, 351, 354, 358, 361, 362—366, 372, 378, 381—387, 390, 391, 401, 434; II, 133;
  - його рух — I, 364, 367, 368, 374; II, 51—53, 125—127, 159;
  - його історія — I, 219, 375, 384; II, 133, 135, 136, 137, 346;
  - його фетишизм — I, 383, 391, 392, 401;
  - критика буржуазних визначень позичкового процента — I, 364, 365, 370, 371, 385, 387, 388; II, 157.
Див. також: *Ставка процента.*
- Політична економія*
- її історія — I, 345;
  - переворот, учинений К. Марксом в політичній економії — I, 18, 173, 217, 218, 320;
  - як наука — I, 152, 344;
  - загальна характеристика буржуазної політичної економії — I, 112, 173—175, 176, 202, 217, 218, 228—230, 237, 248, 263, 264, 274, 320, 321, 331, 332, 393; II, 317.
Див. також: *Вульгарна буржуазна політична економія, «Капітал» К. Маркса, Класична буржуазна політична економія, Меркантилізм, Фізіократи.*
- Польща* — II, 338, 339.
- Поняття* — I, 18, 146, 213, 275, 276.
- Попит і пропозиція*
- загальні положення — I, 183, 186, 189—200, 263—264; II, 396, 428;
  - і ринкова вартість (ринкові ціни) — I, 182—197, 315, 363—364; 374; II, 91, 285;
  - на засоби виробництва з боку капіталістів — I, 192—193, 194, 195;
  - на життєві засоби з боку робітників — I, 192—193;
  - позичкового капіталу — I, 374, 428—438, 443—444; II, 53—56, 70, 94, 109, 113;
  - і розподіл сукупного доходу суспільства — I, 199;
  - і товарний капітал — II, 53—55;
- Постійний капітал*
- визначення — I, 51—52, 91, 116—117, 148—149, 267;
  - відмінність від змінного — I, 33—34, 35—36, 38, 58;
  - і процес створення вартості — I, 33—34, 38—39, 47—48, 58, 83, 86—87, 158, 216—217; II, 369—371, 387, 391—392;
  - його поділ на основний і оборотний — I, 83—84, 111, 113, 116—117, 118—119, 123—124, 156, 221, 266—267; II, 307, 370;
  - і норма прибутку — I, 66—67, 240—241, 261—262;
  - його відтворення — I, 312—313; II, 21, 371—373, 376, 380, 381, 383—384;
  - його зв'язування і звільнення — I, 122.
- Право* — I, 347, 397; II, 18, 152—153.
- Практика* — див. *Теорія і практика.*
- Праця*
- загальні положення — I, 201, 389, 392—393, 394—395; II, 350—351, 353—355, 357—358, 360—361, 369, 382—383, 415—417, 418, 433;
  - двоїстий характер праці при капіталізмі — I, 34, 90—92; II, 360, 370—371, 379;
  - як субстанція вартості — I, 34, 35, 48, 51, 52, 93, 152—

- 153, 169—170, 176, 186—187, 191—192, 197, 267—268, 388; II, 111—112, 174, 177, 225—226, 363—364, 368—369, 384—388, 393—394, 401—402, 416—417, 433—435;
- її усуспільнення при капіталізмі — I, 85—92, 97, 108—109, 273, 392, 394—397; II, 350, 386, 415—417, 418;
  - її розподіл між галузями виробництва — I, 87—88, 179, 199—201; II, 170—171;
  - необхідна і додаткова праця всього суспільства — I, 48, 152, 180, 191—192; II, 167—168, 170—171, 368—369;
  - кваліфікована — I, 145, 297—298, 307—308;
  - загальна — I, 108—109;
  - землеробська і промислова — II, 167—170, 351—352;
  - торгова — I, 297—298, 300, 301, 302—308, 309;
  - при комунізмі — I, 89, 268; II, 354—355, 381—383, 386, 410—411.
- Див. також: *Експлуатація робочої сили капіталом, Інтенсифікація праці, Наймана праця, Продуктивність праці, Робоча сила.*
- Праця по наглядю і управлінню** — I, 141, 391—399.
- Предмети індивідуального споживання**
- необхідні життєві засоби — I, 90, 110, 119, 165, 181, 192—193, 207—208, 209, 222, 242, 255, 262, 264, 325—326; II, 109, 136, 167—170, 178—179, 190—191, 192, 320—321, 357, 368, 374, 379—380, 384, 392, 401;
  - предмети розкоші — I, 111, 242, 326;
  - підрозділ виробництва предметів споживання — II, 371—372, 373, 381.
- Прибуток**
- визначення — I, 18, 40—43, 44—45, 47—48, 49, 51, 54—55, 217—218, 222, 249, 300, 316—317, 345—346, 368, 397—398; II, 42—43, 82, 169, 189, 226, 298, 325, 333, 349, 355—356, 363, 364, 367, 368, 374, 375, 382—383, 385, 387, 394, 402, 416, 417;
  - його джерело — I, 48, 171—175, 214, 289—290; II, 225—226;
  - його маса — I, 222—228, 230, 233—235, 239, 251—254, 258, 266;
  - фактори, що впливають на його величину — I, 76, 83, 146—147, 155, 173—175, 201—202, 211—212, 316—317; II, 53—54, 124, 125—126, 178—179;
  - його розподіл — I, 202, 363—364, 366—368, 371—372; II, 396;
  - і додаткова вартість — I, 42—43, 48, 49, 51, 53—55, 155, 165—166, 171—173, 177—178, 184, 201—202, 214, 217—218, 224—225, 238—239; II, 363, 394—395;
  - його межі — II, 394—395;
  - промисловий — I, 248—250, 290—291, 293—295, 297—298, 304—305, 367, 381—382;
  - торговців грішми — I, 330;
  - акціонерних товариств — I, 446—447;
  - критика буржуазних теорій прибутку — I, 44—45, 172—173, 217—218, 234—236, 290—291, 314—315; II, 318—319, 400;
  - уявлення капіталістів про походження прибутку — I, 41, 44, 45, 141—142, 172—173, 174—175, 214, 392; II, 226, 364, 385.
- Див. також: *Додаткова вартість, Норма прибутку, Торговий прибуток.*
- Природознавство** — I, 87—88, 273.
- Продаж і купівля** — I, 186, 197, 199, 275—276, 277—280, 288, 295—297, 301, 313, 334, 349—350, 352, 354—355, 357—359, 377.
- Продуктивна праця** — I, 306—307, 392.
- Продуктивна сила праці** — див. *Продуктивність праці.*
- Продуктивний капітал** — I, 288—289, 301, 311, 331.
- Продуктивні сили** — I, 51, 92, 237, 248, 253, 255—256, 257.

- 264—266, 270, 273, 450—451; II, 354, 355, 362, 413, 415—416, 418.
- Продуктивність праці*
- загальні положення — I, 56—57, 63—64, 76, 84, 86—88, 90, 91—92, 113—114, 122, 168, 201—202, 209, 220, 226—228, 253—257, 266—267, 270—272, 407; II, 22, 177, 280, 320—321, 354—355;
  - вплив її змін на вартість (ціну) товару — I, 170, 171, 175—176, 195, 198, 209—210, 216—217, 230—231, 233—236, 241, 261, 267—269, 271—272, 314—315, 316; II, 177, 181—182, 318, 363—364, 368, 391—392, 415—416;
  - вплив її змін на величину заробітної плати і прибутку — I, 56—57, 218—222, 224, 234—236, 241, 245, 253—256, 265—267, 269—273; II, 170, 384, 391—392;
  - і знецінення капіталу — I, 241, 251, 252, 254—256, 258—259, 261, 407;
  - умови, що визначають її рівень — I, 57, 66, 168, 238, 251, 266—268; II, 178—180, 226, 294, 352;
  - як фактор нагромадження капіталу — I, 89, 216—217, 222—224, 253—256, 265—266, 271—273, 407—408;
  - і сили природи — I, 266; II, 175—182, 280, 302, 320—321, 327;
  - методи її підвищення — I, 267—268; II, 415—416;
  - її значення для капіталістичного суспільства — I, 202—203, 269—270; II, 354—355;
  - при комунізмі — I, 268; II, 355.
- Продуктова рента* — II, 169, 322—324, 329—333, 338.
- Див. також: *Оброк*.
- Пролетаріат* — див. *Робітничий клас*.
- Промислова революція кінця XVIII століття* — I, 77.
- Промисловий капітал*
- загальна характеристика — I, 293—294, 297, 300—309, 311, 332; II, 42;
  - його виникнення — II, 439—443;
  - його форми — I, 274—282, 285—287, 294—295, 308, 311—312, 323—324, 331, 336—337, 349—350, 430—431; II, 3, 31—32, 40, 41, 43—46;
  - його оборот — I, 283—284, 310, 311, 313, 316—317, 320—321.
- Промисловий цикл*
- загальна характеристика — I, 125, 129—133, 260—261, 316, 368—369, 456—459; II, 24—26, 29—36, 41, 43, 48, 52—53, 55, 56, 67—70, 105, 108—109, 112, 124—126, 366, 403;
  - зміна строку циклічності з розвитком промисловості — II, 30.
- Див. також: *Економічні кризи, Надвиробництво*.
- Пропозиція* — див. *Попит і пропозиція*.
- Просте відтворення* — див. *Відтворення*.
- Протекціонізм* — I, 112, 126, 447; II, 30, 162, 320.
- Процент* — див. *Позичковий процент*.
- Прудонізм* — I, 45—46, 352—354, 362; II, 145.

P

Рабовласницький лад

- загальні положення — I, 35, 182, 333, 338—340; 393—394; II, 8, 132—135, 136—137, 159—160, 169, 339, 344, 354;
- виробничі відносини — I, 334; II, 311, 326, 366, 416.

Рантє — II, 50, 445.

Реальне підпорядкування праці капіталові — I, 200—201, 241—242.

Резервна армія робітників — див.

Відносне перенаселення.

Резервний фонд (суспільний) — I, 326—327, 328—329, 412, 463; II, 106—107, 411.

Релігія — I, 252; II, 130, 138.

Ремісничє виробництво — I, 181—182, 342—344; II, 342, 432—434, 436.

Рента — див. *Земельна рента*.

- Рим (Стародавній)* — I, 325—326, 340, 432; II, 131—133, 134, 136—137, 321—322, 333.
- Ринок* (загальні положення) — I, 113, 251, 264, 275, 344, 447; II, 22, 172—173, 207, 443.
- Ринкова вартість* — I, 182—197, 199, 203; II, 195, 350, 358.
- Ринкова ціна* — I, 183—190, 194—195, 197, 199, 203, 213, 315, 363—364, 374—375; II, 91, 176—178, 195, 285, 299, 403—404, 407—408.
- Робітничий клас*
- умови його виникнення та існування — I, 30, 47, 51, 85—102, 181, 184, 192—193, 201, 202, 211, 222—224, 255, 256, 261, 270, 300, 307—308, 342—343, 389; II, 24—25, 147, 168, 169—170, 177, 308—309, 356, 358—359, 414, 419;
  - його відтворення при капіталізмі — I, 192—193, 253—254; II, 169—170, 325.
  - його доход — I, 455; II, 356—357, 361, 368, 374—376, 379—380, 387, 388, 392—393, 396, 401—402, 405, 412, 413, 419;
  - і економічні кризи — II, 24—25.
- Див. також: *Додаткова вартість, Експлуатація робочої сили капіталом, Заробітна плата, Наймана праця, Сільськогосподарський робітник.*
- Робітничий рух* — див. *Класова боротьба робітників, Міжнародний робітничий рух.*
- Робоча сила*
- як товар — I, 13, 51, 359, 390; II, 53—54, 356, 357, 374—375, 414;
  - її вартість (ціна) — I, 13, 34—36, 43, 51, 90, 119, 165, 209, 300, 307, 364, 390, 393, 446; II, 7—8, 53, 275—276, 357—358, 368—369, 393—394, 402—405;
  - її споживна вартість — I, 33—36, 307—308, 359, 390, 394—395, 401;
  - її відтворення — I, 111, 119, 192—193, 218—219, 253, 254; II, 169—170, 356;
- і розвиток продуктивності праці — I, 222—224, 226—228, 239, 241, 253—256, 261—263, 270, 308.
- Робочий день*
- його складові частини — II, 368—369;
  - його межі — II, 393—394;
  - його тривалість і норма прибутку — I, 57—58, 71—72, 83, 252;
  - і експлуатація праці — I, 202, 219—220, 224, 237—239;
  - боротьба робітників за скорочення робочого дня — I, 113, 134—135; II, 362;
  - при комунізмі — II, 355.
- Родючість ґрунту*
- природна — II, 155, 170, 185—187, 193, 205—206, 215, 260, 281, 350;
  - штучна — II, 154—155, 166, 186—187, 191—192, 194, 209, 214—215, 242, 259—260, 281, 305;
  - і виснаження ґрунту — II, 155, 210—211, 245, 315, 342, 347—348.
- Див. також: *Земля.*
- Розподіл* — II, 412—414, 418;
- умови, що визначають спосіб розподілу — I, 251, 264—265; II, 357, 413—418;
  - додаткової вартості — I, 49—50, 233—234; II, 317, 355—357, 369—370, 380;
  - в комуністичному суспільстві — II, 355, 382, 410—412.
- Розумова і фізична праця* — I, 76—77, 88, 108—109.
- Розширене відтворення* — див. *Відтворення.*
- Росія* — I, 10, 132, 342; II, 65, 260, 435;
- і розвиток капіталізму — I, 342.
- Румунія* — II, 338.

С

- Свідомість* (суспільна) — I, 29, 203, 229; II, 362, 435.
- Світова торгівля* — I, 77, 112, 181, 325—326.
- Див. також: *Зовнішня торгівля.*
- Світовий ринок* — I, 326, 328;

- його утворення — I, 273, 340—341; II, 30, 205;
- як базис капіталістичного способу виробництва — I, 115, 257, 375; II, 42, 366;
- конкуренція на світовому ринку — I, 125, 243, 340; II, 30, 260, 320, 409;
- боротьба за панування на світовому ринку — I, 344; II, 30.
Див. також: *Світова торгівля.*
- Свобода і необхідність* — II, 354—355.
- Село*
  - і місто — II, 185—186, 336, 419.
- Селянин, селянство* — I, 219, 343; II, 132—134, 136—138, 211, 260, 330—331, 335—348, 372, 410—411, 432—434, 436.
- Середні віки* — I, 340—342, 343; II, 138—139, 147—149, 321, 322, 330, 336, 366, 433, 434, 436, 440—441.
- Середній прибуток*
  - визначення — I, 16, 161—163, 172—173, 174—175, 176—178, 184, 199, 213, 375, 383, 397; II, 295—296, 307, 317, 318, 355—356, 363—364, 367, 396—397, 405—406;
  - його утворення — I, 156—157, 161, 162, 172, 200, 212—213, 292; II, 336;
  - фактори, що визначають його величину — I, 167, 174—175, 184, 201—203, II, 178—179, 402—403.
- Середня норма прибутку*
  - визначення — I, 161—162, 177, 178, 213—214, 224—225, 241—242, 292—293, 316—317, 345, 373—375; II, 296;
  - її утворення — I, 146, 157—178, 213, 242, 271, 291—295; II, 355—356, 394—395, 399—400, 402—403;
  - фактори, що визначають її величину — I, 43—44, 146, 166—167, 170—171, 173—175, 177, 178, 201, 209, 216, 243—244, 258, 316—317, 318, 373—374; II, 178—179, 402—403;
  - і ступінь експлуатації — I, 171, 201;
  - як тенденція — I, 177—178, 374;
  - купецького капіталу — I, 316—318.
- Сировина*
  - загальна характеристика — I, 86, 111, 112, 141, 224, 267; II, 168, 307;
  - вплив зміни цін сировини на норму прибутку — I, 110—114, 116—118, 123, 126—127;
  - її відтворення — I, 123—126;
  - її роль у процесі відтворення — I, 89, 122—124, 126; II, 136.
- Сільське господарство*
  - загальні положення — I, 65, 66, 459; II, 21, 153, 154, 164—167, 206, 321, 322, 337, 340, 417, 418, 446;
  - капіталістичне — II, 150, 154, 211, 212, 302, 334—337, 418.
  - при комунізмі — I, 126; II, 196, 310.
Див. також: *Землеробство.*
- Сільськогосподарський робітник* — II, 154, 168, 334, 335;
- його заробітна плата — II, 162—167, 291.
- Соціалізм* — див. *Комунізм.*
- Соціалістична революція* — I, 271; II, 311.
- Спекуляція* — I, 130, 212, 213, 248, 257, 312, 315; II, 22, 31, 55, 204, 321, 415—417, 430, 432, 446, 449;
- Споживання*
  - загальні положення — I, 198, 250, 263—265, 311—313; 456; II, 21, 23, 24, 112, 113, 192, 193.
  - суперечність між виробництвом і споживанням при капіталізмі — I, 190, 191, 252, 263—265; II, 24.
  - продуктивне — I, 108, 191 — 194, 311, 312, 359; II, 371, 372, 382—384, 411, 412;
  - індивідуальне (особисте) — I, 192, 193, 311—313; II, 192, 371, 372, 382, 383, 412;
  - робітника і робітничого класу — I, 192, 193, 251, 252; II, 392;
  - непродуктивних класів — II, 32, 44;

- у докапіталістичних способах виробництва — II, 366, 412, 413;
  - при комунізмі — II, 381, 382, 411.
- Споживна вартість*
- визначення — I, 186, 189, 191, 222, 272, 286, 359—360; II, 31, 32, 170—172, 182, 351, 353, 366;
  - як носій мінової вартості — I, 254, 255, 272, 286; II, 182;
  - грошей, що функціонують як капітал — I, 346—352, 358—360, 363, 401;
  - і капіталістичний спосіб виробництва — I, 199; II, 113.
- Сполучені Штати Америки*
- загальна характеристика — I, 77, 82, 114, 115, 132, 133, 394;
  - промисловість — I, 125, 448;
  - сільське господарство і аграрні відносини — II, 155, 163, 164, 204—207, 304, 339;
  - грошова система і торгівля — II, 33, 34, 105, 121, 122, 439, 444.
- Спосіб виробництва* — I, 333, 339, 395, 449, 450; II, 157, 321, 322, 325, 328, 329, 351, 354, 355, 413, 415, 418.
- Див. також: *Капіталістичний спосіб виробництва, Комунізм, Первісне суспільство, Рабовласницький лад, Суспільно-економічна формація, Феодалізм.*
- Справа страхування* — I, 214.
- Справедливість* — I, 347.
- Срібло* — див. *Золото (і срібло).*
- Ставка процента*
- загальна характеристика — I, 360, 367, 368, 369, 370, 372—378, 385—387, 402, 428—429; II, 39, 53—55, 70, 71, 159;
  - у різних фазах промислового циклу — I, 368, 369, 431, 432; II, 26, 27, 29, 30, 36, 42, 43, 52, 53, 98, 109, 110, 124—126,
  - середня — I, 166, 167, 370—373, 375; II, 52;
  - ринкова — I, 374—375; II, 83, 98;
  - фактори, які визначають її величину — I, 375, 429—432; II, 52—55;
- окремі приклади — I, 369, 373, 431; II, 43, 51, 98, 135.
- Див. також: *Позичковий процент.*
- Стародавній світ* — I, 339, 340; II, 152, 322, 342.
- Див. також: *Античний світ, Рим (Стародавній).*
- Статистика* — I, 245.
- Страховий фонд* — II, 354, 382, 383, 411, 417.
- Страхові товариства* — II, 382.
- Ступінь експлуатації праці* — див. *Експлуатація робочої сили капіталом, Норма додаткової вартості.*
- Судноплавство* — I, 77, 319 419; II, 440, 441.
- Суперечність*
- між продуктивними силами і виробничими відносинами — I, 125, 126, 248, 251, 255, 256, 264, 265, 269—271, 273, 450, 451; II, 418;
  - між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення — I, 265, 270, 271, 273, 363, 450; II, 112, 113, 350, 353, 354,
  - між виробництвом і споживанням — I, 191, 192, 251, 263—265; II, 24, 25;
  - між приватною власністю на землю і раціональним землеробством — I, 126; II, 155, 347, 348.
- Суспільний капітал* (загальна характеристика) — I, 164, 169—171, 225, 226, 263, 274, 286, 290; II, 71, 72, 367, 371, 414.
- Суспільний поділ праці* — див. *Поділ праці.*
- Суспільний (річний) продукт* — I, 164, 165; II, 356, 357, 367;
- його поділ за вартістю — II, 369—371, 372—375;
  - його поділ за натуральною формою — II, 371, 372, 375, 382.
- Суспільно-економічна формація* — II, 311, 351.
- Див. також: *Спосіб виробництва.*
- Суспільно необхідний робочий час* — I, 93, 144, 186, 187, 191, 192,

198, 257, 271, 297; II, 170, 174, 176, 180, 385, 416, 417, 433—435.

Сувільштво — I, 256;

— його економічна і політична структура — II, 134, 135, 139, 326, 354.

Т

Тваринництво — I, 332; II, 210, 211, 302, 303, 337, 434.

Теорія і практика — I, 157, 173, 174, 179, 180, 194, 393; II, 160, 314, 406, 409, 436, 443.

Техніка — I, 77, 108, 109, 118, 126, 148; II, 30, 31, 180.

Технічна будова капіталу — I, 52, 66, 122, 148—150, 152, 156, 158, 168, 209; II, 295, 300—302.

Товар

— загальні положення — I, 181, 182, 191, 192, 197, 333, 334, 337, 348—350, 358—360; II, 137, 362, 387, 414—416;

— його двоїстий характер — I, 186, 189, 197, 286, 359; II, 170—173, 182;

— умови перетворення продукту в товар — I, 182, 333, 335, 337, 340, 344; II, 172—174, 414—415, 432—436;

— як продукт капіталу — I, 180, 181, 199, 232—234, 428, 454; II, 385, 415, 416, 431.

Товарне виробництво

— просте — I, 180—182, 268; II, 137, 433—436, 439, 440;

— капіталістичне — I, 186, 317—319; II, 172, 173, 414, 415, 416, 417, 435, 436, 443;

— його роль у переході від феодалізму до капіталізму — I, 340—343; II, 334—337, 440—443.

Товарний капітал

— визначення — I, 117, 274—276, 277—278, 280, 281, 349, 350; II, 3, 31, 32, 34, 40, 41, 43, 44, 387;

— його обіг — I, 274—281, 282, 288, 306;

— і торговий капітал — I, 275—279, 281.

Товарний обіг

— простий — I, 180—182, 199,

247—278, 280, 323, 324, 333—338, 455, 456; II, 433, 434;

— капіталістичний — I, 199, 318, 319, 328, 332, 336, 349, 350;

— і грошовий обіг — I, 328, 329, 333, 336, 338, 350.

Товарно-торговий капітал — див.

Торговий (купецький) капітал.

Торгівля

— визначення — I, 333, 336, 343, 344; II, 22;

— посередницька — I, 336—338;

— оптова — I, 296, 312, 449, 455; II, 64, 68, 79, 139, 440;

— роздрібна — I, 312, 319, 328, 452—455, 456; II, 440;

— грішми — I, 325—330;

— і розвиток виробництва — I, 333—334, 338—340, 344;

— і великі географічні відкриття — I, 340, 341.

Див. також: *Зовнішня торгівля.*

Торговий баланс — II, 33, 57, 107, 129, 320.

Торговий (купецький) капітал

— визначення — I, 212, 229, 274—278, 280—283, 285—287, 294—295, 305, 306, 323, 329, 330, 334—338; II, 131;

— його функція — I, 276—289, 301, 302, 305, 308, 324, 331, 333—335, 337, 344, 348, 400;

— його оборот — I, 282—285, 294, 310—314, 316—322;

— і промисловий капітал — I, 275—287, 293, 294, 298, 300, 301, 303, 305—307, 317, 318;

— і витрати обігу — I, 274, 275, 289—291, 295—297, 299, 300, 302—309, 314;

— його прибуток — I, 289, 291—294, 297, 298, 300, 301, 304—307, 317—319, 322, 337;

— його роль у процесі відтворення — I, 23, 281—282, 286—287, 298—312; II, 441—443;

— його концентрація і централізація — I, 302, 304;

— його заміщення — I, 304—306;

— і кредит — II, 23—25;

— його історія — I, 294, 316, 318, 319, 333, 335—344; II, 131, 135—136, 139, 140, 146, 148, 436—440;

— критика буржуазних визначень торгового капіталу — I, 286, 331—333.

Див. також: *Грошово-торговий капітал*.

Торговий прибуток

— визначення — I, 289, 293, 294, 314, 317—320, 321, 322, 400;

— його джерело — I, 288—292, 300, 301;

— і промисловий прибуток — I, 293—295, 298;

— як джерело доходу купця — I, 297—298;

— і заробітна плата — I, 297—301, 308.

Торгові ціни — I, 294, 295, 315, 316.

Трести — I, 126, 448; II, 12, 30, 445, 446.

У

Управляючі — I, 392—399, 446;

— і плата за нагляд і управління — I, 391—399, 446.

Утопічний соціалізм — II, 142, 143, 145, 146, 292.

Ф

Фабіанство — I, 13.

Фабрика — див. *Підприємство (капіталістичне)*.

Фабричне законодавство — I, 95—97, 99, 100, 113.

Феодалізм

— загальна характеристика — I, 182, 334, 338, 339, 342; II, 135—137, 150, 152, 169, 319, 324—325, 334, 336, 339, 411, 433, 436;

— виробничі відносини — I, 334; II, 325—332, 366, 416;

— відносини між містом і селом — II, 336;

— перехід до капіталістичного способу виробництва — I, 337—341; II, 320, 332—341, 440—443.

Див. також: *Кріпосництво*.

Фермер, фермерство

— загальна характеристика — I, 106; II, 150, 154, 161, 162, 211, 285, 290, 291, 333—336;

— капітал, вкладений у землю — II, 154, 155, 156, 157, 160, 161, 212, 241, 242, 288, 290;

— і земельний власник — II, 154, 155, 157, 160, 209, 261, 271, 284, 285—287, 290, 334—337;

— розвиток в окремих країнах — II, 161—166, 321, 322.

Фетишизм

— товарний — II, 57, 144, 362, 415;

— капіталу — I, 50—52, 54, 271, 390—391, 401—402; II, 349, 350, 359—366, 415;

— капіталу, що дає проценти — I, 362, 391, 400—408.

Фізіократи — II, 142, 157, 291, 319—321.

Фіктивний капітал — I, 418—423; II, 4, 7—13, 15, 17—19, 34, 49, 82.

Формальне підпорядкування праці капіталові — I, 219, 242; II, 318.

Франція — I, 342, 449; II, 143, 146, 164—166, 305, 333, 342, 439.

Французька буржуазна революція кінця XVIII століття — II, 333.

Фритредерство — I, 112.

Х

Хімія — I, 45, 77, 106, 107; II, 295.

Хлібні закони в Англії — I, 112, 113, 335; II, 162, 166, 192, 215, 259—260.

Ц

Централізація капіталу — I, 247, 252, 253, 302, 449;

— банківського — I, 370, 374, 396—397, 463; II, 10, 42, 61, 62, 85.

Див. також: *Концентрація капіталу*.

Цеховий лад — I, 182, 342, 343; II, 336, 366, 432, 436, 437.

Цикл — див. *Промисловий цикл*.

Ціна

— визначення — I, 181—184, 197, 230, 293, 315, 316, 361, 362; II, 174, 183, 352, 353;

— і витрати виробництва — I, 44;

— монопольна — I, 172; II, 293, 298, 299, 303, 306, 307, 310, 341, 345, 367, 368, 390, 395, 396;

- причини, що зумовлюють її зміни — I, 181—185, 193—199, 230, 231, 233—236, 314—316, 319—322; II, 125, 126;
  - вплив зміни цін сировини на норму прибутку — I, 110—115, 116—118, 123, 126—127;
  - землеробських продуктів — II, 296, 297, 337.
Див. також: *Ринкова ціна, Ціна виробництва.*
- Ціна виробництва*
- визначення — I, 161, 162, 164, 167—170, 177, 178, 183—185, 199—201, 202—203, 204, 210, 212, 292, 293; II, 175, 176, 187, 286, 288, 294, 295—297, 363, 364, 387, 394, 395, 405, 417;
  - фактори, що впливають на її величину — I, 170, 183, 184, 204—214; II, 176, 177, 402;
  - і вартість товару — I, 163, 166, 167—169, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 200, 203, 209—213; II, 175, 176, 293, 294, 296, 297, 298, 394, 395;
  - і ринкові ціни — I, 182—185, 203, 213, 363, 364, 374—375; II, 176, 290, 299, 403, 404, 407, 408;
  - і торговий прибуток — I, 314;
  - погляди буржуазних економістів — I, 202, 203.
Див. також: *Закон вартості.*
- Ціна землі*
- визначення — II, 155, 160, 168, 172, 183, 203, 204, 310, 337, 341, 343—345;
  - її рух — II, 158, 159, 164, 173, 203, 311—316, 345;
- фактори, які визначають її величину — II, 161, 346, 347;
  - в умовах дрібного землеробства — II, 343, 345—347.
- Цінні папери*
- визначення — I, 412, 438, 456, 460, 464, 465, 467; II, 8—12, 19, 51, 343, 344;
  - складові частини — II, 3, 4, 7—11, 17;
  - їх курс на біржі — I, 260, 261, 369, 456; II, 9, 10, 18, 19, 34;
  - у період криз — I, 260, 261, 448; II, 43, 67, 68;
  - і розвиток капіталістичного виробництва — I, 456—458.
Див. також: *Акції, Державні цінні папери.*
- Ч**
- Час виробництва* — I, 76, 283, 311; II, 363.
- Час обігу* — I, 49, 50, 76, 77;
— і виробництво додаткової вартості — I, 50, 76, 78, 208, 287, 296, 311, 316; II, 362.
- Час обороту* — I, 76—78, 80, 147, 155—157, 166, 283, 311, 319, 320, 364, 365.
- Ш**
- Швеція* — II, 342.
- Шотландія* — I, 130, 415, 459; II, 66, 98, 101.
- Я**
- Японія* — I, 106.

З М І С Т

К Н И Г А Т Р Е Т Я

ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА,
ВЗЯТИЙ В ЦІЛОМУ

Частина друга

Відділ п'ятий. ПОДІЛ ПРИБУТКУ НА ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ДОХОД. КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТИ (ПРОДОВЖЕННЯ)	3—149
<i>Розділ двадцять дев'ятий.</i> СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ БАНКІВСЬКОГО КАПІТАЛУ.....	3—16
<i>Розділ тридцятий.</i> ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ І ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. — I.....	17—34
(Комерційний кредит. Грошовий капітал і дійсний капітал у різних фазах промислового циклу.)*	
<i>Розділ тридцять перший.</i> ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ І ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. — II (ПРОДОВЖЕННЯ).....	35—44
(Перетворення грошей у позичковий капітал. — Незалежність маси позичкового капіталу від кількості наявних грошей. — Перетворення капіталу або доходу в гроші, що перетворюються в позичковий капітал.)	
1) Перетворення грошей в позичковий капітал.....	35—42
2) Перетворення капіталу або доходу в гроші, що перетворюються в позичковий капітал.....	42—44
<i>Розділ тридцять другий.</i> ГРОШОВИЙ КАПІТАЛ І ДІЙСНИЙ КАПІТАЛ. — III (ЗАКІНЧЕННЯ).....	45—60
(Утворення позичкового капіталу внаслідок звільнення дійсного капіталу. — Загальні уваги. — Висновки.)	
<i>Розділ тридцять третій.</i> ЗАСОБИ ОБІГУ ПРИ КРЕДИТНІЙ СИСТЕМІ.....	61—85
<i>Розділ тридцять четвертий.</i> «ПРИНЦИП ГРОШОВОГО ОБІГУ» І АНГЛІЙСЬКЕ БАНКІВСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО 1844 РОКУ.....	86—103
<i>Розділ тридцять п'ятий.</i> БЛАГОРОДНИЙ МЕТАЛ І ВЕКСЕЛЬНИЙ КУРС	104—130

* Слова в дужках включив у зміст Енгельс. *Ред.*

I. Рух золотого запасу.....	104—113
II. Вексельний курс.....	113—114
Вексельний курс в Азією.....	115—128
Торговий баланс Англії.....	128—130
<i>Розділ тридцять шостий.</i> ДОКАПІТАЛІСТИЧНІ ВІДНОСИНИ.....	131—149
Процент у середні віки.....	147—149
Вигоди для церкви від заборони процента.....	149
Відділ шостий. ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОГО ПРИБУТКУ В ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ.....	150—348
<i>Розділ тридцять сьомий.</i> ВСТУПНІ УВАГИ.....	150—174
<i>Розділ тридцять восьмий.</i> ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА. ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.....	175—183
<i>Розділ тридцять дев'ятий.</i> ПЕРША ФОРМА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ РЕНТИ (ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА I).....	184—207
<i>Розділ сороковий.</i> ДРУГА ФОРМА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ РЕНТИ (ДИФЕРЕН- ЦІАЛЬНА РЕНТА II). ЗАГАЛЬНІ УВАГИ.....	208—219
<i>Розділ сорок перший.</i> ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II. — ПЕРШИЙ ВИПАДОК: ПОСТІЙНА ЦІНА ВИРОБНИЦТВА.....	220—227
<i>Розділ сорок другий.</i> ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II. — ДРУГИЙ ВИПАДОК: ПАДАЮЧА ЦІНА ВИРОБНИЦТВА.....	228—244
<i>Розділ сорок третій.</i> ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА II. — ТРЕТІЙ ВИПА- ДОК: ЗРОСТАЮЧА ЦІНА ВИРОБНИЦТВА. ВИСНОВКИ.....	245—272
<i>Розділ сорок четвертий.</i> ДИФЕРЕНЦІАЛЬНА РЕНТА ТАКОЖ І З НАЙ- ГІРШОЇ З ОБРОБЛЮВАНИХ ЗЕМЕЛЬ.....	273—282
<i>Розділ сорок п'ятий.</i> АБСОЛЮТНА ЗЕМЕЛЬНА РЕНТА.....	283—307
<i>Розділ сорок шостий.</i> РЕНТА ЗА БУДІВЕЛЬНІ ДІЛЯНКИ. РЕНТА З РУД- НИКІВ. ЦІНА ЗЕМЛІ.....	308—316
<i>Розділ сорок сьомий.</i> ГЕНЕЗИС КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ.....	317—348
I. Вступні уваги.....	317—324
II. Відробіткова рента.....	324—329
III. Продуктова рента.....	329—331
IV. Грошова рента.....	332—337
V. Здольне господарство і селянська парцелярна власність.....	338—348
Відділ сьомий. ДОХОДИ ТА ІХ ДЖЕРЕЛА.....	349—420
<i>Розділ сорок восьмий.</i> ТРИДИНА ФОРМУЛА.....	349—366
I.	349—350
II.	351—352
III.	352—366

<i>Розділ сорок дев'ятий. до аналізу процесу виробництва.....</i>	367—386
<i>Розділ п'ятдесятий. видимість, створювана конкуренцією.....</i>	387—411
<i>Розділ п'ятдесят перший. відносини розподілу і виробничі відносини.....</i>	412—418
<i>Розділ п'ятдесят другий. класи.....</i>	419—420
<i>Ф. ЕНГЕЛЬС. ДОПОВНЕННЯ ДО ТРЕТЬОГО ТОМА «КАПІТАЛУ».....</i>	421—446
I. ЗАКОН ВАРТОСТІ І НОРМА ПРИБУТКУ.....	425—443
II. БІРЖА.....	444—446
<i>Примітки.....</i>	449—460
<i>Показчик імен.....</i>	461—469
<i>Показчик цитованої і згадуваної літератури.....</i>	470—479
<i>Показчик російських перекладів цитованих книг.....</i>	480—481
<i>Предметний показчик.....</i>	482—508

І Л Ю С Т Р А Ц І Ї

Титульна сторінка першого німецького видання II частини III тома «Капіталу».....	5
Перша сторінка рукопису Ф. Енгельса «Закон вартості і норма прибутку».....	427

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС
Сочинения, т. 25, ч. II
Политиздат Украины
(На украинском языке)

Здано на виробництво 29/VII 1964 р.
Підписано до друку 26/I 1965 р.
Формат 60×92¹/₈. Фіз.-друк. арк. 32¹/₂.
Обл.-вид. арк. 36. Тираж 10 000. Зам. № 454.
Ціна в оправі 1 крб.

Видавництво політичної літератури України.
Київ, Володимирська, 42.

Кіївська книжкова фабрика
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
вул. Воровського, 24.